41
.T75

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ В СЕМИ ТОМАХ

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТВОРИ
В СЕМИ
ТОМАХ

«НАУКОВА ДУМКА»

МИХАЙЛО КОЦЮБИНСЬКИЙ

ТОМ 2

ПОВІСТІ
ОПОВІДАННЯ
(1897—1908)

КИЇВ—1974

У1
К75

Редакційна колегія:

М. С. ГРИЦЮТА, Н. Й. ЖУК, О. Є. ЗАСЕНКО (голова),
Н. Л. КАЛЕНИЧЕНКО, П. Й. КОЛЕСНИК,
С. А. КРИЖАНІВСЬКИЙ, Ф. П. ПОГРЕБЕННИК

Редактор тому
О. Є. ЗАСЕНКО

Упорядкування та примітки
М. С. ГРИЦЮТИ

Редакція літературознавчої
та художньої літератури
Зав. редакцією *В. І. Бова*

К $\frac{0733-090}{M221(04)-74}$

© Видавництво «Наукова думка», 1974 р.

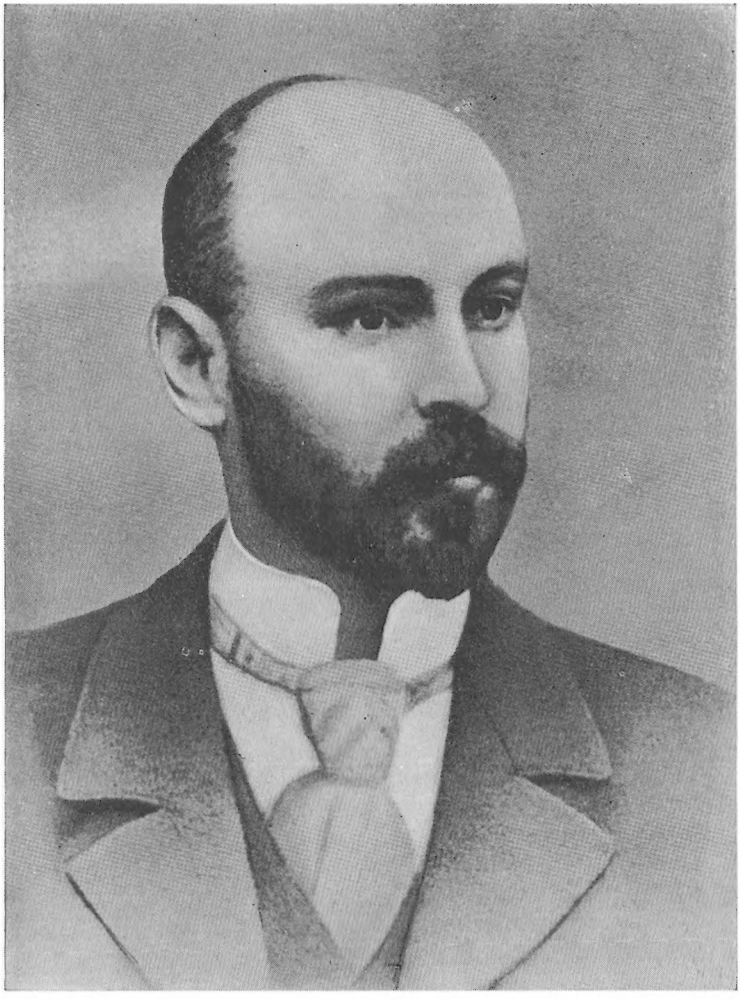

М. Коцюбинський. *Фото 1898 р.*

ПОВІСТІ
ОПОВІДАННЯ

ПОСОЛ ВІД ЧОРНОГО ЦАРЯ

ОПОВІДАННЯ

Спека врешті знесилилась. Сонце ще не зовсім сховалось за обрій, немов зачепилось за гору, а ніч уже облягалась по вогких та холодних долинах й чигала звідти на мент, коли можна буде обняти гори, оповити широкі бессарабські лани кукурудзи.

Дзвоник земської пошти, якою я їхав, дзеленькав монотонно — по долинах глухо, по горах гучніше — і разом із карканням ворон розносив сум по сутеніючім просторі.

Коні, важко ступаючи, злазили на гору; в далекому закруті долини чорніли купою садки і виноградники. Поштар пужалном показав мені на ту чорну пляму, як на ознаку близькості людських осель, і ознаймив, що незабаром проїдемо через руснацьке село [1]. Але я не дуже йняв віри тому «незабаром», знаючи з топографічного боку середню Бессарабію, де пасма гір, чергуючись із долинами, затаюють далечінь. Здавалося, що земля тут у хвилину гніву наморщила свою кору, як дикий звір шкуру, та й так і захолола. Щоб доїхати до якого близького на око пункту, треба було без кінця спускатися в долину, здійматися на гору, немов плисти з хвилі на хвилю по розбурханому морю.

Отож ми проїхали добрих п'ять верстов, поки побачили врешті село, що привітало нас серед темряви осяяними вікпами та гавкотнею собак.

[1] Так у Бессарабії називають українські колонії.

Я попрохав поштаря їхати ступою. Мені приємно було, бувши на чужині, опинитись враз немов у закутку Вкраїни, серед чепурних хат, густих садків, рідної гутірки; мені не хотілося швидко розлучитися з тим, що війнуло просто в душу якимсь близьким, рідним теплом...

Проїздячи повз крамничку, я згадав, що не маю чим запалити цигарки, і зліз купити сірничків.

В крамниці було повно люду; високі й кремезні руснаки гомоніли прудко, з особливим акцентом, так що незвикле вухо не могло зразу вхопити суть розмови. Крамар нахилив голову над касою і чогось там шукав, так що передо мною була лиш копиця чорного волосся. Але коли він підняв голову, я, не вірячи власним очам, зі здивованням скрикнув:

— Солонина!.. Ви що тут робите?

— А, це ви!.. Крамарюю... це моя крамниця... Посидьте тут, з ласки своєї, хвилинку, я зараз вийду до вас...

І, відчинивши двері до ванькирчика, він кликнув:

— Федьку!..

Федько, хлопець років шістнадцяти, вийшов із ванькирчика і став за касу, а Солонина, закликавши руснаків, що, очевидячки, чекали на нього, подався з ними до ванькирчика й причинив за собою двері.

Я нічого не розумів. Мені не містилося в голові, щоб той Солонина, якого я досі звик бачити в товаристві провінціальної «золотої молоді», пишного своєю бездоганно модною одежею, коректністю та аристократичними звичками, цей урядовець із блискучою пришлістю та впливовими родинними зв'язками,— опинився раптом на селі в ролі сільського крамаря!.. Я пригадав собі, що стрічався з ним і в іншому товаристві, де він держався крайніх поглядів та виставляв себе демократом. Він мені не подобався. Його погляди так слабо в'язалися з порожнім життям, його демократизм так трудно було припасувати до панських примх, занадто дорогої одежі і т. ін., що я просто не йняв йому віри. Своїм демократизмом, лібералізмом та іншими «ізмами» він лише прикрашав себе, як от чесучевим піджаком [1] свою ставну постать, і так же легко, як чесучевий піджак, міг скинути й ті прикраси нематеріального характеру. Ніщо не захоплювало його глибоко; лиш одній фотографії віддавався він із дивним

[1] Чесучевий піджак — шовкова маринарка; чесуча — хінський шовк.

запалом, а його фотографічний апарат, справді дорогий і гарний, був його гордощами. Перед очима в мене встала його хата, закидана ванночками, кліше, об'єктивами, фотографіями, наклеєними і в рурках... Згадалась мені та гарячкова енергія, з якою він робив екскурсії зі своїм апаратом, вишукував гарні краєвиди, типічні обличчя.

І от цей блискучий панич розлучився з безжурним порожнім життям, проміняв свою кар'єру на становище сільського крамаря! Що привело його до сього стану? Фантазія чи якісь нещасливі випадки загнали його у сю глушину? Я зацікавився.

Проминуло доброї півгодини, аж двері ванькирчика знов одчинилися, і за селянами, що прощалися з хазяїном та про щось жваво гомоніли, з'явився Солонина.

— Вибачайте, що затримав вас... Ви куди їдете?

Я сказав.

— Знаєте що? — запропонував він.— Вам, певно, обридло тіпатися на поштовій тарадайці, а ночувати таки доведеться де-небудь. Відправте свою пошту та й підночуйте у мене. Я такий радий вас бачити...

Я згодився.

Ми ввійшли до ванькирчика, бідно вмебльованого двома тапчанами, сільської роботи ослончиками і великим столом, оден кінець якого служив для писання, а другий призначався для всяких хазяйських потреб. В кутку під стіною лежала купа нових книжок, зв'язаних шпагатом. Дякуючи педантичній охайності, хата здавалась веселим затишним закутком.

Поки Солонина вештався по хаті, лагодячи до чаю, я уважно придивлявся до нього. Рішуче не можна в сій бідно, хоч чисто зодягненій людині признати колишнього салонового панича. Почать з того, що замість ситого задоволення і напускної пихи на обличчі осів новий вираз — вираз поваги і зваги. Сірі очі запали глибше, світились мислю. Він запустив бороду, а крізь розщібнену сорочку виглядали волохаті груди.

Я бачив в одчинене вікно, як він із відром побіг до криниці, а за хвилину порався вже в сінях, роздмухуючи самовар та тарабанячи бляшаним коминком.

Вскочивши по що-небудь до хати, він перепрашав мене:

— Вибачайте, що лишаю вас на самоті... у мене слуг немає, я все сам...

— Що з вами, Солонино? Я вас не пізнаю.

— Хіба? А й справді я вже не той став,— осміхався він та знов біг у сіни.

За кілька хвилин самовар пихкав уже на столі, а мій хазяїн, запевняючи, що дуже радий нашій стрічі, присував мені склянку чаю.

— Ви дуже змінилися з того часу, як я вас бачив уостанне,— почав я.— Я щось і апарата вашого не бачу.

— Ви пам'ятаєте той апарат? — радісно скрикнув він, і вогник блиснув йому в оці, але вмить погас.— Гарна була машина... Отож той апарат і ставсь почасти причиною зміни в мому житті.

Солонина енергічно замішав чай, сьорбнув кілька разів і одсунув од себе склянку.

— Ви дивуєтесь?.. А воно так дійсно було, от я вам зараз оповім... Ви, певно, пам'ятаєте мою пристрасть до фотографічних екскурсій? От і добре, пам'ятаєте, значить... Так ото одного разу довелось мені проїздити через невеличке руснацьке село. Вже саме село страх сподобалось мені — в садках, над струмком, із похиленими халупками перших осадчих, утікачів од панщини, з заможнішими дімками нащадків, що, оточивши халупки, розлізлись із балки по горах. Словом, жива історія зросту села. А до того, й народ гарний, типічний: парубки, як молоді дубчаки — пишні й горді,— ідуть повз пана й шапки не здіймають; дівчата — стрункі, як дикі кози; діди кремезні, загудзовані; молодиці — хоч води напийся... От сюди б забратися з апаратом!.. Привернув я до громадської хати [1], викликав старосту, хвалю йому народ.

— Нічого, каже, гарна гуцулія...

— Як гуцулія?

— Та то руснаки з других сел так дражнять нас, тим що діди наші повтікали од панів десь із Буковини чи що... «Гуцулія п'яна не знає роботи — іно їсти, пити та в корчмі сидіти»,— приспівують нам гицлі.

Я сказав старості, що незабаром приїду до них із такою машинкою, що нею патрети здіймають, та й подався собі... За два тижні по тому запрохав я ще одного аматора фотографії, поклав на бричку апарат і гайда до гуцулії в гостину...

---

[1] Приміщення для приїжджих урядовців.— *Ред.*

Була неділя. Днина видалась чудова, тиха, тепла, яка буває лише в маю. Коли ми під'їздили до села і я з гори глянув на різнобарвну юрму, якою захряс майдан коло корчми, серце моє — серце завзятого фотографа — жвавіше затріпалось у грудях. Наш візник-молдуван зикнув на коні і пустив їх з гори щодуху. Ми вскочили в село з розгону, серед гуркотні коліс та куряви, промчались проз музики, проз корчму і стали під вербами край дороги. Вийняв я з брички апарат, поставив на приладжений товаришем триніжок і тільки що нап'явся чорним сукном, аби навести на танцююче коло об'єктив, як серед танцюючих зробився якийсь рух, якесь сум'яття, дівчата кинули парубків, збились у купу, а відтак із страшним криком урозтіч... Ми бачили, як вони скакали через плоти, з якимсь диким жахом неслись через городи по грядках, вибігали за село на лани і там никли поміж високою кукурудзою... Музики раптом увірвали. Парубки під корчмою глухо загомоніли. Що таке сталося? Ми нічого не розуміли. Ми лише бачили, що юрма сунеться в наш бік. Насамперед обступили нас баби. Вони мовчали, але в їх поглядах, звернених на нас, було стільки злості, стільки ненависті, що нам аж ніяково зробилось.

— Що таке сталося? чого дівчата повтікали? — поспитав я.

— Га! хіба я не казала? — прискочила до нас одна баба і вдарила кулаком об кулак.— Хіба ж я не казала вам, матінки мої! Приїхали від чорного царя, бодай би ся стік оден з другим, щоб запроторити в неволю наших дівчат, та ще ся питає, чого дівчата повтікали!.. А все зле та немудре на вашу голову!..

Бабі не дали скінчити. Її слова були тою краплиною, що переверщає повний ущерть келих. Жінота загула, як злива, як рій роздратованих шершнів. Зчинився врешті гвалт, на тлі якого чутно було, з одного боку, плач, з другого — лайки й прокльони. Тут же за нами сиділа долі якась розчіпчена жінка і хлипала:

— Два тижні, кумоньки мої, голосить моя Домаха... щодня, щодня... Цить, дурна, кажу їй, а вна: «Повішуся, утоплюся, каже! Вже май [1] лучче мені не животіти, як під чорного царя йти...» — Цить, дурна, кажу їй, а вна...

[1] Руснаки перейняли від молдуван, між іншим, слово «май» — більше — і радо вживають його для порівнюючого ступеня.

— Ти чого став, як свиня перед гарбузом! — гукала друга на чоловіка.— Чом не возьмеш ломаку та не потрощиш їм тоту машину, що вони нею людей калічать! Чи й ти під чорного царя схотів?

Що за чортовиння?.. Чорний цар... машина, що людей калічить... Нічого не розумію, хоч забий! Виловлюючи, однак, із несказанного гвалту окремі слова, я якось вияснив собі, хоч не зовсім добре, що про нас, може, дякуючи неясній звістці про наш приїзд од старости, склалась легенда: нас приймають за послів од якогось чорного царя, який припоручив «вибити патрети» з дівчат, а потому приїдуть другі й половлять тих, що до вподоби чорному цареві. Друга версія, простіша, твердила, що ми анцихристи і машиною калічимо людей... Злість мене просто взяла. Почав я пояснять бабам, по що я приїхав і що то за машина, але де там! Не ймуть віри, все своє плещуть, ще більший шарварок ізняли...

— Тьфу на вас, дурні баби! — кажу врешті.— Може, ваші чоловіки розумніші.— Та за свій апарат, та до чоловіків. Але тільки мій триногий друг зробив зі мною кілька ступенів у сторону чоловіків, що мовчки стояли осторонь,— гей, як не шарахне від нього моя гуцулія, немов од чорта...

Що тут діяти в світі божому? Вже я і об'єктив здіймав, і апарат розбирав, показував, що він не стріляє, як запевняли баби,— ніщо не помогло. Ніхто навіть не підходив ближче: всі з острахом, з неймовірою стежили за кожним моїм рухом, боячись якоїсь несподіванки. А баби все під'юджують, усе наштирують:

— Ото нам батьки! Ото нам парубки красні! Коби їм із-перед носа вхопили дочок та дівчат — вони б лише дивились, роззявивши рота на тото...

Чоловіки спершу лише вороже позирали на нас, та дедалі й між ними здіймався гармидер. Якийсь дід в одному шматті, розхристаний, без шапки, почав лаяти й клясти панів. І господи! чого тільки він не бажав панам, як тільки не кляв їх! Коли б хоч десята частина з його бажань здійснилась, земля б стала вільною від панів, ба й сама пам'ять про них щезла б на віки вічні. Юрма серед реготу й кепкування підхопила дідові лайки — і пішло! Я не буду переказувати вам тих лайок, та й не зможу. Скажу тільки, що лаялися страшенно: опріч українських, руснаки попереймали молдуванські лайки, сі ж,

останні, пройшовши крізь фільтр української вигадливості, стали гнучкішими, дошкульнішими; тут кляли й матіркували у все, в що хочете: в хрест, віру, богородицю, душу, ворота і навіть свічку!.. Таку експресію, смакування і сприт у лайках знайдете хіба лиш у італійських лазароні.

Наше становище робилось неприємним.

Юрма дедалі напомповувалась власними вигадками, дедалі розпалювалась. Я хотів звернутися до старости, що припаймні знав мене, та, на лихо, староста поїхав у город на ярмарок.

Та от, на наше щастя чи нещастя, з юрми вийшов якийсь огрядний чоловік, сміливо підступив до нас, оглянув на всі боки апарат, обмацав його і, заохочений нами, попрохав «вибити» з його патрета.

Ну, хвала богові, одітхнули ми: ачей не пропаде марне наша екскурсія.

— Знаєте що, чоловіче? — кажу.— Підмовте-но кілька розумніших парубків, то вже разом сфотографуємо вас...

— А добре! — каже. Та й пішов поміж народ.

Звістка про наш замір «вибити патрета» з парубків блискавкою розлетілась по майдані серед збуреного натовпу; всіх разом осяла одна думка: чорному цареві треба до війська гарних хлопців, і ми, посланці того царя, за тим власне й приїхали у село з проклятою коробкою. До нашого чоловічка прискочила його жінка і з голосінням потягла в юрму. Баби зняли лемент, як по покійнику, чоловіки грізно загули. З корчми вибігли п'яні парубки, кинулись до плотів, витягли кілля і до нас...

— Бий їх!.. Лупи по голові! Трощи чортову триногу коробку! Не діждуть бачити нас під чорним царем!

Нас оточили зо всіх боків, стиснули. Червона, роз'юшена жінота верещала над нами, сікалась до нас із дрючками. Прудка гутірка «гуцулії» злилась в оден безладний гук, в одно безконечне «май-май-май!». Я вхопив у обійми апарат і тим урятував його від неминучого загину; здоровий кіл, що націлився в нього, мигнув мені лише перед очима і гупнув по землі... Мій компаньйон, наляканий до смерті, вхопив чорне сукно і підняв його високо над головою, мов корогов.

— Гвалт! — кричав він у нестямі,— рятуйте!

Хто його зна, чим скінчилась би ся історія, коли б наш візник-молдуван, побачивши нашу скруту, не пробився кіньми через тиск. Ми скочили на бричку, молдуван затяв коні, але ще не кінець на тому. Парубки за нами.

— Перекидай воза... перекидай воза... май борше, бре... май борше! — заохочували їх із юрми.

Кілька здорових хлопів прискочило до брички, підважили васаг і були б, напевне, перекинули, коли б налякані коні не шарпнули враз брички й не помчали нас на гору з такою прудкістю, з якою ми спускались із гори. Ми летіли, аж дух захоплювало, а за нами навздогін із свистом, реготом і зойком гнались парубки, погрожуючи кулаками...

Солонина відсапнув, провів рукою по чолу, немов хотів зігнати звідти хмарку неприємних згадок, і випив духом склянку холодного чаю.

— Цілу дорогу я лютував. Темний, дикий, безглуздий народ! Через якусь дурну вигадку, якусь нісенітну легенду він ладен був розбити мені дорогий апарат, скалічити або й позбавити мене життя. Та пишна, ставна гуцулія здавалася мені тоді розбійниками, яким місце в тюрмі, а не на волі... Я лаявсь, та не міг із лайками викинути злості, що клекотіла у мене всередині. Вже дома я трохи заспокоївся, але ніч мав неспокійну. Тяжкі сни, перериваючи сон, чергувалися з прикрими спогадами, з якимсь глухим несвідомим почуттям, що здіймалось десь із глибини й турбувало мене. На другий день мені було недобре. Щось мулило на серці. Надаремно намагавсь я розважити себе в гостях, на забаві. Як ішов, так і повертав сумний, роздратований. Що за мара? Невже ота нещасна пригода, що могла б скінчитися гірше, ніж скінчилася, так сколотила мій спокій? Я сердився, нарікав себе мазуном, лемішкою — ні, не помагає. Я втратив сон, апетит, в моє життя влізло щось, з чим ніяк не могла впоратись моя звичайна урівноваженість. Я перестав виходити між люди, нікого не приймав, я зачинявсь у хаті зі своїм неспокоєм, зі своїми думками. Але той темний, дикий народ, проклятий мною, і тут не давав мені спокою. Пам'ять уперто малювала недавню пригоду, а думки, як роздратовані оси, напосілись на мою голову... Я думав: поруч живуть люди — одні безпомічні, здичілі з темноти, другі — освічені, озброєні в знаття — і не злучаються, не єднаються, мовби бог зна які кордони розлучали їх. Се мене вражало. Світло стоїть

поруч із темрявою і не розгонить мóроку. Навіщо таке світло? Що воно варт? Згадались мені кращі люди, яких-то я знав: згадалось, як на збірках однодумців маніфестували вони свою любов до народу (пам'ятаєте мої промови? Мені й досі соромно за них),— і я побачив, що у тих людей, часто-густо щирих, не стає чогось, не стає властиво зваги взяти розбрат із життям у привілейованих класів і замість великих слів робити хоч мале, та справді пожиточне діло... Огляпувся я й на власне життя — сите, безжурне, порожнє. Що воно мені дало? Чи мав я хоч одну чисту радість, чи хоч раз почув задоволення од сповнення кращих, людських обов'язків, хоч пальцем, наприклад, кивнув для того, аби в тій темній безодні, яка недавно мало не поглинула мене, хоч трохи розвиднілось? Всі сі думки не нові були для мене. Скільки раз я красно виголошував їх на зібраннях! Але ніколи досі ті думки не чіпали мене глибоко, та й ніколи не відносив я їх до власної особи. Аж тепер, під свіжим враженням недавньої пригоди, я чув, як щемить моє серце, не маючи відповіді на пекучі питання, як мучать мене ті думки. Все те, з чим раніш годився лише розум, але не приймала ослаблена воля, не пускали до серця егоїстичні побудки — все те з непереможною силою встало перед мене і прикликало сумління до відповіді. Годі вам розказувати детально про боротьбу, яку я зчинив з собою, із своїми звичками, застарілими поглядами — скучно воно буде, та й ви самі і так усе се найкраще зрозумієте... Доволі, що я, худий і похмурий, ледве плентавсь по світі. Знайомі розпитували, чи не слабий я? А я й справді був слабий од зворушених думок, розбудженого сумління, од порожнечі життя. І дивна річ! Відтоді я зненавидів свій апарат, наче він був винуватцем моїх мук... Я зібрав усі фотографічні причандали, скинув їх жужмом у куток біля апарата і накрив усе чорним сукном. Сумний, у жалобі, позирав на мене з кутка мій колишній приятель, але мені було не до нього...

І знаєте, чим скінчився перший акт моєї драми? Гомеричною гульнею!.. За два місяці я стільки випив усяких трунків, що другому стало б на ціле життя... Два місяці п'яний туман розпирав мені голову, а на серці як нудно. так нудно... Треба мати залізний організм, як у мене, аби витримати хоч два місяці такого життя. Отож тіло витримало, та не витримав збунтований дух... Я не залив чер-

в'яка, що точив мене безупинно, тра було якось інше рятуватись...

І от одної безсонної ночі я зважився...

Я кинув службу, продав свій апарат, дорогу панську одіж, склав якусь копійчину і рушив на село, тільки вже не послом від чорного царя, а від царя ясного, що йому наймення світло знаття і любові.

Вас дивує, чого я став крамарем, а не пішов учителювати або писарювати?.. Так, бачите, зручніше. Тут я почуваюся вільним, незалежним, не знаю над собою жодного контролю, ніхто не втручається в моє приватне життя. Навіть ясне око пана станового не зупиняється на такій маленькій особі, як сільський крамар. А маленькій особі тим часом, уже хоч би через її незначність, ліпше наблизитись до селянина, ліпше вплинути на нього, робити діло.

— Тільки чи багато зробить одна людина? — додав Солонина по хвилевій задумі.

Вечір непомітно минув. Крізь одчинене вікно дивилась на нас чорна ніч, на світло лампи летіла роєм нетля і билась крилами об скло, самовар тихо виводив останню пісню, а ми ще довго, до пізньої доби, вели бесіду в бідно вмебльованій кімнатці серед глухого руснацького села.

З вірою, з запалом неофіта розгортав передо мною Солонина план своєї діяльності на селі, ділився зі мною своїми спостереженнями, своїми радощами й смутком, а я слухав і чув, як спочиває моє серце, як мені хочеться разом з ним і вірити, і надіятись.

Пізно ми обляглись тої ночі, а другої днини, лише сонце встало й туман заграв через гору, а чорногузи по стріхах, витягшись на одній нозі, одностайним клекотанням вітали ранішнє сонце, я покидав руснацьке село, розбуджене до праці чудовим літнім поранком...

Січень 1897

ВІДЬМА

ОБРАЗОК

Тітка Прохіра вскочила в хату Йона Броски — сусіда свого — з таким поспіхом, якого він ніколи не сподівався від сеї поважної особи. З блідого Прохіриного обличчя, з прудких рухів її ситого тіла, од яких великі, обвислі перса помітно тріпотали під тонкою міщанською курточкою, а чорна хустка злітала з голови набік, особливо ж з її голих набряклих ніг, не прикритих, як звичайно, панчохами, Йон доміркувався, що сталося щось незвичайне. Не встиг Йон ззирнутися з своєю Маріццею, зігнутою над вечерею в печі (а він завжди се робив у непевних випадках), як Прохіра скрикнула: «Валєв!» [1] — і задихана, засапана впала на лаву.

— Що таке? — в один голос обізвались хазяї.

— Валєв!..— могла тільки видобути з грудей Прохіра.

— Та що з вами, матуша [2] Прохіра? — прискочила до неї Маріцца, покинувши свої горшки.

— Відьму бачила! — випустила бомбу матуша.

Ся звістка зробила сенсацію. Довге обличчя Йонове стало ще довшим, в чорних очах Маріццциних блиснув вогник.

— Що? Як? Коли?

Прохіра відсапувалась.

З безперестанними охами, сапанням та умліванням Прохіра розказувала. Вона почала від Адама. Вона з тисячами подробиць оповідала їм те, що вони вже добре

[1] Валєв! (*Молд.*; літерат.: Вэлеу!) — Ой! — *Ред.*

[2] Матуша (*молд.*; літерат.: мэтушэ) — тітка.— *Ред.*

знали од неї: описувала їм свою корову, чорну, з білими латками на спині й морді, чисту, з великим, як куфа[1], вим'ям. Вона подала докладні відомості про її годівлю, норови, кількість удою та якість молока і, заохочена пильною увагою слухачів, пустилась оповідати про родинні відносини тих панів, яким продавала молоко. І от! Від якогось часу корова схудла, не дає молока, не підпускає навіть до себе. Не помогла ні свячена вода, ні підкурювання — ніщо. Коли покликали знахарку, вона шепнула одне лиш слово: відьма! Ба-ба-ба! Прохіра й сама се знала. Щовечора вона помічала, як до хлівця, де ночує корова, щось біле, немов тінь яка, отак: шусть — і щезло в хлівку. А от нині...

Тут Прохіра замовкла, з таємничим видом обвела очима хату і зупинила їх на хазяях.

Ті горіли з нетерплячки.

Витягнене обличчя Йонове і іскорки цікавості в чорних Маріцциних очах задовольнили її.

— Нині за всякою хатньою роботою опізнилась я доїти корову. Вже сонце сідає, а я тільки йду з дійницею... Йду та ще й думаю собі: хоч вечірнього молока не дам відьмі. Коли ж се — пхнула я дійницею двері у хлівок, аж звідти... аж звідти як не вискочить біла сучка та мені між ноги... Валєв! Я так і обімліла. Відьма, се ж вона — відьма! Скипіло моє серце. Ви ж знаєте, яке у мене серце. Уб'ю кляту, або вб'ю, або сама загину. Стиснула міцно дійницю — та за нею. Вона з двора — я за нею. Вона попід тином смик сюди, смик туди — я за нею. Плигнула через рівчак, у город Митрохи — я за нею. Дух з мене випирає, капці погубила, та от-от дожену. Женемо просто на ваш виноград. Добігли до тину, а вона хвіст під себе, осіла на задні ноги та й плиг через тин... а я тоді зверху дійницею так і поперла. Ну, тепер амінь... Глянула через тин, а її, мої сусідоньки, і слід пропав, здиміла. Тільки моя дійниця висить на кущі, а коло нього стоїть ваша Параскіца...

— Наша Параскіца? — скрикнули разом хазяї.

— Еге, ваша Параскіца... волосся розкуйовджене, листя винограду в косах... витріщила на мене очі, аж мене мороз вхопив за плечі. Валєв, ще й досі не одійду від жаху...

---

[1] Куфа *(застар.)* — дерев'яне відро.— *Ред.*

Прохіра замовкла. Вона лиш відсапувалась.

Мовчали і Йон з Маріццею. Усім стало ніяково, немов над усіма звисла якась невиповідима думка, щось таке, чого не можна назвати, бо не воно само, а лиш неясна тінь його мигнула в сей мент.

Йон дивився розгубленим поглядом, на Маріццину обличчі блукав якийсь загадковий усміх.

Потому всі разом заговорили. Пригадували прикмети, з яких можна пізнати відьму, перебирали всі способи на неї, оповідали пригоди — свої й чужі, в яких фігурували відьми та всяка нечисть, давали Прохірі ради. Маріцца розходилась. Вона зняла руки вгору і клялася, що, бувши на місці Прохіриному, знайшла б таки відьму, хоч би довелось головою наложити.

Прохіра значно заспокоїлась, говорила голосно і авторитетно, хоч часом і помітно було, що її щось мучило, щось прохалося наверх і, невимовлене, мусило ховатися за прикушеним язиком. Було вже нерано. Прохіра глянула на свої голі, без панчіх і капців, ноги і, звертаючи на них увагу хазяїв, захапалась: їй треба ще забігти до Митрохи, на городі якого вона загубила свої капці, та попрохати, щоб їх завтра вранці знайшли, бо вона вже не матиме часу, треба удосвіта вирушати на ярмарок до Кишинева. Броски теж збираються на ярмарок, вона чула, тож до побачення.

Як тільки Прохіра за двері, Маріцца стала перед Йоном і пильно видивилась на нього. Йон звомпив під поглядом жінки, якої він боявся.

— Ти чого на мене видивилась?

— Чого я видивилась?.. Ти піди он краще подивись, що твоя доня робить на винограднику!.. Отой виродок у печінках мені сидить... Аби ти тільки з хати, вже й її тінь пропала. Бабляється десь на вгороді, поміж бур'янами, або товчеться на винограднику день і ніч... Всю роботу хатню на мене скинула. А скажи їй що — то так на тебе подивиться своїми сліпаками, що аж страх бере за плечі... Той одлюдок колись струїть мене, побачиш... будеш мати комісію в хаті... З людьми й словечка не промовить, а перед батьком розпускає язика, побріхує... Мачуха така й сяка, вино п'є, в корчмі гуляє...

— Та ні, вона нічого не каже на тебе...

— Знаю, знаю, покриваєш кров свою... Вже коли б вона була людина, то й поводилась би по-людськи. А то

люди до церкви, а вона куди? Поміж бур'ян або у виноград з собаками товчеться? Чи бачив ти її коли в церкві?.. Скажи: бачив? А що вона робить ночами на винограднику? Кажи мені: що вона робить там?

Йон мовчав та кліпав очима, бо не знав що робить Параскіца на винограднику. Але те, що він не мав що одповісти жінці, розлютило його. В його полових очах мигнула немов іскорка, коли він гримнув на жінку:

— Ла драку!..[1] Ти, а не я, повинна знати, що робить по ночах дівка!.. Ти хоч не рідна мати, мачуха, а ти мусиш додивлятись за нею, о сут драку! [2]

Плохий Йон так здивував Маріццу несподіваним протестом, що вона лиш розплющила свої чорні очі й кричала:

— Сади, сади чортами, бо й без тебе не заведеться чортовиння в хаті...

Забута вечеря обізвалась у печі. Гаряча Маріцца кинулась до неї, і тут тільки Йон побачив, що непереливки. Не звісно, хто кому піддав жару: піч Маріцці, чи вона печі: досить, що коло комина все кипіло, все сильно тріщало, ламалось і бухало полум'ям, немов там на життя й смерть бились розпечені дракони.

Йон як стій кинувсь із хати. Тут він набив люльку, сів на призьбу і на цілі груди дихнув холодним нічним повітрям. Місяць тільки що вилазив з-за старої чорної шопи. Волоські горіхи, акації та жерделі кидали на двір й на хату довгі чорні тіні, переткані срібним промінням. На селі де-не-де червоно світились вікна, а за селом, в тіні зубчастих горбів, тяглися чорною стрічкою виноградники. На вулиці хтось голосно гомонів і сміявся.

Йонові було досадно. Він пихкав свою люльку і все думав, що жінка несправедлива до Параскіци. Звичайно, мачуха. Він згадував свій город і виноградник, той лад, який завела там Параскіца власними руками... адже ні Маріцца, ні він і пальцем не приторкнулися ні до чого, все бідна дівчина сама доробила. Роботяща, тиха дівка. От тільки чудна якась... Чом вона хати не держиться? Чого раз у раз ховається десь од людей? Йонові враз ясно уявилася сцена, як її описувала матуша Прохіра: біла сучка скаче в його виноградник, на неї зверху летить дій-

[1] Ла драку!.. *(Молд.)* — До чорта!..— *Ред.*

[2] О сут драку! (*Молд.*; літерат.: О сутэ драку!). — Сто чортів! — *Ред.*

ниця, потому все чезне: дійниця висить на кущі, а коло неї стоїть Параскіца з виноградним листом у косах і чудно дивиться на Прохіру.

Йон аж заюрзався по призьбі. Що вона там робить, на винограднику? Чого людей полохає? Він поспішно, з нетерпеливістю в рухах встав з призьби, подався за причілок, звідки видно було його виноградник, і, приклавши долоні до уст, щоб не розгубився голос, гукнув:

— Параскіце, ме-ей!

Те «ме-ей» вийшло особливо гучне й соковите; полетівши по дорозі до винограднику, воно вдарило об стіну волоських горіхів, одбилось й прилетіло знов до Йона. Йон постояв ще трохи і, не дочекавшись ні Параскіци, ні одповіді від неї, махнув рукою й подався до сіней, де вже Маріцца поставила вечерю.

Йон довго не міг заснути, лежачи з Маріццею в сінях. Він все чогось чекав, немов усе прислухався, його дратував смачний храп і сон Маріцци. Нарешті вже коло півночі йому почулося тихе ступання босих ніг та шаркання по призьбі. То Параскіца, певно, облягається, вернувши з винограднику. Тоді Йон позіхнув, перехрестив рота й заснув.

Удосвіта Броски зібрались на ярмарок. Параскіца давно вже встала та поралась коло дробини [1]. Вона, очевидячки, уникала мачухи. Коли ж їй довелось стрітися з нею, то вона дістала від Маріцци такий повний ненависті погляд, що аж жахнулася та прожогом вискочила з хати. Йон кілька раз поривався щось сказати Параскіці, та все у нього якось не виходило. Аж на самому відході, намагаючись зробити якнайсуворіше обличчя, він гукнув на дочку:

— А гляди мені, сиди в хаті та не вештайся бозна-де по садках, бо... бо...— решту він скінчив майже за воротьми, та дівчина того не чула.

Параскіца лишилась сама в оселі.

Вона швидко упоралась з хазяйством, поприбирала в хаті, поснідала вчорайшим малаєм [2] і, пам'ятаючи батьківський наказ, лишилась в хаті. Проходячи повз маленьке, вмазане в стіну, дзеркальце, Параскіца не витримала, щоб не глянути в нього, хоч знала, що, опріч горя, воно нічого не дасть їй.

[1] Дробина́ — домашня птиця.— *Ред.*

[2] Малай (*молд.*; літерат.: мэлай) — кукурудзяний хліб.— *Ред.*

Параскіца була негарна і через те, на її думку, нещасна. Її низький зріст, її стан і жлуктон, короткий і грубий, вічно порепані од чорної роботи руки, а особливо обличчя,— доводили її до розпуки. Скільки раз заглянула вона в своє дзеркальце, стільки раз з глибини її дівочого серця зринав ревний жаль на власну бридоту, і руки мимохіть здіймались до обличчя та розгладжували дрібненькі зморшки, що, мов легким павутинням, заснували її твар. Та дарма! Шкура на обличчі не розгладжувалась, а лиш натерті місця червоніли, і з дзеркальця виглядало таке ж саме погане обличчя, з непомірно довгим носом, кислими устами та червоними, тільки що натертими плямами. Досада закипала на серці в Параскіці і пекучими слізьми спадала з сірих, олив'яних, отаких саме, як ті олив'яні ложки, що лежать в миснику, очей. Бунт!.. Ота сама Параскіца, тиха, покірлива, сумирна — починала бунтуватись кожним своїм фібром проти невірної долі, що так її скривдила; зціплювала зуби, зсувала брови і, розпучливим рухом шарпнувши за коси, важкими хвилями кидала їх на нервово тремтячі від плачу плечі. Ну, що їй з тих густих, соболиних брів, що зрослись докупи та високо знялись над очима, як два орлячі крила у вільному розмаху? Сова, чиста сова! Навіщо їй ті розкішні довгі коси, пиха і гордість дівоча, миті, чесані й плекані з таємними дівочими надіями, коли ті коси анітрохи не скрашали молодого, а проте, як старе, зморщеного обличчя.

Часто, знесилена муками безпомічної розпуки, з мокрим од сліз обличчям, з розпущеними косами, німіла Параскіца десь в кутку на лаві. Потиху, непомітно, на місце розтопленого слізьми жалю, прилітали солодкі, цілющі мрії. Вона, як царівна-жаба в казці, скидала з себе бридку шкуру і з'являлась у всій пишноті молодої краси, висока, стрункa, з білим, як крейда, чолом, а ясними, мов зорі, очима, щаслива, повна протилежність дійсності. В її серце, як сильна вода хвилями, било кохання — і все для нього, для найкращого парубка на селі... Джок...[1] заздрі погляди подруг... стискання рук... тихі, темні ночі, повні чарів кохання, поцілунків, солодкої млості і щастя, щастя без краю...

Параскіца могла довго отак просиджувати, упиваючись

[1] Джок (*молд.*; літерат.: жок) — танець, гра.— *Ред.*

солодкими, барвистими мріями, але доволі було, щоб око її впало на маленьке, вмазане в стіну дзеркальце — і всі її мрії, все щастя її щезало, мов дим. Звідти дивись на неї бридкий вид, її образ, який — вона певна була в тому — лишивсь там під блискучим скляним поверхом, щоб вічно нагадувати їй про її недолю, опущеність, самотність...

Дві відради вона мала в житті, і обі відняла їй її щербата доля: перша відрада — то її рідна мати, така добра і кохаюча; на саму згадку про її образ, неясно виринаючий з минувшини, сльози капали з Параскіциних очей. Вона вмерла, а її місце заступила Маріцца. Друга радість... Ні, Параскіца не може згадати її, бо її щось пече коло серця, щось підступає до горла і душить. Ой, як важко було розбити і розвіяти дівочі мрії, так довго плекані й пещені в самотньому серці...

А нащо було їй, бридкій, убогій, зводити очі на нього, першого в селі орликева [1], гарного, як молодий місяць на небі? Руда, гидка ящірка закохалась в сонце. Так ящірка щасливіша за неї: вона вилізе на сонечко, і воно пестить її, обіймає своїми парусами. А очі її сонечка — Тодораки — ніколи з ласкою не спочинуть на ній. Всю їхню красу й тепло забрала ота... мачуха Маріцца. З того менту, як вона побачила їх разом, кров захолола в її жилах, серце стало крижиною і, холодне, пекучо-холодне, б'ється в грудях, і болить, і ниє, і не дає супокою.

З того часу вона ще більше почула свою самотність на сьому світі, де водяться такі гади, як її мачуха. Вона без жалю покинула товариство дівчат та парубків, де була останньою, дякуючи своїй бридоті, одмовилась од музик, клак [2] та вулиць, навіть хати власної одцуралася, де вона раз у раз почувала на собі мачушине око; в оці було стільки лихої втіхи, зневаги та видимої зненависті, що Параскіца терпла вся, холола і в живім почутті власної вини маліла до розмірів сірої пилинки.

Єдиним місцем, де вона почувала себе спокійною, був батьківський виноградник, німий свідок її мрій, мук та жалів. Вона покохала те море кучерявої зелені під блакитним шатром з його захистками, холодком, самотністю. Вона поклала стільки сили, стільки праці в сей клаптик

[1] Орликев (*молд.*) — красень.— *Ред.*

[2] Клак (*молд.*; літерат.: клакэ) — своєрідні вечорниці.— *Ред.*

землі, вона власними руками виплекала оті розкішні ярозелені кущі з тоненькими вусиками та гронами ягід під лапатим листям. То були вірні, незрадливі приятелі, серед яких душа її спочивала од всіх кривд світу. Там їй сходив день, там стрічала й ніч її.

І от тепер її батько, якого вона любила за добрість та жалувала за кривди, які чинила йому Маріцца, наказав їй не ходити на виноградник. Чому? Параскіца не розуміла.

Вона сиділа оце, слухняна, в хаті і нудилась без роботи. День уже звернув з полудня. Сонце нестерпуче пекло крізь вікна, в хаті було тихо, лиш мухи роєм літали під стелею та докучали дівчині. Вона вийшла на подвір'я. З майдану долітали до її вуха згуки жвавої булгаряски, причепурені дівчата купками прямували вулицею на джок. Параскіца влізла в кошницю, яку, замість кукурудзи, наполовину виповняли качани, і примостилась на самому вершечку. Вона висунула голову крізь широку шпару поміж ділинами і глянула на вулицю.

Саме коло кошниці проходило кілька знайомих дівчат, котрі, замість привітатися до неї, жахнулись і, показуючи на неї пальцями та з криком «вона! вона!», побігли далі, лопотячи спідницями та здіймаючи куряву. Параскіца нічого не зрозуміла. Вона навіть озирнулася навкруги, думаючи, чи нема кого коло неї, та гадаючи, що ту сцену викликала не вона, а хтось другий... якого вона не... бачить. Але нікого, опріч її, не було. Зацікавлена, вона висунула голову на вулицю і глянула за дівчатами. Звідти надходила баба Аніка з своїми внучатами. Параскіца зраділа. Та баба завжди виявляла до неї свою прихильність. Та на сей раз, на диво Параскіці, порівнявшись з нею, загадково якось зирнула на неї, пригорнула до себе внучат, мов захищаючи від кого, і минула її, не привітавшись навіть. Параскіца нічого не тямила. Що се нині сталося з людьми, що якісь такі незвичайні з нею? Се так заболіло її, чуйну на всяку образу, що вона зарилася в качани і так в гірких думах пролежала до вечора.

Вже сонце сідало, коли Параскіца згадала, що пора варити вечерю, бо незабаром батько з мачухою повернуть з ярмарку.

Броски повертали з ярмарку зарання. Чутка про те, що матушa Прохіра виявила відьму і що відьма та ніхто

інший, як дочка Броскова — Параскіца, розійшлась поміж усіма магазаніями[1] Йоновими. На ярмарку ходило вже кілька версій вчорашньої події — Параскіца фігурувала як родима відьма,— і коли одна з них дійшла до Йона, він так обурився, що полаявся та мало не побився з сусідом, який по-приятельськи остеріг його перед родинним лихом. Згодом, правда, запили в корчмі, але при тім Йон такого наслухався про свою дочку, що в його забобонній голові разом повстали згадки про чудне, незрозуміле для нього поводження дочки та стурбували й налякали його.

Хто його зна! Адже ходить лихо по людях... Він ніколи не сумнівався в існуванні відьом на світі, і тепер мороз хапав його за плечі од одної думки, що його рідна донька — відьма.

Маріцца своїми загадковими усміхами та сумним хитанням голови, з яких можна було доміркуватися, що вона давно все знає, та мовчить, ще більше непокоїла. Забобонний страх прокинувся в йому, уява, підсичена темнотою, творила й підсувала всякі страшні образи. Він кінче мусить запевнитися: чи носить Параскіца хрестик на шиї, бо відьма хреста боїться і не почепить його на шию. Маріцца згоджувалась з Йоном.

Як тільки Броски вступили в хату, Параскіца зробилась неспокійною та наче шукала нагоди втекти звідти. Але Йонові так пильно було заспокоїтись, що він звелів їй лишитися. Параскіца не звикла, щоб батько звертав на неї увагу, і лише видивилась на нього, зачудована. Ще більше здивувало її, коли вона побачила, як мачуха приступила до печі і крадькома, але так, щоб всі бачили, перехрестила горщик з мамалигою.

Йон звелів Параскіці розщібнути сорочку на грудях. Налякана дівчина вхопилась рукою за те місце, де сорочка розщібалась, і стояла, мов скам'яніла, видивившись на батька великими очима.

Йона взяла злість. Ось вона, та відьма! Почула небезпеку!

— Розщібай зараз, кажу! — гримнув він.

Параскіца затремтіла і, залякана, почала розщібуватись... Се їй ніяк не давалось, гудзик заплутався в пе-

[1] Магазанії (*молд.*; літерат.: махалажии) — односельчани, співмешканці кутка, околиці, району села.— *Ред.*

тельці, руки тремтіли. Врешті сорочка якось розщібнулась і з-під неї показались жовтуваті перса, а між ними, на чорній мотузочці, невеличкий срібний хрестик.

Йон взяв у руку хрестик, подержав його, потер між пальцями і показав Маріцці. Та глянула од печі, похитала головою і нічого не промовила.

Йонові наче камінь з грудей спав. Легше якось зробилось на серці, хоч разом з тим соромно перед дочкою. Та все ще стояла на одному місці, розхристана, здивована й несміла.

— Закрий... Закрий перса! Та держись мені хати, не блукай по ночах!

Параскіца зашарілась вся. Сором гарячою хвилею залляв її лице. Вона затулила рукою голі перса і прожогом вискочила в сіни.

Йон ззирнувся з жінкою. Та, з засвоєним в останні часи загадковим виглядом, здвигнула плечима. Потому, несподівано для Йона, пискливим голосом почала жалітися на брехні людські. Може, дівчина нічого не винна, а на неї таке зводять. Правда, чудна вона, нелюдима — та вже й такого не може бути, про яке розказують люди. Глуха Маріора клялася й божилася, що бачила Параскіцу на журавлі од колодязя: стояла вночі проти місяця і все щось наче сіяла на землю. А Йордохі Карабуш жалівся, що щось йому зав'язало ликом ворота і зараз після того коняки заслабли, вже нічиє діло, каже, як Параскіцине. Наслухалась вона на ярмарку, аж сорому наїлася. А все, певно, брехні, поговори людські.

Наскільки Йон чудувався, що Маріцца обороняла нелюбиму пасербицю, настільки пригнітило його те, що люди оповідають про Параскіцу. Але той хрест, що він бачив на власні очі? Відьма хреста не носить. А може, то мана була — не хрест? Йон не відав, що думати, та не міг заспокоїтись.

Для Параскіци настав чудний і разом з тим важкий час. Все одмінилося для неї, все стало загадковим, незрозумілим.

Батько, очевидячки, стежив за нею. Куди б вона не повернулася, скрізь вона чула на собі пильний погляд батькового ока. Маріцца рішуче перемінилася в відносинах до неї. Вона тепер так лагідно й солодко обзивалася до неї, особливо при батькові, хоч при тім ніколи не забувала крадькома, але так, що Параскіца завжди помічала,

хрестити все, за що Параскіца бралася. Вона хрестила глечик з водою, з якого дівчина пила, хрестила піч, коли до неї приступала Параскіца, навіть курей, яким та давала їсти. Се все так бентежило Параскіцу, що вона не витримала і знов почала пропадати на винограднику.

Однак й на винограднику не могла вона знайти вже колишньої самотності. Часто, коли вона, затоплена в задуму, сиділа під кущем, згорнувши руки, до вуха її долітав якийсь шепіт. Озирнувшись, вона часто стрічалася з горючими цікавістю очима, що дивились на неї з-за розсунутих кущів. Її вистерігали, підглядали, шептались при ній. Чого? Вона не розуміла. Вона лиш згадувала, як в останні часи всі тікали від неї, знехотя одповідали на привітання або й зовсім не одповідали, тикали на неї пальцями, поглядаючи скоса лихим поглядом. Що воно все має значити? Чого од неї хотять, що вона заподіяла людям лихого? Хіба вона заважає кому тим, що негарна, що бідна, скривджена?..

Живий жаль брав дівчину за серце, рясними слізьми обливала вона не тільки лице, а й лапатий виноградний лист, що так пестливо обнімав її в улюбленій криївці на винограднику.

Врешті — сталося. Се було так: ні Йона, ні Маріцци не було вдома. Параскіца, користуючись з того, вхопила куфи на коромисло і побігла по воду до криниці. Криниця була на майдані. Як тільки діти, що гралися на майдані, заглянули Параскіцу, вони в оден мент розсипалися в різні сторони та поховалися за ліси, звідки визирали на Параскіцу діточі їхні оченята. Біля колодязя стрибали лиш горобці, покльовуючи щось під цямриною, і те, що вони не розбіглися од переляку, так зворушило її, що вона видобула з кишені якісь кришки та посипала їм. Її тішило, як горобці заметушилися, навперейми видираючи оден від одного крихти.

Поки горобці дерлись з-за окрушин, Параскіца набрала води і скинула коромисло на плечі. В той мент з-за ліси щось влучило її грудкою межи плечі. Параскіца скрикнула та озирнулась. З-за ліс посипались на неї грудки, камінці та порох.

— Шедз бінешар![1] — спалахнула Параскіца і посварилася рукою.

[1] Шедз бінешар! (*Молд.*; літерат.: Шезь бинишор!) — Сиди хорошенько! — *Ред.*

Дітям немов тільки сього й треба було: з галасом, тюканням та свистом вони повискакували з своїх криївок і обпали Параскіцу. Та спочатку хотіла оборонятися, але, коли її стрів град камінців та грудок, побачила, що не дасть собі ради з отарою напасників, і пустилась навтьоки. Люта й налякана, вона бігла, придержуючи відра, щоб вода не хлюпалась, а за нею, мов хорти за звіриною, гналась дітвора та обсипала її грудками й порохом.

— Тю-у!.. — верещав довгоногий дванадцятилітній Йокаш, син Прохірин, який давав нападові привід.— Бий її, хай не одбирає молока коровам! Стригойка!..[1]

— Стригойка!.. Стригойка!..— хором заверещали діти і обсипали Параскіцу хмарою пилу.

— Стригойка!.. Стригойка!.. Молоко від корів відбирає... Стригойка!..

Параскіца раптом зупинилась. Те слово іскрою пройшло по її тілу. В голові блискавкою промайнув цілий ряд згадок, окремих фактів з останнього часу, не зрозумілих досі і разом освітлених одним словом: відьма!

Скажена лють вхопила дівчину за серце, і вона з звірячим риком кинулась на дітей. Передня куфа спала їй на ноги та притовкла їх, а задня, згубивши рівновагу, облила її водою, але Параскіца не звернула на се уваги. Вхопивши коромисло, вона кинулась навздогінці за дітьми, що, налякані тим вибухом лютості, з жахом тікали од своєї офіри з криком: «Валєв! Валєв! Стригойка!»

Параскіца неслась, мов буря. Очі її горіли, перса важко дихали, коси розпустилися. Вона навела такий жах на дітей, що ті не своїм голосом верещали та бігли, що було духу. Коли розлючена Параскіца наскочила з розгону на тин і озирнулася, на щастя, не було вже жодного напасника: всі встигли втекти перед лихом. Вона вилаялась і, голосно хлипаючи, з плачем побігла додому. Люди ззирались на неї, коли вона бігла, мокра, заболочена, обсипана пилом і з розплетеними косами. Параскіца ускочила в город і припала, голосячи, лицем до землі. Вона тепер знала, навіщо батько шукав хреста в неї на грудях, чого мачуха хрестила горшки та пороги, вона зрозуміла тепер лиховісні погляди тих, з ким вона стрічалася. Її пекла, боліла несправедливість людська, її душило велике лихо, що так несподівано, ні за що ні про що впало на її

[1] Стригойка (*молд.*; літерат.: стригоайкэ) — відьма.— *Ред.*

голову. Вона відьма! Але ж се брехня, але ж се вигадка, гидка, безглузда вигадка! Вона готова цілому світові крикнути у вічі: брехня! брехня! А тим часом та брехня пекла її, скорпала її за серце нестерпучими болями, яких Параскіца не могла втишити, б'ючись головою об землю та обливаючись гарячими слізьми.

А тим часом по селу луною розкотилася вістка! Розказували, як Параскіца серед білого дня чаклувала коло криниці. Щось сипала у воду та на всі чотири боки від криниці. Люди одмовлялися брати воду з тої криниці, деякі намагалися, щоб Броски власним коштом освятили закляту криницю. Йон не мав одбою од настирливих людей: вони вже не варувалися його та вкладали йому всі поголоски, що котилися по кутку про його дочку. Показалося, що не тільки Прохірина корова перестала доїтись, більш десятка корів зробились офірою Параскіциного відьмування, чим дуже засмутили своїх хазяйок. Йон мусить якось зарадити лихові, щось зробити. Але що? Що? Ладу не знав та гризся.

Тож він дуже зрадів, коли матуша Прохіра прийшла до нього на пораду, ще й чоловіка свого — Йоча Галчана — привела з собою. Йон приніс карафку білого вина. Маріцца поставила свіжі плачинди [1] — і нарада почалася. Перший голос мала Прохіра, жінка поважна та досвідна. Її не вдоволяло те, що Йон бачив хрест на шиї в Параскіци. То може бути омана. Треба ось що зробити: в неділю повести Параскіцу до церкви. Скоро почнуть співати «Іже херувими» — треба помічати: коли вона відьма, то не витримає і загавкає, заскиглить, мов пес. Се вже така певна прикмета, яка не одну вже відьму вивела на чисту воду.

Йоч, гладкий, червоний молдуван, з масними очима та їжакуватими обстриженими вусами, лиш коротко засміявся та махнув зневажливо рукою.

— Ет, все те дурниця... бабські вигадки. А чи дивились ви, чи є в неї... теє...

— Що таке теє?.. — визвірилась на нього ображена жінка.

— Ну, що теє... звісно, без чого відьма не буває... хвіст.

---

[1] Плачинди (*молд.;* літерат.: плэчинтэ) — пироги з гарбузом, спечені за спеціальним рецептом.— *Ред.*

Йон і Маріцца заперечили. Ні, вони не додивлялися, чи є в неї хвіст.

— Ото-то й ба!.. А се перше діло: без хвоста відьма не буває, без хвоста відьом ніхто ще не бачив... Треба конче оглядіти її... Коли вони хочуть, він готов зараз зробити їм сю прислугу... Він вже не помилиться, добре обдивиться скрізь...

Але Прохіра запротестувала. Вона гостро глянула на чоловіка, на його червоне, сите обличчя, на якому грав масний усміх. О, вона бачить його наскрізь, всі його думки й бажання, то нехай він сидить, не рипається, в бабське діло не мішається.

Йоч не збентежився, одначе, поглядом жінчиним, він твердо стояв на свому радикальному способі — оглянути: є хвіст — відьма; нема хвоста — не відьма.

Гадки розділилися. Йон з Прохірою стояли на першому проекті та покладали надію на службу божу; Маріцца схилялася на Йочів бік. Прохірин проект, однак, взяв гору. Поклали в неділю повести Параскіцу до церкви: побачити, що з того вийде.

Параскіца випадково дізналася про сю постанову: в магалі [1] тільки й розмови було, як поведуть її в неділю до церкви, як вона серед «херувимської» заскиглить, мов пес, і тим виявить мирові своє відьомство.

Дивна річ! Параскіца прийняла підслухану новину байдужно, наче вона не її торкалася. В останні часи вона почувала себе такою втомленою, такою апатичною, байдужною до всього, немов вона а світ були два бігуни, які ніколи не стрінуться з собою.

Але їй все однаково: поведуть її до церкви чи не поведуть; кричатиме вона чи ні! Все, все однаково. Нема на світі щастя, нема долі, ще за життя могила людині мила...

Неділя мала бути за три дні. Чутка про те, що в неділю в церкву мають привести на спробунок відьму і що вона там конче об'явиться, зігнала до церкви таку силу народу, що всі цікаві не могли в ній зміститися і товпились на цвинтарі. Дівчата, зодягнені по-святочному, насилу захищали свої накрохмалені спідниці від натиску. Молодиці все шепталися між собою та нетерпеливились.

---

[1] Магала (*молд.*; літерат.: махала) — куток, околиця, район села.— *Ред.*

що так довго нема Параскіци. Коли який цікавий пробився крізь юрму до церкви, всі, як один, повертали голови до дверей. Чоловіки і парубки повилазили на крилос, щоб було видніше. Матуша Прохіра була мов на власних іменинах. Вона вешталась по церкві не з меншою повагою, як паламар, що ставив свічки. На ходу вона одним таємниче шептала щось, другим кивала головою або робила якісь знаки. Йоч навіть у церкві не міг позбутися масного усміху і, кидаючи очима на жіночу половину, шептався з своїми сусідами. А Параскіци не було. Вже і піп показався з царських врат, починаючи службу, а Параскіци нема. Люди виявляли нетерпеливість. Аж ось коло дверей зробився рух і хвилею покотився аж до передніх рядів вівтаря. Широкою дорогою, може, навіть надто широкою для такого незначного одвідувача, вступила Параскіца до церкви, зі спущеними додолу очима, несмілива, засоромлена, в чистій, але не пишній одежі. За нею з виглядом невинної офіри сунулась Маріцца, а позаду й Йон. Кілька сот очей цікаво впились в Параскіцу, наче бачили її уперше. Ті, що стояли далі, витягали шиї та навалювались на других, щоб було видніше. Коли Параскіца наблизилась до дівчат, щоб зайняти відповідне місце, ті так і шарахнули від неї, мов од вовка. Круг Параскіци зробилось так просторно, що навіть попадя могла б їй позаздрити. Але той простір тільки додав жалю дівчині, і вона, щоб не бачити людей, отих лихих недобрих людей, опустилась навколішки з благанням до бога — бога доброго, милосердного, який бачить всі кривди людські, знає її невинність. Параскіца ревно молилась, а навкруги її хвилювалась зацікавлена та наелектризована юрма. Надаремне молоденький чорнявий піп виявляв усю красу свого м'якого голосу, надаремне вкладав він так багато почуття у свої вигуки: його вірних парафіян цікавило зовсім не те. Всі очікували чогось незвичайного, і коли стежили за службою божою, то лиш на те, аби не пропустити «Іже херувими». Тоді мало статись те, чого всі з таким напруженням чекали, мала об'явитись відьма собачим виттям та гавканням. В церкві було душно. Така церква не могла вмістити так багато парафіян, люди тіснилися, щільно пристаючи один до одного, і формувалося одно велике тіло, гаряче, пітне, дихаюче сотнями ротів. Гарячий людський віддих, змішаний з димом ладану та чадом свічок, сірим туманом висів над головами, і здавалося, що ту ду-

шну наелектризовану атмосферу ось-ось перетне блискавка, вдарить грім і струсоне стіни своїм могутнім гуркотом. Отож, коли час наближався до «херувимської», очі розгорались сильніше, неспокій зростав, гнітив навіть, в'язи боліли, бо треба було дивитись через голови сусідів. Далі трудно було витримувати. Та от все стихло, як перед бурею, і крилос торжественно, спочатку тихо, а далі, все дужчаючи, загудів: «Іже херувими». Люди стрепенулись. На лиця вдарив наче холодний вітрець. Обличчя витяглися зблідлі, а очі, цілі сотки очей впилися в Параскіцу. Параскіца стояла навколішках і молилась. Вона сама, благаюча та протестуюча проти людської несправедливості, вона сама несвідомо чекала моменту, коли співатимуть «херувимську». І от, як тільки розлявся тихий, а величний хор, щось важке, пекуче покотилося їй під горло і прохалось наверх роздираючим криком. Жах обхопив Параскіцу й обляв холодним потом. Вона ледве здержала той крик. Вона конвульсійним рухом поклала на себе великий хрест і вдарила поклона, стискаючи міцно руки. Невже — правда? А люди ждали. Без найменшого руху, з затамованим віддихом, затопивши палаючий зір у лежачу долі відьму. Тим часом «херувимська» минала, як літня ніч. Морок щез, і світло свідомості, що нічого таки не сталося незвичайного, прикро вразило напружену масу. Ще хвилинку люди стояли тихо, немов не вірячи в розчарування, немов чогось ще сподіваючись. Але все було, як і перед хвилею: Параскіца хрестилась та била поклони, а на обличчях оточуючої її жіноти малювався кислий вираз. Юрма ворухнулась, пробудилась од сну, незадоволена та роздратована. Немов досада взяла на Параскіцу, що завела їх в сподіванках.

Дехто зараз же вийшов з церкви на свіже повітря. Йоч був в ажитації та щось з гарячковістю шептав своїму сусідові. Він зирнув на свою жінку; та, засоромлена, здивована, зносила очі догори, немов питаючись у бога, що се таке сталося?

Служба божа скінчилась. Люди поспішно виходили з церкви. Дехто жалів Параскіцу, уважаючи її офірою поговорів. Матуша Прохіра була ні в тих ні в сих. Вона ж сама дала раду, вона ж роздзвонила по світу, і тепер з того всього нічого не вийшло. Зате Йоч Галчан тріумфував. Він знав, що так скінчиться, бо його не послухали. Він радив і тепер знов радить оглянути дівчину: є хвіст — відьма,

нема — не відьма. От і все! Другого способу нема. Дехто потакував йому, і навіть Прохіра, щоб вийти з прикрого становища, схилилася до Йочового способу, особливо в такому випадкові, коли відьма хитра, злісна та досвідчена.

Йон йшов поруч Маріцци значно заспокоєний; очевидячки, більше у сій всій історії з Параскіцею брехень, ніж чого. Він був радий, що так скінчилося, що люди заспокоїлись і що йому не доведеться святити власним коштом заворожену буцім Параскіцею криницю. Він ділився своєю радістю з Маріццею, хоч та якось холодно приймала його задоволення. Вона неприязно поглядала на Параскіцу, бліду, немов стривожену чимсь та поспішаючу додому зі спущеними додолу очима.

Зорі блимають над Параскіцею, а навкруги її темно і тихо. Цупкі покручені кущі винограду безладно розповзлись по вогкій землі, спутались гіллячками і напнули над землею гарний намет густого листя та великих, важких грон. Виноград уже достигав. Цілий день під палючим серпневим сонцем поволі йшов таємний процес наливання ягід; тепер напівпрозорі жовтіючі та червоніючі кетяги солодко дрімають серед лапатого листя та легких випарів землі. Їх стережуть від лихого ока та всяких пригод начеплені на кілки овечі, коров'ячі та кінські черепи, що неясно білілись скрізь по винограднику.

Параскіца сидить на улюбленому місці, під великим крислатим кущем. Вона дивиться у простір, але кущів не бачить. Перед очима її церква, повна люду... Співають «херувими»; а їй під груди щось підкочується, лізе з горла, і так хочеться крикнути дико, не своїм голосом. Що воно таке? Звідки взялося таке чудне бажання? Се питання вже кілька день морочить її, не дає спокою. З тої пам'ятної неділі з нею часто буває таке; вона почуває в собі щось досі невідоме. Почне молитися — і не може: якась сила душить за горло, проситься з грудей божевільним криком. А то видається, що вона стала легкою, такою легкою, як пір'їнка, от-от здійметься угору і полетить кудись та накоїть лиха. І все кортить зробити щось лихе, погане. Наприклад: полетіти до Прохіри, сісти на її корову, крикнути і, лупцюючи її босими ногами, нестись з розпущеними косами в скаженій гонитві, аж поки налякана худоба не випустить з себе духу. Або поробити щось Маріцці... Перекинути її, наприклад, у сучку... худу, миршаву, з підібганим хвостом сучку... Вона до хати, до

страви, холодна й голодна, а її звідти: «Циба!.. А не підеш, погана!..» Вона до Тодораки, а він її ногою в бік: «Циба, собака...» Вона се може зробити, почуває в собі силу. Але, господи, що — вона?? Невже люди говорять правду? Невже вона... відьма?.. Ні... ні,— здригується Параскіца і протирає очі, бажаючи одігнати від себе ті чудні образи й думи. Се вона розпускається, се лихий дрозку [1] підступає до неї, бо вона тепер не молиться, бо вона забула тепер за бога. Параскіца хреститься, скупчує увагу і, здіймаючи очі до зоряного неба, набожно проказує: «Тати апостру, каре єша шієрші ла поминд...»[2]

З-за гори випливає місяць, наче визволяється з чорної хмари, що залягла крайнебо. Срібне світло тихо підбирається до виноградника, залазить між кущі, падає на кетяги. Звірячі черепи на кілках побіліли і кинули поза себе довгі рогаті тіні. Виноградний лист вирізується з темряви і ніжно тремтить разом з тонким вусиком у місячному сяйві.

Параскіца не кінчає молитви. Їй видалось, що он той баранячий череп, білий як сніг, моргнув на неї своїм порожнім, витекшим оком. Параскіца напружила зір. Ні, нічого. Вона знов зняла очі до неба, проказуючи молитву, коли з правого боку щось мигнуло. Параскіца зирнула вправо. Там, на довгій тичці, хиталась біла рогата голова корови і виразно осміхалась до Параскіци. Параскіца завмерла. Коров'ячий череп все осміхався лукаво до неї, вирячившись своїми очима-дірами. Параскіца почула мурашки за спиною...

Щось шелеснуло. Вона, сполохана, обернулась в той бік, але там нічого не було, лиш місячний промінь, мов біла велетенська рука, простягся під кущами до винограду. Параскіца тремтіла і боялась знов стрітися очима з порозвішаними по винограднику черепами, хоч її так і тягло щось зиркнути в той бік, де, вона знала, висіла кінська голова, та вона не насмілювалась. Раптом вона почула, що за плечима в неї щось стоїть. Мов обмерла, скрутнулась вона на місці, знявшись на ноги, і стрілась очима з тою кінською головою, на яку боялась глянути. Кінська голова спокійно висіла на кілку, сліпуче біліючи

[1] Дрозку (*молд.*) — диявол.— *Ред.*

[2] «Та ти апостру, каре єша шієрші ла поминд...» (*молд.*; літерат.: «Татэл ностру, каре е ын чер ши че пэмынт...») — «Отче наш, який є на небі й на землі...» — *Ред.*

проти місяця, і мала зовсім невеселий вигляд. Проте Параскіцу обняв холодний страх перед тим, що, їй здавалося, мало ось-ось статися і гнітило її великим передчуттям.

І білі черепи, такі лячні нині, і чорні холодні кущі з покрученими лозами, і місячне світло, що, мов велетенські руки білого страховища, простяглось до них, а врешті, невідомий досі душевний процес, такий чудний і загадковий,— все те обняло її жахом, холодним і обезвладнюючим. Параскіца хотіла бігти — і не могла: ноги немов приросли до землі, а широко розплющені очі пильно вдивлялися в простір, наче ось-ось мали побачити щось незвичайне. Коли вона перемогла себе, вона нерівною ходою, мов п'яна, швидко тікала з виноградника, путаючись в заростях та здригаючись, коли мокрий від роси лист виноградний несподівано доторкався до її лиця або шиї.

Кілька день Параскіца ходила, мов затроєна. Думка її уперто працювала в одному напрямку: вона пригадувала все, що чула в дитячих літах про відьом, і всі прикмети їхні рівняла до тих чудних почувань, які турбували її останніми днями. Вона все більше і більше впевнялася, що люди не помиляються, що вона відьма — і ся свідомість заморожувала кров в неї. Вона не ходила вже вечорами на виноградник, бо їй здавалося, що черепи сміються з неї та промовляють: «Стригойка!»

Лежачи вночі на призьбі, вона довго не могла заснути, мордуючись всякими чудними думками, що мимохіть лізли до голови.

Раз над ранком — Параскіца не могла сказати, чи вона спала, чи ні,— з нею щось сталося: вона знов почулась легкою, як солома. Легкий вітрець обвіяв її, і щось тверде й холодне, мов гадюка, залоскотало її по литках: то був хвіст, довгий, твердий, з волохатим пучечком на кінці, мов у корови. На голові, підіймаючи волосся, вискочили ріжки — вона не бачила їх, але чула. Якась шалена злість засвітила їй очі й запалила серце. В одну мить вона знялась вгору, кинулась у вихор, який закрутив її і поніс над землею. Вона летіла, а круг неї свистів та гудів вітер, роздуваючи лихий поломінь в її відьомському серці.

Вранці її знайшли зомлілу коло Галчанового обійстя. Її очутили і завели додому. Вона сиділа, бліда й пригноблена, на призьбі, оточена купкою цікавих, і нічого не од-

повідала на розпитування. Вона боялась поворухнутись, бо їй все здавалося, що її залоскоче по голих ногах довгий і твердий, мов гадюка, хвіст.

Подія зробила в магалі велику сенсацію. Магала, заспокоєна досвідом, свідком якого була в неділю у церкві, загула знов. Спосіб Йоча Галчана, про який він кричав всякому стрічному, став популярним і сподобався сполоханим магалажіям [1]. Всі згоджувалися, що тільки хвіст становить безперечну прикмету відьми і лиш присутність або одсутність його у Параскіци може покласти якийсь кінець справі. Йона атаковано зо всіх боків: він мусить згодитися, щоб його дочку оглянули, бо як не згодиться, то вони й самі знайдуть спосіб, село не буде терпіти далі пакості!..

Змучений забобонним страхом, Йон згоджувався на все: йому й самому докучила вся ся історія, і він охоче покладе кінець їй.

В найближчу неділю мали одбутись оглядини. Заранця в неділю, ще люди й з церкви не вийшли, матуша Прохіра була вже в хаті Бросків. Вона з такою торжественністю помагала Маріцці прибирати світлицю, наче нині попи мали святити хату її сусідів. Раду підстеріг Параскіцу на дворі і закликав у хату. Прохіра все назирала за нею, щоб не випустити її з хати. Вона була певна, що дівчина передчуває те, що має статись, і лишень шукає слушного менту, аби вискочити з хати — тоді шукай вітра в полі. Прохіра дійшла до такої обережності, що навіть приносила з сіней води Параскіці, коли та хотіла напитися, а сінешні двері засунула на засув. Вона все шепталась по кутках з Маріццею, наче обговорювала план кампанії, та робила знаки Йонові, який з видимою тривогою безперестанку виглядав у вікно. Параскіці все те здалось непевним. Вона помічала, що щось робиться незвичайне, і з видимою тривогою водила очима за кожним рухом присутніх. Маріцца, пошептавшись з Прохірою, вийшла з хати і за кілька хвилин привела з собою глуху Маріору, здоровенну, мов катюга, жінку з грубезними жилавими руками та з витрішкуватими очима. Вона мала властивість все обнюхувати, і за хвилину не було речі в хаті, дух якої не був би їй знайомим. Так вона винюхала карафку білого

[1] Магалажії (*молд.*; літерат.: махалажии) — односельчани, співмешканці кутка, околиці, району села.— *Ред.*

вина, сховану Йоном за припічком, і хоч заявила, що гріх вживати трунок сей, поки не вийдуть з церкви, однак налила собі скляночку й вихилила з видимим задоволенням.

Чим ближче було до виходу з церкви, тим Йон частіш зазирав у вікно. Врешті він помітив купку людей, що прямували до його хати. Незабаром зо всіх боків надходили люди. Молодиці, в святочних одежах, з поважним настроєм від служби божої, стовпились перед самими дверми. За ними видко було громаду чоловіків, старих і середніх, і лиш тільки один Йоч Галчан зашився поміж жінок та про щось жваво балакав.

Дівчата і парубки стояли осторонь, зате дітвора, як мухи страву, обліпила вікна.

Коли Параскіца побачила в вікно юрму народу, божевільний жах обхопив її. Для неї стало ясним, що то прийшли по її душу, що її зараз поведуть топити або спалять на вогнищі, як відьму в давні часи.

Вона з виглядом зацькованого звірка, з широкими від жаху очима, забилась по хаті, шукаючи виходу. Але в ту ж мить Прохіра з Маріорою вхопили її за руки і придержали її на місці. Йон став коло дверей, готовий краще трупом лягти, ніж випустити дочку з хати. Маріцца, згорнувши руки під хвартухом, з загадковим усміхом дивилась на ту сцену.

— Валєв!.. — не своїм голосом верещала Параскіца, вириваючись з міцних рук.— Пустіть мене, тіточко. Ой, нудно мені, ой, смерть моя!

— Тихо будь, не бійсь,— заспокоювала її «тіточка» і тягла до ліжка.

Тут Параскіца не стямилася, як всі спідниці її опинились на голові в неї, а сильні руки повалили її на ліжко. Параскіца хрипіла та борсалась, мов звір у пастці, під важким тілом глухої Маріори, і лиш інколи, як виск недорізаного поросяти, вибивався з-під спідниць розпачливий протест Параскіци.

Прохіра подала знак рукою, і Йон кинувся одсувати сінешні двері, до яких нетерпляче вже добувались. Ціла хвиля народу разом кинулась до сіней, але Йон енергічно спротивився: він буде пускати лиш по одному, по двоє.

Нетерпелива юрма гвалтувалась: всім хотілось зараз побачити хвіст у відьми, особливо репетували ті, чиї корови стали офірою відьми. Галчан поривався першим ввійти в хату, але молодиці не пускали його, бо він муж-

чина і йому не слід дивитись на дівочий сором. Се доводило Йоча до лютості, ображало, як автора ідеї, і він з піною в роті, лаючись та розштовхуючи всіх, перся до дверей.

Йон пускав лиш жінок, по дві, по три за раз. Вони наближались до ліжка, мацали й оглядали видиму половину Параскіци, пильно і сумлінно, мов корову на ярмарку, і, розчаровані, уступали місце другому гурточку, що вже надходив з сіней. Параскіца вже не борсалась, не кричала. Вона запевнилася, що її не топитимуть й не пряжитимуть на вогні. Вона зрозуміла, чого від неї хотять, і лежала мовчки, спокійно. А люди йшли одні за другими, мов на прощу, і оглядали її, і доторкались до неї. Параскіца їх не бачила, але по голосі або по грубому пальці, що чула на своєму тілі, догадувалася, хто приходив до неї з візитом. От тітка Аніта, що живе коло цвинтаря, а оце баба Домніка, мати Йордоки, найкращого хлопця на селі. Параскіці було душно, їй трудно було дихати в хвилі спідниць, що збились на її голові, але вона не зважувалась вже змагатися, бо добре знала, що дужі руки обох жінок осадять її знов на місце. Тож вона, зігнута вдвоє, в незвичайно незручній позі, тихо лежала і з резигнацією приймала гостей, що одні за другими одвідували її, мов на іменини.

Тим часом надворі зчинився заколот: Йоч Галчан гаряче боронив свої авторські права і поривався до хати. Зважаючи на його завзятість, Йон мусив порадитись у найповажніших жінок, які по недовгій розвазі поклали допустити з мужчин тільки Йоча, маючи на увазі не останню роль, яку він грав в нинішньому важному випадкові.

Йоча впустили.

Червоний і схвильований, він підійшов до ліжка, а його масні очі так і забігали від купи спідниць аж до гарних панчіх Параскіци. Він постояв кілька хвилин над Параскіцею з видимим розчаруванням, ляпнув її злегенька долонею і авторитетно промовив:

— Ні, не відьма!..

В той мент Прохіра й Маріора пустили Параскіцу. Вона поспішно випутала голову із спідниць, і хоч лице її горіло від сорому, серце радісно тріпало в грудях і якийсь солодкий спокій розлився по всій її істоті: вона тепер напевне знала, як і всі люди, що вона не відьма.

30 червня 1898, Чернігів

В ПУТАХ ШАЙТАНА

НАРИС

Емене сиділа долі на розпеченій землі свого подвір'я. Сьогодні байрам, свято, мати пішла у хату переспати спеку, а батько, старий хаджі Бекір Мемет-оглу, як і всі правовірні, удруге вже подавсь до мечету.

Навколо тиша. Лиш од села, з високого стародавнього мінарету, долітають скрипучі, як немазане колесо, різкі звуки побожного поклику мулли:

— Ла алла... ілль алла-а... Магомет расуль алла-а...

Емене поклала голову на долоні, уперлась ліктями в коліна і дивилась.

Перед нею, мало не з-під ніг, збігали вниз по кам'яних горбах плантації тютюну й винограду. Рівні лінії кущів виглядали, немов зелені рядки величезної книги, розгорненої до читання; плями тютюну зеленіли на тлі сірого каміння, як здорові лишаї.

Ще нижче, по піскуватій лінії берега, серед тіпистих садків, біліли розкішні вілли «гяурів» з рядками чорних струнких кипарисів.

А далі було море.

Блакитне, сліпучо-блакитне, як кримське небо, воно мліло у спеці літнього дня, дихало млою, і, делікатними тонами зливаючись з далеким небосклоном, чарувало, й вабило у свою чисту, теплу й радісну блакить...

З правого боку горбатою тінню ліг в море Аю-Даг і, мов спраглий у спеку звір, припав до води.

Емене байдужно дивиться на знайомий краєвид: їй нудно. Вона дівчина — «киз», і не для неї се невідоме, повне чар море: вона ніколи не перепливе його, як ніколи

не переступить похмурої яйли, що он там, за батьківською хатою, за селом, грізно здіймає догори кам'яні хребти, оділяючи аллахів край од сторони невірних.

Ще в будень, коли Емене не покладаючи рук садить тютюн, підгортає виноград, поливає городину або порається коло набілу,— вона не почуває нуди; але в свято, от як тепер, коли буркотлива мати поснула, батько молиться, а робота чекає будня, дівчина не знає, що з собою чинити.

Круг неї тиша і мертвота, як на землі, так і на небі. Сонце стоїть високо, розпечена земля пашить кожною грудочкою, кожним камінчиком. Рівний, гарячий, мов з велетенської печі, дух йде від землі, з неба, з моря, од сірих кам'яних громад яйли. Блідий широколистий тютюн насичує повітря наркотичною парою. В самому повітрі розлита нуда, про нуду тихо дзюрчить струмок по камінчиках подвір'я, од нуди скаче на ланцюгу старий пес і, глухо побрязкуючи залізом, хрипливим голосом скаржиться небові:

— Алла-алла!.. Алла-алла!..

Одинока жаба вилізла з калабатини і зрідка меланхолійно кумкає... На темних лапатолистих фігах завзято, мов сотня тріскачок, до одуру, до самозабуття тріщать цикади. А проте тихо, а проте нудно од тих одноманітних згуків.

Емене докучило врешті сидіти на гарячій землі. З лінивими рухами одаліски вона потягнулась, розпростувала гнучке молоде тіло, звелася і апатично обвела круг себе очима. Що їй робити, чим заповнити святну нуду? Випадково очі її зупинились на жабі. Велика, розчепірена, вона припала животом до теплої землі, підняла окату голову і випускає з себе згуки, раз жалібні, повні скарги й мелодії, то знов сердиті, буркотливі, немов всередині у неї, в її великому біластому череві, щось клекотить.

Емене тихесенько, навшпиньках почала закрадатися до одинокої, як і вона, ропухи. Але жаба помітила непроханого гостя і шубовснула у воду, витягши задні ноги та піднявши зо дна стовп намулу.

Дівчина стала над ковбаню й дивилась, як поволі осідав намул і вода очищалась. Але й се видалось їй нудним.

Емене скинула з ніг капці, затиснула поміж коліна червоні шаровари і почала мити ноги. Сліпуче сонце ося-

вало стрункy постать татарки, грало на рудих, свіжопофарбованих косах, жовтому халаті і червоних шароварах, і підмальовані чорним брови і червоні, теж пофарбовані, нігті на руках і ногах так і блищали до сонця, мов наведені політурою.

Дівчина хлюпалась у теплій воді, коли враз, глянувши на прибережні оселі, вона так і заклякла, зігнута й зацікавлена. Те, що її зацікавило, було не що інше, як троє осідлапих коней під ганком вілли, а коло них татарин-провідник, видимо, чекав на когось. Та ось од білої стіни будинку одділились дві жіночі постаті, тонкі, високі, мов молоді кипариси, і підійшли до коней. Тут Емене не витримала, вискочила з води і без капців, мокрими ногами, перебігла подвір'я, злягла на тин і цікаво виставила голову з-за дерева. Серце в неї тьохнуло: вона пізнала Септара — красу кучуккойського парубоцтва, завзятого провідника, образ якого бідна дівчина довго носить у серці, хоч не сміє й очей звести на свій ідеал, як се й пристало порядній татарській «киз». Але тихо! Ось жінки підходять до коней. Септар підставляє долоню, жінка кладе на неї ногу, злегка торкається до його плеча і, мов м'яч, вискакує на коня... Тц... тц... тц... крутить головою Емене і чує, як гаряча хвиля крові б'є їй до серця й голови.

«Алла-алла! — думає Емене.— Ти справедливий, але чому невірним жінкам краще живеться на світі, ніж правовірним?..»

Грішні думки путаються в голові у дівчини. А нині байрам, а нині свято! Досадно дівчині, що до неї приступає шайтан, і нашіптує неподобні думки, і хвилює дівочу кров... Він приковує очі її до того місця, де перед хвилею бачила вона милого й таке неподібне до власного життя, і вона не може одірвати їх, хоч уже нічого не бачить там, опріч спустілого місця перед ганком вілли...

За кілька хвилин тупотіння кінських ніг по твердій дорозі збудило Емене з задуми. Дівчина стрепенулась, сквапно прискочила до частоколу на другому кінці подвір'я і припала лицем до шпари. Серце в грудях тріпалось, як риба в руці, а очі пожадливо захоплювали клаптик дороги, що виднівсь у шпарку. Але ще пусто на дорозі, нема нікого. Та ось задудніла земля, і показалась кавалькада: попереду жінка в сірому, а за нею жінка в синьому; поруч з останньою їхав Септар.

Емене так і їла очима провідника. А він, круто упершись рукою в бік, випинав золотом шиті груди і зухвалим, хижим поглядом оглядав жінку в синьому... На його гладко голеному, червоному й блискучому, як стиглий помідор, виду, що виглядав з-під круглої з золотим верхом шапочки, малювалась зарозумілість з одтінком презирства до жіноти, яка свідчила, що він добре розібрав смак провідницького життя, та що не одна московська «бариня єго любил... денга давал», і що він на ті «денга гулял». Емене любувалася його міцним, здоровим, як огірок, тілом, тісно затягненим в тонке сукно, його нахабним поглядом, який приймала за ознаку сміливості й лицарського духу. Він здавався їй ясним місяцем, що одбився в морі її серця та простяг блискучий шлях до щастя.

Враз при фіртці калатнув розбитий дзвоник. Емене здригнулась, мов зловлена на гарячому вчинку, і, забувши на капці, прожогом кинулась у сіни. Дзвоник прохрипів ще раз. То був знак, що надходить чужий мужчина. І справді, ледве Емене встигла сховатися, як у двір увійшов її батько, старий хаджі Бекір, в товаристві молодого різника Мустафи. З сим богобійним різником, що наскрізь пропахся овечим лоєм, старий хаджі вічно мав справи, в яких будучність Емене грала не останню роль.

Саме в той мент кавалькада виїхала на найвищий пункт дороги, і ставна постать Септарова виразно вирисувалась на тлі блакитного неба. Хаджі Бекір глянув туди, і його очі блиснули з-під чалми. Він підняв руку і, погрозивши нею в спину провідникові, хрипливим голосом буркнув:

— Кєпек!..[1]

І, сплюнувши з огидженням услід кавалькаді, він повів гостя на веранду, коливаючись на зігнутих, як у рахітика, татарських ногах та похитуючи головою, завитою в білу чалму. Та чалма, вкупі з білою довгою бородою, надавала йому вигляд старозаконного патріарха.

Емене підгледіла ту сцену і почула в серці образу.

«Кєпек! За що кєпек? — думала вона.— За те, що він не цурається гяурів, з ними їсть, п'є, говорить? Адже й гяури вірять в аллаха...»

Незвикла до думок голова її якось недобре працювала, зате серце її чуло, що тут щось не так, що справедливість

[1] Собака.

не на батьковому боці, що Септар не має за собою вини, не заробив презирства за свої вчинки. Вона, бідна невільниця, замкнена в тісних межах свого подвір'я, в загратованій, пильно стережепій від мужеського ока жіночій половині — все ж таки мала очі і дивилась туди, вниз, на білі оселі серед розкішних гаїв, і не могла не бачити іншого, ніж їхнє, татарське життя, не могла не рівняти того життя з власним. Вона, наприклад, бачила там жінку — істоту вільну, товариша — не рабиню мужчини, жінку, до якої належав, як і до мужчини, весь світ... Вона бачила, як та «невірна» жінка гойдалася на човні, сміялася, жартувала з чужими мужчинами, як вона гарцювала на коні або лазила по горах та лісах, заходила до мечету, мов до себе в хату, тоді як вона, правовірна дочка аллаха, не сміє переступити й порога мечету, немов яке нечисте створіння... «Кєпек! кєпек!» — ображено думає Емене, і чує в серці жаль до батька, і чогось зітхає, і знов шайтан нашіптує їй грішні думки, каламутить спокій!

А з веранди, через загратовані вікна, чутно скрипучий, монотонний голос батьків. Старий хаджі, може, сотний раз оповідає свою подорож до Мекки. Мати прокинулась, бряжчать філіжанки, пахне кавою.

— І прийшли ми до Мекки, до Ель-Хораму,— тягне-скрипить хаджі Бекір,— і запалало моє серце великим вогнем радості...

І враз яскраво, мов перед очима, уявляється Емене картина, яку вона колись бачила з виноградника і яка її сильно вразила. Там, над морем, під злотистими від заходячого сонця кипарисами, танцюють гяури. Мов різнобарвні метелики, пурхають дівчата по зеленому моріжку, а хлопці підбігають до них, обіймають отак впоперек, стискають руки... зазирають в очі і крутяться разом, як зірвані вітром квітки... Співи, сміхи, веселі поклики лунають по гаях, а в Емене росте серце і горять очі. Мов зачарована, дивиться вона вниз. «Хіба гурії в раю веселяться отак з праведними»,— шепче вона і не може відірвати очей від дивовижного видовиська, не може насититися ним... Чудовий образ принесла вона тоді під батькову стріху, і той образ раз у раз оживає в її уяві, і міниться, і грає барвами.

— І сподобив мене милосердний аллах поклонитись Каабі і очистити гріхи свої, діткнувшись Есваду... — скрипить хаджі Бекір, і покректує в одповідь йому богобійний різник.

Та Емене не слухає.

Очі її, як і думка, блукають десь по далекому, безкрайому морю.

А воно, невинне і чисте, як дівчина, в сліпучо-блакитних шатах, з низкою перлів-піни на шиї, радісно осміхається до берега, і пеститься, і тулиться до нього, немов кохаюча істота. Далеко од берега грає в морі табун веселих дельфінів: чорні потвори, мов виводок чортів, виплигують з глибини, перекидаються в повітрі, стрімголов пірнають в море і знов виринають, щоб наново розпочати веселі грища.

А ще далі, де лиш око сягає,— не знать чи по воді, чи по небі,— легкою тінню просовується пароплав з довжезним позад себе хвостом диму, і розпливається в блакитній далині, і чезне, як привид, як мара... Море дихає; свіжий, солоний віддих його шелестить листвою, пестить обличчя, бадьорить груди.

— Емене! Кель мундá!..[1]— розтинається з подвір'я писклявий голос матері.

Значить, гостя вже нема і можна вийти з хати.

Емене вийшла на поклик материн і мало не звалила з ніг двох європейок, що розмовляли з її матір'ю, очевидячки, не розуміючи одно одного. Дівчата щось поясняли старій на мигах, показували на дім, на село, але все надаремне: стара не розуміла, хоч махала головою та удавала, що дуже добре тямить, чого вони хотять. З бесіди, проте, нічого не виходило. Спочатку гості були збентежені, але, побачивши, що їх старання йдуть намарне, весело зареготались. Се осмілило татарок. Емене, яка досі скоса поглядала на чужинок, підступилась ближче і почала оглядати їх з голови до ніг. Очі в неї розбігалися; все її цікавило у тих не знаних їй істотах. Спочатку вона злегка смикнула одну з дівчат за одежу, а далі зважила на руці важку косу і, з захватом поцмокуючи, промовила.

— Карош... карош урус...

Ті сміялись і не боронились.

Цілком осмілена, Емене просто накинулась на гостей: вона гладила їм руки, лице й волосся, зазирала в очі, плескала по плечах, тулила до себе, розглядала й обмацувала кожду дрібничку їх туалету. Поцмокуючи та похитуючи головою, вона приязно й прудко белькотала щось не зро-

[1] Йди сюди!

зумілою їм мовою. Стара татарка теж не одставала од дочки, і незабаром європейки опинились немов у неволі у диких; вони почали уже боятися коли не за цілість боків, то за одежу. Не випускаючи їх з рук, татарки назносили їм усяких ласощів: частували їх кислим молоком з брудної посудини, свіжим інжиром та смаженими на овечім лою коржиками.

— Кушай, урус... кушай! — припрошували вони і заглядали їм у рот.

Коли гості відійшли, Емене ще довго дивилась услід сміливим жінкам, що самі, без провідника-мужчини, прийшли з-над моря і тепер повертають назад, ні перед ким не ховаючи свого гарного обличчя.

І знов Емене сама, і знов їй нудно. Вона никає по подвір'ю, без цілі забігає в хату, скрізь шукає розваги або якого діла. Та діла нема, а для розваги у татарської дівчини оден лиш ресурс — строї. На тому й скінчилося. Емене розчесала й заплела дрібушками свої червоні, як поломінь, фарбовані коси, накинула на себе новий халат з дивними арабесками і підперезалася косинкою так, що яскраво розмальований кінець її закривав її фігуру, відповідно етикетові, ззаду нижче стану. Потому вона начепила на шию своє багатство — рясне намисто з золотих дукачів, а на голову накинула маленький фез, густо зашитий монетами. Легка чадра на плечі і червоні капці доповняли її туалету. Лишалося ще нарум'янити лиця та звести докупи фарбою дуги брів. Коли вона була готова, то виглядала, як індійський божок, і була дуже задоволена з себе.

Та на подвір'ї, куди вона повагом вийшла, пікому було милуватися красунею. Бідна дівчина зітхнула.

День уже гас. Бліде втомлене море ліниво хлюпало в берег. Кам'яні шпилі яйли рожевіли на небі, синій морок ховався по розпадинах скель, а ліси по схилу гір чорніли, немов спалені.

Емене глянула догори, на село. Притулене до горба, воно виглядало, як величезний щільник, поставлений сторч. Ряди небілених хат з плоскими земляними покрівлями стояли оден над другим так, що покрівля одного дому служила подвір'ям для другого. Серед лісу колонок, якими були підперті піддашшя, чорніли двері і вікна, немов входи до печер, а разом все те нагадувало нори річних ластівок на крутому березі річки. По пласких покрівлях

сиділа купками жінота та, мов різнобарвні квітки, закрашала святними строями сіре тло голого села. Стара генуезька башта, облуплена й погризена зубом часу, стоячи оддалік, грізно позирала з високості на татарське муравлисько, що ворушилось у її стіп.

Емене нагледіла врешті кого їй треба.

— Фатьме-е-е!..— вереснула вона тонким проймаючим голосом.

— Емене-е-е!..— почулася од села така ж писклива відповідь.

Емене жваво вхопила мідяний кухоль і подалася до «чішме» по воду.

Вона бігла вгору, поляпуючи капцями по каменистій дорозі — струнка і зручна, як молода кізочка,— і чула передсмак усіх дрібних спліток дріб'язного життя татарської жінки, з якими чекала на неї біля «чішме» подруга. Однак на шосе вона мусила зупинитись — знайома їй кавалькада чвалом проскочила повз неї: попереду жінки, а за ними красунь Сепгар, рівний, як кілок, з випнутими золотими грудьми, з нахабним, певним у собі поглядом.

Кавалькада давно вже промчалась, а Емене усе стояла на місці та дивилась услід їй, немов чекала — чи не вернеться її щастя, що зникає з-перед очей, та чи не візьме її з собою у ширший, вільніший світ, ніж заграто-вана жіноча половина в батьковій оселі? «Кепек!» — пригадалось їй згірдне батькове слово й повна ненависті постать хаджі.

Серце в неї упало, сльози закрутились в очах...

* * *

В селі темно і тихо. Крамниці й ятки замкнені, провідники розсідлали свої коні, всякі продавці «ямурта» (яєць), винограду, чадр і іншого одклали свої справи на будень; взагалі весь той рух, що чигає на повні кишені гяурів, зупинило свято. Муедзин востаннє проскрипів з мінарету «ла алла»... і правовірні спочивають. Тільки невсипуще море бухає десь здалеку, немов незримий велет видихає з себе денну спеку, та зорі тремтять в нічній прохолоді, ховаючись одна по одній за чорні, як хмари, шпилі Яйли.

У стіп генуезької башти блимає світло. Там, у закопченій димом розколині, як у дуплі великої деревини, вариться на розжарених вуглях кава. Круг вогню, пі-

добгавши східним звичаєм ноги, сидять бородаті хаджі у великих завоях і прості мусульмани у фезах. Хаджі Бекір займає почесне місце: він сидить попліч з миршавим турком у білому халаті та зеленій чалмі. То софта [1] з самого Стамбула, і його мудрих та святих речей зібралися послухати правовірні.

Усі мовчать, усі поважні.

Навіть красунь Сентар, що примостився оддалік, склавши свої сильні, з духом кінського гною руки на батіг, якось не так гордо випинає золотом шиті груди, з меншим зухвальством позирає навколо.

Вогонь бліками грає на червоних фезах, осяває смаглі обличчя. Мідяний імбрик [2] сичить на вогні, далеке море ритмічно бухає...

Та ось кава запарувала у малих філіжанках в руках гостей — і софта почав.

Він говорив тихо, скрипучим монотонним голосом, квітисто і довго. Він почав від Адама. Яскравими фарбами малював він колишню славу й велич татарського племені, його бої з невірними, в яких стяг Магометів обійшов мало не півсвіта. Він звеличав пишність й мудрість великих ханів, розчулився на згадку побожності правовірних й відкрив серце аллаха, ущерть повне радістю й задоволенням з вірних слуг пророка Магомета. Як місяць серед зірок, як орел серед птахів — такими були мусульмани серед інших народів. Він прикликав у свідки одвічні гори, що в своїй непорушності бачили колишню славу великого народу, здавався на башту, під котрою сидів: вона пам'ятає ті часи, коли по стінах її спливала кров гяурів, а на шпилі сяяв півмісяць...

Майстерно й поетично оповідав він усім відомі й усім дорогі легенди люду, викликав із могил тіні святих і героїв, що поклали голови за віру й на славу аллаха й Магомета. Тексти й пророцтва з корана переплітались у бесіді, мов у штучній сітці, з казками люду й чарівним запиналом покривали минувшість. В чорних софтиних очах горів вогонь, а бліде лице ставало ще блідшим. Правовірні слухали, скупивши увагу та в такт гойдаючись на підобганих ногах.

А софта вів далі.

---

[1] Софта (*татар.*) — семінарист.— *Ред.*

[2] Імбрик (*татар.*) — казанок.— *Ред.*

Він пригадав усі кривди, які заподіяли гяури правовірним. Вони знищили їх царство, зруйнували їхні оселі, їхнє добро, цвітущий, як квітка, край обернули в пустиню. Де ті людські селитьби, де той народ, що, мов працьовита комашня, оселяв колись родючу землю? Його нема, його прогнав з власної землі ворог. «Погляньте,— гукав він, обводячи навколо рукою,— руїна, все пожерли невірні... Вони залляли берег моря, загарбали кращі землі, одтіснили рештки татар в гори, на камінь. П'ядь за п'ядю, ступінь за ступенем переходять татарські землі до рук невірним, і скоро не буде місця тут для святого мечету, не буде де славити аллаха й Магомета... Та й чи буде кому? Старі звичаї ламаються, пропала чесність, простота, щезає страх божий... нечестиві заразили гріховними болячками правовірних... розпуста... «ракія»...[1] крадіжка навіть... Алла-алла!.. Ти бачиш!»

І блідий миршавий турок зняв руки до місяця, що саме вирнув з моря і облив усе синім світлом. В урочистій тиші чулось лиш бухання моря та срібне, мелодійне цвіріньканння південного цвіркуна. В далеких гаях тоненьким голоском плакала сплюшка: сплю-ю... сплю-ю... Чорні гори стояли, мов привиди, й дивилися на злотистий від місяця шлях на морі, що весь тремтів і міпився золотою лускою.

Софта зітхнув. В зітханні тому почувся ревний жаль за могутнім колись краєм, уболівання над занепадом одновірного народу.

Але ще не все пропало. Ще милосердний господь заховав для правовірних землі, де гяур не має сили й не знущається над вірними. Над тою щасливою країною простяг свою потужну руку справедливий і мудрий султан і, як мати дітей, захищає підданих. Туди, серед одновірних і співплеменних, визволятись від гріхів, рятувати свою душу!.. Годі чекати на смертний час у сьому нечестивому краю, бо коли зложиш тут свої кістки, тяжко буде встати на останній суд серед грішного, чужого люду. Правовірні! Старий і малий, багатий і бідний, слабий і дужий — отрусіть з ніг своїх порох нещасної землі; вступіть у сліди богобійних предків ваших, збирайте своє добро, своїх жінок і дітей й виселяйтеся звідси під можну правицю правовірного монарха, ближче до святих мечетей, до посвяченої стопами пророка землі... І хай западеть-

[1] Горілка.

ся ся загарбана гяурами земля, хай справедливий господь пошле з неба вогонь, спалить її і розвіє попіл по безкрайому морю! Ла алла іль алла — Магомет расуль алла!

І софта зняв руки й простяг над землею, немов прикликав на неї гнів грізного аллаха.

У хаджі Бекіра горіла душа. Він дивився на софту блискучими очима, він бачив спадаючий з неба вогонь, а там, за морем, в далекій перспективі, сяли перед ним мусульманські реліквії.

Настала тиша. Жар під баштою попелів, і повний місяць з високості поглядав на зібрання.

Правовірні, однак, сиділи зі спущеними очима, і немов лукава усмішка блукала по їх смаглих лицях.

«Ба,— думали вони собі,— гяур, гяур... А з кого ж ми живемо, як не з гяура?..»

І пригадались їм всі незчисленні способи заробітків та баришів, які давали їм гяури. Пригадались усі ті «ямурта»— виноград, молоко, підводи, провідники, комірне і т. ін., всякого роду «бакшиш», усі ті багаті жнива, що збирає з гяурів, не сіючи й не орючи, татарин. «Куди їм виселятись? Пощо?» — питали вони себе, і їх брала хіть в живі очі розсміятися мудрому, та несвідомому станові речей софті.

Однак вони мовчали.

Мовчанка врешті ставала прикрою, усім було ніяково, та визволив Септар. Він приступив ближче, сперся своїми здоровенними ручищами на батіг й промовив до софти:

— Ти кажеш, чоловіче мудрий: виселяйтеся звідси... А скажи нам, чого це від вас, з Туреччини, тісниться до нас така сила обдертого робучого народу та відіймає від нас зарібки?.. Чого вони йдуть сюди, коли там добре? А ти нас кличеш туди... Гляди, чи стежкою правди слова твої ходять?.. Ти кажеш — гяур, невірний, а у нас — багатий гяур більш важить, ніж двоє праведних... Гяур жиє і нам дає жити. У нас так: на яйлу ходив — гроші заробив; по морю поплив — гроші заробив; гяура возив — знов гроші взяв... От і нині я маю п'ятнадцять карбованців,— і Септар брязнув в кишені монетою,— а що ти нам даси в Туреччині, де нема гяурів?..

І, випнувши свої гаптовані золотом груди, він з нахабністю видивився на збентеженого софту, чекаючи на відповідь. Правовірні аж цмокнули. Правда, суща правда! Він як вийняв їм з уст ті слова, які вони могли б сказати в відповідь софті.

Тільки хаджі Бекірове серце спахнуло гнівом праведним, і, мечучи блискавки з очей, він гримнув на Септара:

— Мовчи ти, поганий наймите гяурів!

Та Септар не змовчав.

— Ей, старий, я знаю, тебе заздрощі хапають на мої варібки, яких ти через власну запеклість не маєш...

Ах, се була правда, глибоко, старанно затаєна правда — і хаджі не витримав. Забуваючи на свою повагу й гідність хаджі, він схопився з місця і все своє обурення виплюнув в лице Септарові:

— Кепек! Асма кепек!..[1]

Очі в провідника наллялись кров'ю і вилізли наверх, як у барана. Здавалось — діло скінчиться погано, але Септар переміг себе.

— Ей, старий, пильнуй своєї бороди, коли присвятив її,— погрозив він хаджі і, круто обернувшись, відійшов, насвистуючи до танцю.

Софта отетерів. Чорні очі його стали круглими й великими, в них малювався жах. Він чекав, що зараз розступиться земля й поглине зухвалого Септара або грішник знайде собі могилу під руїнами башти, по каменю розібраної обуреним народом. Але все було по-давньому: земля не розступалась, башта стояла на місці, і навіть правовірні сиділи спокійно, немов нічого не сталося, немов вони цілком поділяли Септарові погляди. Ба, навіть за хвилину почали розходитись, вимовляючись тим, що вже пізно, а завтра чекають на них справи...

Збентеженим, здивованим поглядом водив софта навколо себе — в голові його немов щось світало:

— Пута шайтана... пута шайтана... — шепотів він зсинілими устами, звернувши бліде обличчя до обуреного хаджі Бекіра.

Але той в безсильній злості лишень плював та сипав прокльони...

Останніми покинули башту хаджі Бекір та софта. Мов привиди ті, сунулись вони по залитій місяцем вулиці, волочучи за собою довгі й головаті тіні. Сумні і розчаровані, виливали старі один одному свої жалі — і, немов спочуваючи їм, зітхало оддалік море, та тоненьким голоском плакала в гаях сплюшка...

Чернігів, 1899

---

[1] Псе! Скажений пес!

ПО-ЛЮДСЬКОМУ

ОПОВІДАННЯ

Весняний вітер стиха віяв над виноградниками й охолоджував загрітих працею робітників. Вогка земля мліла в гарячому золоті сонячного проміння, вільна від тіней і холодків. Голі дерева немов курились сизо-зеленим димом: щось, наче мрія про розкішну літню одіж, обгортало їх сповнені соком віти. Скрізь було так багато світла й радості, так виразно відчувався трепе́тний віддих поновленої землі, повітря було таке п'яне й повне щебетання, що мимохіть бажалось руху, крику, реготу...

Тож на роботі було весело. Ці кілька десятків робітників, що прийшли здалека на чужину заробляти щоденний хліб, немов забули на всі свої турботи під впливом весняної днини і так само щиро нищили чужу працю, як дбали за власну. Навряд хто з них думав, гупаючи важкою трамбовкою по зрубаному й засипаному землею винограднику, про хазяїна знищеного саду. Що їм той молдуван і та філоксера! То не їх діло, вони заробляють.

Над виноградником стояв гомін. Здебільшого земляки, вони завжди мали теми до розмов. Вони згадували своє село, своїх людей, наче тільки вчора з ними бачились,— і часто якийсь рух або одне слово, незрозуміле чужому, викликало цілий рій згадок і невпинний регіт.

Сонце припікало. То той, то другий, гупнувши трамбовкою, підносив білий рукав до засмаленого обличчя й обтирав упріле чоло, розпростовуючи зігнуту спину. Цей хвилевий антракт у роботі був таким природним, таким конечним, що я мимохіть звернув увагу на робітника, який ні разу не покористувався їм.

Цей робітник давно вже цікавив мене. Він одрізнявся од других своєю незвичайною працьовитістю, якоюсь завзятістю в роботі; він запекло викидав з себе силу, як щось непотрібне й вороже. Його просто одривали від роботи на обід або спочинок, він завжди останнім і з видимою неохотою кидав її. Мовчазний і похмурий, з блідим нервовим обличчям, він рідко коли підводив очі — чорні, з лиховісним вогником. Я звик його бачити у всяку погоду в куцій чугаїнці, в рудій шапці на збитому волоссі, з короткою люлькою в зубах, з якої він раз у раз пахкав, випускаючи струмок синього диму. Я знав, що його звуть Карпом, що він хороший робітник — і більш нічого. Розмовитися з ним мені не вдавалося.

Я підійшов до Максима. Цей був цілком протилежна патура. Високий і білявий, вимуштруваний у військовій службі, од якої лишилась у нього лиш зручність в рухах та брава постать,— він був весь по́рив і одвертість.

— Ви добре знаєте Карпа? — поспитав я.

— Атож... Ми з їм з одного села, з одного кутка, сусіди навіть... Тільки ліса й ділить наші дворища.

— Чи він зроду такий працьовитий та мовчазний?

Максим осміхнувся.

— Та він трудяга парубок був... звісно, не такий, як тепер, коли його напало...

— Як напало? Що напало? — зацікавився я.— Розкажіть, Максиме.

Максим спалахнув. Рум'янець залляв його обличчя, і білі вуси стали немов молочними.

— Багато розказувати,— запнувся він і зараз же почав: — Він, бачите, письменний, грамоту знає, книжку читає. Ще парубком усе було до вчителя ходить. А вчитель наш розумний пан був, не гордий, та щось прошпетився, й загнали його кудись... далеко од нас... Так ото було чи в неділю, чи в свято — Карпо вже й сидить в учителя на беседі. Парубки на вечорниці збираються, кличуть його до дівчат — не хоче.

— Що я, каже, почую там розумного, чого навчуся?.. Дурниці — й більш нічого...

— Чи не в ченці часом гадаєш постригатися? — жартують було.

— У ченці я не піду, а худобиною нетямущою вік звікувать не бажаю...

Хлопці й налають його, що він наче худобиною їх нарікає, а він нічого, знов до учителя в гості...

Ми з Карпом товаришували — звісно, зросли укупі, разом і горобців дерли, і товар пасли, разом і парубочили... Оце в неділю збираюсь було на музики, підійду до ліси й гукаю Карпа, щоб охотніше було поміж челяддю. А він висунеться з хати та й тягне мене у садок.

— Ходім, каже, до мене, я тобі краще щось розкажу.

Не хочеться часом, та так же просить, так просить. Посідаємо в холодку, й почне він говорити, почне оповідати,— про що вже він мені не розкаже! І як люди по чужих землях живуть, і де які звірі водяться, і що всередині у чоловіка робиться, яке серце, з чого кров та як вона по жилах біжить. Говорить, а очі в нього так і блищать, мов жарини... А часом зіб'ється, запутається.

— Ні, каже, не так, піду спитати в учителя.

Недовго й ходив — поїхав учитель...

Засмутився Карпо, не їсть, не п'є, як ніч ходить... Глузують наші, на сміх його беруть...

— Що ти — батька рідного поховав, чи тобі коняка здохла, що мов неприкаяний тиняєшся, од вітру валишся?

— Батька!.. що мені рідний батько? Пустив на світ темного, як табака в розі, та й звікуй отак... а цей мені очі одкрив... світ мені тепер не той став, одмінився наче. Тільки не встиг ще про все дізнатися.

— А ти б до нової вчительки... вона б тебе довчила,— рають хлопці та моргають один на одного, бо добре знають, що нова учителька така, що й кочергою вижене з школи, коли до неї за чим удасися.

Почав Карпо з нудьги до мене вчащати. Нема вже йому вчителя — то він до мене на розвагу та й виливає журбу свою.

— Дивлюся я, каже, на наше життя, й аж страх мене огортає. Цілий вік у ярмі, мов худобина яка; кожен норовить тебе запрягти та ще й поганяє... А що з того маєш? Ні спочинку, ні страви людської, куліш та борщ нізчимний... В хатах тісно, поросята та телята укупі з дітьми зимують; грязь, дихати нічим, нездорово. А ми ж люди, а не свині у хліву...

Смішно мені з Карпа.

— Хіба ж ти досі не бачив сього, адже ти зріс отут, разом з нами усіма...

— Бачив я, та мов не бачив, а тепер мені розвиднілось, полуда з очей спала...

Та й почне розказувать, як живуть люди по чужих землях,— не знаю, чи правда тому, що в книжках пишуть...

— А ми що? Живемо, як кроти, риючись у землі, і байдуже нам, що світить сонце...

Отак нудився парубок з рік, а далі втихомирився грохи, оженився. Ну, як очоловічився вже, тоді, звісно, не до книжок і не до думок. Достатки невеликі, цілий день у роботі. Дитинка знайшлася... Став він, як і люди, забув за своє. Тільки часом, коли щось дуже дошкулить йому,— от як випас людський присудили панові або як урядник голову побив мому братові,— він було лається в громаді:

— Ех ви, заморені, захарчовані! Куди вам заступитися за громаду, коли у вас в жилах юшка з картоплі.

Не скажу вам, що з ним було тоді, як мене у москалі взято. Чотири роки одбув, повернувся додому, чую — новина: Карпова тітка померла — десь у городі служила — стара дівка, самотня, й записала Карпові двісті рублів. «Ого! — думаю собі.— Тепер мій сусідонько забагатів, піду одвідаю його, чи жив-здоров».

Щойно я на сінешній поріг, а вже з хати шибнуло на мене духом печеного м'яса, мов на великдень. Ввійшов у хату — в печі горить, молодиця щось присмажує, а за столом сидить червоний, аж піт з його капле, Карпо й уминає страву. Зрадів та так з масними устами й поліз цілуватися. Посідали ми. Дивлюсь — на столі повно полумисків і з печеним, і з вареним, а долі кістки валяються.

— Ну, як же тебе бог милує? Чув я, що тобі пощастило... Аж тепер хазяїном станеш...

— Та спасибі богові й тітці покійній — хоч трохи оддишу та поживу по-людському.

— Воли собі купиш або десятину поля.

— Воли! Що мені з волів? Я сам досі був, як віл у плузі. Ні, годі... тепер я поновлю свою кров, наберуся сили. Он у Німеччині або в Англії робочий чоловік кожен день їсть м'ясо. Того він і сміливий, і розумний, людиною нарікається... В йому кров грає... А ми що? Жінко, давай, що там насмажила...

Молодиця поставила печеню.

Частують мене. Карпо тріщить, аж сопе.

— І не хочеться вже їсти, а треба.

— То не їж, коли не хочеш.

— Ба! А пам'ятаєш, як урядник розбив голову твому Йванові?

— Пам'ятаю...

— І як я скочив рятувати Івана?

— Ну?

— І як на мене гримнув тоді урядник!

— Ну!

— А я ж що? Хіба не злякався? Ні? Отим-то й ба...

Дзвонять по селу: здурів Карпо та й здурів. Люди йдуть у поле орати, а він до попа, та не так до попа, як до попової куховарки дізнатися, що вона батюшці варить. Баба Яличка хвалиться: двічі, каже, на тиждень глечика йому скидаю, жере без пам'яті, воно йому й вадить з незвички.

Минуло отак зо два тижні. Не бачу я щось Карпа та й не бачу. А наші ниви суміжні, орю я свою — і дивно мені, що Карпова стоїть облогом, неорана. Що воно за знак? Чи не слабий часом? Піду одвідаю. Та, повертаючи з поля, й зустрівся з ним.

Схуд, пожовк, очі позападали, а сам невеселий.

— Що, питаю, підновив кров свою трохи?

— Та підновляю... Зразу не можна... Ти думаєш — легко воно нашому братові? Нема в кого ради засягти. Питав у попаді, що вона дає попові,— локшину з яблуками, каже, любить мій батюшка. Зварила мені жінка тої локшини, солодке, пудне, з душі верне, а їм, нічого не вдієш... Часом так погано, що й на світ не дивився б, а часом чую, як кров у мені грає, сміливість в собі почуваю... От тільки не відаю, що корисніш для здоров'я — чай чи пиво?.. Порай, Максиме, ти ж у москалях був, світа бачив, чув, може...

А мені і сміх, і досадно: не витримав я — кажу йому:

— Чортзна-чим ти клопочеш свою голову, Карпе! Може, там німці — чи про кого розказуєш — і живуть по-людському, а нам воно не личить...

— Через віщо ж? Хіба ж ми не люди?

— Люди, та не такі...

— А які ж?

— Мужики.

— Ну, так що?

— А те, що не для нас усі тії витребеньки...

Глянув на мене Карпо так гостро, крутнув головою, мов бичок, що його муха тне, та так з докором:

— Оце й ти проти мене? І ти, може, скажеш, що Карпо дурний, гроші переводить, замість того щоб купити яку хвостяку або свиняку на хазяйство...

— А скажу...

— Ну, не сподівався я од тебе, Максиме, почути таке слово... Не сподівався. Прощай, коли так!

Крутнувсь — і пішов.

— Пожди,— гукаю за ним,— не сердься-бо.

І не озирнувся.

— Прощавай,— відгукує,— ех, шкода, нема вчителя!

Не хочеш говорити — вольному воля.

Сумує Карпо. Мені з свого обійстя видко, що у нього в дворі робиться. Ходить він по подвір'ю, никає, то в садок подасться, постоїть під деревом і знов у двір, немов вчорашнього дня шукає. До роботи не береться, до мене не навідується! Жаль мені його... товариші, вкупі зросли, а тепер немов посварились. Свій своєму — тиць солому. Піду до нього в неділю, мислю, нема чого бурмоситись.

Довелось раніше. Тесав вісь та якось і вищербив сокиру — пішов до Карпа позичати. Вступив я в сіни, а хатні двері не причинені, мені й чутно, як Карпо вигукує:

— Розщібай пазуху!.. Ану, чи влучу?..

Що воно таке, думаю собі, чи йти, чи не йти? Та вже якось одхилив двері й бачу: молодиця сидить на лаві під вікном, розщібнула пазуху, аж перса видко, ще й руками її притримує, а Карпо лежить на постелі і влучає жінці в пазуху цукерками. Кахикнув я.

— А, це ти, Максиме? — зрадів Карпо.— Заходь, заходь. Ми тут з жінкою ласощами забавляємося, цукерки їмо... вони, бач, з цукру, а цукор потрібний для тіла, він його нагріває, як дрова піч, і підживляє... На, їж і ти...

Сів я, гомонимо. Карпо нічого, наче забув нашу останню розмову. Тільки помічаю я, що він щось мулиться. Говорить він, говорить, та все звертає на тії цукерки.

— Я, каже, жінки не неволю роботою... Хай оддише. Вона не худобина, не каторжна яка, щоб цілий вік свій

працювати. Треба ж їй спочити, треба ж і розважитись чим. Людині по-людському слід жити.

— Аякже, аякже,— піддакую, щоб не гнівити вже його.

Коли це враз — бом, бом, бом. Я аж жахнувся.

— Та то дзигарі,— сміється Карпо,— клятий жид продав мені попсовані: показує два, а б'є тринадцять.

— Ходи-но, я тобі ще щось покажу.

Та взяв мене за руку, підвів до стіни й показує якусь дощечку.

— Що ж воно таке?

— Термометром називається. Подивись — і знатимеш, скільки тепла в хаті. А винесеш зимою надвір — показує холод.

Чудасія!

— Нащо ж він тобі?

— Як нащо? Треба ж знати, чи доволі тепла, чи здорово людині в хаті, чи не здорово.

Ну, думаю собі, це вже ти почав своєї. Піду краще вісь кінчати. Позичив сокиру та й з хати.

Коли так надвечір — майструю я ще коло стодоли, чую — в Карповому дворі сварка. Щось так здорово басом лається — і голос по знаку. Прислухаюсь — аж то тесть Карпів, жінчин батько. За що вони завелися? — думаю собі, та й приступивсь за ліси.

— Оддай мені ті гроші, що ще не проциндрив! — кричить тесть.— Я їх заховаю, поки не прочумаєшся.

— Яке вам діло до мого життя й до моїх грошей? Не ви мені їх дали! — сердиться Карпо.

— Опам'ятайся, Карпе! Що ти вигадав: по-панському схотів жити, кров свою одмінити? Чи ти сповна розуму? Ей, накласти б тобі на бідність, щоб знав, як переводити важкою працею загароване добро.

— Не по-панському, раз вам сказав, а по-людському! Ну, та що з вами балакати, однаково, як з тим кілком!

— Що ти мені сказав?

— Те, що чули.

— Та-ак?

— А так.

— Ну, то бувай здоров, небоже!

— Щасливо.

Розсердився старий, гримнув дверима, пішов.

А Карпо й собі надувся, мов індик:

— Йди, каже, під три чорти, обрид.

Овва! думаю: розбили глек, а воно не добре, бо тесть таки частенько запомагав Карпа. Прийде коза до воза.

Минула осінь. Зима в нас того року стала зразу, рівна, сніжна. А у селі не забувають Карпа, усе його ймення мелеться й шеретується. Одні кажуть, що він вже проїв ті гроші, що тітка одписала, а другі присягають, що в нього чимало ще лишилось. Усе, кажуть, возить щось з міста, загорнене папером. Та й коня сторгував у іванівського попа, ще й неабиякого, а за сто карбованців. Півсотні оддав уже, а півсотні позичає в нашого-таки чоловіка, багатенького хазяїна. Бач, думаю, й не похвалився, дарма що товариш й сусід. Коли се справді — приводить коня. Кінь гарний, расовий, басує, що й не вдержиш, сказано — огер. Хвалиться Карпо, радий такий.

— Правда, каже, дешево купив?

— Воно-то не дорого, так інший за ті гроші пару купить.

— Е, я люблю хоч не багато, так гарного.

Того ж таки дня запріг він буланого в санчата й повіз жінку кататися. Зглядаються люди, все село дивує з нового багатиря.

На другий день зайшов я за чимсь до Карпа, не застаю, сама йно молодиця.

— Нема, каже, мого вдома: повіз іванівському попові за коня гроші.

Тонко ж ти прядеш, голубе, коли на позичені гроші такі коні купуєш. А проте — повіз, то повіз. Сам знаєш, що робиш, мені байдуже.

Коли це вночі, спимо ми, щось у вікно — стук!

Схопився я.

— Хто там?

— То я, Карпиха.

— Чого вам?

— Вийдіть на час.

— Ну, що там? — питаю з порога.

— Ой, лишечко, біда — коня вкрадено, чоловіка привезли п'яного, без пам'яті, ще й гроші у нього витягли п'ятдесят рублів. Йдіть до нас, давайте яку раду.

От тобі й маєш, думаю, та скоріш на себе кожушанку і йду. Вступив у хату — лежить Карпо на лаві плазом, мов зарізаний кабан, і пальцем не ворухне, одно постог-

нує. Розхристаний, розпережаний, без чобіт — гидко глянути. Коло нього сидить чоловік, таки з нашого села, що привіз його. А молодиця що не гляне на Карпа, то так і заголосить, аж тіпається, бідна.

— Що ти наробив, клятий? Пропали ми тепер на віки вічні. Де ти гроші подів, ледащо, кажи, де?..

Та сіпає його, та торсає за плече. А він тільки лупне очима та й мукне. Звісно, людина непитуща, його й розібрало.

— Обшукайте його, раю, скрізь, може, де знайдете.

— Нема, каже, я вже скрізь оглянула, навіть устілки з чобіт повикидала, бодай його з пам'яті викинуло!

— Де ж це він начастувався?

Чоловік той і розповів: їхав він, каже, до іванівського попа — і вступив по дорозі до мальованої корчми, не знати за чим. А там пили якісь — хто його розбере — чи воно панки, чи цигани... От він з ними й почав про своє: і як треба по-людському жити, і чому неправда у світі повелася. Добалакались до того, що Карпо під стіл ізвалився... Бачу, каже, діло погане, вивів його з корчми, глип — аж нема коня. Ну, наробив я галасу... Сюди-туди — шукай вітра в полі... Тоді я його на свої сани й привіз...

— Давайте раду,— благає Карпиха.

Стягли ми з Карпа свиту, поклали на постіль — хай проспиться, а самі на коней і майнули на розвідки.

Повернули аж на другий день, з полудня вже було — ні з чим, звісно...

Тільки я в хату — суне Карпо до нас, а сам схуд, зчорнів, як з хреста знятий.

— Еге, кажу, отак наші по-людському живуть...

Глянув він на мене — та так жалібно, аж за серце вхопив.

— Ні, каже, це вже по-свинячому вийшло... не вмів я по-людському жити... Не для нас воно...

— Хіба ж я не казав?

Повісив голову, мовчить.

А тут біда: піп править п'ятдесят карбованців за коня, той чоловік, що позичав гроші, теж напосів, у суд хоче позивати, а до тестя й не рипайся — такий сердитий.

— Що, каже, пожив по-людському, одмінив кров? От

нехай пущу йому кров з носа, тоді побачу, яка вона в нього тепер...

Довелось телицю спродати і новий кожух. Звівся нінащо, а довгів не сплатив... Коняка, правда, знайшлася — так окалічена на всі чотири ноги, за вісім карбованців продали жидам воду возити.

Питаєте, чи запоміг хто? Де там! Глузують іно з Карпа, сміються:

— Маємо, кажуть, заступника... Дарма, що в нас не кров, а юшка з картоплі, зате в Карпових жилах тече аж двісті тітчиних рублів і попова коняка...

Навіть діти з-за тинів дражнять:

— Дядьку Карпе! Яка кров з пива? Чи така, як з гороху?

Отоді на Карпа й напало. Спохмурнів він, мовчазним став, вовкуватим. Поки бряжчали ще тітчині карбованці, було й за холодну воду не візьметься,— думали, навіки зледащіє людина, а то так зразу запалився до роботи, що аж горить йому з-під рук. Цілий день — од світання до смеркання — товче собою, та все з люльки пахкає, та все пахкає, мов паровик... Цілу зиму то в попа, то в пана ціпом махав, не нахваляться їм, такий робітний, а на весну пішли ми на зарібки... Вже він і довги сплатив, і процент вернув, вже й корова стоїть на оборі, а й досі вештається по заробітках. І так-то вже щиро працює, так завзято береться до роботи, мов що пече його всередині... Он гляньте,— закінчив Максим своє оповідання, показуючи на Карпа,— як старається!..

Я глянув на Карпа. Не розгинаючись, гупав він трамбовкою, і за кожним разом, як важка колодка спадала на землю, з грудей його вилітав короткий і різкий свист. Буйні краплі поту котилися з-під рудої шапки по його чолі й падали на землю, як горох. На крутому чолі набрякла жила, виявляючи велику напруженість; якась дика, непогамована енергія керувала його рухами, якийсь вогонь, здавалось, палає всередині цеї людини, об'являючись синім димком з короткої люльки.

— Гей, Карпе,— гукнув жартовливо Максим,— старайся мені, не лінуйся... Роби *по-людському*...

Карпо зупинився на хвилину, глянув з докором на Максима й нічого не одповів. Він тільки крутнув кудлатою головою і ще з більшим завзяттям загупав трамбов-

кою, немов хотів забити в землю щось йому докучливе й вороже...

Я замислився.

А навкруги було так гарно, так радісно. У чистій і ніжній, як лоно коханки, блакиті, в могутній хвилі життя, що ледве виявлялось таємним тріпотінням соків, в теплому й запашному диханню весни було так багато радості, почувалась така повна гармонія. . . . . .

. . . . . :

«Чи скоро ж діждемо гармонії й в людському житті?» — витала надо мною думка...

1900, Чернігів

ЛЯЛЕЧКА

ЕТЮД

Triste comme un beau jour
pour un coeur sans espoir.
F. Coppée[1].

Драбинястий віз, запряжений одною конякою, раз у раз підскакував і немилосердно трусив, не попадаючи в колію. У земської вчительки Раїси Левицької, що їхала на возі, почало од труської дороги боліти під грудьми — і се було добре, бо одривало її од прикрих думок. Вона ще не прохолола після історії з попом, мов відламок розірваної вибухом бомби. Перед її очима, як на злість, вставало худе, єзуїтське, скривлене від злості обличчя попа, коли вона прилюдно вигнала його з школи. Що ж, інакше вона не могла вчинити: його вічні доноси на неї, похід проти земської школи, підбурювання селян та втручання в її шкільну працю стали нестерпучими, нерви її не витримали — і вона зробила попові бешкет при школярах та селянах. Піп побіг жалітися інспекторові та своєму начальству, а «матушка» тим часом ускочила з наймичкою в школу, побила горшки і, світячи зеленими, як у роздратованої кицьки, очима, захлипуючись потоком лайки, кинулась із кулаками на «зухвалу вчительку» — і, напевне, побила б, коли б та не втекла з хати. Ну, приїздив інспектор, член земської управи, було слідство, допити — і все скінчилося тим, що її перенесено до другої школи, куди вона саме й їде. Як тільки скінчилися іспити — вона забрала своє убоге манаття і, не бажаючи й днини лишатися в одному селі з навісним попом, пода-

[1] Сумний, як день ясний
Для серця без надії.
Ф. Коппе.— Ред.

лась у дорогу. І хоч вона далеко була вже од місця пригоди, а все ж ся гидка історія гнітила її як сонна мара — і мутила, й підіймала в серці злість. Се вже вдруге на протязі своєї тринадцятилітньої служби вона мусить через непорозуміння з попом міняти школу — і хто знає, що чекає її на новому місці, де, певно,— ох, боже! — в піп і попадя.

Але те, що так трусило і так кололо під грудьми, не давало снуватись гірким думкам.

Край дороги, якою котився віз, лежав білий пісок і пересипався на вітрі. Раїса задивилась, як курився над землею, немов дим, білий пісок і пеленою закривав далеку смугу чорного бору. Чепурні берези, як русалки, маяли на вітрі зеленими косами. Кострубаті й присадкуваті верби з обох боків дороги міцно чіплялися оголеним корінням за землю, немов хижий птах загнав пазури у здобич. Було, невважаючи на травень, душно, як улітку. По гарячому небові повзли довгі й білі, як павутиння, хмарки, на заході вставало щось грізне, і росло, і сварилось далеким гуркотом. Раїса все поглядала туди, з тривогою думаючи, чи втечуть вони од бурі, при одній згадці про яку вона холола і здригалась. Візник, в одповідь на її прохання, цмокав на шкапину і бив її пужалном по сухих ребрах, та це помагало небагато.

В'їхали в лісок. Тут було затишно і пахло смолою. На тлі яро-зеленої молодої березини гаптувались чорні гілки соспини, а там, де березина витісняла сосну та пропускала паруси сонця, все, здавалось, залите було зеленим бенгальським вогнем. Над дорогою часом попадалась уся в цвіту дика груша або кущ черемхи з медовим запахом білих делікатних китиць.

За лісом широкі поля поволі й лагідно спускалися униз, і візок усе котився вузькою, нев'їжджeною дорогою, що бігла кривулькою поміж озиминою до села.

Та ось і село. Серед низькодолу і мочарів стояло воно, прикривши свої убогі оселі вітами крислатих верб. Здалеку здавалося, що то не хати, а стіжки зчорнілої й гнилої соломи ховаються під вербами.

Візок котився вулицею, а Раїса цікаво роздивлялася по обидва боки. Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, поростими мохом стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала баюрами. На всьому одбились сліди убожества. І житла, і люди, що

вічно риються в землі, прийняли, ввижалось Раїсі, колір землі, здавалися деталями мертвої природи. Багнистою вулицею йшов мужик, немов дубове коренище котилось по дорозі: смагле, як кора на дереві, обличчя, цупкі, порепані й припалі землею руки, грубі, як пеньки, ноги. Он вибігла з чорної хати молодиця, приклала долоню до очей і дивилась на подорожню. Сонце грало на її бронзових голих ногах, як на стовбурі похиленої над тином верби. На вулиці, попід хатами, валялася деревня; діди сиділи на ній, схиливши голови, і ледве можна було одрізнити їх од тої темної, зчорнілої маси. Замурзана дітвора, впоміш із собаками і свинями, роїлася попідтинню. Худі підсвинки на високих ногах, з заболоченими черевами никали по вулиці. Скрізь тхнуло гноєм. В долині, в озерці, хлюпали пранниками підкасані, з червоними, як у буслів, ногами, молодиці. За вигоном, край села, виднілось друге село, густо заселене сірими хрестами, під якими тихо спочивали, обернувшись у землю, трудівники землі. А далі розлягалось поле, рівне, сіро-зелене, на якому червона спідниця робітниці здавалась одинокою польовою квіткою.

За закрутом, на горбочку, з-за великих пишних кленів виглянула біла церква. У Раїси раптом стиснуло серце, і вона міцно стулила вуста. Ну що ж, їй не першинка, коли доведеться, буде воюватись.

Через дорогу, проти церкви, стояла школа, нова, висока, під залізом, на горбочку, як сорока на тину. Візник завернув і в'їхав у великий, зарослий споришем двір.

Показалося, що школа замкнена. Раїса обійшла навкруги її, зазирнула у вікно, звідки глянула на неї пустка, поторсала колодкою на дверях од чорних сіней — нікого і нічого. Якийсь чоловік сперся од вулиці на тин і з цікавістю стежив за маніпуляціями Раїсиними.

— Не знаєте, в кого ключ од школи?.. Я нова вчителька...— звернулась до нього Раїса.

— Та, мабуть, у сторожихи, у Тетяни... Бігай-но, та швидко, по Тетяну, вона поле в мачухи на городі!..

Услід за сими словами почулася лопотнява босих ніг і щось біле мигнуло на вулиці.

Раїса сіла на лавці під школою і чекала сторожиху. Навкруги було тихо і безлюдно. Біла церква серед могутньої зелені робила приємне враження. На великому зеленому дворі паслась розпряжена вже візником коняка, а він сам приліг у холодку під возом.

Минуло так більш півгодини. Врешті ляпнула хвіртка і на стежці показалась Тетяна. Суха пристаркувата дівка, вона міцно держала в замазаних свіжою землею пальцях ключ, з неймовірою поглядаючи на Раїсу.

— Здрастуйте...

— Здрастуй... одчини школу... я приїхала до вас за вчительку...

Тетяна прожогом, з рухами москаля у спідниці, кинулась одчипяти школу, впустила Раїсу, а сама побігла зносити з воза речі.

Гучно залунали по пустих хатах Раїсині кроки, і сперте, з сильним запахом соснової дошки повітря затамувало їй віддих. Вона швидко поодчиняла вікна. Тепле, зеленасте світло виповнило хати, і глянула у вікна широка блакить неба.

Тетяна тим часом позносила усе манаття з воза, унесла води, подала учительці вмитись і, налапавши в мішку самовар, витягла його звідти за вуха, аж він забряжчав.

— Самовар вам ставити?

— Настав...

Поки сторожиха поралась коло самовара, Раїса пішла оглядати школу.

Школа була простора, нова, недавно поставлена. У великі вікна невпинно перлось сонце і так пекло високі соснові стіни, що на них виступала живиця. Жовто помальовані парти, зсунуті в кутку докупи, були покриті пилом. В шибку билась здорова муха і жалібно дзижчала. Од чорної шафи з книжками до шкільної дошки павук снував павутиння. Раїса обійшла усі покої, скрізь була пустка і тиша, школа нагадувала порожній вулій, перекинутий під хатою на сонці. Кватира вчительки складалась із двох невеликих хатинок. Особливо мала була спальня. В ній заледве могло поміститися ліжко, маленький столик і невелика скриня. Коли Раїса прилягла на ліжко, їй здалося, що вона опинилась на дні глибокого колодязя, бо нетинковані соснові стіни, що тісно обступали її навкруги та високо здіймались до стелі, дуже скидались на цямрину. Друга хатинка була трошки більша, і з вікон її було видко білу церкву серед зелені високих дерев.

Поки учителька підживлялася, сторожиха стояла коло дверей, уважно розглядаючи її та її пакунки зо всіх боків. Врешті вона насмілилась, сіла скраєчку на канапку,

і почалась розмова, в якій сторожиха намагалась якнайбільше довідатись від Раїси та якнайбільше розповісти їй.

Раїса дізналася, що школа стоїть порожньою ще з посту, коли учителька злягла та й хутко й душу богові оддала; он там, у тій маленькій хатинці, де Раїса буде спати,— там мучилась одинока як палець вчителька, і коли б не старі матушка, не було б кому і очі закрити.

— Хіба піп старий уже?

— Ні, піп не старий, він удовець, має одну дівчинку-підлітка, стара ж матушка — то мати попова... Багатир, великим хазяйством орудує, а що в селі панів нема — нема де й заробити, то люди йдуть, за що дасть, до батюшки, а більш за гріхи йому одробляють... Тепер зажерся з дяком, ніяк не поділять приносів...

Тут Раїса довідне дізналася, що й коли саме сказав піп дякові, що одповів йому дяк, що з того вийшло і як та історія одбилася на кривій Семенисі, якої чоловік доводиться братом у других дяковому кумові...

Оповідання Тетяннне, як хвилі од вкинутого в воду каменя, все ширшими і ширшими кругами розходилось по селу, займало масу осіб, захоплювало далекі кутки і плутало такі деталі різних сторін життя, що в голові Раїсиній усе змішалося, і вона перестала слухати гомінку сторожиху.

Розташувавшись абияк, нашвидку, в своїх двох покоїках, впорядкувавши свою дівочу постіль, Раїса рано лягла у ліжко. Та спати не могла. Свічка блимала на столику в головах, а вона, витягшись під свіжим рядном, водила очима по дощаних соснових стінах тісної хатини. При тьмяному світлі стіни ще більше пагадували колодязну цямрину. Раїса лежала на дні колодязя, а там, вгорі, куди світло ледве доходило, починався світ і життя.

Життя... вона думала про нього. От їй уже тридцять перший рік пішов, а чи багато дало їй те життя? Вона тільки й жила, що в останніх класах духовної школи, коли семінаристи, називаючи себе родичами її, приносили їй «заборонені» книжки, вели з нею розмови про любов до народу, про політику й навіть про те, що нема бога... Їй було страшно і любо; вона ховалась зі своїм скарбом, зачитувалась до болю голови, тремтіла од нових думок і почувала в собі таку любов до нещасного «народу», що спочатку хотіла вмерти для нього, а потому роздумала і

поклала жити. Вона уважала себе за щось вище од своїх подруг та й од тих людей, що були навкруги, в грудях у неї радісно билась хвиля нової сили. Вона рвалась із шкільних стін на волю, на службу «народові». І сталося. Батько, старий убогий дяк, забрав її додому, на село. Але там не було того улюбленого страдника — *народу*, він був десь далеко, в Росії; на селі були самі мужики, яких Раїса добре знала і не дуже любила. Вдома, у бідноті, у великій сім'ї, де не було місця зайвому ротові, жилось невесело. Правда, батько із шкури ліз, щоб одягти Раїсу не гірш од попівни, аби дати їй спромогу їздити по весіллях та по храмах, де можна було знайти жениха-богослова. Та жених якось не знаходивсь, бо ні багачкою, ні красунею панна не була, біда вдома не меншала, і по двох роках, змарнувавши батькові надії, Раїса мусила піти в учительки. Тринадцять літ вчителькою! Тринадцять літ вона сохла, як яблуко у сушні. Спочатку хоч потішала себе думкою, що вона не зайва на світі, що вона служить високій справі, але ся теорія з кожним роком блідла, половіла і з часом зовсім загинула. Життя, таке одноманітне, таке безбарвне, текло вузьким коритом і нічого не давало для особистого щастя; вироблялись однобічні, професіональні інтереси, поза якими вона почувала себе мухою восени. Вона так і називала себе: «осіння муха». Раїса не раз питала себе, чи любить вона свою школу? Так, вона любила школу, любила свою роботу, при якій втрачала голос, хрипіла, надсаджувала груди і вела безперестанну війну зі школярами, їх батьками, попом і начальством. Вона любила се все, як любить мужик оранку, жнива або тверду лаву, на якій спочиває його натомлене, струджене тіло.

Однак для серця було сього мало. Правда, воно не раз розцвіталось під змінливим промінням щастя, цвіло закинуте, невідоме, у тиші, і, не маючи надії кинути насіння в родючий грунт, зів'яло, зсохло, як зсохли її лиця, груди, руки, як зсохла вона вся, мов польова квітка з гербарія.

І ось, кинута долею в чуже село, ще більш одинока, ніж досі, перевертається вона з боку на бік на дні колодязя, і не може заснути, і з жахом думає, що мусить же вийти колись із сього колодязя і стрітися з дійсністю, в якій центральне місце на сей раз займає така дрібничка, як відносини з попом.

Вже почало дніти, коли Раїса заснула. Розбудив її чужий голос під вікном:

— Я ще вчора бачив, як щось під'їхало до школи, та й кажу батюшці: чи не нова вчителька? А вони й посилають: піди, кажуть, до Тетяни, дізнайся, хто, звідки й що воно...

Раїса, мов опечена, скочила з постелі і застукала в вікно. Яке йому діло! Се не церковна школа, а земська. Вона його не знає і знати не хоче, він для неї ніщо, він тільки законовчитель, та й то не тепер, на вакації. «Се просто нахабність»,— думала Раїса і хвилювалась.

За кілька день була неділя. Раїса не пішла до церкви. Зумисне. Вона никала по порожніх хатах, перечитувала старі книжки, сиділа в садочку під деревом або приймала школярів, що приносили їй суниці, аби познайомитись із учителькою. Поїхати на вакації вона не мала куди, батько давно помер, до родичів не хотілося.

Піп нічим не об'являвся, і Раїса трохи заспокоїлась. Їй найбільше подобалось сидіти під вікном у своїй «чистій» хатинці, звідки було видно білу церкву серед густої зелені. Часом, коли сонце погідно сідало, церква здавалась рожевою, а вершечки дерев золотими.

Одного вечора, коли Раїса милувалася грою світла на церкві, перед вікнами несподівано з'явилась висока постать. У Раїси стрепенулося серце. Одскочивши од вікна, вона кинулась до виходу, та згадала, що обі двері виходять у двір, і вона напевно стрінеться з попом. Раїса перебігла клас, одчинила вікно і вискочила в садок. Піп поторсав двері, постояв трохи і, обійшовши школу, застав Раїсу під стіною.

Обоє змішалися.

Він зняв бриля, і рум'янець збентеження поповз йому аж на лисину.

Вона — зігнута і бліда, стріла його переляканими і сердитими очима.

Він прийшов познайомитися. Він знав, що вона приїхала, і в неділю виглядав її в церкві, але вона не одвідала дому божого... Вона тут людина нова, нікого не знає... і коли трапиться потреба, він просить звернутися до нього — свого найближчого сусіда. Бо хоч вона земська вчителька, та він думає, що церква і школа мусять йти поруч.

Він не помітив лихого вогнику в Раїсиних очах, яким вона метнула в нього при останніх словах, і вів далі:

— І я, і моя мати будемо дуже раді, коли ви нас одвідаєте... Скоро приїде на вакації моя дочка Тася... вам буде веселіше...

Раїсу мучило одно питання: чи покликати попа у хату? Те, що вона була «з духовних», прищепило їй певну повагу до людей духовного стану, але спеціальна нехіть до гостя перемогла.

«Цур йому!» — ріпила Раїса і слухала далі.

Гостю докучило стояти. Шукаючи очима, де б сісти, він тихо поніс свою загорнену у білий підрясник, скоріше жіночу, ніж чоловічу, постать до садової лавки.

Раїса теж сіла скраєчку.

Отець Василь за півгодини, яку просидів на лавці у шкільному садку, встиг пожалітися на свою п'яну, лінивy і не дбаючу про церкву парафію, розпитати у Раїси, хто вона й звідки, і злегка докорити покійній вчительці, що не вміла защепити молодшому поколінню духа покори.

Раїса неохоче і коротко одповідала своєму гостеві, але о. Василь благодушно не помічав того. Прощаючись, він ще раз запросив Раїсу в гостину.

Раїса ускочила в хату. Щоки в неї горіли, в грудях тріпалося прикре почуття несповненого обов'язку. «Треба було покликати до хати... Перший раз прийшов... е, цур йому,— удруге подумала вона.— Образиться? Покірно прошу... Не треба мені ніяких зносин із ним...»

Та зносини не порвалися.

Стара матушка прислала їй якось тарілку малини, а коли Раїса трохи занедужала і Тетяна сповістила про се батюшку, він дав їй кілька порошків хіни і потому розпитував у Тетяни про здоров'я вчительки.

Проте Раїса не показувалась ані в церкві, ані в попівській господі, хоч була певна, що сим ображає духовну родину. «Нехай!» — уперто говорила вона і одводила тоді очі од вікна, в яке дивилася на неї біла церква в обіймах зелених велетнів.

Минув травень, почалася червцева спека. Один день видався особливо гарячим. Ще з самого ранку Раїса почувала якусь тривогу в тілі. «Неодмінно буде буря»,— з жахом думала вона. І справді, після завзятої, хоч тихої спеки, якось швидко смерклося і запав морок. Небо і земля стемніли, на обрії з'явилась чорна смуга. Скоро на смузі тій щось блимнуло, немов спалахнув сірник і погас. Трохи згодом показалось слабе світло у другому місці,

а далі знов спалахнуло на першому. Небо переморгувалось. Проблиски світла, спочатку такі бліді й тихі, чимдалі розросталися, потужніли. Почало здаватися, що за чорною смугою хмари то здіймається, то падає, щоб піднятись на другому краї, хвиля вогняного моря. Та ось у новому місці щось моргнуло. Світло блискавки притьмарилось, зате вибухи прискорили темп. Чорне небо безперестанку моргало блискавкою, осміхалось кривим усміхом.

Раїса все більше і більше хвилювалася. Бо хоч хмари могли пройти стороною, і тоді кінчилося б далекою блискавкою, та могло бути й інакше, а тут, як на те, вона пустила додому Тетяну і лишилась сама у порожній школі. Раїса засвітила перед образом лампадку, забилась у куток, далеко від вікон, і здригалась кожен раз, коли вікна раптом блакитніли од сильної блискавки і меблі, заскочені світлом, немов розбігались із якоїсь таємної наради.

Ніч бистро надходила.

Чорні хмари росли на крайнебі, насувалися над чорною землею. Надворі стало чорно, як у комині. Зате блискавка розгорялася, жевріла, ставала сліпучо-білою. Коли вона потоком білої лави роздирала заслону ночі, на обрію на одну мить з'являлась в огняних рамах чорна сильветка з тополь, з хат і вітряків. Околишня тиша насичена була тривогою, жахом навіть, тепле повітря мовчало, як залякана дитина. Здавалося, велетенський звір-потвора наближавсь до припишклої землі, розкривав вогняну пащу і скалив чорні зуби. Од його дихання трусилися дерева і ховалось усе живе. Звір усе наближався, ширше розкривав пащу, частіше дихав полум'ям... чулось уже далеке ричання... І враз сталося щось незвичайне: тихе повітря стрепенулось, скрутнулось, шарпнулось убік, знялось над землею і з божевільним жахом кинулось тікати... Воно мчалось наосліп, у темряві, з свистом і сичанням перестраху, розбиваючи груди об стіни й баркани, пориваючи за собою пісок, листя, дерева і все, що стояло на його дорозі. А навздогін за ним так само мчалась чорна потвора, нависала над землею і позіхала полум'ям...

Раптом — гар-р-р...

Від того рику затремтіла земля, забряжчали шибки і йойкнуло серце.

Раїса скрикнула. Ще раніше, за кожним гуркотом грому, вона неспокійно кидалась у кутку, поміж двома сті-

нами, і стиха постогнувала. Її витріщені очі і зблідлий, схудлий зразу вид світились у темряві фосфором. Вона чула, що волосся у неї стало тверде, як дріт, і щось холодне раз у раз доторкалося до нього. Ноги й руки були холодні, як лід, а всередині у грудях котилася клубком тривога. Але коли почалась канонада і над головою її прокотились небесні гармати, Раїса скорчилась уся і забилась у куточок, з німим жахом чекаючи катастрофи. Лампадка перед образом згасла, і Раїса не мала сили встати засвітити її. Тим часом пальба ставала частішою. По небу літали вогняні стріли, червоні змії, цілі клубки полум'я. Коли з одного боку розлягався дружний постріл, то з другого в одповідь йому вилітав і котився по небу такий могутній грім, що земля тряслась, стіни в школі ходили ходором, а парти в сусідній хаті у дикому сполоху знімались із місця і з грюкотом гасали в порожньому класі.

Канонада тяглась довго і уперто. Та ось все стихло, причаїлось, наче збиралось із силами. І раптом небо пойнялось вогнем, розкололось посередині і з страшним тріском завалилось на землю, церква похитнулась, стіни в школі розсипались, і все щезло і затихло.

. . . . . .

— Панно Раїсо, чи ви ще живі й здорові? — почула вона коло себе якийсь чужий голос.

Спахнув сірник, і в блідому світлі з'явилась перед нею велика фігура о. Василя у білому підряснику. З його парусинового, окованого жовтою бляхою величезного парасоля збігав на поміст струмок води, а чоботи були в болоті. Він приніс з собою в душну й сперту атмосферу зачиненої хати вогкість і свіжість літнього дощу, і надвірне повітря трохи очутило Раїсу.

Побачивши сливе зомлілу вчительку, її бліде, аж жовте обличчя, широко одкриті очі, о. Василь скрикнув:

— Що з вами, боже мій!..

Він сквапно засвітив свічку, наблизив її до Раїсиного лиця і стурбовано поспитав:

— Що з вами?

Раїса мовчки дивилась на нього поширшеними зіньками, хоч, здавалося, пізнавала гостя.

О. Василь зложив пучки своєї пухкої, як у попаді, руки і, обвіваючи лице Раїсине холодом вогкого рукава, перехрестив її великим хрестом:

— Во ім'я отця, і сина, і святого духа...

Раїса звелась на ноги, повела тривожно по хаті очима і тихо поспитала:

— Бурі... нема вже?..

Нема... Випав гарний ливний дощ, і небо тепер ясне... Ну й буря була!.. Коли вдарив останній грім, він думав, що запалило церкву, і побіг оглядати, але показалося, що все гаразд, хоч вдарило десь близько коло церкви або коло школи. Тут він згадав, що Раїса лишилась сама, бо пустила Тетяну додому, і схотів довідатися, чи не сталося чого з Раїсою, чи не налякало її... тим більш, що двері од школи одчинені були... Аж тут он що... Ну, як же вона себе почуває?.. Луччe?.. І слава богу!.. От тільки в хаті душно, нездорово, краще одчинити вікна... Що? Вона боїться?.. Але ж небо зовсім ясне й зоряне, а повітря чисте й тихе... Правда?.. Їй так лучче буде. Чи може він чим помогти їй? Може б, послати по Тетяну, а то вона ще не зовсім очутилася... Звісно, коли вона не хоче, він не посилатиме, хоч, на його думку, так було б краще... Зате він зараз пришле їй настоянки на зіллі, півчарки якої прожене з лиця її блідоту і заспокоїть серце. А тепер він побажає їй на добраніч і сподівається, що завтра вона встане цілком здорова...

І коли він прощався, од його пухкої руки, од білого підрясника, що загортав сливе жіночий торс, од блідуватого обличчя, сірих очей і навіть лисини віяло таким спокоєм, що Раїса не могла пустити його так швидко од себе. Як-не-як — вона була йому вдячна.

— Посидьте ще,— несміливо попрохала вона о. Василя, не випускаючи його руки з своєї.— Чого ви так хапаєтесь? У мене мусить бути готовий самовар, я ще до бурі наставила його... Нап'ємося чаю...

І, не даючи йому часу на одповідь, вона пірнула в темряву сусідньої хати...

Самовар радісно клекотів і випускав пару. Лампа під білим абажуром золотила нові соснові стіни. Дух свіжого чаю мішався з озонованим повітрям, в одчинені вікна дивилось зорями небо. Раїса дзвонила склянками. Її суха фігурка в білій одежі метушилась по хаті, як на вітрі пір'їнка, чорні очі блищали, на зів'ялих лицях грав легкий рум'янець, а в голосі чулася така нотка, наче електричність, пронісшись над землею, липнула дещо в сьому утлому тілі.

О. Василь, заклавши ногу на ногу і пускаючи струмок диму од папіроси, дивувався сій раптовій зміні в настрої учительки, хоч ся зміна була йому приємна. Йому приємна була й та чистота, якою блищали золото самовара, молочний абажур лампи, соснові стіни, сукня хазяйки і зоряне небо.

Раїса ще не зовсім одійшла після бурі; се було помітно з легкого тремтіння руки, коли вона ставила перед гостем склянку, з її нервових, занадто жвавих рухів, блиску очей і піднесеного настрою. Їй зразу стало так легко говорити з о. Василем, наче він був її давнім і хорошим знайомим.

Показалося, що вона знала його покійну жінку. Фаня була на два класи старша за неї, але вона добре пам'ятає її. І от вона померла... вісім літ минуло, як померла, а Раїса нічого й не відала.

— Єдина потіха лишилася у мене в житті — се моя дівчинка, Тася... Вона завтра або позавтра приїде...

І коли о. Василь говорив про дочку, обличчя у нього ставало добрим і сірі очі променіли.

Він був радий, що має з ким поговорити про свою улюбленицю, а Раїса цікавилася дівчинкою.

Опріч Тасі, вони згадували багато спільних знайомих, і тут Раїса мала чимало несподіванок. Вона, наприклад, ніяк не могла уявити собі, що той рудий, як голендерська корова, рябий і довгий семінарист, який, сюсюкаючи, провадив їй ідеї Фейєрбаха, носить тепер камилавку, має наперсний хрест і дослужився до благочинного.

— Що ви кажете? — не вірила вона власним ухам.

— Єй-богу... Хіба ви не читаєте «Епархиальных ведомостей»?

Ні, вона ніколи не читала «Епархиальных ведомостей» — і він обіцяв принести їй їх.

Тим часом рій згадок і відомостей про смерть, нагороди і щасливу або сумну долю спільних знайомих тихо бринів у хаті під веселий клекіт самовара і викликав в пам'яті давно забуті обличчя й події, колись пережиті почуття, колись пещені надії...

По відході о. Василя Раїса пірнула в ліжко, на дно колодязя. Однак вона не помічала нині сягаючої у височінь цямрини, над якою тріпав крилами морок. Перед очима її стояла велика постать зі спокійним обличчям,

з променистими очима, зі складеними над її чолом пучками пухкої руки...

За два дні у школу вбігла дванадцятилітня дівчинка з кругленьким клапоухим видочком поміж піднятими догори плечима. Її бистрі чорні очиці нагадували Фаню — і Раїса зразу догадалася, що то Тася. Погано пошита перкалева сукенка не укривала опупкуватої фігури, білі панчохи тісно обхоплювали грубі литки, а жовті вушка од рудих черевиків теліпались наверху, як свинячі вуха.

Тася проскочила повз Раїсу і, не помітивши її, оббігла усі класи, стукаючи черевиками та заглядаючи у всі закутки, наче вона вернулася до свого дому і обдивлялась, чи все гаразд. Врешті вона наскочила на Раїсу і засоромилась. Але не надовго. За кілька хвилин вона вже засипала Раїсу безладними питаннями:

Чи є в неї сестра? А вишні в садку вже достигли? Чи й в неї була та сама начальниця в школі? Які конфітури Раїса любить, бо вона любить всякі... і т. д., і т. д.

Тася швидко сприятелювалася з Раїсою, не випускала її руки з своїх, тягла до себе в гостину. Раїса пішла.

В попівських горницях вони нікого не застали. Та о. Василь скоро надійшов і дуже зрадів Раїсі.

— Матусю!.. Матусю!..— гукав він у другу хату, витираючи впрілу лисину.— Гостя маємо...

Десь іздалеку почувся частий стукіт, наче коза стукала ратицями по помості. Трохи згодом у дверях показалася чорна баба з ціпком у руках, од якого походив той чудний згук.

— Матусю... матусю...— передражнила вона сина,— гість... а який то гість? Вчителька... могла б давно вже прийти...

Вона знов постукала ціпком, перейшла, не звернувши уваги на Раїсу, хату, сіла на стілець і замимрила:

— Матусю... матусю... вчителька... вчителька...

Невважаючи на неласкаве вітання, Раїса одразу почула симпатію до сеї старосвітської фігури в чорній міщанській одежі. Голова в матушки була пов'язана чорною хусткою, з якої виглядала замість обличчя печена картопля.

— Мати на всіх нас бурчить отак...— прохав вибачення о. Василь.

— Бурчить... бурчить...— повторила стара попадя,

встала, перейшла, постукуючи, хату, сіла на другий стілець і замурмотіла собі щось під ніс.

На неї, очевидячки, не звертали уваги.

Тим часом Раїсі видко було, як у другій хаті Тася присіла перед грубкою, запустила в неї руки, щось довго порпалась там і витягла врешті звідти слоїчок із конфітурами. Знявши обережно папір, вона запустила всередину палець, обмазаний в попіл, і швидко сунула в рот. Вона з такою насолодою лизала конфітури, що чорні очка блищали в неї, як у звірка, а настовбурчені вуха червоніли, як свіжо нам'яті.

О. Василь хвалився своїм хазяйством. Він показав власноручно посаджені яблуні, дав їм добру рекомендацію, познайомив її з запахом стайні, з болотом корівника і скликав для неї усе кудкудакаюче, гегаюче і крякаюче пернате царство. Зо всіх звірків, які оточали Раїсу на великому дворі попівської господи, найбільше жвавим і цікавим була Тася, опупкувата фігурка якої шмигала поміж телятами або вривалась серед несказанного гвалту в гусяче стадо.

Пили чай на веранді при тихому заході сонця. Велика й благодушна фігура о. Василя, безперестанне бурчання старої матушки, що нагадувало дзюрчання води з-під ринви, жвавість молодої кізочки у Тасі, ся проста розмова й обстанова навівали на душу спокій. В одчинені у хату двері дивились із портретів архиреї над старинними червоними меблями і збільшували невеличке товариство, в якому Раїса не почувала себе одинокою.

* * *

Лід рушив, знайомість зав'язалася.

Раїса рада була, коли Тася часом із самого ранку забігала до неї і тягла її в ліс або в поле. Часом вони брали з собою о. Василя. Він мусив з ними шукати гриби, насилу згинаючи свою ситу постать у білому підряснику. Коли він втомлювався, а довгі коси мокріли од поту, вони позволяли йому спочити. Потому часто прибігали дивитися, як він лежав на траві та пахкав папіроскою. Вони носили йому визбирані гриби.

Стару матушку Раїса швидко підбила: вона варила їй конфітури, помагала в пекарні, доглядала робітниць.

Стара була дуже рада і виявляла се бурчанням, як і на всіх домашніх.

Всі четверо складали немов родину.

Особливо веселими були у них недільні обіди. Зараз після служби божої Тася тягла Раїсу до себе, і та мусила йти до кухні, щоб зготувать для маленької ласухи яку легумінку. Розпечена коло вогню, з засуканими рукавами, влітала вона у столову, гриміла посудою, помагала наймичці накривати стіл і проганяла о. Василя, що валявся з газетою на канапі.

— Ідіть до себе, ви нам заважаєте! — весело кричала вона йому.

За обідом виходила з о. Василем, як звичайно, суперечка. Рахували, скільки о. Василь випив чарок.

— Ви вже п'ять випили!..— з обуренням гукала Раїса.— Вам се шкодить, а ви п'єте та й п'єте!..

— Яка з вас вчителька: до п'яти порахувати не годні; я випив чотири, а не п'ять...

— Ні, п'ять... Я вам забороняю більше пити — чуєте!..

— Овва!

— Овва! — дражнилась Раїса і швидко хапала з стола пляшку.

О. Василь боронив свої права і йшов війною на Раїсу, обертаючись раптом зі слуги божого в слугу Марса. За столом здіймався страшенний заколот: Тася вищала, як зарізане порося, стара попадя бурчала, переходила з місця на місце та невдоволено стукала ціпком, аж посуда дзвеніла.

Кінчалось звичайно тріумфом слабішої сторони, та в грунті задоволені були всі, хоч апетит Тасин так загострювався од боротьби, що з солодкого сливе нікому нічого не лишалося.

Разом вони їздили на сіножать, у поле, на пасіку. О. Василь звикав до вчительки. Він часом посилав її доглядати сапальниць на буряках або приручав одвезти полудень косарям. За сими приємними, звичними розривками Раїсі непомітно збігав час, тим більш непомітно, що вона почувала себе в сім'ї о. Василя, як у рідній. В кінці літа Тасю одвезено до школи, і всім стало сумно. Зате о. Василь мав причину частіше навідуватись до школи, щоб поговорити з Раїсою про свою улюбленицю. Опріч того, він приносив з собою «Епархиальные ведомости», які йому ліньки було читати самому, і вони читали удвох.

О. Василь насамперед розгортав одділ хроніки. Там стояли все знайомі назвища, описувались всякі випадки й зміни в житті місцевого духовенства. Спочатку Раїса цікавилась сим із ввічливості, щоб не образити о. Василя, а потому втяглася і перейнялася інтересами колишніх, ще за часів бурси, своїх знайомих. Лучалося, що, коли привозили пошту, а о. Василя не було вдома, Раїса перша перечитувала новинки і нетерпляче чекала о. Василя, щоб поділитися з ним тими новинками.

— Чи ви чули, що о. Аркадія переведено на другу парафію, а о. Феогност дістав набедреника? — стрічала вона його.

— Невже? Звідки ви знаєте?

— А ось читайте...

І вони обоє нахилялися над газетою так, що чорна гривка Раїсина лоскотала лисину о. Василеві.

Скоро знайшов о. Василь роботу в школі. Батьки приводили дітей записувать до школи, і Раїса таким способом знайомилася з селянами.

Тут о. Василь був дуже корисним: він знав кожного селянина, його життя, характер і думки, знав його жінку й діти, його скарб тлінний і нетлінний. Пишно розсівшись у класі, о. Василь порядкував:

— Сього можна прийняти... мати його богомільна жінка, ніколи не пропустить служби божої...

— А! Й ти, Іване, привів до школи хлопця?.. Хочеш, щоб і син був такий великорозумник, як батько?.. Ні, сього не записуйте, я його знаю...

— Змилуйтеся, батюшко, не гнівайтеся, я ж у тому спашу не винен...

Тут починалися рахунки за спаш або якесь покрадене жито; о. Василь сердився, пирскав, червонів і настоював, щоб хлопця не записували. Се сердило Раїсу, та при людях вона уважала незручним нагадувати попові свої права. Коли ж Раїса довідалась, що селяни почали перше, ніж до неї, ходити до попа з проханням за своїх дітей, вона обурилась і виявила йому своє незадоволення. Отець Василь, однак, потрапив заспокоїти Раїсу; все вийшло так, що вона ще мусила дякувати йому. Та й як було не дякувати або не слухати його! О. Василь все знав і все міг. Треба було полагодити дах у школі, бо протікало,— о. Василь зараз знаходив майстрів. Потребувала учителька дров на зиму — о. Василь доглядав, щоб привезено

сухих. Здумала Раїса їхати в управу або в містечко — о. Василь ставав у пригоді кіньми і т. д., і т. д.

Раїса справді була вдячна йому за незчисленні дрібні услуги та ради, без яких вона у чужому селі почувала б себе далеко гірше.

Опріч того, він їй подобався. На її погляд, він був гарний; од його високого чола била чесність і шляхетність, сірі очі променіли щирістю, освічували тихим світлом ціле обличчя. І він був нещасний, лишившись так рано удівцем. Раїса чула часом у серці певну ніжність, якесь материнське почуття до сього знівеченого життя, їй легше було вибачити о. Василеві, ніж кому іншому.

По від'їзді Тасі Раїса умовилась столуватися у старої матушки. Щодня утрьох вони ділили хліб-сіль. Се зближувало їх, немов рідднило. Раїса навіть де в чому впливала на духовного отця. Вона поволі зменшувала звичайну порцію чарок, яку о. Василь заживав при обіді, і врешті о. Василь зовсім залишив пити. Коли він розповідав їй, як він багато міг випити та скільки часом випивав, серце її сповнялось гордістю, що оце вона змогла своїм впливом викоренити таку застарілу й згубну звичку.

Довгі осінні вечори вони проводили разом, за круглим столом попівської їдальні, при світлі тьмяної лампи. Під буркотання старої матушки велись безконечні бесіди про Тасю, згадувалось у найдрібніших подробицях її дитинство, її вигадки, словечка. Вони укладали план її виховання, мріяли про її долю. Атмосфера в їдальні ставала теплішою, рідднішою. Осінній холодний морок, що облягав дім і бив у вікна дрібним дощем, одділяв їх од цілого світу. Вони почували себе на безлюдному острові і через те ще ближчими одно одному.

Часом вони читали довгі і скучні романи без кінцевих карток, витягнені в коморі з покритої пилом зáвалі. Читала Раїса. О. Василь ходив перехильцем по хаті, заклавши руки в кишені підрясника та схиливши в задумі голову, по стінах лазила тінь кудлатого ведмедя.

Стара попадя дрімала. Інколи спросоння вона чіплялась до якогось слова, бурчала, стукала ціпком та розходилась так, що Раїса мусила зупинятись. Її вгамовували — і знов точився по хаті рівний голос, брав штурмом хату осінній дощ і лазила по стінах ведмежа тінь.

Та справжніми святними вечорами були ті, коли о. Василь читав написані їм для неділі проповіді. Він присував

до себе ближче чадну лампу, закладав за вуха непокірні коси і обертався в деспота. Найменший шум, найменша, хоч би й похвальна увага старої матушки просто його розлючували. Він читав свій твір, і ясні очі його метали іскри, а вібруючий голос, злегка гугнявий, викидав цілі стоси енергічних слів. З легким рум'янцем на щоках, з глибокою зморшкою поміж брів — о. Василь громив своїх парафіян, як старозавітний пророк. Крадіжка, неслухняність, п'янство, байдужність, вбивство душі і тіла густою хмарою нависали над головами, а на стрічу тій хмарі йшла ще чорніша, ще грізніша хмара страшних обіцянок пекельної кари, і пахла сіркою, і дихала полум'ям. А серед сих чорних хмар, як білий невинний голуб, здіймалась у височінь огрядна постать натхненного проповідника і вбирала в себе зачаровані погляди обох жінок.

— Я їм покажу, я їх допечу!..— страхав о. Василь неприсутніх парафіян.

Правда, все се було гарне і сильне, та деякі місця не вдовольняли Раїсу. Їй здавалося, що одні думки треба було пояснити, розвити, другі зовсім викинути; до того, алегорії не завжди були ясними і консеквентними. О. Василь не допускав жодної критики. Як написав, так написав.

— Ні слова зміни! — розпалювавсь він.

Однак Раїса стояла на своєму, доводила. Починалась палка суперечка, в якій часом необережне слово з уст о. Василя ображало Раїсу. Кінчалося на тому, що Раїса брала олівець і робила в рукопису вставки та поправки, з якими о. Василеві таки доводилось згоджуватися.

У неділю Раїса раніше бігла до церкви, з нетерплячкою чекала проповіді. Вона уважно помічала, який вплив зробить проповідь на парафіян, особливо в тих місцях, що були змодифіковані нею, і їй здавалося, що баби з більшим почуттям сякають носи, а обличчя чоловіків набирають розумнішого виразу.

Проповідь здавалась Раїсі величною, а о. Василь гідним здобутого тріумфу. Проміння тої слави осявали і її, бідну вчительку, бо й вона частиною свого «я» впливала на маси. Се її підносило у власних очах.

Потроху й непомітно Раїса прив'язалась до о. Василя.

Особливо відчувала вона се у ті дні, коли о. Василь їздив до благочинного або на з'їзди попівські і Раїса вечорами лишалась вдома. Вона пудлась, сновигала по

своїх чистих хатинках, не знаходила собі місця. Школа видавалась їй тоді сосновою домовиною. Не знаючи, що з собою робити, куди себе подіти, Раїса бігла до старої матушки. Цілий вечір удвох вони розмовляли про високі душевні прикмети о. Василя й про те, яке то нещастя лишитись удівцем у молодому віці.

В дивному настрої верталась вона од матушки і довго не могла заснути. Лежачи на своєму вузькому келейному ліжку в слабо освітленій свічкою кімнатці, вона чула в грудях приплив теплої хвилі. Мимохіть згадувався їй той радісний трепет, з яким приступала вона, дівчинкою, до причастя, або тепла, солодка, до млості приємна молитва віруючого серця! Давно се було...

Вона хотіла б знов пережити ті хвилі, упитися ними. Та чи можливо ж се?

Вона лежала і сподівалася, що воно прийде знов, те чисте, зазнане в дитинстві почуття, і, як весняний дощ, оживить засохле серце. Вона сподівалася і разом з тим боялася сподіватися.

І воно приходило.

З високості, де вився морок і куди Раїса зводила очі, спливала на одиноке серце божа ласка, і воно розцвіталося, як квітка папороті, пишним, хоч недовговічним цвітом...

Вона засипала з одсвіженим теплим тілом, їй було соромно і хороше, як дитині після довгого і ревного плачу.

Часом після такої ночі Раїса почувала у грудях гострогранчасту крицю. Та криця різала її, ранила, доводила до розпуки.

— Не треба ілюзій, не треба омани...— сердилась на себе Раїса.— Годі закривати дійсність... я не дитина. Коли моє життя не вдалося, не можу ж я осолодити його цукерком в розмальованій обгортці... Я не хочу себе дурити, не треба мені марних надій, не треба мені нікого й нічого... Так, нікого й нічого...

Вона нікого не хотіла тоді бачити, не ходила обідати, жовкла і худла за один день і сухими гарячими очима різала, як ножем.

Стурбований, що вона не з'являється на обід, о. Василь заходив у школу, і хоч Раїса кричала йому з спальні, що не хоче його бачити, що в неї голова болить, сідав у світличці і доти потішав її, доти розважав, поки вона не заспокоювалась.

І знов-таки вона мусила бути йому вдячною...

Раїса старалася оддячити о. Василеві чим могла, користувалась всякою нагодою. Здоров'я ж о. Василя взяла вона спеціально під свою опіку. Доволі було о. Василеві вискочити без шапки в холодні сіни або у двір, як се він звик завжди робити, уже Раїса мчалась за ним навздогін із шапкою та з хусткою па шию. Спочатку о. Василь байдужно приймав се піклування, та врешті воно почало йому докучати, особливо коли Раїса робила йому сцени за те, що він пе бережеться.

Вона не розуміла, як можна не дбати про здоров'я людині, що має обов'язки не тільки родинні, але й громадські. Він, такий чесний, такий ідейний, з могутнім даром слова, може і повинен впливати, мусить жити для вищих цілей, для добра своїх парафіян. Він має місію.

Вона говорила з селянами про ту місію. Правда, вони притакували їй, та часом дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батюшки не зовсім сходяться якось. Раїса гнівалась, замикалась у собі і почувала відразу до невдячних.

Однак, поминаючи моменти невдоволення, Раїса мала свої приємності. Раніш вона ніколи б не могла повірити, що така проста, звичайна річ, як піст, якій вона не надавала досі жадного значення, може бути джерелом втіхи. Столуючись у матушки, Раїса почала постити. Вона худла і блідла, чуючись трохи ослабленою від посту при великій праці у школі, але та стриманість, та дисципліна, якими вона підіймала дух в утлому тілі, давали насолоду.

Другою втіхою її стала рання служба. Вона схоплювалася з ліжка в темній, вистудженій за ніч хаті, боячись заспати утреню, й кидала оком на годинник. Було ще рано. У вікно дивилась зимова ніч, зорі тремтіли в морозному повітрі, досвітчáне світло в далеких хатах блимало, як вовчі очі. Вона блукала по темних, ледве освічених свічкою хатах, кулилась і тремтіла од дотику холодного повітря, а кроки її гучно лунали в околишній порожняві. В чорній одежі (іншу вона перестала носити), з накинутою на голову темною хустинкою, вона, немов послушниця, бігла до церкви з першим дзвоном. Там, при двох-трьох жовтих плямах світла, сторож замітав поміст, і пил од ніг людських сідав на грубо

помальованих богах, на убогій позолоті. Вгорі висіла темрява і гучала жалібним акордом розбитих дзвонів.

О. Василь, розгладжуючи ще мокрі од вмивання коси, великими кроками проходив через церкву до вівтаря і нашвидку стискав руку Раїсі. Архангел Гавриїл усувався йому з дороги, і о. Василь зникав у вівтарі.

Поволі по церкві то тут, то там займались вогники, мов сходили зорі, на образах виступали сухі і чорні обличчя, од входу чулося чалапання ніг, а по церкві розходилась струмками сива пара з ротів і носів перемерзлого люду.

Вся ся обстанова викликала у Раїси молитовний настрій. Вона ставала за криласом із правого боку перед дерев'яним богомазом середніх віків. За нею сякався на цілу церкву старий дяк і помекував, пробуючи голос.

Служба починалася. Раїса перебирала в голові молитви; деякі з них здавались їй поетичними. Стоячи на колінах, вона виливала їх з повного серця і все дивилась на о. Василя, наче чекала, що він забере ті молитви і однесе до бога.

Шепчучи слова покори й благання, вона помічала у нього тремтіння червоних уст під темним вусом, ловила полиск сірих очей і була певна, що од високого, аж до лисини, чола б'є тихе світло.

А коли о. Василь у хмарах синього диму здіймав свої пухкі руки до першого проміння ранішнього сонця і волав до бога м'яким, трохи гугнявим баритоном, душа Раїсина здіймалась на тих згуках у височінь і розпускалась там разом із димом ладану в золоті недільного сонця.

Раїса перша підходила цілувати хрест. З солодким стисканням серця, з трепетом побожності припадала вона устами не тільки до холодного металу, але й до м'якої руки о. Василя, наче з тим поцілунком переходила в її тіло благодать божа...

Погідною й тихою верталась Раїса з церкви. Тіло її робилось таким легким, наче вона зразу схудла, спина трохи мліла, віддих ставав вільнішим. Вона сідала у своїй скромній світличці, застеляла стіл скатіркою і заживала проскурку, се пречисте тіло боже, з таким настроєм, немов святний день далекого дитинства кидав на неї свою тінь.

Праця в школі втомлювала Раїсу, та не вдовольняла.

Її більше цікавила зміна в поглядах, нові почуття, напрямок думок — все се було таке нове, несподіване. Не можна сказати, щоб ся зміна дивувала її — навпаки, вона не могла зрозуміти, як вона могла жити так довго іншим життям, не пила живущої води з криниці, яку носила у власному серці. Вона просто сама себе обкрадала.

Тепер, дякуючи небесній ласці й помочі о. Василя, перед нею простяглися нові стежки, знайшлась нова пожива для серця. Раїса мала таке почуття, наче під твердою шкаралущею лялечки у неї виростають барвні крила і набирають сили до льоту.

З покорою називала вона себе ученицею о. Василя. Вона мала потребу раз у раз чути й бачити свого вчителя. Весь вільний час свій Раїса пересиджувала в попівській господі. Вона навіть рахувала день свій з тої хвилі, коли могла врешті бути з о. Василем. Решту ж вона охоче викреслювала зі свого життя.

Коло різдвяних свят о. Василь трохи занедужав. Раїса присвятила хорому весь свій час, всі свої сили. Вона з таким запалом виповняла обов'язки милосердної сестри, що навіть докучила о. Василеві.

Раз вона прокинулась серед ночі з ясною і страшною думкою: о. Василь вмирає. Вона могла б присягти, що хтось їй зараз сказав: «Умирає». Вона боялась думати про се — і разом з тим уявляла собі бліде обличчя з заплющеними очима на руці чорної матушки і розхристані, схвильовані передсмертним віддихом груди.

Вона прихапцем накинула на себе одежу і, мов загіпнотизована, вибігла зі школи. Надворі сніг синів та грав вогнями, в морозному повітрі предмети здавались твердішими, гострішими. Навкруги було тихо й пусто. Сніг рипів під Раїсиними ногами (калоші вона забула взути), а вона бігла і уявляла собі світло у вікнах, грюкання дверима, охання і лемент, а на руках у чорної матушки смертельно бліде обличчя і напівмертві уста вимовляють її ім'я...

— Іду...— шепче Раїса, поспішаючи.

Вона біжить щосили, хоч ноги під нею тремтять і вгинаються. Вона не вірить, що добіжить, і посилає наперед свою душу. Вона певна, що варто їй добігти — і станеться чудо, він оживе і одужає. Вся кров збігається до її серця, і тільки одно воно живе та готове на боротьбу.

Раїса чує, що ноги її не витримають, ось-ось підігнуться. Вона добуває останніх сил... додає ногам жвавості рухами цілого тіла. Та ось врешті блимнуло світло... В одному вікні, в другому... і Раїса грудьми наскочила на фіртку у високому баркані...

Фіртка зачинена. Раїса припала лицем до шпари. В широку розколину фіртки глянув на неї білий і холодний, як з криги, дім з чорними заспаними вікнами. Було тихо. Навіть пси спали.

Раїса обперлась плечем у фіртку й заплющила очі. Не радість, а втома обняла її. Наче кров, що збіглась до серця, парою взялась у морозному повітрі, в грудях стало пусто і слабо.

Коли Раїса одкрила очі, перед нею в синьому сяйві біліли сніги, блищала в'їжджена дорога, дрімали убогі хати, немов білі гриби на чорних корінцях. Навіть сліди у глибокому снігу бачила вона виразно, значить, се був не сон, а дійсність.

Їй стало соромно.

Схиливши голову, вона тихо попленталась назад.

«Коли б хто не побачив»,— думала вона, озираючись.

Вона боялась стріти свідків своєї нічної мандрівки. Скрізь було безлюдно й тихо. Тільки коло церкви сторож так несподівано ляпнув у калатало, що Раїса мало не впала.

На другий день Раїса довідалась, що о. Василь спокійно проспав цілу ніч і почуває себе сливе здоровим...

О. Василеві почала докучати безперестанна опіка над його особою. Коли він виходив із хати, його одежа підлягала контролю, на нього намотували стільки хусток, наче він збирався за тридев'ять земель, фуфайки ж, сплетеної Раїсою, він не мав права скидати цілу зиму. Кожен кашель, навіть дуже легкий, викликав докори в необережності. Брак апетиту вів за собою усильні припрошування, а великий апетит — благання не об'їдатися. Се дратувало о. Василя. Се просто якась змова проти нього. Чого їй треба від нього, тій старій панні?

— Ви мені в рот дивитеся, а самі нічого не їсте, скоро з вас мощі будуть...

Грубий тон і роздратування о. Василя ображали Раїсу. Вона покірно зносила його деспотизм, нічого не сказала йому, коли він прогнав Тетяну та найняв на її місце кого сам схотів, хоч новий сторож вічно стирчав у попів-

ській пекарні і нічого не робив у школі. Вона навіть не протестувала, коли о. Василь вигнав зі школи двох найкращих школярів через якісь свої рахунки з їх батьками. Але та зневага до найкращого її почуття боліла Раїсу.

О. Василь не помічав того. Однак Раїса бачила, що він ухиляється од давніх бесід та суперечок, які так подобались Раїсі.

Вечори вони проводили разом, хоч то вже були не давні вечори.

Після чаю стара матушка примощувалась під грубою, ставила перед собою решето з пір'ям і скубла, злегка дрімаючи. Раїса протягувала руку до книжки і несміливо питала:

— Може, почитаємо?

— Е, не хочу, докучило... Що там у тих романах... Не знаю, для кого вони пишуться... Хіба для старих паннів, щоб кров розгрівати.

З сими словами о. Василь кидав скісний погляд на Раїсу і позіхав. Він чалапав по хаті, позіхав, нудився або сідав на канапу... і знов позіхав, з смаком і з кряканням.

Матушка за пір'ям вторувала.

— Ти б пішов спати, а то щелепи роздереш...— радила вона йому.

— А справді піду... чогось сон наліг на мене,— позіхав о. Василь і йшов спати, невважаючи на те, що було ще рано і що Раїса сиділа в столовій.

Часом він забирався до писання церковних книжок, немов не помічав Раїси.

Інколи ж його просто гедзь нападав — і тоді він ставав нестерпучим: пускав Раїсі шпильки, глузував із її екзальтації, осміював навіть її поверховність, сперечався проти того, що сам раніш обстоював. Стара матушка мусила брати під оборону збентежену й засмучену Раїсу, сварилась на сина і стукала ціпком, щоб перервати неприємну розмову.

З приїздом на різдво Тасі відносини поправилися, о. Василь знов став милим і веселим, а Раїса почувала себе добре, немов викинула з пам'яті усе неприємне.

Та згода була недовгою. Тася швидко поїхала, і о. Василь занудився. Він блукав по хатах млявою ходою, спустивши голову, і не знав, що з собою робити.

Врешті одного вечора підійшов до шафи, вийняв пляшку з горілкою і налив собі чарку. Раїса видивилась на нього великими переляканими очима. О. Василь походив, походив і знов налив чарку. Раїса з жахом дивилась на нього. Та коли він згодом налив третю чарку, вона раптом знялась, мовчки попрощалась з о. Василем і вийшла з хати.

Не роздягаючись, не світячи світла, Раїса впала на канапку у своїй світличці. Вона лежала так тиха, пригноблена, розтоптана і розуміла лиш одно, що вона одинока. Одиноке, самотнє, занедбане всіма серце сходило кров'ю у темній сосновій домовині.

Надворі вив пес. Уперто, жалібно тяглася нота скарги у темряві. Отак вона могла б вити, коли б мала силу. Та нащо вити! Вона буде лежати тут без руху, без надії, аж поки ся пітьма не зміниться у вічну. Як жива квітка поміж картками книжки. Вона не хоче чути того чикання дзигарів, виття собаки, не треба тих усіх згуків, що нагадують життя, хай буде тиша і невтишний, щемлячий біль одинокого, безнадійного серця. Хай воно сходить кров'ю...

Як довго лежала отак Раїса, вона не знала. Вона пам'ятає тільки, що раптом почула на своєму серці чиюсь теплу, м'яку руку. Вона розплющила очі. Над нею, схилившись, стояв Христос, а на чорному ліфі, там, де було у неї серце, лежала його біла і м'яка рука. Раїсі стало соромно і страшно. Вона скрикнула і зірвалась з місця. Привид щез. Тремтячою рукою засвітила вона свічку і обтерла піт з чола. Вона не могла з певністю сказати, чи то був сон, чи привид, вона тільки й досі чула на серці дотик теплої чужої руки.

З того часу Раїса скорилась. Вона з покорою приймала грубість о. Василя, його усмішки, нехтування, а о. Василь немов упивався силою влади над старою панною і все частіше виявляв їй погорду. Єдиною обороною в Раїси стала покора. Чим більше о. Василь однихав її від себе, тим з більшою саможертвою вона присвячувала йому свій час, свої сили. Вона залюбки оддала б йому останню краплю крові свого серця. Коли б він одтрутив її, як ледачу собаку ногою, вона б з любов'ю й покорою припала б устами до тої ноги. Покора дивилась з її великих очей, світилась у жовтому, висохлому тілі.

Вона черпала сили у тій покорі, знаходила в ній терпку насолоду, високу поезію. Грубі вибрики о. Василя

Раїса приймала за об'яв енергії та непохитної волі, а його неуважне, нерівне і часом згірдне поводження з нею поясняла собі тим, що о. Василь живе вищими інтересами і йому трудно звертати увагу на дрібниці.

І вона залюбки приносила в дар незвичайній людині своє серце і свою покору, як її навчив той, що лишив на її серці теплий слід руки. То був Христос, напевне, Христос. І вона чула, що любить його. Вона йому молилась. В тиші й самотині вела з ним солодкі бесіди. І він розумів її.

Тим часом Раїса танула.

Разом з весняними водами спливало й її здоров'я.

— Ви б порадились лікаря, полічили б ся,— говорив о. Василь, зупиняючи погляд на її восковому лиці.

Вона нічого не одповідала і тільки дивилась на нього прозорими, смутними очима.

Весна здалась Раїсі на те, щоб щослужби божої ставити у вівтарі свіжі букети. То була її офіра. Вона вставала удосвіта і зеленими, росяними ранками блукала по луках, збираючи квітку до квітки.

— Чи ви не закохались часом, що ходите по досвітках на rendez-vous [1] аж за село? — жартував о. Василь, дізнавшись про ті ранішні екскурсії.

Після служби один із букетів Раїса брала собі. Їй здавалося, що він змінявся. Запах і барва квіток ставали сильнішими, свіжішими, наче ласка божа, що сходила під час відправи на вівтар, радісно розтуляла їх віночки. Раїса притискала букет до уст і серця і ставила у себе в спальні на столику.

Там, у сій монастирській келії з білосніжним дівочим ложем і чорною одежею на стіні, під чистим рядном, вона спорудила собі щось на взір вівтаря, заквітчаного запашним зіллям, свіжими й сухими квітками. На видному місці стояла рядом із букетом велика фотографія о. Василя.

Раїсі мало було церковної відправи; вона ставала ще на коліна перед своїм вівтарем і з очима, втупленими в портрет о. Василя, думала про Христа і посилала йому молитви свого серця. Йому, одному йому одкривала вона серце. Вона скаржилась йому на своє життя, безбарвне, бліде, невдовольняюче. Навкруги її пустка, німа, без радощів, холодна. Вона не хоче такого життя, воно не

[1] Rendez-vous (*франц.*) — побачення.— *Ред.*

потрібне їй... Нащо ж ти, боже, вклав у нього вогонь, коли той вогонь лиш у попіл обертає її серце!.. Ти сам бачиш, як вона страждає, візьми її до себе, дай їй щастя, якого вона не зазнала на землі, якого прагне, мов пити в гарячці. До ніг твоїх, пробитих на хресті, вона складає своє одиноке серце і всю силу його кохання. Ти добрий, ти гарний, вона буде тобі вірно служити, буде твоєю покірною невільницею. Потіш її. Освіжи її смажні уста. Положи на її серце свою руку, утиш бунтівливий трепет його, як ти се зробив раз... боже!.. Ісусе!..

Затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, вона здіймала руки до неба, завмирала в благаючій позі і з вірою в чудо прикликала до себе потіху.

Потіха приходила звідти.

Тиха, лагідна постать Христа спускалась до неї. Сірі очі його променіли тихим полум'ям і пестили ласкою. Він брав її на руки, таку бідну, таку маленьку, як пір'їнку, підіймав її — вона чула, що одривається од землі,— і клав собі на груди.

Невимовна розкіш сповняла її тіло од того дотику, в солодкій млості вона тратила тяму, а спопеліле серце знов наливалося гарячою кров'ю, палало небесною радістю... Невпинні сльози змивали її обличчя. . . . . .

. . . . . .

. . . . . .

. . . . . — Ти розумієш,— вела далі своє оповідання Раїса близькій приятельці і шкільній подрузі, що несподівано заїхала до неї,— ти розумієш — се людина незвичайна, не простий сільський піп... Коли б ти знала його високі думки, благородне серце, його ідейність, чистоту душевну... ти б була зачарована їм... Він гарний... Його сірі очі променіють тихим світлом, на блідому виду й високому чолі спокій і погода... Волосся трохи рудаве, але се не псує їх, навпаки — уста при них здаються свіжішими... Голос музикальний... Ти його побачиш, ти мусиш побачити... Його, може, не всі люблять, бо він має енергію і непохитну волю... Сій людині не тут місце, не на селі... Тут він пропадає... І от уяви собі мов горе — він збирається до о. Івана на храм...

— Яке ж тобі тут горе? Хай їде...

— Ти не розумієш, ти не хочеш розуміти... Він не повинен туди їхати... Там не місце йому... там буде лише п'янство, карти, гульпня... Він мусить бути сильним, він

мусить бути вищим... Він кинув пити... Я його так прохала, так благала, щоб не їхав... Невже я... Невже він...

Раїса сиділа мовчки, а рясні сльози тихо котились по її виду, такому жалібному, нещасному, з виразом питання й муки. Пальці хруснули од внутрішнього болю, а затуманені сльозами очі дивилися кудись у простір...

— Ти не розумієш,— почала вона знов, звертаючи мокре лице до приятельки, але та перепинила:

— Ні, я дуже добре розумію: ти його кохаєш.

— Що ти сказала?

— Я кажу, що ти його...— і не скінчила.

Раїса раптом одхитнулась од приятельки і тихо скрикнула, як ранений птах.

Перед нею мигнула блискавка, а під ногами запалась земля. Глибока, морочлива, чорна безодня. Раїса потиху спускалась туди, і з очей її поволі щезала рожева од заходу, закутана в зелень кленів церква.

Чернігів, вересень 1901

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

ОПОВІДАННЯ

Діялось се в тридцятих роках минулого століття. Українське поспільство, поборене у класовій боротьбі, з ярмом панщизняної неволі на шиї, тягло свою долю з глухим ремством. То не віл був у ярмі, звичайний господарський віл, якого паша й спочинок могли зробити щасливим: ярмо було накладене на шию дикому турові, загнаному, знесиленому, але овіяному ще степовим вітром, із не втраченим іще смаком волі, широких просторів. Він йшов у ярмі, скорившись силі, хоч часом із гніву очі йому наливались кров'ю, і тоді він хвицав ногами і наставляв роги...

Вільний дух народу ще тлів під попелом неволі. Свіжі традиції волі, такі свіжі, що часом трудно було відрізнити сьогодні од вчора, підтримували жевріючу під попелом іскру. Старше покоління, свідок іншого життя, показувало ще на долонях мозолі від шаблі, піднятої в оборону народних і людських прав. Пісня волі, споетизованої, може, в дні лихоліття, чаруючим акордом лунала в серцях молоді, поривала її туди, де ще не чуть кайданів, скованих на людей людьми. На широкі бессарабські степи, вільні, без пана й панщини, рвалась гаряча уява й тягла за собою сотки й тисячі...

От хоч би там, за Дунаєм, гей, там, за Дунаєм!.. Недобитки січової руїни, хоробріші, завзятіші, звили собі гніздо в Туреччині і возили звідти на Вкраїну, мов контрабанду, палкі заклики у кіш на волю, до січового братерства.

Ярами, коритами висхлих річок, лісовими нетрями, прикриваючись нічною темрявою, ховаючись, мов од дикого звіра, тікало од пана і панщини все, що не заплісніло в неволі, не втратило ще живої душі, тікало, щоб здобути собі те, за що предки виймали шаблі з піхов або ставали до бою з кіллями та вилами...

А тим часом ворог не дрімав.

Власники душ, повернених у робуче бидло, записаних у господарський інвентар дідича разом із волами й кіньми, найбільш боялись того неспокійного, вільнолюбного духу народного, бо його ніяк не можна було припасувати до панських інтересів, погодити з незмірними скарбами, які давала панові оброблена хлопом українська земля. Вікова боротьба двох станів — панського й мужичого, боротьба хронічна, що часом приймала гострі форми і бурею проносилась над нещасним краєм,— ніколи не кінчалась, ба й не могла скінчитися, хоч пан переміг. Ще недавно, вмившись в Умані власною кров'ю і накидавши в Кодні стіжок гайдамацьких голів, пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права на живий робочий інвентар — хлопа.

Хлоп протестував, хлоп тікав на вільні землі, рятуючись, як міг, од панщини, лишаючи на рідній землі все дороге, все миле його серцю.

Але й там, далеко від рідних осель, настигала його панська рука. На вільних землях зорганізовані були на втікачів лови, справжні облави, як на вовка або ведмедя. По всій Бессарабії ганяли дозорці, вистежуючи скрізь по ровах, стогах сіна, комишах болотяних річок збіджених, змордованих людей. На півдні Бессарабії, од бистрого Пруту, по лівім боці Дунаю, аж ген до моря стояло на чатах військо і заслоняло волю, що там, за широким Дунаєм, за зеленими прибережними вербами, синіла десь у чужій країні...

Голову втікача оцінено. За кожного спійманого прибережні козаки діставали плату. Сотки, тисячі нещасних попадалися до рук козакам — і мусили випити гірку до краю. Лиха доля чекала втікача: його оддавано в некрути, засилано на Сибір, катовано канчуками, тавровано, мов худобу, або з оголеною напівголовою, збитого, збасаманеного, одсилано в кайданах назад до пана, знов у неволю, па панщину...

Чого він міг сподіватися вдома від папа?

А проте, мов талії води під теплим подихом весни, річкою текло вкраїнське селянство туди, де хоч дорогою ціною можна здобути бажану волю, а ні — то полягти кістками на вічний спочинок...

І

— То ти, Остапе?

— Я, Соломіє...

— Що ж воно буде?

— А що ж буде?.. Хай воно загориться без вогню й диму... Втечу... Піду за Дунай, може, ще там люди не пособачились... От бачиш — сакви... Бувай здорова, Соломіє...

— Тікаєш... покидаєш мене.... І отсе я лишуся сама з тим осоружним чоловіком... Ні, тікай, тікай, Остапе... Коли б ти знав, що робиться у горницях: пан біга по хаті, мов скажений. «Бунтар, кричить, гайдамака! Він мені людей баламутить!..» Покликав осавулу: «Веди мені зараз Остапа Мандрику...»

— Так...

— «З живого шкуру здеру, чисто оббілую... Я ж йому пригадаю, гайдамаці, Кодню...»

— Так...

— «В некрути, каже, оддам...» А паня біла, біла, трясця трясе її, а вона руки заломила та: «Ромцю, каже, тікаймо звідси, бо ті хлопи заб'ють пас, як мого дідуся в Умані...» Тікай, Остапе, тікай, серце... Спіймають — катуватимуть нелюди, живого не пустять...

— Враг його бери... Не так мені страшно ляха, як злість бере на наших людей: застромив віл шию в ярмо та й байдуже йому, тягне, хоч ти що... Ех, піду, де воля, де інші люди... Бувай здорова, Соломіє...

— Перелазь, хоч попрощаємося.

Остап перекинув через тин, за яким стояла Соломія, сакви і сп'явся на тин. На нічному зоряному небі виткнулась ставна парубоча постать й зникла по хвилі в густих бур'янах по той бік тину.

— Ну, та й кропива ж тут, чисто попікся. Де ти, Соломіє? Поночі й не видко.

— Ось я...— і перед Остапом зачорніла велика, як на доброго мужика, постать.— Ходім до ставка, посидимо під вербами.

Плутаючись у високих бур'янах, пролазячи попід кущами, що тісно поспліталися у сій занедбаній частині панського гаю, вони долізли врешті до води. Тут було парно. При повній тиші в повітрі густий гай легко затримав зібране за день тепло, і тепер звідти пашіло, як із печі. По скляному поверху ставка, з глибини якого визирало темне зоряне небо, тихо плив білою хмарою туман і, мов наміткою, загортав блимаючі в таємній глибині зорі. Нічна задуха насичена була сильними пахощами татарського зілля, куширу, зогрітої води. Край човна, в невеличкому плесі, оточеному осокою й лапатими лопухами, жаби лящали так завзято, що заглушали всякий згук у далекій околиці.

Остап із Соломією сіли під вербою, але їм не говорилось. Події, що несподівано привели їх до розлуки, ба й невідома будущина, яка кинула вже свою тінь на душу, збіглись у цей мент докупи і мов замулили глибину сердечну. Говорити мало — що скажеш кількома словами?.. Говорити ширше — навіщо? Не полегша на серці, не одміниться доля... Та й ніколи вже... пора рушати.

— Ти ж кудою подасися, Остапе?

— Та мені аби на чорний шлях, а там уже якось воно буде... там напутять уже...

— Ну, то не йди, голубе, селом, щоб не побачив хто... Я тебе духом перехоплю човном на той бік, а там чагарником, полем — та й вийдеш на шлях. Так безпечніше буде.

Соломія підійшла до ставка, скочила в човен і почала шарити на днищі.

— Капосний дід, одніс весло у катрягу... Ну, та дарма — обійдемось.

Одним зручним скоком Соломія опинилась на березі і з такою легкістю витягла з тину коляку, мовби то була застромлена дитиною ломачка.

Остап сів у човен, і Соломія одіпхнулась од берега. Човен плавко загойдався на волі, а далі тихо й рівно посунув по воді над зорями, що тремтіли на дні блакитної безодні. Соломія з тихим смутком дивилась на Остапа й чула, як по її виду котилась сльоза за сльозою. Вони мовчали. Було б зовсім тихо, коли б не пекельний хор, в якому жаби, здавалось, намагались перекричати одна одну.

Чорний панський гай потиху одсувався назад, закутуючись волокнуватими пасмами білого туману.

Човен стукнувсь об берег. Остап підняв свої сакви і поцілувався з Соломією.

— Бувай здорова... Гляди ж, не забувай мого дідуся... Перекажи, хай вони не журяться. Вже я якось дам собі раду...

— Добре, Остапе, перекажу... Ну, хай тебе боронить і хова од лихого мати божа.... Прощавай!

Остап скочив на берег, легким рухом закинув на плечі сакви і незабаром зник у чагарнику, а на човні, як велетенська чавунна постать, іще довго стояла Соломія, спершись на кіл та вдивляючись у чагарник, де разом із Остапом зникало її щастя.

Остап йшов навпростець, минаючи вузькі, криві стежки, протоптані товаром й пастухами. Йому був добре знайомий і сей чагарник із обгризеними худобою та виродливо покрученими корчами, й далека околиця, що розпливалась невиразними контурами серед нічної темряви. Одійшовши кілька гонів, Остап зупинився й озирнувся. Невиразною чорною плямою лежало сонне село у видолинку, і тільки в корчмі ясно світилось одиноке віконце й приковувало до себе Остапів погляд. Се одиноке світло серед сонного села було немов останнім «прощавай» рідного закутка, ниткою, що в'язала його з батьківщиною, з усім близьким. Але за хвилину віконце згасло, і Остап почув, як разом із зниклим світлом в його серці щось урвалось і село геть одсунулось од його. Остап непомітно для себе зітхнув і рушив далі.

Чи то під впливом прощання й Соломіїних сліз, чи внаслідок реакції по пережитих турботах, його обгорнув жаль. Чого саме було жаль, він не міг би сказати, та й не думав про те. Так, просто жаль стис за серце, підступив до горла. Якась струнка сердечна бренькнула, зачеплена тим жалем, а з чагарів та з нив, таких рідних і милих — він се почув зразу,— натовпом знялись давні згадки дитинства, неясні, невиразні, але вимагаючі частини серця для землі, яку він покидав тепер навіки, може.

Кожен кущик, горбок, долинка, кожна стежечка — все се було йому знайоме, промовляло до його. Тут, у товаристві однолітків-пастушків, заводив він безконечні грища. Тут він пас панську худобу. Панську! Тим-то й ба, що панську. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім

різав панів в Умані,— хіба ж вони не стали такою худобою?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуся катувати на стайні нагаями... не похвалявся б оббілувати Остапа за сміливе слово.

— Оббілуєш...— злорадо осміхнувся Остап до себе.— Шукай вітра в полі...

І йому ясно уявилося, як лютуватиме пан, дізнавшись завтра, що Остап утік.

Коли б хоч дідусеві нічого не сталося через його... Та що йому станеться? Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав, затаївши дух й не зводячи розжевріло ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, вояцький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи травицю в чагарнику, були свідками козацьких нападів або уманської різні, виконаної підпасачами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля! Се чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалювало кров у хлопця, а дедалі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значення. Народ стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи, і коли Остап, вихований дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люди спочували йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлись навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика — і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусив кинути рідний край. Йому було літ десять, як із-за Дунаю, з Січі, приїздили до них у село емісари. Він їх добре пам'ятає. Лежачи на печі і удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомоніли з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали, що під турком добре жити, й закликали людей на вільні землі. Дід лишився, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день...

Остап ішов уже з годину. Він не помітив, як минув чагарник і вийшов у поле. Безкраї лани зеленого збіжжя, що саме красувалось у той час, дрімали серед тихої ночі. Було так тихо, що Остапові кроки лунали в полі, мов гупання ціпа на току. Але він того не помічав, як

не помічав величної літньої ночі, що розлягалась по безкраїх просторах, таких свіжих, зелених, запашних. Від прудкої ходи Остапові зробилося душно. Він сів на межі і роззувся. Приємний холод пройшов по його тілу і приніс йому полегкість...

Тим часом темна блакить нічного неба почала потроху бліднути. Зі сходу дихнув вітрець і овіяв Остапа. І враз Остапові зробилось весело і легко. Він почувся на волі. Молода невитрачена сила хвилею вдарила в груди, розлилась по всіх жилах, запрохалась на волю... Остап зірвався на рівні ноги і не пішов, а побіг далі. Йому хотілось гукнути на всі легені словами пісні або хоч крикнути, взяти отак щось у руки — велике, міцне — і зламати його. Але він здержавсь.

Він йшов тепер прудко, сильно вимахуючи ціпком, мов усю силу свою молодечу вкладав і в ту ходу, і в рухи, а думки одна за одною, як на крилах, летіли все наперед. Не так думки, як уява. Уявляється йому Дунай, широкий-широкий — ну, як Дунай широкий. За Дунаєм — Січ. Басують під козацтвом коні, мов змії ті, повигипали шиї... Козацтво — як мак.... Жупан червоний, вус чорний, довгий, при боці шаблюка. Попереду... попереду — Остап. Кінь під ним гарячий, вороний, той, що у пана лишився на стайні; одіж із щирого срібла-злота, шабля довжезна. Він оповіда козакам, за віщо пан хотів його оббілувати, яка повелась тепер у них неволя в Уманщині, що треба піти і визволити народ із неволі, потішити на старість дідуся і одняти Соломію від її чоловіка, бо вона не хурмана панового, а його, Остапа, кохає... Козаки вклоняються йому, пускають із копита коні, кидаються у Дунай, перепливають його, а далі мчаться — Остап попереду — через луки й поля до них у село, в Уманщину... Чи бачиш, Соломіє?..

Раптом — пурх! Щось важке, як куля, з писком вискочило з-під ніг Остапових і черкнулось крилом об його груди... Остап так і одплигнув, мов хвисьнутий зненацька батогом по жижках. Серце затріпалось у грудях і стало. По плечах полізла вгору мурашня.

— Тьху! пек тобі, цур!..— одітхнув він врешті.— Як налякало!..— І пішов далі.

Але мрії вже щезли, мов птах розвіяв їх крилами. Остап знов побачив себе серед поля, почувся втікачем, недалеко від пана і всякої небезпечності.

Світало. На блідому небі ясно горіла зірниця. Колосисте море синіло під росою в тьмяному світлі. Од свіжого подиху ранку злегка тремтіли жита, з рум'яного сходу линуло світло і м'якими хвилями розпливалось поміж небом і землею. Над полем, у високості, співали вже жайворонки.

Остап вийшов на шлях і озирнувся. Оддаліки щось манячіло на шляху, немов який подорожній, з клунками на плечах, плентався шляхом од села. На шляху було небезпечно. Остап зміркував, що пан, дізнавшись про його втіки, міг послати за ним навздогін. Краще було звернути з дороги в який ярок чи видолинок. Там навіть можна переспати спеку і смерком знов у путь. Але тільки Остап звернув із дороги, як йому причулося, що щось немов гукає. Він озирнувся: прискорюючи ходу, подорожній махав на нього рукою, бажаючи, очевидячки, спинити його. Що за мара? Першою думкою в Остапа було тікати. Але зваживши, що поки він один на один,— жахатися нічого, Остап зупинився, очікуючи й вдивляючись у подорожнього. Тому, очевидячки, було пильно, бо не вдовольняючись прудкою ходою, він інколи пускався бігти, придержуючи свої клунки на плечах, і вже за чверть години Остап міг розглядіти його струнку постать.

Був то молодий, безвусий парубок, міцно збудований, у високій сивій кучмі, короткій чугаїнці і з довгим ціпком. Остапові було чудно, що парубок немов осміхався, але коли той наблизився і привітався до нього, Остап із несподіванки скрикнув:

— Соломіє!.. Чи ти здуріла?

— Може, й здуріла...— сміялася Соломія.

— Пек тобі, маро... Чисто парубок... Куди ти й по що?

— За Дунай, у Січ із тобою... Приймаєш товариша чи не приймаєш?

— Чи ти знавісніла, молодице, чи тебе нині жарт узявся?..

— Які там жарти... Скоро ти пішов, я як стала на човні, так і задубіла. Холодна, холодна, мов завмерла!.. Далі прокинулась і чую, що все мені противне, все гидке: і чоловік, і панщина, й життя моє безщасне... Пропадай воно все пропадом... Піду і я світ за очі... Вже ж за тобою хоч серцеві легше буде... Та чимдужч додому, за торбину: вкинула що треба на дорогу. Тільки, думаю, пан ловитиме нас. Але й я не дурна. Дідька з'їсть, що спіймає... Метну-

лась до комори — чоловіка нема дома, повіз паню в гості; зняла з жердки сорочку й штани... Тоді спідницю з себе, штани на ноги, накинула на плечі чугаїнку, а на голову шапку — і козак козаком... Шукай тепер, пане, парубка з молодицею... ніхто не бачив, лиш двох парубків стрічали... Що ж мені з тим, що скинула, діяти? Покинути боюся, догадаються ще... Узяла своє під пахву, побігла до ставка, прив'язала камінь — і шубовсть у воду... Вічная пам'ять. А тоді селом, та на шлях, та біжу-біжу, щоб догнати. Ху, як ухекалась... Що ж, приймаєш парубка у товариші чи ні?

— А що ж я робитиму з тобою у Січі, гей!..

Оце сказав! Звісно, вона не піде до Січі у братчики. Та й навіщо, коли навкруги Січі скрізь слободи, а в тих слободах живуть наші люди з жінками, з дітьми. Турок дає землю — займай, скільки твоя сила. Вона про се довідне знає од людей. Вони оселяться в слободі, вона хазяйнуватиме, а він із Січі наїздитиме додому, а то й зовсім облишиться на господарстві... А тим часом у дорозі вона хустя випере йому, догляне, голову змиє. При своїй небозі добре і в дорозі... Хіба не знає приказки?.. Ну, хай же він не супиться, мов сич на гіллі, й веселіше гляне на свою Соломію, що задля нього вбралась у штани та ладна мандрувати хоч на край світу...

Остап осміхнувся. Він, властиво, радий був Соломії, лише ота несподіванка збила його з пантелику.

— А щоб же тебе муха вбрикнула, що ти вигадала!..— повеселішав Остап.— Та чого ми тут стоїмо? — схаменувся він ураз,— день як бик, і вже он курить щось шляхом...

Справді, сонце встало й оглядало світ палаючим оком, а на степовому горизонті немов справді зависла хмарка куряви.

Остап із Соломією звернули з шляху на поле і незабаром знайшли те, чого їм було треба. Тут, у кориті висхлого бурчака, облямованого по високих берегах червоним польовим маком, було безпечніше, ба навіть і деякі вигоди трапились їм: вони надибали степову криничку, джерело, що ледве сльозило й виповняло природну западинку, обросла травою, а далі течійкою шилось по закрутах рівчака. Тут вони порішили спочити. Спільний сніданок і можливість перекинутись щирим словом із близькою людиною — дорешти помирили Остапа з несподіваним ви-

падком; його значно заспокоїли Соломіїні доводи, і обидва товариші, вже без зайвих турбот, натомлені нічницями, твердо поснули сном молодості.

Сонце було низько, так у два чоловіки від землі, коли Остап прокинувся. Він хотів збудити Соломію, але лиш глянув на неї, як схопився за боки від шаленого реготу.

— Ха-ха-ха!.. От козак — разкозак!..— реготався Остап.— Ха-ха-ха!..

Той регіт збудив Соломію. Вона схопилась і, протираючи очі, здивовано зиркала на Остапа.

— Ти чого?..

— Продери, продери очі... Ха-ха-ха!..

— Бачу вже... Та чого ти?

— Ну, тепер ходім.

Остап підвів Соломію й потяг її до кринички.

— Стань на коліна і дивись у воду...

Соломія нагнулась і зазирнула до кринички. Звідти глянуло на неї свіже, повне обличчя з карими очима, що так виразно біліло при картатому очіпку й пасмах чорного волосся, що під час сну повисмикувалось із-під очіпка.

— Тепер глянь на свої ноги.

Соломія глянула і враз залилася дзвінким сміхом.

— Ха-ха-ха!..— не вгавав Остап.— Голова молодицина, а ноги парубочі...

Вони реготались, мов діти: вона — тонко і дзвінко, як молода дівчина, він — грубше, передчасним баском двадцятилітнього парубка.

— Що ж воно буде? — спитав перегодом Остап.— Таж як хто підгледить твій очіпок, не мине нас халепа.

— А ось що буде! — рішуче промовила Соломія і з сими словами здерла з голови очіпок. Чорні буйні коси впали їй на плечі й вкрили їх нижче пояса.— На, ріж...

— Що ти кажеш? — жахнувся Остап.

— Ріж, кажу...

— І тобі не жаль, Соломіє?

— Ані крихти... Ріж! — уперто намагалась молодиця й сіла долі.

— Та в мене й ножиць чортма.

— Ріж ножем!..

Остап стояв, вагаючись, але, бачачи молодицину упертість, вийняв ніж, поточив його об камінь і почав обтинати в кружок Соломіїне волосся.

Довгі пасма чорних кіс, мов мертві гадюки, тихо зсувались по плечах додолу і лягали на землі дивними покосами.

Однак Соломія дурила себе, запевняючи, що їй не жаль кіс. Як тільки ніж шурнув по волоссю і до ніг Соломіїних упало перше пасмо кіс, вона почула якийсь біль у грудях, щось стисло за серце, і на очі набігли сльози.

Робота була скінчена. Остап одступився од Соломії, щоб здалека краще придивитись до своєї роботи, а Соломія, мовчазна й замислена, сиділа долі серед обтятого волосся і вдивлялась кудись у простір.

Заходяче сонце червоним світлом осявало сю картину: його, струнκого й міцного, з чорними очима, орлячим носом і темним молодим вусом на засмаленому обличчю, і її, що в образі білолицього чорнявого хлопця дивилась у простір засмученими карими очима.

— Ну, пора нам рушати... Гей ти, парубче, як тебе звати — Семеном чи як?

— Про мене й Семене...— зітхнула Соломія і знялась із місця.

II

Була темна осіння ніч. Густа мряка чорним запиналом єднала з небом спалену сонцем полонину. У долині, на виднокрузі, сіріло щось широкою смугою і розпливалось у пітьмі.

То був Дунай.

Ще густіший морок виповняв глибокі чорторії, що збігали в долину по схилу прибережного узгір'я. В одній з таких яруг, глибоких та покручених по всіх напрямках весняними водами, на самому дні ворушились люди. То були втікачі. Два дні і дві ночі сиділи вони тут у вогкості й пітьмі, ховаючись від козачих пікетів, розкиданих по лівому березі Дунаю. Якраз сьогодні, з опівночі, мусили вони прокрастися у прибережні комиші і там чекати перевожчиків із-за Дунаю.

Було їх там чоловіка з тридцять, із дітьми, з усяким хатнім збіжжям, зі слабими навіть, яких не можна було кинути у чужій стороні.

По дні яруги неслося глухе, придушене шемрання. Не то осінні води шуміли, збігаючи у Дунай, не то вітер бився

в заломах провалля. Люди говорили потиху, сливе пошепки. Якийсь молодий з ноткою сердечності голос оповідав звичайну історію втікача... «І попавсь я до грека, і зазнав я неволі ще гіршої, як удома. Гнав мене на роботу і вдень і вночі, а годував гірш за собаку... Сорочка на мені чорна, заношена, нужа мене напала, їсть... І ходив я, як звір той лісовий, та не смів і словом перечити хазяїнові, бо він нахвалявся паслати на мене посіпак...»

— Ох-хо — вирвалось із чиїхось грудей і тихою скаргою загинуло в темному проваллі.

Десь здалеку бриніла, як муха повесні, притишена пісня.

— Отче наш... да будеть воля твоя...— молився хтось із притиском, із чуттям.

Хвора жінка важко дихала і стиха постогнувала.

Межи втікачами були й Остап із Соломією. Зазнавши всяких пригод, вони врешті добились до Дунаю і вкупі з іншими чекали перевозу.

— Ти ще не заснула, Соломіє? — стиха обізвався Остап.

— Та мало що... Так сон наліг на мене, так наліг... Коли б уже швидше рушати звідси...

— Ще рано, до півночі далеко... Ну й холод — чисто змерз!.. Іване! — обернувся Остап у другий бік.— Як думаєш, не завадив би нам оберемок бадилля на вогнище? га?

— Падку мій! Таж то аж наверх лізти, гей! — жахнулось щось у темряві пискливим баб'ячим голосом і кілька разів відсапнуло, немов корова у хліву.

— І куди його посилаєш? Адже він на своїх коротких ногах не злізе на гору,— кинула Соломія.

— Овва... овва... бозна-що вигадали... я й не на таке лазив...— образився Іван. І з сими словами стало чутно, як він подряпавсь на стрімку стіну урвища, важко й часто відсапуючи.

— Бач, старається Котигорошок...— промовив хтось із темряви,— аби молодиця слово сказала — в пекло полізе.

За кілька хвилин оберемок бадилля прудко летів у провалля, а за ним, обвалюючи глину і запорошуючи усім очі, скотився додолу тріумфуючий Іван.

— От і не виліз... от і короткі ноги... ге! Якби не короткі ноги — сидів би один із другим поночі... а тепер у нас вогонь буде... хе-хе-хе... Кресало є?.. Є!.. А губка є?.. Є!..

Ну, викрешемо... ге!..— торохтів він, мов горохом сипав.

Іван метушився, бігав без потреби з одного місця на друге, шелестів сухим бадиллям, трощив його і складав на купу.

Врешті черкнулась криця о кремінь... спалахнула на мент іскра, і стіни урвища немов двигнулись.

Іван припав до землі і дув. Червону цятку, до якої він мало не торкавсь устами, розбирав гнів: вона росла, червоніла, пирскала, мов сердитий кіт, і врешті, не витримавши, схопилась полум'ям, бухнула сивим димом і залляла світлом дно чорторії.

Нерівне світло осявало коротку, грубу фігуру з круглим ласкавим обличчям, зарослим, мов куделею, пасмами полового волосся, блимало по накиданих безладно клунках та по втікачах, що сиділи й лежали купками по землі. Круті глинясті стіни урвища жовтіли, і лиш угорі, в глибоких заломах, бився крилами сполоханий морок.

Остап та Соломія присунулись до вогню.

Раптом здалека, з берега річки, почувся кінський тупіт. Усі насторожились.

— Гаси вогонь! — обізвався хтось пошепки й з тривогою.— Крий боже, ще помітять...

Остап знехотя почав затоптувати вогонь, хоч се йому і не вдавалося. Жевріюче бадилля розповзалось скрізь, мов огняні хробаки, сичало й курилось.

Тим часом кінський тупіт завмирав удалині і врешті зовсім затих.

У проваллі знов стало темно. Усі мовчали.

— Іване,— перервав хтось врешті тишу,— розкажи-но, як тебе жінка била та як ти од неї забіг аж сюди...

— Отсе вигадав! Щоб жінка та чоловіка била — та се ж беззакон, безпардон!.. Зроду такого не було... хе-хе-хе...— непевно якось сміявся Іван, немов хотів підбадьорити себе.

Іван пристав до Остапа десь у дорозі. Вони були з одного повіту, навіть села їх були близько. Се їх з'єднало, і з того часу Іван не розлучався з земляками. Весела і добродушна вдача Іванова не раз ставала їм у пригоді при довгій і важкій блуканині по чужих краях. Іван охоче оповідав про своє життя домашнє; з оповідання того можна було зрозуміти, що втік він не так од паньщини, як від лютої жінки, яка мала занадто великі кулаки для малого

на зріст Івана. От тою-то лютою жінкою й дратували раз у раз Івана, та він не сердився і добродушно викручувався жартами.

Та хоч сите тіло Іванове спочило трохи від жінчиних кулаків, душа його шукала знайомих вражень покори. Він прив'язався до Соломії, що огрядною постаттю нагадувала йому жінку, і за кождим її словом ладен був скочити хоч у пекло. Сю особливу прихильність до Соломії помічав не тільки Остап, а всі, і лиш висміювали бідного коротконогого лицаря.

— Говори,— дратував Івана той самий голос,— певно, молотила, як ціпом. Коли б не втік, то пішов би досі на смух.

— Ну, то що? — жваво підхопив Іван.— Хіба я боюся смерті? Сохрани боже!.. Пошли, господи, й завтра. Раз вмирати — не двічі. Вмер — і край, більш не встанеш.

— Ні, краще не здихай, Іване, тут, бо будуть шкури дешеві...

— Хе-хе-хе!.. О, бодай тебе, що вигадав,— хехекав Іван, мов булькав із повної пляшки. На сміх його, однак, ніхто не обізвався. Люди були поважні, похмурі навіть. Тільки дитина часом заквилить й сповнить жалем провалля.

— Чи не час нам у дорогу? — поспитала Соломія.

— Про те вже дід Овсій знає, він тут порядкує,— обізвався Остап.

Очевидячки, се питання усіх цікавило, бо по проваллі пройшов шепіт: пора, пора... І почалося збирання.

— Потихо, потихо, не всі разом,— шамкав дід Овсій і все лазив поміж люди, усе толочив їм ноги.

Рушили.

Вибратися, однак, із темної, покрученої та вузької чорторії було нелегко. Раз у раз доводилось спотикатися, намацувати дорогу, падати, чіплятись за клунки, вставати і знов спотикатися. Ся плутанина зайняла коло години. Врешті війнув вітрець — перед втікачами була наддунайська низина. Усі зітхнули вільніше, хоч небезпечність саме тут і починалася. Треба було перейти рівне, незаросле й не закрите нічим місце, щоб опинитися в комишах. Дід Овсій вистроїв усіх в одну лінію, а сам пішов попереду. Ніч була темна, аж чорна, в кількох ступенях нічого не можна було розібрати. Легкий туман вставав над Дунаєм, повз берегами, окутував втікачів. Вони потиху посувалися.

— А я вже вас держуся, як сліпий плота,— шепотів Іван до Соломії, йдучи за нею.— Куди ви — туди й я... Щоб бути разом... А може, вам важко, то дайте мені клунок, я понесу,— жебонів він, важко відсапуючи...

— Та не сопіть так, мов ковальський міх,— напучувала його Соломія.— А клунка свого не дам, бо я ще й вас могла б узяти на горгоші з вашою торбою разом...

— Коли ж ноги грузнуть, аж у постолах хлющить, та ще щось, не тут згадуючи, немов чіпляється до ніг, не пускає...

Починався мочар, порослий комишем. Чутно було, як шелестить комиш шорстким листом та іноді хрусне під ногою суха очеретина.

Йшли недовго. Дід-провідник зупинився, наказав усім залазити в комиші, скласти свої клунки й бути напоготові, а сам десь зник.

Близько, зараз отут, дихала холодною вогкістю річка, хоч її не видко було у пітьмі. Зверху почало щось сіятись, чи то дощ, чи мряка. Втікачі розташувалися на мочарі, під ногами у них плющало. Вони сиділи нерухомо, карячки, боячись поворухнутись та зачепити шамкий комиш. Вони дивились перед себе у густий вогкий морок. Ноги терпли, мряка покривала одежу холодною росою, вода затікала в обув. Очікування помочі, що мала прибути з невідомих вільних країв та визволити з неволі,— напружувало нерви, розтягувало без краю час. Почуття дійсності втрачалося, усе приймало незвичайний, казковий характер. Напружене око вбачало у пітьмі якісь тіні, що снуються в тумані, наближаються, віддаляються, приймають незвичайні розміри. Часом блимне здаля вогонь і зникне, щоб з'явитись у другому місці. І знов темно. На річці щось плюснуло... раз, другий... Присяг би, що то весла одбивають по воді такт, що човни ріжуть хвилю і ось-ось стукнуть носами в берег... Однак скрізь тихо... Широка річка спокійно дрімає в легкому тумані, чорне небо безперестанку сіє росу... Здається, що ся довга осіння ніч ніколи не скінчиться... марні надії, даремні сподівання... ніхто не прибуде, ніхто й не думає про те, що тут сидять холодні, стурбовані люди й, як бога з неба, чекають рятунку... Усе намарне... Але око знов ваблять блукаючі вогні й рухливі тіні, вухо знов ловить непевні згуки, що родять надію, будять увагу...

Тіло терпне, тіло деревеніє, кудись поділись ноги, що мокли в воді, не чуть їх, напівсолодка втома обхоплює

людину, байдужність закрадається в серце... Все так, як слід, як має бути, і чи не однаково гинути тут, серед сього багна, чи вдома в неволі...

Ураз — що се? Сон сниться чи чудо діється? Далеко за річкою блиснуло щось, немов із неба вогонь упав на землю і спалахнув, як свічка. Поряд сяйнуло знов, а за ним у третьому місці сильно бухнув полумінь. Три вогні горіли, як свічки в церкві,— і не можна було розібрати, чи воно на землі, чи на небі діється. Немов холодний вітрець повіяв і торкнувся обличчя. Усі стрепенулись. Та не встигли вони спам'ятатися, як вогні згасли і одночасно, десь недалеко в комишах, жалібно завив голодний вовк. Та сумна скарга покотилася по річці і вразила втікачів.

— Бач, зголоднів! — зі співчуттям обізвалась Соломія.

— Ая!.. ая!.. Ще й не такої заспіваєш, як живіт присохне до спини... А може, то він вас почув та плаче, що ніяк взяти... хе-хе!..

— Ну, ти його тільки торкни, Котигорошка, то він зараз і розсиплеться,— невдоволено промовив Остап.

— А, які ж бо ви!.. Хіба ж я що? Хіба ж я як?..

— Поснули? Га? — прошамкав раптом дід Овсій, вернувшись із берега.— А зараз перевіз буде...

Люди ворухнулись. Аж ось воно — перевіз... Груди вільно зітхнули... Десь раптом знайшлися ноги, мокрі, холодні, задубілі, зомліле тіло забажало рухів, дійсність розвіяла чари, розбудила мозок.

— А що — вовк добре заскиглив? — шепнув дідок на вухо Іванові і засміявся.

— А щоб же вас ведмідь загриз... борони боже! — здивувався той.— А я ж не казав, а я ж не мовив...

І в його шепоті чулося таке здивування перед хитрощами діда й така наївна віра в те, що він зразу одгадав ті хитрощі, що Остап і Соломія мимохіть осміхнулися.

Потиху й обережно усі посунулись до берега. З нетерплячкою вдивлялися вони у темряву, та нічого не бачили й не чули. Річка спала. На заході трохи вияснилось, і на мутному небі вирізалися контури чорних, мов важкі хмари, гір. За річкою шуміли плавні.

Невважаючи на дідову обіцянку, перевіз не прибував. Люди нетерпеливились. Діти змерзли, пищали, і трудно було заспокоїти їх. Місце було небезпечне — тут раз у раз вештались кордонна сторожа і кожної хвилини могла заскочити. Се дратувало. Нарікання сипались на діда Овсія,

усіх брала хіть скоріш покинути небезпечний берег та знов забитися в яку нору. Там бодай можна розкласти вогонь й загрітися. Ніхто й не дививсь на річку.

Коли се — на самому березі щось плюснуло. Два човни м'яко шурхнули по прибережному піску, і тихий голос поспитав:

— Ви всі тут?

На березі зробився заколот. Всі товпились коло човнів, кождий хотів скоріш зайняти місце, примостити свої клунки. Дідові Овсієві нелегко давалося зробити лад і спокій. Котигорошок одним із перших скочив у човен і завзято намагався втягти за собою якийсь Соломіїн клунок.

— Соломіє... Остапе... сюди... до мене! — кликав він пошепки, і сопів, і кректав, і крутив головою, вовтузячись із непокірливим клунком.

Раптом зовсім зблизька форкнула коняка. Усі оторопіли.

— Сідай швидше,— сикнув перевожчик.

Та було пізно.

— Хто там? — гукнув із темряви сердитий голос.

У ту ж хвилину кінська голова наткнулась на купку людей, а над нею звісився козак, немов шукав чогось на землі.

— Еге-е! — протяг він наче до себе, скинув із плеча рушницю і бахнув над головами принишклих втікачів.

Люди опам'яталися. Адже він один, а їх багато. Сміливіші кинулись на козака, та голіруч нелегко було його взяти.

Тим часом стріл, певне, почули, бо з темряви неслась уже на втікачів кінська тупотнява, брязк зброї і грубі людські голоси.

— Лови їх! В'яжи! — гукали козаки, впадаючи на тих, що не встигли сісти у човен. Вони зіскакували з коней і кидались на втікачів. Усе змішалося.

Якийсь здоровенний москаль ухопив Соломію впоперек і поволік, але Остап насів на нього ззаду і визволив Соломію.

— Матінко! Рятуйте! — верещав пронизуватий жіночий голос, покриваючи шум боротьби.

А човни тим часом тікали. Вода кипіла під веслами, човни тремтіли й скакали на воді, як живі.

— Стій! — неслось із берега,— будемо стріляти! — Гримнуло кілька стрілів і сколихнуло повітря.

Кулі свистали над головами втікачів, але Іванові було не до куль: він усе ще махав руками і благаючим, розпучливим голосом кликав:

— Остапе!.. Соломіє!.. А які ж бо ви... сідайте швидше... сюди, до мене...— і не помічав, що від берега одділяла його широка смуга води, а галас на березі покривав його слабий, пискливий голос...

* * *

Що далі було — ні Остап, ні Соломія не могли добре пригадати. Вони лиш пам'ятали, що бігли на одчай, через комиші, через воду, в безпросвітній темряві, з почуттям звірини, за якою женуть собаки. Кілька разів Остап вскакував у воду мало не по пояс, часто Соломія з розгону натикалась на кущ верболозу, але кожен раз вони давали собі раду і знов мчали вперед, добуваючи останні сили. Врешті щось перепинило їм дорогу, і вони попадали. Ся пригода була їм навіть на руку. Лежачи на чомусь твердому й холодному, вони могли трохи одсапнути. Ноги в них тремтіли, груди важко дихали. Вони лежали і слухали. Навколо було тихо, од берега не долітав сюди жаден згук — очевидячки, там уже все скінчилося. Сіяв дрібненький дощик, темрява знов стала густішою. Не почуваючи за собою погоні, Остап і Соломія помалу опам'яталися. Остап обережно обмацав те, на чому лежав: то горб, порослий травою. «Ага! — подумав він.— Ми, видно, наткнулися на високий берег». Вони спочили трохи, осмілені тишею, звелися і обережно побрели вздовж гір, в надії натрапити на яругу, де можна б було захиститися від дощу й холоду. І справді — незабаром почули під ногами розмиту глину і увійшли у чорну пащу провалля.

Тут вони намацали сухе, затишне місце і тільки тоді почули, що страшенно втомлені й зогріті шаленим бігом. Утома була така сильна, що брала верх над усім: вони — просто впали. Без розмов, без думок вони поснули твердим, здоровим сном.

Прокинулись вони нерано: сонце, мабуть, було високо, бо жовтий промінь його повз по стіні урвища. Вгорі синіла смужечка погідного неба.

Першою думкою в Остапа було довідатись, де вони. Він подався на розвідки і скоро вернувся, щоб заспокоїти

Соломію: скрізь тихо, спокійно, днина тепла й ясна. Почали радитись.

Обоє згадали, що один мірошник із-над Пруту, одноокий Яким, такий забіглий, як і вони, тільки з Поділля, хвалився, що знає спосіб переправити їх у Туреччину, і вони, певне б, звернулися до нього, коли б Котигорошок та дід Овсій не підбили їх тікати разом із ними через Дунай.

Тепер нічого іншого не лишалося, як звернутися до того мірошника, бо переховуватися далі на сьому боці було небезпечно: їх могли спіймати, одіслати до пана або запроторити в тюрму.

Вони ледве вилізли з глибокого провалля і опинилися на спаленій сонцем сірій полонині. Низина, що приймала вночі фантастичні, непевні форми, видавалась удень дуже гарною. Широкий і тихий Дунай блищав проти сонця, мов криця, а з-за прибережних, зелених іще верб здіймались у небо блакитні шпилі далеких гір.

Розглянувшись уважно, Остап зміркував, що звідси до Кишниці, де стояв вітряк Якимів, буде верстов із тридцять. Коли поспішитися, то до вечора можна б іще постигнути туди.

І вони, почистивши трохи свою молдаванську, заболочену вчора одежу, не гаючись, подались у дорогу. Вони йшли то шляхом, то стежками навпростець, намагаючись не звертати на себе уваги.

— Десь тепер наш Котигорошок із турком бесідує,— обізвалась Соломія.

— Як не годує раків дунайських,— кинув Остап. І їм уявилися нічні пригоди.

Вони обігнули з правого боку Рені і подались понад Прутом. З дороги видно було, як вився у низині кривульками глибокий та каламутний Прут, а за ним, скільки око сягало, руділи стиглим комишем плавні і хвилювались, як нива. Крайнеба щось курилося, дим низько слався над очеретами. Інколи над берегом Пруту проскакував вершник і зникав за крутим поворотом річки.

За Прутом була Туреччина.

Вже була ніч, коли вони підходили до кишницьких вітряків, що ліниво помахували крилами. На радість їм, у Якимовому вітряку світилось. Вони одхилили двері і увійшли. Там нікого не було — і Остап із Соломією присіли на мішках. У млині стояв теплий, приємно солодкуватий

запах свіжої кукурудзяної муки. Борошняний пил висів у повітрі, а стіни, банти і постав були обсипані ним, як снігом. Біле павутиння фестонами висіло вгорі, гойдалось од найменшого руху повітря і кидало дивовижні тіні при жовтому світлі одинокої ліхтарні. Жорна м'яко шамотіли по зерні; кіш трясся, як у пропасниці; вгорі щось жалібно скрипіло. За стінами вітряка, в селі, валували собаки...

Незабаром з'явився заборошнений мельник. Придивившись своїм одним оком, він впізнав Остапа.

Остап зараз-таки розказав йому, по що прийшов.

— Добре...— коротко одмовив Яким,— трохи упораюсь, і підемо.

Остап і Соломія були стомлені дорогою, однак змовчали про те.

Вони трохи спочили й перекусили, поки мельник засипав зерно та переносив мішки.

Так коло півночі Яким їх покликав:

— Ходім.

Вони вийшли.

Над селом стояв звичайний в осінню пору туман. Він йшов, очевидячки, з річки, з плавнів, бо чим нижче вони спускалися, тим туман ставав густішим. Село виглядало, як із-під води, бліде світло лиш де-не-де блимало крізь млу. Дихалось важко. Всі троє мовчки спускались униз, а далі звернули убік до села і йшли так верстви зо дві, то спускаючись, то дряпаючись по горбах. Врешті мельник казав їм зупинитися, а сам пішов наперед. Остап із Соломією вдивлялись у темряву і нічого не бачили; мельникова постать раптом зникла з-перед очей, мов розпустилась у млі. За кілька хвилин він вернув і повів їх за собою униз, по крутому й слизькому схилу. Коли вони обережно спускалися з гори, недалеко від них блимнули два вогники і в ту ж мить зникли.

— То лис,— пояснив мельник.

Врешті вони зупинились. Мельник викресав вогню і освітив вузьку, як лисяча нора, печеру.

Тут, видно, недавно були люди, бо лежала купа сухого листу та кілька грубих вербових полін.

Мельників план був дуже простий: зв'язати невеличкий пліт, аби міг здержати двох людей,— і в темну ніч, ховаючись од козаків, переплисти у плавні. А там уже безпечно. Коли б не стало прихованого тут матеріалу, можна роздобути на березі річки. Аби обережно.

І одноокий Яким подав Остапові жмут мотуза та палянницю, попрощавсь і зник у млі.

Соломії дуже сподобався мельників план. Вона мала охоту зараз-таки в'язати пліт.

При світлі воскової свічки, що вони роздобули в млині, вони взялися до роботи і так захопилися, що забули про втому та сон. Та матеріалу було не доволі для плота, і треба було одкласти роботу.

Другої днини Остап пустивсь на розвідки. Показалося, що їхній сховок був у макітрі, але доволі було злізти на гору, як саме тут, мало не під ногами, ніс бистрі води Прут, вгинаючись у берег коліном і ховаючи обидва кінці за високими береговими виступами. Місце справді було вигідне для переправи, бо доволі було кордонному козакові загнути за виступ — і коліно річки зникало йому з очей.

На березі валялись галузки, уламки дощок і навіть цілі верби з корінням, викинуті на берег повінню. Над плавнями чорними пасмами повз дим.

Тільки вночі Остап із Соломією зважились податися на берег. Вилазячи з макітри на гору, вони побачили червоне крайнебо, наче сходив місяць.

— Що за мара,— обізвався Остап,— адже тепер не місячні ночі.

Та Соломія, що встигла вже злізти, раптом одхилилась і мало не скрикнула:

— А дивись!.. дивись!..

Остап глянув і остовпів.

Перед ним, на крайнебі, стояли високі вогняні гори. Та ні, вони не стояли. Вони рушались, як живі, хитались, тремтіли, осідали в одному місці і виростали в другому. Вони тихо жевріли, як купа іскристого золота, або вибухали червоним снопом полум'я. Відтак знесилювались, в'яли і гнулись од вітру, і знову росли, знов палали. Коли одна з них падала, друга підхоплювала її, здіймалась догори і бистро ламала лінію блискучих визубпів. Од них займалась на небі хмара і палала вкупі з далеким небом.

То горіли плавні.

З жахом вдивлялись Остап із Соломією у сю картину.

— Ні, не до нас йде, а вбік, за вітром,— із легким серцем зітхнула врешті Соломія.

Здавалося, розбурхане море вогню кипіло, ревло, бризкало вогняною піною, раз червоною, як грань, раз білою, як світло блискавки, і йшло сердитими хвилями на чорні

безборонні плавні, що причаїлись і тремтіли у нічній пітьмі.

Однак ніколи було любуватися. Оглядаючись і прислухаючись, вони зійшли на берег. Не було нікого. Од далекого світла внизу здавалось іще темніше. З плавнів уставав туман.

Вони знайшли, що їм було потрібне, і з великою обережністю, пам'ятаючи, що кожну хвилину може виткнутись із-за виступу козак, потягли на гору оберемки вербового гілля.

З опівночі пліт лежав готовий, аж просився на воду. Він був важкий, кострубатий, і його треба було нести так, щоб не ослаб мотуз.

Остап і Соломія крекгали, зупинялись, спочивали, обливались потом і знов тягли його на гору.

Навколо — ні душечки. Ні, їм таки везло нипі! Туман стояв густий, мов кисіль; до світа було далеко, а кордонна сторожа або поснула, або вигинула.

— Заким сонце зійде — го-го! де ми будемо...— радісно шептав Остап.

— Тоді кажи гоп, як перескочиш...

На березі було теж тихо і безлюдно. Каламутний Прут дихав вогким холодом. Сірі, ледве помітні в тумані плавні непривітно шуміли.

Остап із Соломією потиху спустили пліт на річку. Він хлюпнув і глибоко осів у воду. Коли Соломія примостилася на плоті, Остап одіпхнув од берега і тоді скочив. Пліт захитався і пропустив воду. Прудка течія крутнула ним і понесла вниз. Остап опиравсь бистрині з усієї сили, але його кіл мало що помагав: пліт несло серединою річки. Якийсь час плили вони в тумані, поміж берегами, одірвані од землі й безпомічні. На превелику силу вдалося врешті вибитися зі стрижня та наблизитись до берега. Але й тут вода зносила пліт, і нелегко було пристати до берега. Остапові пощастило, однак, зачепитись якось за прибережну вербу. Соломія вхопила за гіллячки, Остап придержав пліт — і обоє вискочили на берег, втомлені й мокрі. Вода зараз підхопила пліт, поволі обернула його і понесла вниз укупі з харчами, забутими на плоту. Та се була дурниця: вони були за кордоном.

Дивне почуття обхопило Остапові груди: замість радості — сильне обурення стрепенуло його істоту. В один мент відчув він усі кривди й знущання, які зазнав у поки-

нутому краї, і, твердо упираючись ногами в нову, не панщизняну землю, він затис кулак і погрозив на той бік річки.

— Бодай ти запалася, треклята країно, з твоїми порядками!..— закляв він наголос.

Одночасово на тому березі почулася кінська ступа.

— Хто там?..— кинув у пітьму кордонний козак і, не дочекавшись одповіді, бахнув наосліп із рушниці.

— Ой!— скрикнув Остап, ухопившись за груди і захитався.

— Нічаво-о!.. Коли не влучив, тікай собі з богом! — добродушно промовив козак і ступою подався далі...

III

— Що тобі? — прискочила Соломія до Остапа і піддержала його.

Вона вся похолола і тремтіла од жаху.

— Ой,— тихо стогнав Остап,— поцілив мене отут, під серце...

Соломія немов не розуміла того, що сталося. Вона торсала Остапа за одежу, тягла його з собою і з жахом повторяла:

— Тікаймо... тікаймо... він іще стрілятиме, він уб'є тебе...

Помітивши, що Остап не рушиться з місця, вона вхопила його під руку і сливе поволокла за собою. Вона вскочила у комиші і бігла прудко, наскільки позволяв се Остап та густий очерет. Тряский грунт плавнів вгинався під нею, як на пружинах. Ноги грузли часом по коліно в цмоковині, цупкий комиш ламався, тріщав та бив її по лиці, плутався під ногами, а вона бігла усе вперед, пойнята жахом, нічого не помічаючи, бажаючи тільки забігти якомога далі, укритися від наглої смерті.

Остап несвідомо піддавався їй. Він біг за нею, хоч із кожним віддихом і рухом кололо його в грудях і нападали часом млості, а з-під руки, якою він затуляв рану, стікало щось тепле й мокре.

«Аби лиш перебігти оце місце... аби лиш перебігти, і все минеться... нічого лихого не буде...» — блукали думки в його голові, і він біг, напружуючи останні сили, аби не відстати від Соломії.

Врешті він почув, що мліє:

— Стій... не можу...— шепнув він, опускаючись додолу.

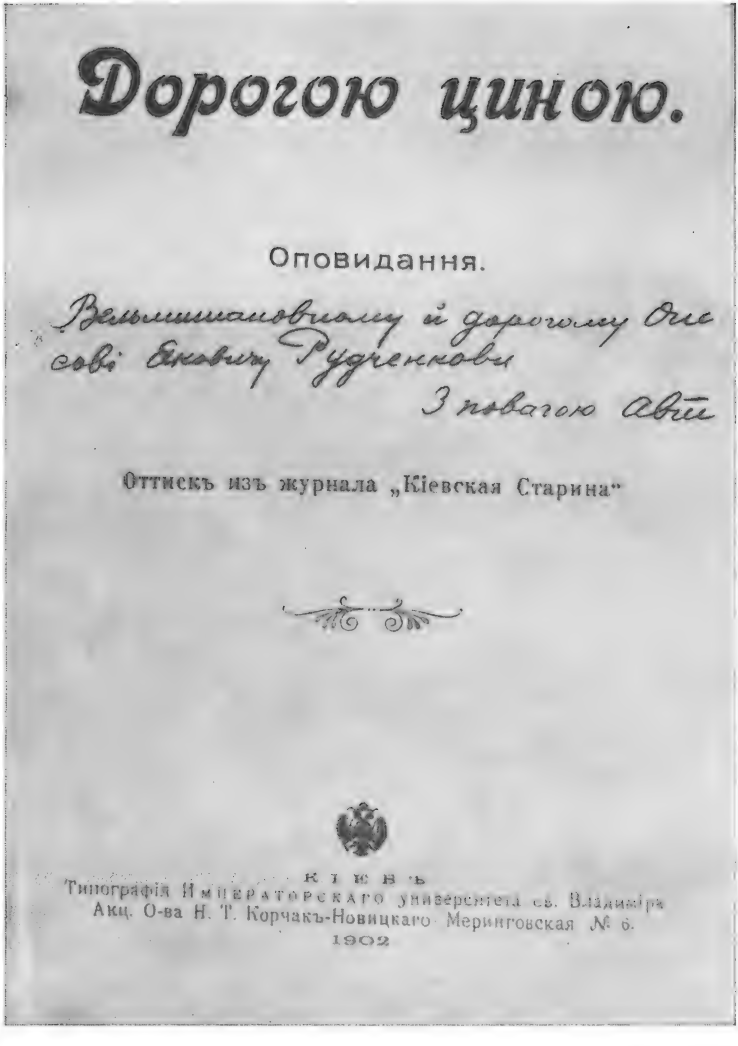

Дорогою циною.

Оповидання.

Вельмишановному й дорогому Опе
сові Яковичу Рудченкови
З повагою Авт

Оттискъ изъ журнала „Кіевская Старина"

КІЕВЪ
Типографія Императорскаго университета св. Владиміра
Акц. О-ва Н. Т. Корчакъ-Новицкаго Меринговская № 6.
1902

Оправа відбитка повісті «Дорогою ціною» з дарчим написом П. Я. Рудченку (Панасу Мирному)

— Що тобі? — опритомніла молодиця, схилившись над ним.

— Крові багато витекло...— насилу вимовив Остап.

— Тебе зранено? Де? — скрикнула Соломія, опускаючись перед ним на коліна та намагаючись розглянути рану.

Але було темно, як у льоху. Не видно було навіть комиша, що стирчав густо, мов жито на ниві, круг них.

— Де тебе зранено?

— Отут, під серцем.

Соломія провела рукою по його грудях і намацала мокру й липку сорочку. Остап сикнув од того дотику.

В голові у Соломії розвиднілось. Жах її щез без сліду. Вона знала, що робити.

Обережно розщібнула йому сорочку і одкрила груди. Сього було мало. Вона роздерла пазуху, одліпила скривавлену сорочку, потім одшматувала довгий пас зі своєї підтички і з поміччю Остапа тісно зав'язала йому рану.

— Води!..— попрохав ранений.

Води! Се легко було сказати! У сій пітьмі, у сій чорній невідомій пустині, де доволі було зробити кілька ступенів, щоб заблудитись, трудно було шукати воду. Серце Соломії-не рвала та просьба Остапова, а голова шукала способу. Ба! Адже вони на воді! Про се свідчить трясовина, що вгинається під ногами. Соломія спробувала викопати рукою ямку і справді докопалась до води. Була се густа, гнила й тягуча рідина, з противним запахом шувару. Соломія зачерпнула її у пригорщі і подала Остапові. Той змочив уста, але пити її не міг. Соломія змочила йому чоло, скинула з себе верхню одежу і підмостила йому під голову. Про те, щоб пускатись у дорогу в таку пітьму в невідомій стороні, не було й гадки.

Треба було дочекатися світу.

Остап лежав на очереті й почувався ослабленим. У грудях у нього хрипіло, і було боляче дихати. Не то сон, не то забуття склепляло повіки.

— Ти тут, Соломіє? — питав він і дрімав далі.

— Тут, тут... осьде...

Серце нило в Соломії од жалю й тривоги. Їй легше було б, коли б куля потрапила в неї.

Та ще коли б вона хоч могла бачити його рану, його обличчя — їй, здається, не так би важко було. А то ся

пітьма, сей чорний, клятий морок. Він оточав її з усіх сторін, слався перед очима, висів над головою, заповзав під шкуру, виповняв її всю та гнітив серце... Надаремне витріщала вона очі — вона не могла навіть одрізнити пальців на власній руці. Він жив, той морок, рушався, дихав, шептав щось тисячними устами, безперестанно, уперто, з посвистом, як стара баба. Соломія сиділа перестрашена та прислухувалася, про що шепче морок.

— Шу... шу... шу...— починав він іздалека,— шу... шу... шу...— одзивалось тут коло неї,— шу... шу... шу...— шепотіло все разом — а пощо було клясти... шу-шу... а тепер умре... побачиш — умре... шу... шу... шу...

Соломії ставало моторошно. «Брешеш, брешеш...— хотіла вона кинути в лице злому моркові,— він мій... він буде жити... його не дуже поранено... адже він скільки пробіг...»

Але морок уперто шумів своє: «Він умре... шу... шу... шу... він умре... шу... шу... шу...»

І немов в одповідь йому важко дихав Остап, тихо постогнуючи крізь сон.

Соломія затулила вуха й заплющила очі. Ся пітьма, більш знайома, більш свійська, не так мучила її. Зате вона почула вогкий холод, що проймав її наскрізь. Та вона не хотіла виймати з-під голови в Остапа своєї одежини і тільки скорчилась, щоб хоч трохи зогрітись. Вона не чула вже зловіщого шептання мороку і оддалась надіям на краще. Він вигоїться, він житиме... вона не дасть йому загинути... От коли б лиш світало уже... коли б світало...

Утома взяла своє: Соломія навсидячки задрімала.

Коли вона прокинулась, сіре світло падало з хмарного неба. Туман іще плутався у комишах і поволі здіймався догори. Плавні немов курились.

Остап лежав тут же з розплющеними очима; його молоде обличчя немов прив'яло, на уста впала смага.

— Ну, як тобі? — припала до нього Соломія.

— Та нічого... тільки дихати важко... згага мене палить... води...

Треба було щось радити.

— Ти можеш йти?

— Не знаю... зведи мене...

За поміччю Соломіїною Остап звівся. Він затискав зуби та кріпився, щоб не стогнати,— так його боліло за кождим рухом десь під лопаткою. Соломія підтримувала його, і так

вони звільна йшли поміж високими стінами жовтого комишу.

Недовго їм довелось шукати води. Незабаром заблищало крізь комиш спокійне дзеркало озерця.

Соломія напоїла Остапа, оглянула і обмила його рану. Вона приклала до рани мокру холодну ганчірку — і Остапові стало легше.

Почали радитись, як їм вибратися з плавнів, куди йти. Остап міркував.

— Де сонце? — поспитав він.

Соломія глянула на небо. Поміж очеретяною кунею, що тихо гойдалась угорі, виднівся клапоть сірих олив'яних хмар. З-за високого та густого, як щітка, комишу не можна було нічого розібрати.

— Звідки вітер? — допитувався Остап.

Але й те нелегко було зміркувати. В плавнях було тихо, як у лісі, лиш горою шелестіла куня, раз в той бік схиляючись, раз в інший.

Остапові здавалося, що вони мусять держатися правої руки; Соломія ж, навпаки, доводила, що їм слід йти вліворуч, проти вітру, бо, здається, направо гнеться комиш. Соломіїне перечення дратувало раненого, і вона мусила згодитися з ним. Вони рушили в дорогу. Дорога була трудна. Навіть здоровому важко було плутатися в густих комишах, заростих павутицею, перескакувати з купини на купину, щоб не попасти в багнисту безодню. Часто доводилось обходити єрики й озерця, де Остап освіжався холодною водою та змочував розпалене гарячкою чоло. Соломія сливе несла Остапа, а проте їм доводилось часто зупинятися, бо слабий утомлювався і потребував спочинку... Та вони знов воліклись, одинокі, загублені серед безбережного моря очерету, що маяв над ними пухнатими китицями та наводив сум одноманітним шелестінням. Вони йшли так довго, не відаючи пори дня, бо над ними все висів клапоть олив'яної хмари, а круг них усе їжився височенний, цупкий, жовтий комиш, немов сунувся разом із ними, як зачарований. Часом їм здавалося, що поміж очеретом щось шмигнуло, немов пес або вовк, інколи вони з огидженням обминали сонних, млявих од холоду гадюк, що купами лежали на купинах або ліниво пересувалися поміж очеретом.

Раз їм почувся згори шум, одмінний од шуму плавнів, і вони доміркувались, що то пролетіло над ними стадо якихсь птахів, може, диких гусей. Здавалось, плавням не-

ма кінця-краю; навкруги було усе те саме та й те саме, немов вони стояли на місці.

Справа починала бути поганою. Остап знемігся і зовсім розхорівся: його палила гарячка. Соломія поклала його край озерця і задумалась. Адже вони могли пропасти отут, без людської помочі, без харчів, посуваючись так поволі! Голод уже й так ссав під грудьми. Видно, вони заблудились і тепер плутаються у плавнях — і хто зна, як довго ще можуть блукати у сій глушині. Чи не краще б лишити тут Остапа — вона ж йому однаково нічим не годна запомогти — та самій метнутись й пошукати виходу? Так було б певніше й скоріше.

— Примости мене коло озерця, аби я міг воду дістати, а сама йди, розглянь...— згоджувався Остап.

— Ти, певно, зголоднів, їсти хочеш?

— Ні, не хочеться... тільки пити.

Соломія нагнула комиш і зробила хворому ложе. Не зводячись, він міг зачерпнути пригоршнею води.

— Отак добре буде...

Соломія озирнулась і стала міркувати...

Вона піде проти вітру... здається, управо більш гнеться куня... Вона нічого не казатиме Остапові, бо він почне сперечатися, дратуватися.

— Не сумуй же тут без мене, я швидко повернуся,— обернулась вона до нього і зникла в комишах.

Вона йшла і старалася нагадати собі плавні, як бачила їх згори, до переправи.

Управо — горіло... так, управо горіло,— і туди гнав вітер вогонь; у ліву руку виднілись гори й верби. Значить, треба йти туди, проти вітру. Вона стрибала з купини на купину сливе бадьора. З кожним ступенем надія росла у її серці, хоч картина не мінялася. Часом їй доводилось продиратися через таку гущину, що вона ледве пролазила поміж жовтими стінами. Посковзнувшись, Соломія вскочила вище колін у холодну тванюку.

Під ногами була безодня, та, на щастя, вона вхопилася за кущ очерету і вилізла. Вона роззулася, повиливала з чобіт воду і пішла далі. Крізь комиші блищали подекуди озерця. Водяний мак вигідно спочивав на них круглим листом, висував із води зелені збаночки. Соломія зупинялась на мить, щоб подивитись іздалеку, як дикий гусак старанно укладав пір'ячко на голові самички, а вона мліла, плямкала дзьобом і розправляла крила. Гадюка часом пе-

репливала срик хвилястими рухами, здіймала голову, повабно хитала нею з боку на бік, як значна дама, і роздивлялась навкруги круглими очима. По сих непролазних пущах, певно, ніколи не ступала людська нога. Тут було безліч таємних закутків, скрізь стрічались берлоги диких звірів, вислані кунею та сухим мохом. На старих очеретинах гойдались покипуті гнізда, по рудих, аж червоних, ослизлих од туману купинах валялись пір'я й гадючі линовища. Вужів було так багато, що Соломія скоро перестала звертати на них увагу. Часом очеретяний початок, зачеплений Соломією, лопався і обсипав її білим пухом, мов снігом. Соломія йшла, як на дні моря, а вгорі, над її головою, шуміла куня, немов котила кудись руді й каламутні хвилі. Соломія міркувала, що коли брати у ліву руку, плавні мусять швидко скінчитися, бо в той бік вони простягались недалеко. Аби йти проти вітру. Раптом Соломія зупинилась і мало не зомліла од страшної думки. Їй прийшло до голови, що вона може не знайти Остапа, бо нічим не значила своєї дороги. Треба було ламати комиш абощо. Треба зараз вертатися, поки вона недалеко одійшла й не забула дороги. Серце її неспокійно калатало, коли вона бігла назад, одшукуючи свої сліди. Вона не мала часу на обережність — комиш бив її по лиці і навіть скалічив ногу. Та то були дрібниці. Коли б швидше знайти Остапа, вона тоді знов подасться на розвідки, тільки не буде такою дурною, не забуде значити дорогу. Спочатку все йшло добре, вона знаходила свої сліди і по них верталась. Та скоро сліди щезли. Соломії здалося, що вона дуже одхилилась уліворуч. Вона взяла трохи у праву руку і несподівано наскочила на чимале довгасте озерце. Тут вона не була, се вона твердо пам'ятала. Вона мусила вернутись трохи назад, щоб обійти перешкоду. Тепер Соломія вагалась, в якому напрямку йти. Найкраще керуватись вітром: треба, щоб він тепер дув у спину, і йти за вітром. Соломія глянула вгору. Куня гойдалась то в той, то в інший бік. Рішити було трудно. Однак Соломії здалося, що їй треба йти просто перед себе. Вона пішла. Пройшовши зо двоє гонів, Соломія запевнилася, що йшла проти вітру. Невже вертатись назад? Вона зупинилася. Очевидячки, вона збилася з дороги, заблудилася. Що робити? Ноги в неї тремтіли од трудної ходні, в голові бродили безладні думки й міркування. «Що робити?» — немов питав у комишів її блукаючий погляд. Комиші оточали її ворожою юрмою і шептались. Соломія

подумала, що вона мусить бути недалеко од Остапа, що він почує її, і крикнула:

— Остапе-е!.. Оста-апе-е!..

Голос її прогучав глухо, стіна ворожого очерету не пустила його далеко, забрала в себе, ковтнула.

Соломія ще раз гукнула — те ж саме.

Серце в Соломії упало, руки звисли безвладно. Та ненадовго. Новий приплив енергії, шалена відвага пойняли її волю, і вона кинулась уперед, розхиляючи й ламаючи очерет зі сліпою завзятістю зараненого оленя. Од часу до часу вона кликала Остапа. Одповіді не було. Вона почала кричати на всю міць легких, у надії, що коли не Остап, то хтось інший почує її. Не могло ж бути, щоб вона так далеко відбилася од берега, де проходили часом люди. Шум комишу перемагав її. Налякані чужим голосом птахи з тривожним писком крутились над головою Соломії. Комиш шумів. Він їжився перед нею, тіснив із боків, настигав іззаду, ловив корінням за ноги, колов і різав шорстким листом. Жовтий, гладкий, високий — він глузував із неї, помахуючи над її головою рудим чубом. Соломія чула до нього зненависть, як до живої істоти. Він дратував її. Коли б у неї був серп або ніж, вона різала б його доти, поки б він не поліг увесь або вона сама не впала трупом. Соломія накинулась на нього і почала трощити зі злості, з озвірінням, як свого ворога.

Вона рвала його, ламала, крутила і била ногами, а він згинався, упирався, зчіплювався вгорі китицями, ранив їй руки і тільки корінням тремтів, немов од скритого реготу.

Соломія знесилилась і впала. Їй стало душно. Піт краплями стікав по виду, груди важко дихали, і очі блищали, як у звіра, що попавсь у лабети. Значить, нема виходу; вона мусить тут погибати, а Остап через неї — десь у другому кінці. Соломії не так жалко було себе, як Остапа; вона уявляла собі, як він тепер лежить хворий і самотній у пущі і вигляда її з очеретів. Їй жаль стало молодого змарнованого життя — і вона заплакала.

Тим часом короткий осінній день гас, із плавнів вставала ніч. Спочатку морок поліз із-поміж очеретів, а за ним дихнули озерця й купини білим туманом.

Ставало вогко й холодно. Поночі нічого було рушатись. Соломія сиділа, обнявши голову руками, і думала. Ні, вона не хоче гинути отут! Як тільки на світ займеться і можна

буде йти, вона піде просто, просто і буде йти, аж поки дійде до краю. Вона знайде там людей, оддасть їм усі свої гроші, що висять зашиті в торбинці на шиї, і з ними обшукає плавні та знайде Остапа. Коли б лиш переждати ніч...

Чим більш темніло, тим вітер, здавалось, дужчав, принаймні очерет шумів так, що заглушав навіть думки. Нічого не було чути, тільки безперестанне, одномапітне, вічне шу-шу-шу... шу-шу-шу... Правда, часом вона помічала, що низом, поміж комишами, щось проскакувало, а шамкий сухий лист очерету тоді тріщав. Птахи були неспокійні, метушилися, бились крилами поміж очеретом і здіймали галас, мов перед бурею.

Соломія сиділа так, аж поки не заснула. Вона не знала, як і коли се сталося,— втома і шум комишу приспали її.

Вона не могла б сказати, прокинувшись, чи було пізно, чи рано. Над комишами ще нижче, ніж вчора, спускалось олив'яне небо. Все тіло у Соломії боліло, як побите. Важкі повіки мимохіть спускались на очі, голова була несвіжа. Однак Соломія не могла гаятись і хвилини. Вона пішла просто перед себе, так як стояла, і зважилась йти, доки стане снаги й сили. Вона бігла, хоч ноги в неї були слабіші, ніж учора, а повітря було якесь густе і трудно було дихати ним. Опріч того, Соломії докучав голод. Уже другу добу вона нічого не їла, під серцем її млоїло, в животі корчило. На ходу Соломія висмикувала стебло або корінь водоросла і жувала противну, з болотним запахом рослину. Чим далі вона йшла, тим більше дивувалась, що сьогодні попадалось їй так багато живих істот. Тричі вона помітила крізь комиші сірий вовчий хребет, раз лисиця майнула коло неї хвостом, а то здалеку чулося немов кабаняче рохкання. Вужі й гадюки набралися сьогодні особливої рухливості, бо все повзли й повзли в тому напрямку, як йшла Соломія, і їй треба було особливо уважати, щоб не наступити на слизьке й холодне гадюче тіло. Птахи кружляли над плавнями цілими хмарами і так верещали, що заглушали навіть шум плавнів. Соломія все йшла. Вона зібрала свою енергію, всю силу волі, всю міць тіла і йшла уперто і завзято з вірою, що її широкі й високі груди зламають усі перешкоди. Однак краю плавням не було. Комиші, озерця, ерики... І знов комиші, і знов вода, і знов той самий згук розміреного, однотонного прибою морської хвилі.

Надвечір їй почувся дим, і вона зраділа — значить, близько люди. Та чим далі вона йшла і чим більше смеркалось, тим більше дим ставав помітним. Птахи сильніше непокоїлись. В повітрі стало тепліше. Те тепло йшло ззаду і з боків, немов од печі. Соломії робилось душно. Її дуже дивували і навіть непокоїли ті зміни в плавнях. Що се таке робиться навкруги?

Обернувшись назад і глянувши на небо, вона побачила червоні, як грань, хмари — і зразу стали зрозумілими їй і той дим, що вона чула, і тепло, і неспокій птахів, і тікання звірів. Плавні горіли, вогняні гори наступали на них, несли усьому смерть. Але вогонь іще десь далеко. Коли швидше побігти — можна ще втекти. Тільки так душно, так важко... наче хто женеться ззаду і дихає, налягає на плечі. Соломіїне вухо ловить уже далекий лускіт сухого комишу, невиразне гудіння, наче звір-велет трощить щось, жвакає і важко сопить. Се ж видима смерть здоганяє її!.. Тут нема вже рятунку. Ніхто й ніщо не поможе. Несказанний жах обняв Соломію. З криком «Ох, боже мій!.. ох, боже!..» вона шарпнулась із останніх сил і наосліп кинулась в очерети, слідком за гадюками, звіриною й усім живим, що, рятуючись од наглої смерті, мчало в перестраху перед наступаючими бурунами вогняного моря...

А воно йшло. Воно котилось за ними невпинними, непереможними, веселими хвилями, золотом розсипалось по плавнях, жерло очерет, випивало воду, підпалювало небо...

* * *

По відході Соломії Остап почув себе одрізаним од світу, од людей. Гарячка палила його всередині, він щохвилини мочив руку в воді та охолоджував чоло, очі, голову. Йому докучило дивитись на жовті стіни комишу — і він заплющив очі. Він думав. Згадувались йому давні заміри, він думав про те, чого йшов сюди, у Туреччину, через віщо покинув рідне село й дідуся. Як-то тепер живуть дідусь, чи живі й здорові? Чи згадують Остапа? От коли б вони прийшли й подивились на свого внука, підстреленого, знесиленого, покинутого в комишах на обід вовкам та воронам.

Йому все щось верзлося, і в маячні він кликав дідуся. Дідусь приходив. Тихо й непомітно вилазив він із комишів і ставав перед Остапом, згорнувши руки.

— Тебе зранено, синку, чи не з ляхами бився?

— Ні, дідусю, то мене москаль встрелив, як я кордон переходив.

— А де ж твої братчики, січовики дунайські, що ти сам лежиш поміж очеретом?

— Е, дідусю, ви думаєте, що ще й досі там Січ є? Ні, нема, дідусю, вже Січі... Була, та загула... Вивів Гладкий, може чули, товариство на озівські степи, покинув турка...

— Що ж ти робитимеш, синку, на чужій стороні?

— Як живий буду, землю оратиму, рибальством житиму... все ж краще па волі, ніж під папом... Там іще лишились наші люди, дідусю... під турком...

Остап вів бесіду з дідусем — і дідусь потішав його, давав ради, розказував про колишнє й про те, що діється у селі тепер...

Як тільки Остап розплющував очі, дідусь ховавсь у комиші, але доволі було заплющити їх, як дідусь знов з'являвсь і слухав пригоди Остапові або оповідав про себе.

Надвечір Остап почав турбуватися: де ділася Соломія, що її нема досі? Чом вона не приходить? Адже вона знає, що йому трудно й поворухнутися, що він не годен сам видобутися з сих нетрів.

А може, вона його покинула?.. «Соломіє... Соломіє...» — стогнав хворий, та стогін його заглушався шумом плавнів.

Вночі стало йому гірше. Пропасниця тіпала ним, гарячка палила вогнем, а в грудях так кололо, що він на превелику силу діставав собі воду. Він хотів кашляти і не міг од болю. А Соломія не приходила. Остап не спав, а лиш часом, на кілька хвилин, западав у нетяму. Ніч тяглась довго, безконечно, як смерть... А Соломії не було... Де ж вона, що з нею? — Остап нудився.

Удосвіта Остап почув, що коло нього жива істота.

— Ти, Соломіє? — поспитав він і одкрив очі.

«Чи вона жартує, що перекинулась собакою?» — подумав він і трохи опритомнів.

Проти нього стояв не пес, а вовк. Великий, сірий, забовтаний, з гарячими й голодними очима. Він насторошив вуха й простяг до Остапа морду, міркуючи, чи безпечно йому нападати, чи ні. Остап лежав безборонний і дивився на вовка. Він добре бачив трохи кривий, глибокий і заслинений рот вовка, закрутки шерсті на його грудях й міцні замочені лаби.

Звір стояв нерухомо, врешті переставив одну лабу, далі другу і трошки присунувся до Остапа.

Остап зачерпнув пригоршнею води і бризнув на вовка. Бризки долетіли до його морди, кілька з них впало на неї Вовк вискалив зуби і осів на задні лаби, але не одходив.

Остап знов покропив його водою. Вовк клацнув зубами і блимнув очима. Він був невдоволений. Посидівши трохи й не зводячи очей з Остапа, він раптом витяг шию, подався наперед і так жалібно завив, що Остапові аж мороз пішов поза шкіру. Вив він довго, на кілька нот, із великим смаком, з заплющеними очима. Врешті замовк, посидів трохи і наблизився до Остапа. Єдиним оружжям Остаповим була вода, і він од часу до часу обливав нею вовка, не допускаючи до себе. Вовк врешті скучив. Він кілька раз сердито, з запеклістю клацнув на Остапа зубами, крутнувсь і щез у комишах.

По сих одвідинах Остап почав думати про смерть. Прийшла пора вмирати.

Чи живого, чи мертвого, а таки з'їсть вовк або сточать хробаки у сих нетрях. Чи не однаково?

Остапові згадавсь Котигорошок. «Хіба я боюсь смерті? — чув він його цапиний голос.— Зроду-звіку. Пошли, господи, хоч зараз. Раз умирати — не двічі... Умер — і край, більш не встанеш...»

Остап теж не боявся смерті. Йому тільки хотілось перед смертю побачити Соломію. Дідуся він бачив, той приходив до нього, а Соломії як нема, так нема... Десь заблудилась у плавнях або вовки роздерли її. І Остапові стало жалко Соломії, страх як жалко. Вона така добра, так кохала його, вона пішла за ним у далеку дорогу, не пожалувала кіс своїх задля нього; вона доглядала його, як рідна мати, була вірна, як товариш. І саме тепер, коли вони здобули собі волю і мали в щасті й радості почати нове життя, приходить погибель і, як щенят у річці, топить їх обох... Топить... топить... топить...— співають йому відхідну комиші з правого боку.— Погибель... гибель... гибель...— підхоплює ліве крило.

Остап лежав довго, без кінця. Осінній день сунеться поволі, сіре небо цідить бліде світло.

Остапові нудно. Він має таке враження, наче чекає перевозу... Ось-ось має переправитися... ось-ось переправиться... і не може, щось не пускає... «Тихо будьте, люди, не хапайтеся...» — шепче дід Овсій, і палають на небі вогні. Вогні палають, розростаються, од них йде тепло і зогріває Остапа, розпалює йому кров. Гаряча хвиля б'є до серця,

в голові прояснюється. Він не хоче вмирати. Він хоче жити. Світ такий красний... Остап іще молодий, він не жив іще, не зазнав усього... Йому ще хочеться глянути на сонце, побачити світ божий, людей, обняти Соломію... Він іще живий, він не лежатиме тут колодою, не ждатиме, аж прийде смерть...

Остап зсувається зі свого ложа і повзе.

Йому боляче. Ну, та нічого, терпи, козаче... Він буде плазувати, чіплятиметься не тільки руками й ногами, а й зубами навіть, а таки вилізе з сих мочарів.

Остап повзе. Йому трудно, кожну купину доводиться брати з бою, в грудях коле й спирає дух, ноги важкі, як колодки. Він спочиває, омліває часом, прокидається і знов повзе на дні комишевого моря. До серця б'є гаряча хвиля; дика, непереможна згага життя палить усередині, сповняє усю його істоту.

Раптом він чує над собою:

— Остапе! Остапе! Се ти? Живий?

Він знає, чий то голос: то вірна його жінка, то Соломія злинула з неба, щоб узяти його до себе.

— То я, то я, серце моє...— обзивається він до неї і чує, як вона зводить його, бере на руки, як малу дитину, і вони летять обоє у високості, ген-ген до зоряного неба... Йому так радісно, так добре...

IV

Край битого шляху, яким селяни наддунайських сел їздять у Галац, заховався серед купи верб та поміж очеретами циганський виселок. Він складався всього-на-всього з трьох хаток, властиво, курників, низеньких, кривих, зліплених із глини, як ластівчані гнізда.

У двох із них, очевидно, ніхто не жив, бо вікна були повидирані, комишеві стріхи обсипались і кінці лат стирчали з них, як ребра кістяка. Тільки в одній ліплянці світились два віконця і вився димок із вербового димаря...

Там жила одинока у висілку циганська сім'я.

Найбільше місця в хатці займала піч із великим, мало не до землі комином. Припічок був так низько, що вогонь горів сливе на землі. Сива розтріпана циганка гріла коло вогню свої лахмани, підкладала в огонь очерет і курила з короткої люльки. На лаві, в вигідній і мальовничій позі,

розкинувся молодий циган. Його чорні кучері вилазили крізь подертий бриль, а блискучі очі й веселе, подзьобане віспою бородате обличчя осміхалось до молодиці, що, зігнута, силкувалася стягти з ноги свого чоловіка чобіт. Її стрункa фігура зігнулась од напруги, як тугий лук, а фантастичний синій плащ і червона спідниця не могли скрити міцних форм молодого тіла.

На порозі стояв старий високий циган, немов роздумував, чи увійти до хати. Врешті він переступив поріг, підійшов до печі і присунувся до вогню, так що його суворе обголене обличчя заблищало міддю. Тоді обізвався до молодшого:

— Ти загнав, Раду, шкапину? Щоб часом не забрела в плавні та не згоріла.

Раду збиравсь одповісти, коли в той мент щось сильно стукнуло в вікно.

Усі здригнулися. Молода циганка вискочила з хати.

Скоро після того знадвору почувся її різкий горловий голос:

— Раду, а́борде! [1]

Раду ліниво звівся з лави і вийшов надвір; за ним подався старий.

Під вікном, у благаючій позі, стояла перед циганкою якась страшна жінка, бліда, простоволоса, в подертій заболоченій одежі, і намагалася щось вимовити. Її вуста ворушилися, та голос не добувався. Се її мучило, і вона говорила очима — червоними, наляканими, страшними. Врешті їй удалось прохрипіти:

— Люди... добрі... рятуйте... рятуйте!.. Остап лежить там, недалеко... ходім... рятуйте!..

Цигани нічого не розуміли.

— Со́деш ду́ша? [2] — питав старий циган.

Соломія, одначе, не слухала його — вона зверталась до Раду, хапала за плащ циганку, благала старого. Вона стогнала і тягла їх за собою.

Цигани не хапалися. Вони радилися, сперечалися, кричали. Врешті зважились — Соломія се помітила. Вона ухопила за руку циганку, наче боялася втратити її, і побігла в той бік, де горіли плавні. Цигани ледве встигали за нею. Перейшовши дорогу, вона подалася вздовж плавнів.

---

[1] Раду, йди сюди!

[2] Що кажеш?

— Кай жа? [1] — тривожно кричав Раду на Соломію.

Але вона не одповідала та все бігла наперед. Врешті зупинилась, нагнулась до землі і промовила:

— Остапе!..

Одповіді не було.

Цигани теж нагнулися придивляючись. Лежав якийсь чоловік. Старий циган викресав вогню, запалив очеретину і наблизив її до Остапового обличчя. Очі в Остапа були заплющені, а на білому виду виразно зачорніли молоді вуса й густі брови.

— Саншукар...[2] — шепнула молода циганка, нагинаючись над Остапом.

Ся похвала, видимо, роздратувала Раду, бо він гримнув на жінку горловим, диким голосом і одтрутив од Остапа.

— Люди добрі,— благала Соломія, стоячи на колінах,— змилуйтесь, прийміть нас до хати... Ви ж бачите — пропадаємо... Чоловіка мого пострелено, він ледве живий, мало не загинули ми в плавнях... Я вам оддячу, я вам одроблю... Візьміть усе, що маю... все... та не кидайте нас... Ось нате...

З сими словами Соломія зірвала з шиї торбинку і висипала з неї на руку старому циганові кілька срібних монет.

Старий побрязкав грошима на долоні, підкинув їх і сховав у кишеню.

— Мішто!..[3] — сказав він коротко.

По нараді з молодим вони взяли Остапа — один під пахви, другий за ноги — і тихо посунулись до хати.

Стара циганка віджила, коли принесено раненого. Її страшне, жовте, відьомське обличчя зразу стало добрішим, а сиві пасма кіс, що вибивались із-під чорної хустинки, спокійно лягали на Остапові груди, мов на груди сина, коли вона обмивала та перев'язувала йому рану. Напоєний незабаром зіллям, із перев'язаною раною, зогрітий теплом, Остап розплющив очі. Се так врадувало стару циганку, що вона забелькотала щось жваво, сильно зачаділа з люльки і радісно потріпала Соломію по плечах.

Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. Вона ходила коло нього, варила йому зілля, обдивлялась рану, поїла козячим молоком, особливо коли Гіца та Раду виходили з дому.

[1] Куди йдеш?
[2] Гарний.
[3] Добре!

Молода Маріуца при мужчинах не звертала уваги на Остапа, ба навіть показувала, що її сердить уся ся історія: вона часто викрикувала щось лихе різким, як у ворони, голосом і блимала непривітним оком у куток, де лежав ранений, та Соломія помічала, що все се робиться більш для Раду, бо, сердячись, циганка позирала скоса на чоловіка, видимо цікавлячись, яке се враження робить на нього.

Проте доволі було мужчинам вийти за поріг, як Маріуца оберталась у добру, сердечну жінку і помагала Соломії та старій матері ходити коло Остапа. Вона укривала його найтеплішими із своїх лахманів, одгортала волосся з чола, одганяла осінніх мух і все се робила так охоче, з такими жвавими та гарними рухами, що здавалася гнучкою рослиною на вітрі. Зиркаючи своїми чорними, блискучими очима то на Остапа, то на Соломію, вона питала в Соломії:

— Мануш? Мануш? [1]

І коли Соломія, не розуміючи, чого та хоче кивала наугад головою, вона допитувалась:

— Сáрбу шос? [2]

Часом через Остапа циганки опізнялися з мандрівкою на жебри. Щоранку вони запрягали у свою двоколесну гарбу маленьку, худу й облізлу шкапину, забирали з собою полотняні сакви і залазили у збиту зі старих дощок дерев'яну скриню, що служила замість васага у гарбі. Скриня була така висока, що стара циганка цілком зникала у ній, і тільки її страшна голова з білими патлами та червоною люлькою в зубах виглядала звідти. Маріуца ставала у скрині на коліна і смикала за віжки. Мала, облізла шкапина сумно схиляла голову і не рушалася з місця. Маріуца цмокала, била її віжками, обертала батіг то одним, то другим кінцем, підбадьорювала горловими звуками. Шкапина ні з місця. Тоді стара циганка випускала з сухих грудей дикий, нелюдський крик, підіймала догори кулак із димучою люлькою, трясла їм і кляла так страшно і завзято, що комиші схилялись навколо од страху і сорому. Коли траплялись мужчини, вони помагали жінкам криком і руками. Серед несказанного гвалту шкапина врешті надумувалась, витягала хребет, випинала ребра і, ледве переступаючи тремтячими ногами, тягла чудний візок по курній дорозі.

---

[1] Чоловік? Чоловік?

[2] Як звуть?

Вони їздили по селах, жебрали, збирали де яєчко, де жменю муки або кукурудзи, викопували зі смітників брудні й подерті ганчірки і виладновували увечері з гарби таку силу різнорідних речей, що трудно було вірити, аби всі вони дістались їм із доброї волі милосердних людей.

Гіца з Раду підвечір прокидалися — вони мали звичку спати удень і щезати на ніч,— і в задимленій хатці ставало весело й гамірно. На припічку палав вогонь, жінки варили якесь варивo і, як сороки, сповняли хату горловими вигуками, оповідали свої пригоди. За вечерею з'являлась горілка, вино, всі пили, кричали, вимахували руками, гнулись, як комишина, блимали чорними очима та підсиненими білками, світили розхристаними чорними грудьми. Часом заходили на вечерю сусідні цигани, похмурі й непевні фігури, і теж пили, кричали, стукали кулаками у стіл.

Чорні тіні од чорних циган хитались по стінах, у хаті здавалось людно, як на базарі.

Остап не міг спати од того галасу: він лежав із розплющеними очима, в гарячці, і уявляв, що попав у пекло.

Весела кумпанія закликала Соломію, частувала вином, та Соломія, не розуміючи циганської мови, ухилялась од запросин — врешті їй було не до того.

К ночі все те стихало. Гіца, Раду і гості вибирались кудись у дорогу, а циганки залазили на піч. Другого дня було те ж саме.

Лишаючись у хаті сама, поки жінки їздили по жебрах, а мужчини хропли під стінами на лавах або щезали кудись, Соломія ставила біля Остапа холодну воду і бралась до роботи. Вона підмазувала чорні, задимлені стіни хатчини, що нагадували дику печеру, мела долівку, стирала пил із Гіциної скрипки, мила стіл і навіть занехаяні шибки, крізь які видко було море рудого комишу та білу, блукаючу коло хати козу.

Соломія усе старалася оддячити циганам за рятунок і захист; однак те, що вона робила, не вдовольняло старого цигана — вона се помічала з його лихих поглядів, із його бурчання. Та що мала чинити? Піти найнятись у город або в село, лишити хорого на самоті, без помочі, вона не могла, бо Остап раз у раз її потребував. Навіть коли вона чепурила хату, він часто кликав її слабим голосом:

— Соломіє!..

— Чого, Остапе? — кидала вона роботу.

— Сядь коло мене...

Вона сідала на лаві, а він мовчки дивився на неї червоними з гарячки очима або плів нісенітниці.

Однак Соломія не тратила надії і навіть не дуже журилась. Молодість брала своє. Коли вони не загинули в плавнях, коли не пропали досі, то вже тепер не загинуть,— аби Остап швидше вигоївся.

І Остап поправлявся. Гарячка згодом спала, рана швидко затягувалась, сили підживали. За два тижні він уже зводився з лави, доволікався до вікна і сумно поводив очима по хвилі рудих, аж червоних комишів.

Соломія тепер могла залишати Остапа на день самого. Вона радилась із ним: чи не піти їй разом із циганками по селах, може, хто найме на поденне. А то стрінуться де свої люди, напутять, поможуть, не те що чужі.

— Що ж, іди,— згодився Остап,— може, й мені що напитаєш, як очуняю...

Другої днини, як тільки циганки вирушили на жебри, Соломія пішла услід за їх гарбою. Ті помітили її і здивувались.

— Кай жа? [1] — крикнула Маріуца, обертаючись.

Соломія махнула тільки рукою, показуючи, що вона піде туди, куди й вони. Циганки погергали трохи та й заспокоїлись.

Соломія йшла повз плавні. Збоку, удень, вони видавались не страшними і навіть гарними: цупкі й високі очеретини блищали на сонці, як золоті; куня стелилась за вітром та привітно шуміла, як лан стиглої високої пшениці. Хоч погода була сонячна й суха, та дув холодний осінній вітер і таки добре продував крізь лиху Соломіїну одежу. «Зима ось-ось потисне,— думала вона,— а ні я, ні Остап не маємо чим загорнутись — треба заробляти...»

Соломії пощастило. Циганки, певно, доміркувалися, чого вона пішла за ними, бо в першому ж таки селі вони одвели її до заможного болгарина, який найняв Соломію перемивати вовну. З того дня Соломія приносила з собою трохи грошей та купувала Остапові кращу страву.

Однак старий Гіца розібрав, де раки зимують. Помітивши, що Соломія приносить гроші, він якось приступив до неї, простяг руку, закрутив грізно баньками і крикнув:

— Давай гроші! Чи я дурно тебе годуватиму?..

Соломія не розуміла мови, та догадалась, чого він хоче.

---

[1] Куди йдеш?

Однак Гіца для більшої ясності вийняв із кишені монету, поклав її на долоню і, тикаючи в неї чорним пальцем другої руки, уперто й сердито провадив своє:

— Пара́! Пара́!..[1]

Соломія оддала йому, що мала.

Надалі так було з кожним її заробітком: він щезав у глибокій Гіциній кишені.

З кожним днем життя в циганській хатці робилось тяжчим та тяжчим.

Раз сталася така пригода. Остапові зсунулась пов'язка з рани, і він ніяк не міг дати собі ради з нею, йому ніяк не вдавалося зав'язати її. Маріуца на той час була в хаті. Вона помітила се і помогла Остапові зав'язати хустку. Саме в той мент, як Маріуца схилилась над Остапом, Раду ввійшов до хати. Циган зразу збілів, а його борода й волосся з чорних стали синіми.

— Аóрде!

Він гримнув на жінку злим, здушеним, хриплим голосом. Руки самохіть стиснулись у кулаки.

Маріуца, не хапаючись, зав'язала хустку і стала перед Раду проста, висока, витягнена, як струна, зі спокійним, але грізним обличчям. Її очі, не змигаючи, дивились в його очі, немов говорили: «Зачепи». З хвилину вони стояли так одно проти одного, як статуї. Раду ожив перший: він підняв руку і важко спустив на її плече. Потім рука розтулилась і шарпнула за коси. Маріуца зігнулась, наче вклонилась Раду, та зараз підскочила і всіма десятьма пазурами повела по його блідому виду. Він рикнув із болю й притяг її до себе, обняв. Вона забилась й закрутилась в його обіймах, як в'юн, а її синій плащ тримався на одному плечі, як перебите крило. Бійка розпалювала їх. Вони налітали одно на одного, бились грудьми, як роз'юшені півні, кусались і дряпались, як коти, ричали зі злості і теребили одно одного так завзято, що волосся в них наїжилось і стирчало, як вата з їх дірявих лахманів. Врешті вони розскочились із чудово-блискучими очима, зі схвильованими грудьми, з дихаючими вогнем ніздрями на блідих гордих обличчях...

Остап тремтів із досади, що не має сил побити цигана. «Я б тобі утер маку,— думав він,— коли б москаль не виточив із мене крові».

---

[1] Пара́! Пара́! *(Турецьк.)* — Гроші! Гроші! — *Ред.*

Крові тої витекло чимало, бо здоров'я повертало до Остапа поволі, сили прибували по краплині, а білі уста довго не хотіли рожевіти.

До того, він був у неволі. Море комишу звідусюди котилось на пього рудими хвилями й не пускало, мов свого бранця.

Лишаючись по цілих днях на самоті, Остап пробував свої тремтячі ноги, як мала пташина крила, і нудився, і сумував, що не почував у собі ще сили покинути скоро циганську оселю. Придивляючись до життя тої оселі, Остап помічав багато незвичайного, тривожного навіть. Гіца з Раду по цілих днях спали, а на ніч кудись щезали. Часто серед ночі, перериваючи спокійний сон хатинки, розлягався раптовий грюкіт у віконце, і хату сповняла ціла банда якогось непевного люду, що пив, кричав, блискав жадпими очима і сварився, як вовча тічка. Раз якось Остапові не спалося. Він відхилив надвірні двері, щоб дихнути свіжим повітрям, і побачив, як Раду пригнав чиїсь коні, спутав їх і відвів у комиші.

«Еге,— подумав Остап,— дак ось воно що!..»

І чим більш Остап придивлявся, тим більш помічав і все більше запевнявся, що попав у злодійське гніздо.

Плавні були добрим місцем до схованки краденого, а старий і молодий цигани жили з ними душа в душу та сміливо звірялись їм із усіх таємниць небезпечного ремества.

— Треба тікати звідси! — говорив Остап Соломії, оповідаючи їй свої спостереження.— А то ще вскочиш вище халяв. Раду на мене пеклом дише за свою — цур їй!— носату циганку та голомшить молодицю ні за що ні про що.

Однак Раду не завжди сварився з жінкою.

Траплялись такі дні, коли вся сім'я, мов змовившись, лишалась удома, спочивала. Всі разом обідали, пили вино і були веселі. Коли часом вибух гніву або лиховісний полиск підсиненого білка каламутив спокій, то лиш на хвилину. Зараз після того знов розлягався сміх, і радість була такою ж дикою, як і сварка.

По обіді Гіца знімав зі стіни свою скрипку. Вся сім'я знала вже, чого має сподіватися, і розташовувалась під хатою. Стара циганка накладала червону люльку свіжим тютюном і вигідно мостилася на призьбі. Гіца пасував на чоло подертий бриль, ставав у позицію коло дверей і починав. Спочатку Маріуца тільки світила на Раду білками,

а він злегка підморгував їй гарячим оком та чорпим вусом, але коли скрипка починала підсипати жару і лоскотати танцюристі жили, молодиця не витримувала, зривалася з призьби, як чорних птах, і кидалась у танець так прудко, що синій плащ її надувався і лопотів на вітрі. Раду був напоготові. Всі рухи його, важкуваті звичайно, ставали у танці легкими й повабливими, ноги ледве торкались землі, руки гнулись, як гумові, вся фігура його нагадувала тонку й гнучку лозину. Спочатку танцювали повільно, плавко, мов хитались від вітру. Та ось Гіца зігнувся і наліг на скрипку. Він підняв одну ноту і все викочував і викочував її нагору, все вище та й вище, аж млоїло, аж дух захоплювало в грудях. Врешті нота зірвалась із високості і покотилась униз. Спочатку вона котилась одна, підскакуючи й розганяючись, та ось ненароком зачепили другу, третю. Бренькнули ті ноти і покотились разом униз, як камінці з гори, все швидше і швидше, все більш розганяючись, усе більше захоплюючи нот, зростаючи в лавину згуків, у грізний музикальний водоспад, в якому чулась дика енергія руху.

Той водоспад цілком захопив танцюючих, стрепенув усі їх жилки. Вони все прискорювали темп, вабили одне одного руками й очима, припливали й відпливали, солодко омлівали, зручним рухом ухилялись із обіймів і знов гойдались у танці, як чорні лебеді на хвилях. Навіть у ті моменти, коли вони, здавалось, стояли, кожен мускул їх чорного тіла тремтів під одежею, груди важко здіймалися, білі зуби блищали крізь розхилені уста, і з грудей вилітав короткий рик жаги.

Стара циганка, ледве помітна з-за диму від люльки, плескала з призьби в долоні, а з другого боку стояла біла коза і придивлялась, не змигаючи, до хазяїв, немов зачарована мелодією циганського танцю.

Остап теж вилазив із хати подивитись на танці.

«Чортзна-як гуляють, немов п'яні»,— думав він та згадував музики у своїм селі, що наймав колись Соломії.

* * *

Несподівано трапилась пригода, що сколошкала усе циганське кодло. Якось перед світом Раду уніс у хату побитого, скривавленого Гіцу. Старий циган стиха постогнував і лишив за собою, від порога до лави, криваву стежку. Жінки сполохались. Стара кляла і сікалась до Раду, а той,

похмурий і стурбований, пояснив їй щось пошепки, немов боявся, щоб сторонні люди не почули того. Стара циганка збила бучу, розворушила всіх. Соломія мусила затопити в печі, Маріуца з матір'ю обдивлялись побитого, а Раду поспішивсь укинути в вогонь скривавлену Гіцину одежу та зістругати з долівки сліди крові. Він був неспокійний, усе то виходив, то входив у хату, кудись щезав і знов з'являвся, щоб таємно порадитись із жінками. Жінки не поїхали на жебри. Облізла шкапина блукала цілий день коло дому, підставляла сухі ребра вітрові та скубла останню, пожовклу й посохлу травицю. Стара циганка, видимо, журилась, кричала, плакала і не відходила від Гіци. Маріуца була спокійна, але задумана. Гіца мовчки лежав у кутку, але часом скликав усіх, і тоді над ним нависали три чорні голови — і велись таємні поради. Щось мусило статися незвичайне. Що саме, Остап не знав, хоч догадувався. Пригода з Гіцою турбувала й його, і Соломію, і вони наважились покинути небезпечне місце, невважаючи на те, що Остапові трудно було пускатись пішки в дорогу. Завтра Соломія мала попрохати свого болгарина притулити поки що Остапа і, коли він згодиться, зараз же вибратись із плавнів.

Та сталось інакше. На другий день, коло полудня, набігли на циганську хатину турецькі жовніри, зробили трус, познаходили в плавнях якесь манаття і пов'язали всіх, хто був у хаті, навіть слабого Гіцу. Надаремне Остап запевняв, що він чужий тут, надаремне оповідав, як він опинився у плавнях, його не слухали, як не слухали лементу жінок, прокльонів Раду.

Вони поклали Гіцу на візок, запряжений облізлою шкапиною, підперли двері кілком і, аллахкаючи та лаючись, пігнали бранців по дорозі в Галац.

Серед плавнів коло хатки лишилась на хазяйстві лише коза і жалібно мекала, коли осінній вітер куйовдив її білу шерсть...

V

Соломії сьогодні щастило. В болгарина не робили, бо було якесь місцеве свято, і вона пішла в горниці до хазяїна прохати за Остапа. Болгарин був задля свята трохи напідпитку, веселий. Він охоче дозволив Остапові почувати вкупі з його челядниками і навіть дав Соломії наперед

трохи грошей. Соломія рішила покористуватись вільним днем та грошима і забігти в Галац — купити Остапові теплу одежинку. Їй було якось особливо весело і легко сьогодні на душі, так здорово дихалось морозним повітрям, усе погане, що було в житті, відсувалось назад, блідло. Зростала певність, що все скінчиться добре,— і вона зазнає ще щасливого життя. Соломія не помітила, як опинилась на базарі. Очі в неї розбігались поміж довгими рядами яток і рундуків із купами різної одежі, з горами білих та рудих «качул» [1], що лежали на рундуках, немов на них спочивала отара, з цілими стосами козлових черевиків, легких і запашних на весь базар. Вона не знала, куди перше поткнутися, і довго, може, стояла б, коли б хтось не смикнув її ззаду за рукав.

— Соломіє! — обізвався рівночасно козячий голос.— Чи це ви, чи ваша тінь?.. Хе-хе-хе...

Соломія озирнулась: перед нею стояв Котигорошок.

— Іване! А ви звідки тут узялися? — скрикнула вона, зрадівши йому, як рідному.

— А що? Ви думали — пропав?.. Де ж Остап?

— Остап... та ходім краще звідси, сядемо де, я вже потім куплю що треба...— І Соломія вивела з юрми зраділого такою ласкою Івана.

— Хе-хе-хе! Гора з горою не зійдуться, а ми...— сміявся він, ледве постигаючи короткими ногами за Соломією, і його сите тіло гойдалось від сміху.

Іван за цей час погладшав, вилюднів наче і виглядав не наймитом, а скоріш хазяїном. Коротку суконну чугайку він широко підперезав зеленим поясом, широченні шаровари пустив поверх халяв, від чого став іще коротшим, а цапину борідку запустив, і вона поважно лежала на його грудях, мов у статечної грошовитої людини. Вони примостились на сходах під крамницею.

— Оце але! — дивувався Іван.— Наче мені сон сниться, що вас бачу... Розкажіть хоч, яким чудом ви тут опинилися?

Соломія почала оповідати, та Іван раз у раз перебивав її.

— Хе-хе! Я гукаю — Остапе! Соломіє! — аж коли гляну, а навкруги вода... тільки буль-буль під веслами, буль-буль... а берег так і пропав у темряві...

---

[1] Качула (*турецьк.*) — овеча вовна.— *Ред.*

— Ох, лишко! — охкав Іван, наче баба.— Під саме серце влучив, бач...

Іван витріщав на Соломію очі і крутив, здивований, цапиною борідкою.

...Аякже, аякже, таже обсмалили б, як кабана... пропала б душа християнська ні за понюшку табаки... хе-хе!..

...Ви думаєте — точнісінько так і мені було: ото пристали ми до берега...

...Оце але! Ну й бісова циганка!.. він її лупцює, а вона йому очі з лоба дере, так як...

Іван перебивав Соломіїне оповідання та все поривався розповісти про свої пригоди. Врешті він таки діп'яв свого.

— Вилізли ми з човнів, стали на турецьку землю, а мені й світ не милий, їй-богу!.. Де! Чоловік думав при купі з гарними людьми, а тут... тільки клунок ваш у руках... Йдемо на другий день у конак [1] записуватись, а мені все ви на думці з Остапом, мало не плачу з жалю... Записали нас — кажуть, вільні... Ну, живий живе й гадає — хе-хе-хе!.. Одні з нашої валки подались на Тульчу, на Ісакчу, до родичів, а я бачу, що й тут наші люди — та й лишився. Може, думаю, яку звістку про вас почую — їй-богу!.. Та чекайте ж бо, не перебивайте... От вийшов я на базар — став коло наших... оглядаю тих, що наймають... Проходять турки — гал-гал-гал! Як жиди наші... Чорні греки так і шпають, так і шпають... Підійшов до мене один чоловік — румунами їх тут звуть.— Йди, каже, до мене за «аргата»... Аргат — це по-їхньому, а по-нашому — наймит... А я й не знав, про що він... Чого хочеш, питаю? А він — аргат, аргат... Насилу розтолкували люди... Чому ні? — кажу, та й пішов за ним. Людяний чоловік, спасибі йому, харчі добрі... Оце як молодиця його почне на мене гримати, то він і піддобрюється, щоб я не покинув: «бун [2] аргат, каже, бун», ще й по плечу плеще... Та що він собі мислить, що я довіку буду молотити йому на гармані!.. Аякже, сподівайся, хе-хе-хе!.. От Савка — пам'ятаєте Савку — такий високий, сухий?.. Е, які ж бо ви, отой Савка... що... що такий сухий, високий, верстою дражнили... та він кличе під Тульчу... Йди, каже, туди, там землі не міряні, бери займай, скільки сили твоєї, рубай ліс, став хату, хазяїном будеш... Знаєте що, Соломіє... ой, знаєте що: рушаймо усі туди — їй-богу!..

---

[1] Конак (*турецьк.*) — поліційна дільниця.— *Ред.*

[2] Бун (*румун.*) — добрий.— *Ред.*

І Остап із нами... От буде добре! Ходім зараз до вас, порадимося ще з Остапом... однак сьогодні свято... Ну, це але! Ну, це так!.. І не гадав, і не снив навіть... Правду кажуть: гора з горою... хе-хе-хе!..

Іван крутив головою; від щасливої гадки ситий вид його і круглі очі блищали, мов помазані маслом. Він, не вгаваючи, жебонів своїм козячим голоском, хвалив, сподівався, божився і прохав.

Соломія й сама думала про ті сторони, куди закликав Іван. Роблячи у болгарина, вона чула про селитьби втікачів і тільки ждала, щоб Остап трохи очуняв. Тепер, разом із Іваном і з отим Савкою — який це Савка? — охітніше буде вирушати у нові місця.

— Ну, добре. Ви вже тільки заждіть, поки я зроблю покупки...

— І я з вами піду... я вже буду триматися вас, як сліпий плота, а то знов загублю де... хе-хе-хе...

Незабаром Соломія з Іваном простували повз плавні до циганської оселі. Іван був радісний, веселий, дробцював короткими ногами і все говорив та й говорив, мов горохом сипав.

Насамперед вони побачили білу козу. Вона терлась об стовбур сухої верби і жалібно мекала. Наближаючись до хати, Соломія почувала невиразну тривогу. Чого, через віщо — вона не знала, хоч та тривога отруїла їй кров. Соломія, не слухаючи вже Іванової бесіди, побігла до дверей. Двері були підперті кілком ізнадвору. Що сталося? Нащо зачинили Остапа? Вона шарпнула кілок і вбігла до хати. Там був нелад: перекинуті ослони лежали догори ногами, лахмани валялись долі, в хаті було чорно і пусто. Нікого. Де ж усі поділися? Куди подівся Остап? Може, вона помилилась і попала не в ту хату! Соломія вискочила надвір. Ні, та сама хата, он і розколина на стіні, і ті ж верби, і коза... Може, Остап вийшов із хати та підпер двері?

Соломія гукнула Остапа.

Ніхто не обізвався. Та чого ж у хаті такий нелад, все перекинуто, лежить жужмом?.. Де ж слабий Гіца? Він не міг рушитися, як вона виходила з дому, він ледве дихав. Що ж сталося?

Соломія оббігла навкруги хату, заглянула в повітку — коня й воза нема. Вона побігла до других хат, заглянула в повибивані вікна — нікого й нічого. Ноги в неї тремтіли. Все тіло тремтіло. Тривога душила груди і горло. Де Остап?

— Оце але! — дивувався Іван, бігав за Соломією, чудно витріщав на неї очі та докучав усякими дурними радами.

— Куди його поділи? — питала сама в себе молодиця, дивлячись на Івана і не бачачи його. Вона нічого не могла зрозуміти: думки й гадки скакали у неї в голові і розкочувались, як намисто.

— Га! Хто ж його знає!.. Ходім у конак,— радив Іван,— так і так, розкажемо, був чоловік та пропав... Побачите, вони вже знайдуть його...

Соломія ладна була за що-небудь учепитися, аби напасти на Остапові сліди. Та й нічого іншого не лишалося, як послухати Іванової ради. Для певності вона ще раз обдивилась кожен закамарок у хаті, гукнула кілька разів Остапа ў плавнях. Іван допомагав їй своїм пискливим голоском. Усе було надаремно. Тоді вони чимдуж поспішили назад у Галац, бо вже почало смеркати.

Ніч стояла надворі, коли вони добились до конаку. Тут їм довелось чекати, бо старший пішов до мечету і довго не вертався, а турецькі жовніри не розуміли їх. Врешті їх покликано. Товстий, добродушний турок із горбатим носом та з чорними блискучими вусами на свіжому виду спокійно вислухав їх через драгомана. Він перекинувся кількома словами з другим турком і знов через драгомана спокійно вів річ:

— Нема чого шукати далеко, він тут, у нас, у доброму сховку. Попалась пташка... Давно вже наставляли сільце на горобців, та ось піймалися... Ціле гніздо накрили. Чужу душу послали у рай, а самі опинились у пеклі. Скажи нам, молодице, коли твій чоловік дістав кульку між ребра? Адже не тоді, як Гіца, мабуть, при другій оказії, бо рана гоїться вже... Од москаля, кажеш, на перевозі... я так і знав, що він рус, втікач... От ми й відішлемо його назад, у нас і своїх шибеників доволі, хай там погладять його по спині... І не прохай, і не благай, нічого не поможу... Ну, чого стоїш? Айда!..

— А ти що за один? — помітив турок Івана.— Теж, видно, з циганського табору?

— Я... я нічого... я так... Оце вигадали — я тут служу, у градинаря, Тодоракі прозивається — хіба не знаєте?.. Оце але!..

Соломія аж похолола, коли почула про таку напасть на Остапа. Вона з обуренням відкидала ті обвинувачення, розповідала всю свою історію, благала, мало не плакала. Турок

не схотів слухати, обернувся і забалакав із іншим. Драгоман замахав на неї руками і мало не випхав за двері.

Вона вийшла з конаку.

Що було робити, де шукати рятунку?

Вони мовчки йшли темною вулицею незнайомого города. Перед ними висів туман, а в йому виразно виднілись лиш жовті, мокрі гіллячки дерев, осяяні вікнами з верхніх поверхів кам'яниць. Прохожі стрічались рідко, зате під ворітьми, по лавках, сиділи рядами, як горобці на плоті, веселі й гоміпкі румуни. Все це було таке чуже, таке байдуже до Соломіїного горя, ще байдужіше, як плавні. І чого вони з Остапом забились сюди? Нащо вони стільки терпіли, стільки набідувалися на Бессарабії, мало не пожили смерті у плавнях? Чи не краще було б зігнити у панській неволі серед своїх людей?

— Не журіться,— потішав її Іван,— таже там, у конаці, розсудять... Не їла душа часнику, не буде й смердіти... Побачите, що його пустять... А ми завтра порадимось із людьми... Я піду до хазяїна свого, він тутешній, знає порядки... Не журіться, жура не поможе... Гей, смутку мій, де б мені вас переночувати?.. Чи не знає Савка?.. Підемо до Савки, в нього добряча хазяйка...

По довгій блукапині брудними й темними вулицями вони добились врешті до Савки. Його не було вдома, та хазяйка Савчина пустила Соломію на ніч.

— Забіжу до вас завтра, так із полудня... може, випрошусь у хазяїна...— попрощався з нею Котигорошок.

Соломія цілу ніч проплакала і вранці не пішла на роботу. Вона нетерпляче чекала Івана.

І справді, Іван з'явився, як обіцяв, із полудня.

— Ну, що? — накинулась на нього Соломія.

— Бакшиш треба дати... Ви не знаєте, що то бакшиш? Куку — в руку... хабар... як не дамо, відвезуть раба божого у Рені, до москалів... А ті не погладять по головці, ой ні... Розказував Савка,— ви ж пам'ятаєте Савку? — що як його відвезли звідси за Дунай, то там йому москалі так списали спину канчуками, що й досі сині басамани знати... та ще обголили половину голови, випекли на лобі тавро — ви не бачили, бо він чуприною закриває,— і відіслали до пана... Вже скільки по тюрмах поволочили, то він і лік тому загубив, а що пан награвся з ним, то, каже, й згадувати не хочеться. Та що — втік знов сюди, у Тульчу, каже, піду... завзятий хлопець... хе-хе!.. Треба бакшиш готувати та

визволяти Остапа, а де грошей взяти? Де? Кажіть! Аж дур голови береться...

Невважаючи на всі розказані Іваном страхи, Соломії трохи розвиднілось. Коли тільки річ у грошах,— вона заставить себе, а роздобуде їх. Вона від рота відриватиме кожен шматок, кожен шеляг складатиме на викуп. Може, й Іван запоможе.

— Ось вам усе, що склав, хай і моє докупи...— наче вгадав її думку Іван, розвиваючи з хустинки купку срібла. Він засоромився і кліпав очима.— Та ще там у вашому клунку щось є... може, продасте шуплаття...

Соломія взяла гроші. В її клункові були коралі та деяка одежина. Вона те все позбувала — їй помогла Савчина хазяйка,— та грошей було мало. Однак Соломія на другий день уранці побігла у конак. Там її не допустили до старшого, драгомана вона не бачила, а жовніри скалили до неї зуби і зачіпали.

Соломія горіла від сорому і злості.

— І-і, бусурмени... так би й порізала вас, так би й поскручувала голови, як галченятам... Взяли безвинного — та ще й знущаються...— мало не плакала Соломія і показувала своїми дужими руками, як би вона поскручувала жовнірам голови.

Проте не було іншого способу, як ходити в конак, де можна було побачити драгомана, а на нього Соломія покладала надію. Драгоман, однак, небагато обіцяв.

— Не пустять твого чоловіка, і не сподівайся. Утік до нас — сиди тихо, а робиш шкоду — айда назад... Не клопочись дурно, й не побачиш його тепер...

— Змилуйтесь, визволяйте, безвинно чоловік погибає.— Соломія ткнула драгоманові гроші.

Драгоман узяв, полічив і покрутив головою.

— Мало...

— Більш нема... Отут усе, що роздобула...

— Ну, добре... приходь за три дні... ні, краще за тиждень... може, що скажу...

Соломія щодня блукала коло конаку — лиха, роздратована, мов голодна вовчиця. Вона не знала, чого вона туди ходить, але щось несвідомо тягло її у той бік. Вона ходила до втоми і мерзла. Мокрий сніг, легко падаючи, як цвіт вишні від вітру, лягав на землю і засипав Соломію, але вона не звертала на те уваги. Соломія була певна, що не дозволить перевезти Остапа за Дунай. Як це станеться, що

вона зробить, вона не знала, але певність у тому зростала в ній з кожним днем. Вона ладна піти на видиму смерть, коли цього треба. Соломія вірила, що станеться якась незвичайна подія, якась невідома сила прийде у потребі на поміч, і та віра була у неї такою міцною, що Соломія кинула роботу, не хотіла заробляти та складати гроші, як поклала спочатку. Навіщо? І без того обійдеться. Аби дочекатися, що скаже драгоман.

Спокійною, грізно-спокійною прийшла вона в конак у визначений драгоманом день.

Він вийшов до неї байдужий.

— Нічого не буде... Відвезуть... А що я дурно не хочу твоїх грошей, то скажу тобі, що повезуть його позавтра вранці... Як тільки свіне, приходь на берег — побачиш чоловіка... От!..

Така ж спокійна, нічого не відповівши навіть, немов вона давно погодилась із цим, покинула Соломія конак.

«Відвезуть... відвезуть... відвезуть...» — стукало щось молотком в її голові, за кожним кроком, коли вона поспішалася до Івана. Вона забрала Івана з гармана і відвела набік.

— Відвезуть...— промовила вона, дивлячись на нього сухими очима.

— Що відвезуть?

— Остапа.

— Ну? Коли?

— Позавтра... Ми його відіб'ємо...

— Хто — ми?

— Ви і я.

— Оце але! Оце сказали! Як же ми його відіб'ємо? Таже його турки везтимуть, гей! — налякався Котигорошок.

Що турки!.. Вона має цілий план. Дуже простий план. Він дістане собі і їй рушниці — кожен румун їх має в хаті,— вони вийдуть на берег уранці, відв'яжуть чужий човен і випливуть на річку. Там вони чекатимуть, аж везтимуть Остапа, і нападуть на турків. Остап допоможе, коли побачить їх... Що, він боїться? Він не хоче визволити товариша, що разом із ним відбув далеку дорогу, разом їв і пив?.. Вона так і знала, що у сього пухиря з здором тільки й стало сміливості, щоб утекти від жінки... Ось коли вона знайшла йому ціну, зрозуміла його підлещування. Обійдеться без нього, вона сама потрапить загинути,

рятуючи Остапа... Та на прощання вона пагадає йому його жінку і отут при людях, на сором йому, відлупцює його, як жиди Гамана...

— А що ж бо ви... а які ж бо ви... нехай бог сохранить...— оборонявся наляканий Іван від наступаючої на нього Соломії.— Та я з вами хоч у пекло... Що мені — страшно вмирати, чи що!.. Коли кажете позавтра, про мене й позавтра... я готовий, аби ви...— Іван був червоний, кліпав очима і боязко поглядав на Соломію.

Соломія відійшла, опам'яталася. Вони помирились і вже тихо, без сварки, умовились, як і що. Потому розійшлись.

На другий день, тільки почало розвиднюватись, Соломія була вже на березі. Повна ущерть річка лежала перед нею поміж вкритими снігом берегами, як чорна і тиха безодня. Туман уже піднявся —і небо стало сірим. В тихому й теплому повітрі чорніли прибережні верби і лягали чорними тінями на чорному дзеркалі річки; набубнявілі мокрі гіллячки верб злегка курились, немов дихали на холоді.

Соломія дивилась на город. Вона чекала Івана. Невже він не прийде?

Народу ще було мало. Лиш де-не-де перебирались через грязьку вулицю зігнуті пішоходи. Та ось показалась коротка і сита фігура. Іван ніс на плечах весла і скидався на рибалку, що спокійно починає робочу днину. Іван скинув весла у перший скраю човен, витяг із-за пазухи старий турецький пістоль і подав Соломії. Оце все, що він міг роздобути.

— Набитий? — поспитала Соломія, сідаючи в човен.

— Набитий,— стиха обізвався Іван, відпихаючись від берега. Він був неговіркий і поважний, наче жалоба зимового краєвиду змінила йому настрій. Вони відпливли на середину річки. Прудка течія зносила їх униз, і видко було, як тікали від них білі береги з чорними вербами.

Соломія не відривала очей від берега. Там над водою купка людей лагодилась сідати в човен. Чи їх троє, чи четверо? — мучило Соломію питання, і вона ніяк не могла порахувати. Вона бачила, як вони сідали і як човен загойдався на воді, відділяючись від берега. Обидва човни сунулись по чорному дзеркалі і лишали за собою город. Турецький човен теж виплив на середину, певно, хотів покористуватися силою течії. Так вони плили далеко один від одного, не наближаючись до себе. Швидко город зовсім

закрився за прибережними вербами. Іван наліг тоді на весла, і його човен почав наганяти передній. Вже можна було розібрати, що там сиділо четверо — двоє на веслах, а двоє — один проти одного. Соломія впізнала Остапа.

Треба його сповістити.

— Оста-а-пе-е! — вигукнула вона на голос пісні, і той музикальний вигук покотився поміж білими берегами, долинув до людини на передньому човні і стрепенув нею.

— Оста-апе! — співала Соломія.— Ми їдемо тебе-е визволяти!.. Іван б'є одного... я стріляю другого, а ти возьми собі третього...

Гарний сильний голос співав на воді, все наближаючись, все зміцнюючись, і турки заслухались. Вони не помітили навіть, що просто на них летить човен і ось-ось стукнеться з їхнім.

Соломіїн човен повернув боком і був усього на аршин від турецького, коли турки загалакали. Та було пізно: човни черкнулися, загойдались, і саме тоді, як турки з лайкою нагнулися, щоб відіпхнутись, Іван підняв весло і з усієї сили спустив його на червоний фез [1].

У той же мент між них блиснув постріл і звилась хмарка диму.

— Алла! — скрикнули турки з несподіванки.

Одного душив Остап.

Той мент був таким блискавичним, що видався хвилиною сну. Іван, спустивши весло на голову туркові, підняв його знов і на хвилину закляк, дивлячись на розгойданий, стрибаючий по воді човен із переляканими людьми. Соломію крізь серпанок диму опік лютий погляд чорних очей, і їй здавалося, що вона стріляє безперестанку, хоч могла вистрілити лише раз.

Раптом Іван почув, що його впекло щось у живіт. Він машинально спустив весло на турка, але весло сковзнуло і випало йому з рук; червоний фез турка якось витягся перед очима, немов виріс, відтак щез; Іван розкинув руки, похитнувся, в голові мигнула свідомість, що йому щось недобре.

— Ой, боже ж мій! — скрикнув він раптом і полетів навзнаки в воду. Хибкий човен нагнувсь під вагою його тіла і викинув Соломію. Льодова вода голками пройшлась

[1] Фез — феска, головний убір східних народів.— *Ред.*

по Соломіїному тілу, сон щез і свідомість освіжила мозок. Намагаючись вхопитись за перекинутий човен, Соломія побачила, що Остап б'ється в руках двох турків, а третій — той самий, що був під Івановим веслом,— держить у руках димучу ще рушницю. Довгий човен тріпавсь перед її очима на воді. як велика риба.

Значить, ні вона, ні Іван нікого не забили... Значить — усе пропало... Але їй не до того... Вона чує, що могутня течія бере її в свої обійми, а чорна глибінь тягне за ноги. Приходить смерть. Але вона не дасться. Вона має сильні руки, а до берега недалеко. Вона чує за собою якісь крики, Остапів голос, та їй не до них. Вона мусить поспішатися, поки не змерзло тіло... Дикі, невгамовні сили життя встають, і пруться, і розпирають груди, зростають у лютість... Усі сили добути... всю теплу кров... усю волю... Ось ближче до берега... Ось берег видко... а там так гарно, там сонце сяє, там зелено, там небо синє, там радість, життя... Душа рветься до сонця, а тіло тягне до себе чорна безодня. Вона оковує його залізом, обвішує камінням, обхоплює холодними руками... Все тяжчим і тяжчим стає воно, все глибше і глибше пірнає у воду...

— Остапе!..— з розпукою кличе душа.

— Соломіє-є!..— доноситься до неї крик серця.

— Соломіє!..— чує вона крізь холодну хвилю, що б'є їй в очі, торкається чола, розплутує коси...

Жовте, каламутне світло потиху лине догори... згадки життя займаються, як іскри, і гаснуть, попеліють, як іскри...

По чорній річці поміж білими берегами прудко пливе човен, тане вдалині і обертається в цятку... за ним несе вода другий, порожній, хлюпає в його білі боки і фарбує їх у червоний колір...

Тихо в повітрі...

* * *

Чимало води утекло в Дунаї з того часу.

На високій бессарабській половині, де удень котиться брудна хвиля овечої отари, а по ночах сумно гуде вітер, стоїть одиноко високий пам'ятник, поставлений на згадку розливу людської крові. Там колись бились турецькі яничари з московським військом.

Тьмяно світяться вікна у маленькій хатинці, де сторож

варить собі убогу вечерю. Весело, з тріском палає в печі сухий комиш і гуготить у комині. В печі щось булькає. Сивий дід гріє свою бороду біля вогню і слухає розмову вітру.

Що не кажіть, а він живий, той вітер. Він летить із-далеку, понад тихими селами і забирає по дорозі, всичує в себе і тишу села, і клекіт міста, шемрання темного лісу, дзюрчання вод і дзвін стиглого колоса. Він несе в собі весь гомін землі, від тихого бриніння мушки до гуркоту грому, від скритого зітхання серця до крику смертельної розпуки.

Треба тільки уміти слухати. А дід навчився. Довгі роки самітного життя серед розлогих просторів, у цьому царстві вітру, навчили його розуміти таємну розмову. Ось і тепер приносить йому той вірний товариш усякі звістки світу і кидає, мов цінний дарунок, у комин хатинки.

Дід піднімає кудлаті брови і слухає. Його мутні очі дивляться в простір, а усмішка розсуває зморшки.

— Чую, чую...— шепче він і виходить із хати.

Темрява і пустка обгортають його.

Він повертається у той бік, де далеко, за селами й ланами, пливе Дунай,— і шепче:

— Знов мене кличеш, Соломіє? Почекай, швидко прийду, не забарюся вже...

А вітер гуде, розвіває дідові бороду і приносить йому тихий, ледве чутний, мов із дна Дунаю, поклик:

— Оста-а-пе-е!..

— Отак вона мене часто кличе,— оповідає дід людям, що інколи заходять у сторожку.— Як тільки вітер загуде — так і кличе до себе... то в комин гукне, то надворі покличе... а часом серед ночі збудить... А не приходить, ні... Та й хвала богу, бо засмутилась би небіжка, коли б прочитала моє життя, як воно списане на спині...

І Остап охоче піднімає сорочку і показує збасаманений синій хребет, де списана, як він каже, його життєпись.

— Оце ззаду пам'ятка від пана, а спереду, між ребрами, маю дарунок від москаля... кругом латаний... з тим і до бога піду... Дорого заплатив я за волю, гірку ціну дав... Половина мене лежить на дні Дунаю, а друга чекає й не дочекається, коли злучиться з нею...

НА КАМЕНІ

АКВАРЕЛЬ

З одинокої на ціле татарське село кав'ярні дуже добре видно було і море, й сірі піски берега. В одчинені вікна й двері на довгу з колонками веранду так і перлась ясна блакить моря, в нескінченність продовжена блакитним небом. Навіть душне повітря літньої днини приймало м'які синяві тони, в яких танули й розпливались контури далеких прибережних гір.

З моря дув вітер. Солона прохолода принаджувала гостей, і вони, замовивши собі каву, тислись до вікон або сідали на веранді. Навіть хазяїн кав'ярні, кривоногий Мемет, пильно стежачи за потребами гостей, кидав своєму молодшому братові: «Джепар... он каве... бір каве!» [1]. А сам вихилявся в двері, щоб одітхнути вогким холодком та зняти на мить з голеної голови круглу татарську шапочку.

Поки червоний од задухи Джепар роздував у коминку жар та постукував рондельком, щоб вийшов добрий каймак [2], Мемет вдивлявся у море.

— Буде буря! — обізвався він, не обертаючись.— Вітер дужчає. Он на човні збирають вітрила!

Татари повернули голови до моря.

На великому чорному баркасі, що, здавалося, повертав до берега, справді звивали вітрила. Вітер надував їх, і вони вирівалися з рук, як великі білі птахи; чорний човен нахилився і ліг боком на блакитні хвилі.

---

[1] Одна кава... дві кави.

[2] Піна на каві.

— До нас повертає! — обізвався Джепар.— Я навіть пізнаю човен — то грек сіль привіз.

Мемет теж пізнав греків човен. Для нього це мало вагу, бо, опріч кав'ярні, він держав крамничку, також єдину на все село, і був різником. Значить, сіль йому потрібна.

Коли баркас наблизився, Мемет покинув кав'ярню і подався на берег. Гості поспішили вихилити свої філіжанки і рушили за Меметом. Вони перетяли круту вузьку вулицю, обігнули мечет і спустились камепистою стежкою до моря. Синє море хвилювалось і кипіло на березі піною. Баркас підскакував на місці, хлюпав, як риба, і не міг пристати до берега. Сивовусий грек та молодий наймит-дангалак [1], стрункий і довгоногий, вибивались із сил, налягаючи на весла, однак їм не вдавалося розігнати човен на береговий пісок. Тоді грек кинув у море котвицю, а дангалак почав швидко роззуватися та закасувати жовті штани вище колін. Татари перемовлячись з берега з греком. Синя хвиля скипала молоком біля їх ніг, а відтак танула і шипіла на піску, тікаючи в море.

— Ти вже готовий, Алі? — крикнув грек на дангалака.

Замість одповіді Алі перекинув голі ноги через край човна і скочив у воду. Зручним рухом він підхопив у грека мішок з сіллю, кинув собі на плече і побіг на берег. Його стрункa фігура в вузьких жовтих штанях та синій куртці, здоровий, засмалений морським вітром вид та червона хустка на голові прегарно одбивались на тлі блакитного моря. Алі скинув на пісок свою ношу і знов скочив у море, занурюючи мокрі рожеві литки в легку й білу, як збитий білок, піну, а далі миючи їх у чистій синій хвилі. Він підбігав до грека і мусив ловити мент, коли човен опускався врівень з його плечем, щоб зручно було прийняти важкий мішок. Човен бився на хвилі і рвався з котвиці, як пес із ланцюга, а Алі все бігав од човна на берег і назад. Хвиля здоганяла його та кидала йому під ноги клубки білої піни.

Часом Алі пропускав зручний мент і тоді хапався за бік баркаса і піднімався разом з ним догори, мов краб, приліплений до кораблевого облавка.

Татари сходились на берег. Навіть у селі, на пласких дахах осель з'являлися, невважаючи на спеку, татарки і виглядали звідти, як купки квіток на грядках.

---

[1] Дангалак (*татар.*) — весляр.— *Ред.*

Море дедалі втрачало спокій. Чайки знімались із одиноких берегових скель, припадали грудьми до хвилі і плакали над морем. Море потемніло, змінилось. Дрібні хвилі зливались докупи і, мов брили зеленкуватого скла, непомітно підкрадались до берега, падали на пісок і розбивались на білу піну. Під човном клекотіло, кипіло, шумувало, а він підскакував і плигав, немов ніся кудись на білогривих звірах. Грек часто обертався назад і з тривогою поглядав на море. Алі прудкіше бігав од човна на берег, весь забризканий піною. Вода при березі починала каламутитись і жовкнути; разом з піском хвиля викидала зо дна моря на берег каміння і, тікаючи назад, волікла їх по дну з таким гуркотом, наче там щось велике скреготало зубами й гарчало. Прибій за якої півгодини перескакував уже через каміння, заливав прибережну дорогу і підбирався до мішків з сіллю. Татари мусили відступити назад, щоб не замочити капців.

— Мемет! Нурла! Поможіть, люди, а то сіль підмочить! Алі! Йди ж туди! — хрипів грек.

Татари заворушились, і поки грек танцював з човном на хвилях, з нудьгою позираючи на море, сіль опинилась у безпечному місці.

Тим часом море йшло. Монотонний, ритмічний гомін хвиль перейшов у бухання. Спочатку глухе, як важке сапання, а далі сильне і коротке, як далекий стріл гармати. На небі сірим павутинням снували хмари. Розгойдане море, вже брудне й темне, наскакувало на берег і покривало скелі, по яких потому стікали патьоки брудної з піною води.

— Ге-ге! Буде буря! — кричав Мемет до грека.— Витягай на берег човна!

— Га? Що кажеш? — хрипів грек, намагаючись перекричати шум прибою.

— Човен на берег! — гукнув щосили Нурла.

Грек неспокійно закрутився і серед бризків і рику хвиль почав розпутувати ланцюг, ув'язувати мотуззя. Алі кинувся до ланцюга. Татари скидали капці, закочували штани й ставали до помочі. Врешті грек підняв котвицю, і чорний баркас, підхоплений брудною хвилею, що з ніг до голови змила татар, посунув до берега. Купка зігнутих і мокрих татар галасливо витягала з моря, серед клекоту піни, чорний баркас, немов якусь морську потвору або величезного дельфіна.

Та ось баркас ліг на піску. Його прив'язано до палі. Татари обтріпувались і важили з греком сіль. Алі помагав, хоч часом, коли хазяїн забалакувався з покупцями, він нишком позирав на незнайоме село. Сонце стояло вже над горами. По голому сірому виступу скелі ліпились татарські халупки, зложені з дикого каміння, з пласкими земляними покрівлями, одна на одній, як хатки з карт. Без тинів, без воріт, без вулиць. Криві стежки вились по каменистій спадині, щезали на покрівлях і з'являлись десь нижче просто од мурованих сходів. Чорно і голо. Тільки на одній покрівлі росла якимсь чудом тонка шовковиця, а знизу здавалось, що вона розстеляла темну корону на блакиті неба.

Зате за селом, у далекій перспективі, одкривався чарівний світ. В глибоких долинах, зелених од винограду і повних сизої імли, тіснились кам'яні громади, рожеві од вечірнього сонця або синіючі густим бором. Круглі лисогори, мов велетенські шатра, кидали од себе чорну тінь, а далекі шпилі, сизо-блакитні, здавались зубцями застиглих хмар. Сонце часом спускало з-за хмар у імлу, на дно долини, скісні пасма золотих ниток — і вони перетинали рожеві скелі, сині ліси, чорні важкі шатра та засвічували вогні на гострих шпилях.

При цій казковій панорамі татарське село здавалось грудою дикого каміння, і тільки рядок стрункових дівчат, що вертали од «чішме» [1] з високими кухлями на плечах, оживляв кам'яну пустелю.

Край села, у глибокій долині, біг поміж волоських горіхів струмок. Морський прибій спинив його воду, і вона розлилась поміж деревами, одбиваючи в собі їх зелень, барвні халати татарок та голі тіла дітвори.

— Алі! — гукнув грек.— Поможи зсипати сіль!

За ревом моря Алі ледве дочув.

Над берегом висів солоний туман од дрібних бризків. Каламутне море скаженіло. Вже не хвилі, а буруни вставали на морі, високі, сердиті, з білими гребенями, од яких з луском одривалися довгі китиці піни і злітали догори. Буруни йшли невпинно, підбирали під себе зворотні хвилі, перескакували через них і заливали берег, викидаючи на нього дрібний сірий пісок. Скрізь було мокро, поналивано в берегових ямках лишалась вода.

[1] Фонтан.

Раптом татари почули тріск, і рівночасно вода полилась їм у капці. То сильна хвиля підхопила човен і кинула їм на палю. Грек підбіг до човна і ахнув: у човні була діра. Він кричав од горя, лаявся, плакав — та рев моря покривав його лемент. Довелось витягти човен та й прив'язати знов. Грек був такий сумний, що, хоч запала ніч і Мемет кликав його в кав'ярню, не пішов у село і лишився на березі. Мов привиди, блукали вони з Алі серед водяного пилу, сердитого бухання та сильного запаху моря, що проймав їх наскрізь. Місяць давно вже зійшов і перескакував з хмари на хмару; при світлі його берегова смуга біліла од піни, наче вкрита першим пухким снігом. Врешті Алі, звабленний вогнями в селі, намовив грека зайти в кав'ярню.

Грек розвозив сіль по прибережних кримських селах раз на рік і звичайно боргував. На другий день, щоб не гаяти часу, він наказав Алі лагодити човен, а сам подався гірською тропою збирати по селах довги: берегова стежка була затоплена, і з боку моря село було одрізане од світу.

Вже з полудня хвиля почала спадати, і Алі взявся до роботи. Вітер тріпав червону хустину на голові дангалака, а він порався коло човна та курникав монотонну, як прибій моря, пісню. У відповідний час, як добрий мусульманин, він розстеляв на піску хустинку і ставав на коліна в богомільному спокої. Вечорами він розкладав над морем огонь, варив собі пілав з підмоченого рижу, що лишився на баркасі, і навіть лагодився ночувати при човні, та Мемет покликав його в кав'ярню. Там лиш раз на рік, як наїздили покупці винограду, трудно було здобути місце, а тепер вільно й просторо.

В кав'ярні було затишно. Джепар дрімав коло печі, завішаної блискучою посудиною, а в печі дрімав і попелів вогонь. Коли Мемет будив брата покликом: «Каве!» — Джепар здригався, схоплювався і брався за міх, щоб розбудити вогонь. Огонь у печі скалив зуби, пирскав іскрами і поблискував по мідяній посуді, а по хаті розходилась запашна пара свіжої кави. Під стелею гули мухи. За столами, на широких, оббитих китайкою ослонах, сиділи татари; в одному місці грали в кості, в другому — в карти, і скрізь стояли малі філіжанки з чорною кавою. Кав'ярня була серцем села, куди збігались усі інтереси людності, все те, чим жили люди на камені. Там засідали самі значні гості. Старий суворий мулла Асан, у чалмі й довгому халаті, що мішком висів на його кістлявому задубілому тілі. Він був

темний і упертий, як віслюк, і за це всі його поважали. Був тут і Нурла-ефенді, багатир, бо мав руду корову, плетену гарбу і пару буйволів, а також заможний «юзбаш» (сотник), посідач єдиного на ціле село коня. Всі вони були родичі, як і ціла людність того невеличкого закинутого села, хоч це не заважало їм ділитися на два ворожі табори. Причина ворожнечі таїлась у невеличкому джерелі, що било з-під скелі і стікало течійкою якраз посередині села, поміж татарськими городами. Тільки ця вода давала життя всьому, що росло на камені, і коли одна половина села спускала її на свої городчики, у другої боліло серце дивитись, як сонце і камінь в'ялять їм цибулю. Дві найбагатші й найбільш впливові особи в селі мали городи на різних боках течійки — Нурла на правому, юзбаш на лівому. І коли останній спускав воду на свою землю, Нурла затамовував потік вище, одводив його до себе і давав воду своєму куткові. Це гнівило всіх лівобережних, і вони, забуваючи на родинні зв'язки, боронили право на життя своїй цибулі та розбивали один одному голову. Нурла і юзбаш стояли на чолі ворогуючих партій, хоч юзбашева партія немов переважала, бо на її боці був мулла Асан. Ця ворожнеча помічалась і в кав'ярні: коли прихильники Нурли грали в кості, то юзбашеві з презирством дивились на них і сідали до карт. В одному вороги сходились: усі пили каву. Мемет, що не мав города і, як комерсант, стояв вище партійних суперечок, усе шкандибав на кривих ногах од Нурли до юзбаша, зацитькував і мирив. Його гладке обличчя і голена голова лисніли, як у облупленого барана, а в хитрих очах, завжди червоних, блукав неспокійний вогник. Він вічно був чимсь заклопотаний, щось вічно розмірковував, пригадував, лічив і раз у раз бігав у крамничку, у льох то знов до гостей. Часом він вибігав з кав'ярні, піднімав лице уверх, до пласкої покрівлі, і кликав:

— Фатьме!..

І тоді од стін його дому, що здіймався над кав'ярнею, одділялась, мов тінь, завинена в покривало жінка і тихо проходила через покрівлю до самого її краю.

Він кидав їй наверх порожні мішки або щось наказував різким, скрипучим голосом, коротко і владно, як пан служебці,— і тінь зникала так само непомітно, як і з'являлась.

Алі раз побачив її. Він стояв коло кав'ярні і стежив, як тихо ступали жовті патинки по кам'яних сходах, що єднали

Меметову хату з землею, а ясно-зелене «фередже»[1] складками спадало по стрункій фігурі од голови аж до червоних шароварів. Вона спускалась тихо, поволі, несучи в одній руці порожній кухоль, а другою притримуючи фередже так, що тільки великі довгасті чорні очі, вимовні, як у гірської сарни, міг бачити сторонній. Вона спинила очі на Алі, відтак спустила повіки і пройшла далі тихо і спокійно, як єгипетська жриця.

Алі здалося, що ті очі пірнули в його серце і він поніс їх з собою.

Над морем, лагодячи човна та курникаючи свої сонні пісні, він дивився у ті очі. Він бачив їх скрізь: і в прозорій як скло та як скло дзвінкій хвилі, і на гарячому, блискучому на сонці камені. Вони дивились на нього навіть із філіжанки чорної кави. Він частіше поглядав на село і часто бачив на кав'ярні, під одиноким деревом, невиразну фігуру жінки, що була звернена до моря, немов шукала своїх очей.

До Алі скоро звикли в селі. Дівчата, проходячи од чішме, ніби ненароком одкривали обличчя, коли стрічались з красунем турком, потому паленіли, йшли швидше й шептались поміж себе. Мужській молоді подобалась його весела вдача. Літніми вечорами, такими тихими й свіжими, коли зорі висіли над землею, а місяць над морем, Алі виймав свою зурну, привезену з-під Смірни, примощувався під кав'ярнею або деінде і розмовляв з рідним краєм сумними, хапаючими за серце згуками. Зурна скликала молодь, мужську, звичайно. Їм зрозуміла була пісня Сходу, і скоро в тіні кам'яних осель, перетканій блакитним світлом, починалась забава: зурна повторяла один і той самий голос, монотонний, невиразний, безконечний, як пісня цвіркуна, аж робилось млосно, аж починало під серцем свербіти, й запаморочені татари підхоплювали в такт пісні:

— О-ля-ля... о-на-на...

З одного боку дрімав таємний світ чорних велетнів гір, з другого — лягло долі погідне море й зітхало крізь сон, як мала дитина, і тремтіло під місяцем золотою дорогою...

— О-ля-ля... о-на-на...

Ті, що дивились згори, з своїх кам'яних гнізд, бачили часом простягнену руку, що попадала під промінь місяця,

---

[1] Ферецже (*татар.*) — паранджа.— *Ред.*

або тремтячі у танці плечі і слухали одноманітний, в'їдливий приспів до зурни:

— О-ля-ля... о-на-на...

Фатьма теж слухала.

Вона була з гір. З далекого гірського села, де жили інші люди, де були свої звичаї, де лишились подруги. Там не було моря. Прийшов різник, заплатив батькові більше, ніж могли дати свої парубки, й забрав її до себе. Противний, неласкавий, чужий, як усі тут люди, як цей край. Тут нема родини, нема подруг, прихильних людей, це край світа, нема доріг навіть звідси...

— О-ля-ля... о-на-на...

Нема доріг навіть, бо як море розсердиться, то забирає єдину прибережну тропу... Тут тільки море, скрізь море. Вранці сліпить очі його блакить, удень гойдається зелена хвиля, вночі воно дихає, як слаба людина... В годину дратує своїм спокоєм, в негоду плює на берег, і б'ється, і реве, як звір, і не дає спати... Навіть в хату залазить його гострий дух, од якого нудить... Од нього не втечеш, не сховаєшся... воно скрізь, воно дивиться на неї... Часом воно дрочиться: укриється білим, як сніг на горах, туманом; здається, нема його, щезло, а під туманом усе-таки б'ється, стогне, зітхає... Ось як тепер, о!..

— Бу-ух!.. бу-ух!.. бу-ух!..

— О-ля-ля... о-на-на...

...Б'ється під туманом, як дитина в пелюшках, а потому скидає їх з себе... Лізуть угору довгі, подерті шматки туману, чіпляються до мечету, закутують село, залазять у хату, сідають на серце, навіть сонця не видно... Та от тепер... от тепер...

— О-ля-ля... о-на-на...

...Тепер вона часто виходить на дах кав'ярні, притуляється до дерева і дивиться на море... Ні, не моря вона шукає, вона стежить за червоною пов'язкою на голові чужинця, немов сподівається, що побачить його очі — великі, чорні, гарячі, які їй сняться... Там, на піску, над морем, зацвіла тепер її любима квітка — гірський крокіс...

— О-ля-ля... о-на-на...

Зорі висять над землею, місяць — над морем...

. . . . . .

— Ти здалеку?

Алі здригнувся. Голос ішов зверху, з даху, і Алі підняв туди очі.

Фатьма стояла під деревом, а тінь од нього вкривала Алі. Він спалепів і заїкпувся:

— З... п-під... Смірпи... далеко звідси...

— Я з гір.

Мовчанка.

Кров бухала йому до голови, як морська хвиля, а очі полопила татарка й не пускала од своїх.

— Чого забився сюди? Тобі тут сумно?

— Я бідний — ні зірки на небі, ні стебла на землі... заробляю.

— Я чула, як ти граєш...

Мовчанка.

— Весело... У нас у горах також весело... музики, дівчата веселі... у нас пема моря... А у вас?

— Близько нема.

— Йохтер? [1] І ти не чуєш у хаті, як воно дихає?

— Ні. У нас замість моря пісок... Несе вітер гарячий пісок, і ростуть гори, немов горби верблюжі... У нас...

— Цсс!..

Вона наче ненароком висунула з-під фередже білий, випещений вид і поклала з фарбованим нігтем палець на повні рожеві уста.

Навкруги було безлюдно. Блакитне, як друге небо, дивилось на них море, й лиш біля мечету просунулась якась жіноча постать.

— Ти не боїшся, ханим [2], розмовляти зо мною? Що зробить Мемет, як нас побачить?

— Що він схоче...

— Він нас заб'є, як побачить.

— Як він схоче...

* * *

Сонця не було ще видно, хоч деякі шпилі Яйли вже рожевіли. Темні скелі виглядали понуро, а море лежало внизу під сірою поволокою сну. Нурла спускався з Яйли і сливе біг за своїми буйволами. Він поспішався, йому було так пильно, що він не помічав навіть, як копиця свіжої трави зсувалась із гарби на спини буйволам і розтрушувалась по дорозі, коли високе колесо, зачепившись за камінь, підкидало на бігу плетеною гарбою. Чорні присадкуваті буйво-

[1] Нема?

[2] Хазяйка, пані.

ли, покручуючи мохнатими горбами й лобатими головами, звернули в селі до свого обійстя, але Нурла опам'ятався, повернув їх у другий бік і зупинився аж перед кав'ярнею. Він знав, що Мемет там ночує, і шарпнув двері.

— Мемет, Мемет! Кель мунда! [1].

Мемет, заспаний, скочив на ноги і протирав очі.

— Мемет! Де Алі? — питав Нурла.

— Алі... Алі... тут десь...— і віп обвів зором порожні лавки.

— Де Фатьма?

— Фатьма?.. Фатьма спить...

— Вони в горах.

Мемет витріщив на Нурлу очі, спокійно перейшов через кав'ярню і виглянув надвір. На дорозі стояли буйволи, засипані травою, і перший промінь сонця лягав на море.

Мемет вернувся до Нурли.

— Чого ти хочеш?

— Ти божевільний... Я тобі кажу, що твоя жінка втекла з дангалаком, я їх бачив у горах, як повертав із Яйли.

Меметові очі полізли наверх. Дослухавши Нурлу, він одіпхнув його, вискочив з хати і, коливаючись на своїх кривих ногах, поліз по східцях наверх. Він оббіг свої покої і вискочив на дах кав'ярні. Тепер він справді був як божевільний.

— Осма-ан! — крикнув він хриплим голосом, приклавши долоні до рота.— Са-алі! Джепа-ар! Бекір! Кель мунда-а! — Він обертався на всі сторони і скликав, як на пожежу: — Усе-їн! Муста-фа-а-а!

Татари прокидались і з'являлись на пласких покрівлях.

Тим часом Нурла помагав знизу:

— Ас-ан! Маму-ут! Зекерій-а-а! — гукав він не своїм голосом.

Сполох літав над селом, знімався вгору, до верхніх хатин, скочувався вниз, скакав з покрівлі па покрівлю і збирав народ. Червоні фези з'являлись скрізь і кривими та крутими стежками збігались до кав'ярні.

Нурла поясняв, що сталося.

Мемет, червоний і непритомний, мовчки поводив по юрбі вибалушеними очима. Врешті він підбіг до краю покрівлі і скочив униз зручно й легко, як кіт.

---

[1] Йди сюди!

Татари гули. Усіх тих родичів, що ще вчора розбивали один одному голови в сварці за воду, єднало тепер почуття образи. Зачеплено було не тільки Меметову честь, але й честь усього роду. Якийсь злиденний, мерзенний дангалак, наймит і заволока. Річ нечувана. І коли Мемет виніс із хати довгий ніж, яким різав овець, і, блиснувши ним на сонці, рішуче застромив за пояс, рід був готовий.

— Веди!

Нурла рушив попереду, за ним, налягаючи на праву ногу, поспішався різник і вів за собою довгу низку обурених і завзятих родичів.

Сонце вже показалось і пекло камінь. Татари злазили вгору добре відомою їм стежкою, витягшись у лінію, як колонка мандруючих мурах. Передні мовчали, і тільки ззаду рядка сусіди перекидались словами. Нурла виступав з рухами гончого пса, який нюшить уже дичину. Мемет, червоний і понурий, помітніше шкандибав. Хоч було ще рано, сірі маси каміння нагрілися вже, як черінь печі. По їх голих, випнутих боках, то круглих, як велетенські шатра, то гострих, мов вершки заклятих хвиль, слався м'ясистим листом отруйний молочай, а нижче, туди ік морю, сповзав поміж синяві груди каміння яро-зелений капорець. Вузенька стежка, ледве помітна, як слід дикого звіра, щезала часом серед кам'яної пустині або ховалась під виступом скелі. Там було вогко й холодно, і татари піднімали фези, щоб освіжити голені голови. Звідти вони знову вступали у піч — розпалену, душну, сіру й залиту сліпучим сонцем. Вони уперто дерлись на гори, подавшись тулубом трохи вперед, погойдуючись злегка на вигнутих дугою татарських ногах, або обминали вузькі й чорні провалля, черкаючись плечем об гострий бік скелі та ставлячи на край безодні ноги з певністю гірських мулів. І чим далі вони йшли, чим важче їм було обминати перешкоди, чим сильніше пекло їх зверху сонце, а знизу камінь, тим більше завзяття одбивалось на їх червоних, упрілих обличчях, тим сильніше запеклість випирала їм з лоба очі. Дух цих диких, ялових, голих скель, що на ніч умирали, а вдень були теплі, як тіло, обняв душі покривджених, і вони йшли обороняти свою честь і своє право з незламністю суворої Яйли. Вони поспішалися. Їм треба було перейняти втікачів, поки вони не добралися до сусіднього сельця Суаку та не втекли морем. Правда, і Алі, й Фатьма були тут людьми чужими, не знали стежок і легко могли заплутатися в їх

лабіринті — і на це рахувала погоня. Проте, хоч до Суаку лишилось небагато, ніде нікого не було видно. Робилось душно, бо сюди, в гори, не долітав вогкий морський вітер, до якого вони звикли на березі. Коли вони спускались у провалля або злазили на гору, дрібні колючі камінці сипались їм з-під ніг — і це дратувало їх, упрілих, стомлених і лихих: вони не знаходили того, чого шукали, а тим часом кожен з них покинув у селі якусь роботу. Задні трохи припинилися. Зате Мемет поривався наперед, з затуманеним зором і головою, як у роз'юшеного цапа, і, шкутильгаючи, то виростав, то опадав, як морська хвиля. Вони почали тратити надію. Нурла опізнився, це було очевидячки. Проте йшли. Кілька раз заломистий берег Суаку блиснув їм згори сірим піском й зникав. Раптом Зекерія, один з передніх, сикнув і зупинився. Всі озирнулись на нього, а він, не мовлячи ні слова, простяг руку вперед і показав на високий кам'яний ріг, що виступав у море. Там, з-за скелі, на один мент мигнула червона головна пов'язка і зникла. У всіх закалатало серце, а Мемет стиха рикнув. Вони ззирнулися — їм прийшла до голови одна думка: якби вдалося загнати Алі на ріг, то можна взяти його там голіруч. Нурла мав уже план; він поклав на уста палець, і коли всі замовкли, розділив їх на три частини, що мали оточити ріг з трьох сторін; з четвертої скеля стрімко спадала в море. Всі стали обережними, як на вловах, тільки Мемет кипів і рвався наперед, просвердлюючи жадним оком скелю. Та ось виткнувся з-за каміння краєчок зеленого феред же, а за ним злазив на гору, мов виростав із скелі, стрункий дангалак. Фатьма йшла попереду — зелена, як весняний кущ, а Алі, на своїх довгих ногах, тісно обтягнених жовтими ногавицями, в синій куртці і червоній пов'язці, високий. і гнучкий, як молодий кипарис, здавався на тлі неба велетнем. І коли вони стали на вершечку, з прибережних скель знявся табун морських птахів і вкрив блакить моря тремтячою сіткою крил.

Алі, очевидячки, заблудився і радився з Фатьмою. Вони з тривогою оглядались на кручу, шукали стежки. Здалеку виднілась спокійна бухта Суаку.

Раптом Фатьма жахнулась і скрикнула. Феред же зсунулось з її голови і впало додолу, а вона з жахом втопила очі у налиті кров'ю скажені чоловікові баньки, що дивились на неї з-за каменя. Алі озирнувся, і в ту ж мить з усіх сторін полізли на скелю, чіпляючись руками й ногами за

гостре каміння, і Зекерія, і Джепар, і Мустафа — всі ті, що слухали його музику і пили з ним каву. Вони вже не мовчали; з грудей їх, разом з гарячим віддихом, вилітала хвиля змішаних згуків і йшла на втікачів. Тікати було нікуди. Алі випростувався, уперся ногами в камінь, поклав руку на короткий ніж і чекав. Од його вродливого лиця, блідого й гордого, била відвага молодого орла. Тим часом за ним, над кручею, кидалася, як чайка, Фатьма. З одного боку було ненавидне море, з другого — ще більш ненавидний, нестерпучий різник. Вона бачила його побаранілі очі, недобрі сині уста, коротку ногу і гострий різницький ніж, яким він різав овець. Її душа перелинула через гори. Рідне село. Зав'язані очі. Грають музики, і різник веде її звідти над море, як овечку, щоб заколоти. Вона розпучливим рухом закрила очі і втратила рівновагу. Синій халат в жовті півмісяці нахилився і зник серед крику сполоханих чайок...

Татари жахнулись: ця проста і несподівана смерть одкинула їх од Алі. Алі не бачив, що сталося позад його. Як вовк, поводив він навкруги очима, дивуючись, чого вони ждуть. Невже бояться? Він бачив перед собою полиск хижих очей, червоні й завзяті обличчя, роздуті ніздрі й білі зуби — і вся ця хвиля лютості раптом наскочила на нього, як морський прибій. Алі оборонявся. Він проколов руку Нурлі і дряпнув Османа, та в ту ж хвилю його збили з ніг, і, падаючи, він бачив, як Мемет підняв над ним ніж і всадив йому між ребра. Мемет колов куди попало, з нестямою смертельно ображеного і з байдужністю різника, хоч груди Алі перестали вже дихати, а гарне обличчя набрало спокою.

Справа була скінчена, честь роду визволена з ганьби. На камені, під ногами, валялось тіло дангалака, а біля нього стоптане й пошматоване феред же.

Мемет був п'яний. Він хитався на кривих ногах і вимахував руками, його рухи були безглуздими і зайвими. Розіпхнувши цікавих, що товпились над трупом, він ухопив Алі за ногу і поволік. За ним рушили всі. І коли вони йшли назад тими самими стежками, спускаючись униз та злазячи на гору, розкішна голова Алі, з обличчям Ганімеда, билась об гостре каміння і спливала кров'ю. Часом вона підскакувала на нерівних місцях, і тоді здавалося, що Алі з чимсь згоджується і каже: «Так, так...»

Татари йшли за ним і лаялись.

Коли процесія вступила врешті в село, всі пласкі по-

крівлі вкрились барвними масами жінок і дітей і виглядали, як сади Семіраміди.

Сотки цікавих очей проводили процесію аж до моря. Там на піску, аж білому од полудневого сонця, стояв похилений трохи чорний баркас, мов викинений в бурю дельфін з пробитим боком. Ніжна блакитна хвиля, чиста й тепла, як перса дівчини, кидала на берег мереживо піни. Море зливалось з сонцем в радісний усміх, що досягав аж ген далеко, через татарські оселі, через садки, чорні ліси — до сірих нагрітих громад Яйли.

Все осміхалось.

Без слів, без наради татари підняли тіло Алі, поклали його в човен і при тривожних жіночих криках, що неслись із села, з пласких дахів, як зойк наляканих чайок, дружно зіпхнули човен у море. Шурхнув по камінцях човен, плюснула хвиля, загойдався на ній баркас і став.

Він стояв, а хвиля гралась навкруги його, плюскала в боки, бризкала піною і потиху, ледве помітно односила в море.

Алі плив назустріч Фатьмі...

Чернігів, січень 1902

ПОЄДИНОК

ОБРАЗОК

Вони вже повечеряли — пані Антоніна і вчитель її дочки Іван Піддубний.

Він встав з канапи, одсунув злегка круглий стіл з останками вечері, а вона подала йому для поцілунка руку. І він почав цілувати її не з того боку, де звичайно цілують знайомі, а в долоню і вище.

Пані Антоніна не боронила, навпаки, вона одкинула назад голову і зеленкуватими сльозавими очима в червоних повіках, що ставали завжди такими після наливки, дивилась зверху на кучеряву голову хлопця. Вільною рукою вона розщібувала рукав і показувала пальцем:

— Тут... тут...

І він ішов устами по синій жилці уверх, до білої й м'якої округлості, осяяної матовим світлом столової лампи.

Раптом — т-ррах... трах-трах!..

Віконна рама затремтіла, і всі шибки дико задеренчали.

Вони стрепенулись і витріщеними очима уп'ялись у чорні шибки, в які лізли з саду обліплені снігом гіллячки дерев.

— Хто? Що?!

— Чоловік... він все бачив...

І поки вони стояли у тих самих позах в безвладному очікуванню чогось лихого й непоправного, серед мертвої тиші стукнули двері, пробігло щось по сходах і в хату вскочив господар дому, в шубі, в шапці, в калошах з снігом, низький, з злими очима й тремтячою бородою.

Він вже здалеку ніс одкинену ліву руку й, добігши до столової, простяг її в напрямку дверей.

— Геть!.. геть з хати!..

Іван Піддубний зміпився на виду, щось хотів сказати, нащось хитнувся, простяг руку і, схиливши голову, пішов нетвердою ходою через столову, повз господаря, через другу хату — до сіней. Він чув, як позад його здушеним, глухим голосом вмовляла жінка чоловіка:

— Опам'ятайся!.. Миколо... ти з глузду...

— Геть! Геть з хати! — верещав тонким, не своїм голосом пан Микола й тупав ногами в калошах.

Поки учитель накидав на себе барани, на крик вискочила в сіни його учениця, десятилітня Людя. Вона була вже напіврозд'ягнена: коротенька біла спідничка на білих шлейках, не досягаючи до панчіх, одкривала голі коліна. Вона склала голі рученята на грудях, зігнулась трохи і звернула блакитні налякані очі з благанням до батька:

— Татусю!.. татусю!.. не виганяй пана Вана...

Так вона називала свого любимого вчителя. Але татусь не зважав на неї. Він теж вискочив у сіни, смішно вимахував руками й декламував:

— Прийняв у хату, як сина, як чесну людину... поїв, годував, платив... Га-а-а!..

Щось говорила пані Антоніна, пищала Людя — та Іван вже не чув, знайшов шапку, вхопив машинально з кутка парасольку пана Миколи й вискочив на вулицю.

Гострий струмінь морозного повітря... осяяні в домах вікна... чиїсь голоси... дзвінки звощика... стережись!.. і він опинився у глухій безлюдній вулиці. Перед очима в нього була простягнена вперед ліва рука пана Миколи і дві червоні смуги на виду — з морозу чи з зворушення — а в ухах лунало: геть!.. геть з дому!.. Скандал... сором... кров шуміла в ухах, до горла щось котилося... Він біг непритомний, в розщібненому кожусі, з чужою парасолькою під пахвою...

Місяць вже зійшов. На снігу блищали зорі, немов посипались з неба. Контури — різкі. Дерева, будинки, тини — такі тверді, мов висічені з мармуру, дивно спокійні, дивно міцні. Блакитне світло, гостре, колюче, немов замерзло.

Учитель нічого не помічав — він біг вулицею й мав одно бажання: швидше добратись додому, сховатись од людей, од сорому.

— Геть!

Те «геть» бігло за ним слідком і гнало вперед.

Стрічались звощики. Він хотів їхати, та згадав, що не стане п'яти копійок.

Піддубний вскочив у свою кімнатку і, не світячи світла, не роздягаючись, кинувся на ліжко.

Ціла подія живо стояла перед очима. Опріч сорому, опріч образи, що горіла в його крові, він чув, що був смішним. Його вигнано, як пса, і він, як пес, скорився й вийшов, безпомічний, безсловесний, полохливий. Вона не вибачить йому його ганьби, його міщанства. Треба було щось сказати, щось зробити... Але що? Він не знав. Він перший раз мав роман з такою значною дамою. Бідний вчитель, з убогої міщанської родини, вигнаний з школи, він ніколи не сягав грішною думкою вище наймички або убогої панночки, що тільки в свято надягає кращу одежу й вічно має червоні од праці руки. І от ця 42-літня дама, багата дідичка, з панів, кинулась в його обійми так несподівано і владно, що він не смів перечити. Вона його полонила. Він їй був потрібний щогодини, щохвилини, і вдень, і вночі. Вона запевняла, що він має добрий смак і вміє торгуватись, і через те він мусив купувати їй гудзики, нитки, полотно і меблі. Вона тягала його по крамницях. Потому рішила, що Людя повинна більше вчитися, і замість одної години він присвячував їй три, а позаяк обід приходився посередині лекції, його лишали обідати. Вона возила його в концерти і до театру, коли чоловік був занятий, і запевняла чоловіка, що в компанії з учителем йому найкраще ловити рибу. Він мусив слухати її музику, багато музики, хоч нічого не розумів у ній, а коли засиджувався вечорами пізно, виходило так, що не тільки вона, а й чоловік її прохав його заночувати у них. Його клали в окремій маленькій кімнатці, де жила колись бонна, і, йдучи вранці на каву, він здіймав з одежі сивий жіночий волос.

Приходячи на лекцію, Іван вступав звичайно у порожній, сливе мертвий дім. Чоловік був на службі, Людя гралася десь в кінці саду або у знайомих, челядь не сміла показуватись у горниці, а пані робила туалет. Вона одхиляла двері од третьої кімнати, з своєї вбиральні, виглядала звідти з розпущеним волоссям і з голими руками і кликала його до себе. Вона цілувала його в очі, щоки, в уста, палко, без краю, лоскотала розпущеним волоссям,

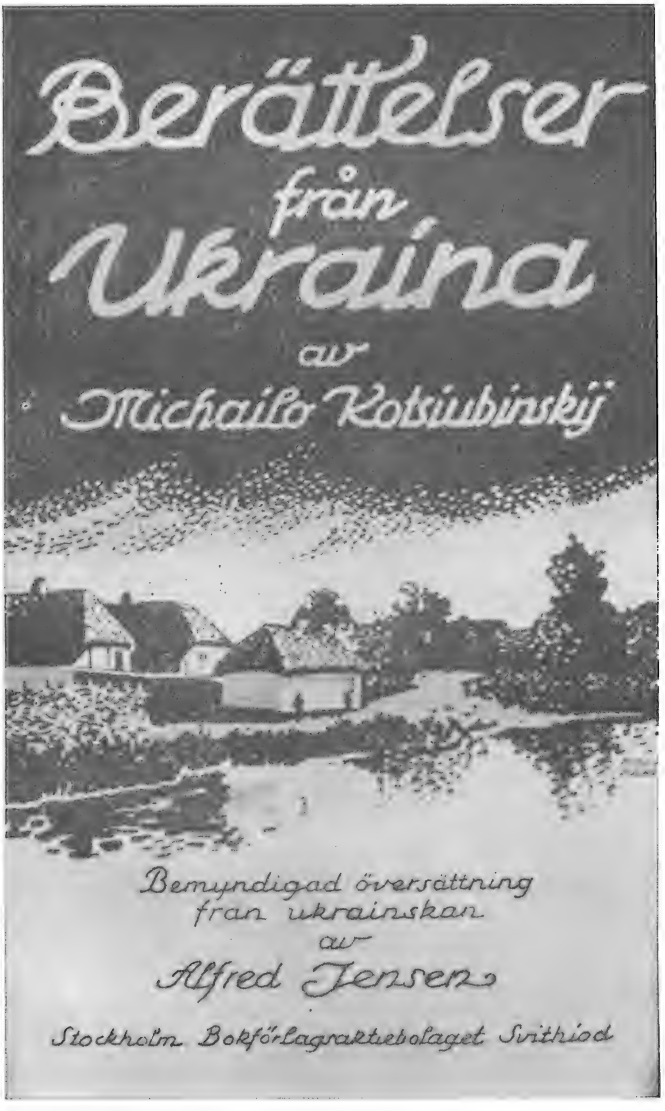

Оправа другого видання творів М. Коцюбинського шведською мовою (Стокгольм, 1918)

що пахло згірклою помадою, закидала голі руки на шию — аж йому голова паморочилась...

— Івась... Івашечко... Іванко... єдиний, маленький...— стогнала вона між поцілунками.— Ти мій володар, пан мій... кров мого серця... поезія життя... ти мій Ромео...

Потому вона наказувала йому цілувати себе, підставляла шию, плечі, високі й добре законсервовані перса, піднімала руки, щоб він міг цілувати під пахвами, і нервово сміялась, коли він лоскотав її своїми вусами. Вона поверталася на всі боки й дивилась на нього зеленкуватими очима в червоних повіках, а зморшки на обличчі розгладжувались в неї од тих пестощів. Далі вона виймала десь з-під подушки згорнений в кільканадцятеро папір і стромляла йому в руку сквапно і таємниче.

— На! Це тобі!

По тонкому жіночому письму й по синьому чорнилі він пізнавав, що то лист од неї.

Займаючись з Людею, він потай розгортав той лист і читав. Людя, що хотіла, могла робити.

Лист був насамперед довгий, на п'яти-шести сторінках. Він був писаний трохи старим, квітистим стилем, з алегоріями й довгими, виробленими періодами. До того, пахнув специфічним духом згірклої помади й носив плямисті сліди поцілунків, не алегоричних, а дійсних, витиснених на листовім папері й долучених до ніжних слів, як ілюстрація. «Коли б ти заглянув у безодню мого почуття й осяяний небесним світлом кохання... Я хотіла б вічно жити на твоїх грудях, оселитись там і в невимовному щасті, в божевільнім раюванні пити росу твоїх поцілунків, цілувати сліди твоїх стіп і пестити повітря, яким дихаєш... Ти мій володар, мій пан, моє життя і моя смерть...»

Вона щонайменше двічі на день писала до нього такі листи, стромляла йому в руку, передавала через Людю, вкладала в кишені пальто і посилала по пошті. Шухляди його стола виповнені були паперами з синіми рядками й наситили хатнє повітря специфічним духом. На кожний лист вона уперто допоминалась одповіді, довгої, палкої, повної неземних почувань і лицарського духу. Вона хотіла. Він мав обов'язок виставляти перед нею оголену душу — і декорував її театральною шумихою, мучився, прів, і нічого не виходило в нього. Коли він не приносив одповіді або приносив коротку і бліду, вона робила йому

сцену, називала його нездарою, міщанським убожеством, а потому падала на груди, пестила, вкладала в кишені ще довші листи й одягалась у легку одежу, що давала доступ до її тіла. В приступах ніжності вона обслинювала папіроси, які курила без ліку, і втикала йому в уста або вивирала для себе папіросу від нього — й тоді її зеленкуваті очі в червоних повіках оточались колом променястих зморщок задоволення. Його мучило таке кохання, хоч разом з тим лоскотало пиху. Він найбільше боявся стати смішним в її очах — і ось тепер:

— Геть!..— І він пішов, як пес.

Піддубний застогнав, мов зранений. Він сам винен. Треба було щось зробити. Але що? Побити? Ні. Кинути в лице рукавичку? Адже він не мав її з собою. Викликати на поєдинок? Хіба він знає!

Очі його ненароком впали на вікно, і він скорчився од болю. *Те вікно його боліло.* Він встав з постелі і спустив штору. Потому знов ліг і накрив голову подушкою. У грудях повзла невиразна безформена невдоволеність. Голова росла і порожніла. Там лиш, як літні тіні, проносились згадки, безладні, безсистемні.

Вона приходила до нього в боннину кімнатку. Цілуй! І коли він занадто рішуче брався до неї, на неї нападав страх.

— Боюсь... боюсь... мій милий, я боюся...— шептала вона з жахом в очах і з складкою болю в устах,— і одпихала його від себе, й неспокійно озиралась по кутках.

Він не мав чого боятися і не слухав її. Тоді вона тремтіла і пищала, як муха в павутинні, і ця інститутська манера в немолодій жінці дратувала його.

— Ой, ах!.. милий, єдиний... боюся... он хтось іде!.. ой!..

І вона тікала від нього, лишивши в йому бажання...

Часом вона була просто жорстокою. Вона змушувала його цілими вечорами слухати музику, переважно класичну — Баха, Гайдна, Бетховена,— і після якоїсь фуги або симфонії, одіграної з розумінням і з експресією, оберталась до нього разом з табуреткою й питала з тріумфом в очах:

— Подобається тобі?

Він говорив щось невиразне:

— Так... ні... бачите...

Тоді вона міряла його злими очима.

— Осел! Ви нічого не розумієте...

Стискала губи й поверталась до нього круглою спиною.

Він сидів пригноблений і думав, що вона каже правду.

Вона була вередлива, палка, сентиментальна і стара. Своїм поводженням вона нагадувала йому старий французький роман.

— Татусю, не виганяй пана Вана!..

Він бачив голі руки й довгі ноги під білою спідничкою і той благаючий чистий погляд дитячих очей...

Нащо вони зробили свідком хатнього болота ту чисту душу?..

Як він ненавидів того урядовця, з його червоними плямами на виду, з його тремтячою бородою й пискливим голосом,— ненавидів за те, що він чоловік його коханки, за свою ганьбу, за свою полохливість! З якою насолодою побив би він його, згнітив своїм тілом, здушив за горло!.. Та що сказала б вона?

Міщанин!.. галабурдник!..

Їй треба декорум... поєдинок...

— Ну, що ж — хай буде поєдинок!

Це він говорить уголос, сідає на ліжко й витріщає в темряву очі.

І враз уявляється йому картина поєдинку з якогось роману. Зелена полянка. Секунданти в циліндрах. Він зводить пістоль... синій димок — і пан Микола хилиться вниз, а крізь білу сорочку стікає червоний струмок...

Піддубний заплющує очі, тремтить і ховає голову в подушки...

Ні, він цього не може!.. не може!..

Він підскакує усім тілом на ліжку й не хоче думати про кров. Врешті його заспокоює думка, що пан Микола не схотів би стрілятися з ним. Він урядовець, лояльний урядовець. Він зараз допіс би в поліцію. Це певне... це зовім певне... А тоді ще гірше. Допити, суд, поліція — він опинився б у смішнім становищі. Що ж буде?

Піддубний лежить довго один, у темряві й думає під стук калаташки нічного сторожа.

— Ну, добре! — каже Іван і знов сідає на ліжко.— Ти зробив свинство. Вліз у сім'ю, взяв чужу жінку... Май же сміливість чесно поквитуватись. Візьми її. Забери і звий своє гніздо... На своїх десять копійок, що лишились у кишені, на своє убожество? А дитина?..

Щось встає зсередини у нього й конвульсійним сміхом вилітає крізь горло... Стару? Решткі?.. Ні!..

Його думка все більше й більше нахиляється до поєдинку. Він мусить змити кров'ю свій пекучий сором.

І знов картина.

Стріляються. Щось гостре, гаряче пронизує його тіло в тому місці, де сидить образа, аж йому легше стає од того — і він труп, і він герой!

Про нього говорять, йому співчувають, за ним плачуть і пишуть йому довгі й ніжні листи — безконечні сині рядки на дорогому папері — листи, яких він ніколи не прочитає...

Свідомість його двоїться, і в той час, коли він бачить наслідки поєдинку свого — він знає, що це фантазія, дурниці, що він нізащо — от нізащо! — не підставить чола під цівку пістолета.

— Мі-щанство-о!..— прогучав чужий голос в його ухах.

Він присилував свою думку і далі думав про поєдинок. Він уявляв собі, що станеться з ним, коли він буде мертвим. Насамперед не буде дихати — і він перестав дихати і лежав спокійно. Кров у жилах холодна і густа, як драглі, члени витягнені, дерев'яні і не згинаються, як з пап'є-маше. В голові пустка, в грудях пустка... Рота не можна закрити, з горла видобути згук...

І в пристраснім імпульсі життя він видав горлом короткий згук, помацав своє тіло й зігнув руку.

Х-ху!.. Він протестує!

Раптом він скочив на ноги. Блиснула щаслива ідея. Вона ще без форми, легка й невловима, як етер, і поки вона хвилювалась перед ним і тремтіла, мов улітаючий газ, він чув, як з самої глибини його істоти вставали нікчемність, фальш, компроміси, й світили до нього зеленими очима, і вились, як гадюки, і задурювали голову важким сопухом.

Він врешті вловив ту ідею, ось вона!

Він покличе його листом на поєдинок, тільки лист той мусить пройти через Антонінині руки — і вона не допустить до крайності ні в той, ні в другий бік.

Він сливе веселий скочив на ноги.

Вікно під шторою сіріло шістьма ясними плямами, бліде зимове світло входило в хату знадвору. Починало дніти. Вночі випав сніг.

Піддубний засвітив свічку.

В якій формі написати лист? Він не знав. Десь були якісь романи, там, певно, можна знайти. Він почав нишпорити. Чорт! Десь заподілися, ну та дарма. Він тільки знає, що підпишеться — «з повним презирством»; йому прийшла до голови чудова думка: «з повним пр-р-резирством!»

«Шановний добродію!»

І став. Думки опанували голову, форми виганяли їх, було трудно.

Нарешті, зачеркуючи й переписуючи, він склав листа: «Шановний добродію, Ви вчора позволили собі тяжко образити мене. Тільки кров може змити ту образу. Прошу Вас визначити час і місце, куди я можу направити своїх секундантів. З повним презирством Іван Піддубний».

Потому він зачеркнув «з презирством» і написав «з поважанням», переписав і заадресував: «Високоповажній пані Антоніні Цюпа у власні руки для пана Миколи Цюпи».

О!

Було ще рано, пів до восьмої, Цюпи ж вставали так коло дев'ятої. Піддубний ходив по хаті і все поглядав на годинник. Час тягся поволі. Врешті він накинув барани і вийшов.

Снігу багато, тепло і сонячно. Пухкий сніг засипав землю, будинки, обвів лінії тинів, облипив стовбури дерев і гіллячки. Між білою сіткою їх яскраво синіє небо, а на снігу, на золоті сонця, тремтять синяві тіні. Сонце і повітря лоскочуть щоки, а зелень ялинових гілок виглядає з-під снігу так свіжо, що, здається, надворі стоїть весна, одягнена у білі шати.

Пролетіла ворона і сіла на тину.

Як передати листа, щоб він попав у Антонінині руки? Коли б не стріти пана Миколу, що часом виходить з дому раніше.

Женуть гурт товару в різниці... ціла купа рудої шерсті, ніг, рогатих голів.

Як гарно дихається — п'єш повітря, мов тепле молоко. Сонце засвітило зірку на сніговій гіллячці.

Лист муляє в кишені. Треба через когось послати. Принесуть їй — вона виходить. «Лист? Од кого? Давай сюди...» Ага!.. Міниться в лиці і несе до чоловіка.

Безлюдна вулиця. Два рядки білих хат під білими дахами, межи ними сніг. Дими в'ються до неба. Москаль

біжить з кошиком. Гей! Москалю! Гей!.. Підходить... витріщив очі...

— Однеси лист... Он туди, два вікна видко. Оддай до рук пані. Чуєш? Десять копійок дістанеш.

І він намацав у кишені останні десять копійок.

Ходить по вулиці й чекає.

Москаль повертає, зігнувся.

— Самій пані?

— До рук.

— На...

І повертає назад, до себе.

Що то буде, що то буде? Чим скінчиться?

День довгий, безконечний, тривожний. В полудне небо всміхається, капле з стріх, і вся кімната в золоті.

Ходить і думає.

Обід не йде до горла, в роті сухо, голова важка. Що то буде?

По обіді лягає в ліжко, холодний, байдужий, дерев'яний, і нічого не чекає.

Якось-то воно буде.

Сірі тіні блукають по хаті, вікно гасне, розпливається, вечірній морок лягає на серце. Навкруги нікого й нічого.

Стук... стук...

До кого б се?

— Можна?

Чий голос? Він тремтить і зривається з ліжка.

— Увійдіть...

Він... пан Микола. Голос хрипливий, дивиться вбік, шуби не знімає й не подає руки.

Сідає.

Іван тремтячою рукою шукає сірничків і ніяк не може витерти вогню.

— Не турбуйтеся... не треба.

Іван все шаркає сірником.

— Ви... ви...— хрипить пан Микола,— ви не гнівайтесь на мене — я був учора п'яний. Просто п'яний і більш нічого... більш нічого... Ну, а коли п'яний, ви розумієте...

Ага-а-а!.. Ну, звісно, він був п'яний, п'яний, як швець... і більш нічого... більш нічого. Як це він не помітив, що той був п'яний, як стовідерна куфа з горілки, як ціла корчма баб!.. ха-ха!.. як це він не помітив?

— Людя скучає за вами... приходьте завтра на лекцію й не пам'ятайте того, що було між нами...

Ха-ха!.. Ах ти, п'янюго, він був п'яний, як... і більш нічого... Ну, він прийде, конче прийде... ха-ха... Все сміється у нього всередині, все радіє, і він має охоту здушити хрипливе горло цього добродія, хоч старається не показати ні своєї радості, ні своїх бажань.

Добре, він прийде... і більш нічого... ха-ха-ха!..

А про лист ні слова!

Свиня!..

. . . . . .

Піддубний виспався. Спав цілу ніч, як забитий. Так коло дванадцятої він взяв парасоля пана Миколи під пахву й побіг на лекцію. Знайомі почуття вчителя, що поспішає на лекцію, втихомирили його. Тільки коли він вступив у сіни і глянув на сходи, по яких збігав позавчора, а надто коли поставив в куток парасоля,— згадки линýли на нього холодною водою і скували вільність рухів.

На дверях з хати стояла вже Людя, й підскакувала на своїх довгих ногах, і простягала худі рученята до пана Вана.

— Пан Ван... пан Ван...— радісно пищала вона і дивилась на нього закоханими, як у мами, очима.

Вони зараз взялись до роботи.

Все йшло, як і раніше; навіть в ту ж саму годину, як звичайно, перервано лекцію й покликано їх на обід.

І ось він пройшов ті хати, якими недавно виходив, і побачив столову, і круглий стіл, і пана Миколу, і пані Антоніну.

Пан Микола сухо стиснув йому руку, пані Антоніна виглядала втомленою, але сяла і, користуючись хвилиною, втиснула йому в руку такий жмут паперу, що він не знав, куди його сховати.

Обідали мовчки, хоч намагались говорити. Пан Микола був ввічливий, услужний, занадто, може. Він підсував Іванові страви і припрохував, дивлячись кудись поза нього:

— Їж-жте... їж-жте...

І те ж-ж... виходило у нього з таким притиском, наче він мав у роті ціле гніздо ос.

Іван не прийшов ще до себе, він спустив униз очі й їв, їв без кінця, без пам'яті, з такою завзятістю, з такою саможертвою, з якими його прохано.

Пані Антоніна часто губила серветку й, нагинаючись за нею, щипала Йванові ногу.

Часом вона клала його руку собі на коліно. Людя зітхала і здіймала очі до бога.

— Спасибі тобі, добрий боже!..— тепер усі щасливі!..

1902, Чернігів

ЦВІТ ЯБЛУНІ

ЕТЮД

Я щільно причинив двері од свого кабінету. Я не можу... Я рішуче не можу чути того здушеного, з присвистом віддиху, що, здається, сповняє собою весь дім. Там, у жінчиній спальні, вмирає моя дитина. Я ходжу по свому кабінету, ходжу вже третю безсонну ніч, чуткий, як настроєна арфа, що гучить струнами од кожного руху повітря. Моя лампа під широким картоновим абажуром ділить хату на два поверхи — вгорі темний, похмурий, важкий; під ним — залитий світлом, із ясними блисками і з сіткою тіней. Послана на кушетці й неторкана постіль особливо ріже око. За чорними вікнами лежить світ, затоплений ніччю, а моя хата здається мені каютою корабля, що пливе десь у невідомому чорному морі разом зо мною, з моєю тугою і з моїм жахом. Мені дивно, що я усе помічаю, хоч горе забрало мене цілком, полонило. Я навіть, проходячи повз стіл, поправив фотографію. О! Тепер симетрично!.. А свист не вгаває. Я його чую й крізь зачинені двері. Я не піду до спальні. Чого? Я й так бачу все, бачу свою дівчинку, її голі ручки на рядні; бачу, як ходять під рядном її груди, як вона розтулює спечені губи й ловить повітря. Оте мале, звичайно таке дике, тепер обіймає пухкими рученятами шию лікаря й само одкриває рота. Таке покірливе тепер, котенятко... Се мені крає серце. Коли б швидше кінець!..

Я прислухаюсь. Найменший шелест або стук — і моє серце падає і завмирає. Мені здається, що зараз станеться щось незвичайне: проникне крізь вікно якась істота

з великими чорними крилами, просунеться по хаті тінь або хтось раптом скрикне — й обірветься життя. Я прислухаюсь. Ні, дім не спить. У ньому живе щось велике, невідоме. Я чую, як воно дихає, зітхає, як неспокійно калатає його серце і б'ється живчик. Я знаю — то тривога. Вона держить у своїх обіймах навіть хатнє повітря, й так хочеться вибитись з-під її гніту, вийти з дому і скинути її з себе!..

А я ходжу. Рівним, розміреним кроком, через усю хату, з кутка в куток. З кутка в куток. Я не чую своїх ніг, не керую ними, вони носять мене самі, мов заведений механізм, і тільки голова моя, мов павук павутиння, снує мереживо думок. У вікна дивиться ніч, без кінця довгі, глибокі, чорні простори. Десь далеко стукає калатало нічного сторожа. Скільки віків будить воно нічну тишу своїм дерев'яним язиком, скільки людей, поколінь пережило... Воно завжди викликає у мене настрій, почуття зв'язку з далеким минулим, із життям моїх пращурів. Щось є просте й миле у тій промові калатала, якою воно серед тиші й безлюддя обіцяє боронити спокій твого сну... Чому б мені не взяти такої ночі до того епізоду розпочатого мною роману, де Христина, покинувши свого чоловіка, опинилась раптом із великого города у глухому містечку? Їй не спиться. Вона відчиняє вікно своєї хати... Ціле море дерев у цвіту... м'якими чорними хвилями котиться навкруги... Спить містечко, як купа чорних скель... Ні згука, ні блиску під хмарним небом. Тільки запахи душать груди та тріпочеться оддаль глухе калатало, немов перебої серця незримого велетня... Яке се нове для Христини, невидане... Вона відчуває...

Я стрепенувсь. Боже. Що зо мною? Чи я забув, що у мене вмирає дитина? Я приклав ухо до дверей. Свистить? Свистить... Як їй трудно дихати, як вона мучиться, бідна пташка... Мені самому сперло віддих у грудях од того свисту, і я починаю глибоко втягати повітря, дихати за неї, наче їй від того легше буде... Х-ху!

Однак мене морозить... Щось од спини розлазиться холодними мурашками по всьому тілу, і щелепи трясуться... Я не спав три ночі... мене гризе горе, я втрачаю єдину й кохану дитину... І мені так жалко стає себе, я такий скривджений, такий бідний, одинокий, я весь кулюся, лице моє жалібно кривиться, і в очах крутиться гірка сльоза...

Що то? Щось грюкнуло дверима й полопотіло босими ногами... Кінець?

Я завмер на місці, й серце моє стало. Щось переливається, і дзвенить відро залізною дужкою. То Катерина внесла щось у хату. Я бачу сю стурбовану й заспану жінку; вона покірливо товчеться по ночах, вона теж любить нашу Оленку. Добра душа!..

І знов усе тихо, коли б не той свист здушеного горла, не те сичання чигаючої смерті... Куди мені втекти од того свисту, де мені подітися? Я не маю вже сили слухати його... А тим часом я цілком певний, що я не вийду з сеї хати, бо я *не можу не слухати його.* Він мене приковує. Поки я чую його, я знаю, що моя дитина ще жива. І я ходжу і мучусь, і в мене всі жилки болять од того свисту...

Вже пізно. Лампа починає чаділи й гаснути. Я чую, що тріщить гніт, і бачу, як блимає світло — то підіймається, то падає, мов груди моєї дитини. Я з жахом вдивляюсь у сю боротьбу світла з життям, і мені здається, що в той мент, як воно погасне, одлетить душа моєї Оленки.

Страх який я став забобонний! Я засвічую свічку і раптом, набравшись зваги, гашу лампу. В хаті стає темніше, пропали блиски й різні тіні, на всьому ліг сірий, сумний колорит. Сумно стало в моїй хаті. Я волочу втомлені ноги поміж сірими меблями, а за мною тихо волочиться моя згорблена тінь. Голова снує думки. Про що я думаю? Я думаю про щось чуже, стороннє, неважне, а проте тямлю, що я не забув свого горя. Якісь голоси говорять у мені. «Чи не хочете оселедця?» Що? Якого оселедця? Я не задумуюсь над тим. Хтось чужий поспитав, і так воно лишилося. «Гідрохінон... гідрохінон... гідрохінон...» Чогось се слово мені вподобалося, і я повторяю його з кождим кроком і боюсь пропустити в йому якийсь склад. Воно якусь дивну полегкість робить моїм гарячим очам; вони спочивають, солодко спочивають, і перед ними починають простягатися довгі зелені луки з такою свіжою травою... Не чую свисту, затихло калатало...

Годинник у столовій пробив другу. Голосно, різко. Сі два дзвінки впали мені на голову, як грім із неба, як ніж гільйотини. Вони мене мало не забили.

Коли ви в горі, коли ви щохвилини сподіваєтесь якогось лиха і душа ваша напружена, мов струна на

струменті, раджу вам зупинити годинники. Якщо ви стежите за ними, вони без кінця продовжують ваші муки. Коли ж забуваєте за них, вони нагадують про себе, як цегла, що падає на голову. Вони байдуже рахують ваші терпіння й довгими стрілами-пальцями наближають хвилину катастрофи.

З-перед очей моїх пропали зелені луки, і я знов почув далеке калатало...

Вікно сіріє. В хаті все так само, як і досі було: так само нагинається од руху повітря жовте полум'я свічки, так само хилитаються тіні й висить морок, а проте є щось нове. Певно, сіре вікно.

Я роблюсь занадто чутким, мої очі помічають те, чого раніш не бачили. Я бачу навіть себе, як я ходжу з кутка в куток поміж не потрібними мені й наче не моїми меблями; бачу своє серце, в якому немає найменшого горя. Що ж, смерть — то й смерть, життя — то й життя!..

Двері од кабінету рипнули, і в хату тихо входить лікар. Хороший, давній друже! Він тільки що зі спальні, од моєї дитини. Він стискає мені руку й дивиться в очі. І я розумію його. Нема рятунку? Нема, кажуть його чесні очі. Він непотрібний і одходить, а на порозі стоїть жінка і повним благання й надії поглядом проводить його через усю хату, наче він несе з собою життя нашої Оленки.

Потому вона переводить очі на мене. Гарячі й темні од нічниць і тривоги, блискучі од сліз і гарні. Її чорне волосся, зав'язане грубим жмутом, таке м'яке і тепле. Все се я бачу. Я все се бачу. Я бачу її миле заплакане обличчя, її голу шию і злегка розхристані груди, звідки йде запашне тепло молодого тіла, і в той мент, коли вона лежить у мене на грудях і тихо ридає, я обіймаю її не тільки як друга, а як привабливу жінку, і наче крізь сон тямлю, що в голові моїй лишається невисловлена думка: «Не плач. Не все пропало. Ще у нас будуть...» А, підлість!.. Як може родитись така потіха під свист здушеного смертю горла? Оленка вмирає... Ні, се не може бути... Се дико... се безглуздо... Хто її забирає? Кому потрібне її життя?.. Хто може виточити кров мого серця, коли я ще живий... мою Оленку, мою радість, мою дитину єдину... Ні, не може того бути... не може бути... А, се безглуздо врешті, кажу я!..

Моя жінка, сполохана стогоном із спальні, метнулась туди, а я кидаюсь по хаті, як зранений звір, і в непогамованій злобі розпихаю меблі, й хочу все знищити. «Се підло, се безглуздо»,— кричить у мені щось, і зуби скриплять од скритого в серці болю. «Сто чортів! Се насильство!» — бунтує моя істота. «Се закон природи»,— говорить щось іззаду виразно, але я не слухаю і бігаю по хаті. З моїх уст готові зірватися грубі слова лайки, і я говорю їх, говорю уголос і сам лякаюсь свого голосу. Щелепи мені зводить, холодний піт вмиває чоло... Я падаю в крісло, закриваю очі долонею... А-а!

Я сиджу так довго.

Чи то мені здається, чи справді свист тихшає? Що ж воно — кінець? Але жінка мовчить, не чутно плачу. А може, їй легше? Може, їй легше, моїй дитині? Може, все минеться, вона засне і завтра її очка будуть сміятися до тата? Хіба ж се неможливо? Хіба ж я сам, як був дитиною, не вмирав уже, навіть лікарі од мене одмовились, а проте... Господи! Єсть же якась сила, яку можна вблагати!

Свистить? Ні, справді, наче легше їй дихати... Коли б тільки заснула. Коли б заснула... То я, мабуть, помилився при прощанні з лікарем. Він не міг би дивитись так сміливо мені в очі...

Раптом дикий крик, крик матері, викидає мене з крісла. Ноги мої мліють, але я біжу... Я мчусь наосліп, все перекидаю, б'юсь руками об двері й наскакую на жінку, що в істеричному нападі ламає руки... Я все розумію. Аж ось кінець.

Ну, з *тою* мені вже нічого робити, треба заспокоїти жінку. Я її обіймаю, втишую, говорю якісь слова, яким сам не вірю, і цілую холодні, мокрі од сліз руки. За поміччю Катерини, лаврових крапель, поцілунків і холодної води мені вдається врешті очутити жінку й вивести її зі спальні. Вона вже не кричить, вона гірко, нерозважно плаче. Хай виплачеться, бідна.

А я біжу у спальню. Чого? Хіба я знаю? Щось тягне мене. Я стаю на порозі й дивлюся. Я чую, що мої лиця присохли до вилиць, очі сухі і не змигнуть, наче хто вставив їх у рогову оправу. Я бачу все незвичайно виразно, як у гарячці.

Посеред хати, на великому подвійному ліжку, на білих рядинах, лежить моє кришенятко, уже посиніле. Ще

дихає. Слабий свист вилітає крізь спечені уста і дрібні зубки. Я бачу скляний уже погляд напівзакритих очей, а мої очі, мій мозок жадібно ловлять усі деталі страшного моменту... і все записують... І те велике ліжко з маленьким тілом, і несміливе світло раннього ранку, що обняло сіру ще хату... і забуту на столі, незгашену свічку, що крізь зелену умбрельку [1] кидає мертві тони на вид дитини... і порозливану долі воду, і блиск свічки на пляшці з лікарством... Щоб не забути... щоб нічого не забути... ні тих ребер, що з останнім диханням то піднімають, то опускають рядно... ні тих, мертвих уже, золотих кучерів, розсипаних по подушці, ані теплого запаху холодіючого тіла, що виповняє хату... Все воно здасться мені... колись... як матеріал... я се чую, я розумію, хтось мені говорить про се, хтось другий, що сидить у мені... Я знаю, що то він дивиться моїми очима, що то він ненажерливою пам'яттю письменника всичує в себе всю сю картину смерті на світанні життя... Ох, як мені гидко, як мені страшно, як ся свідомість ранить моє батьківське серце... Я не витримаю більше... Геть, геть із дому якомога швидше...

Цвітуть яблуні. Сонце вже встало і золотить повітря. Так тепло, так радісно. Птахи щебечуть під блакитним небом. Я машинально зриваю цвіт яблуні і прикладаю холодну од роси квітку до лиця. Рожеві платочки од грубого дотику руки обсипаються і тихо падають додолу. Хіба не так сталося з життям моєї дитини?

А проте природа радіє.

І чого не змогла зробити картина горя, те викликала радість природи. Я плачу. Сльози полегкості капають услід за платочками, а я з жалем дивлюсь на не потрібну мені зелену чашечку, що лишилась у руках...

Я не можу вернутись до хати і лишаюсь у саду. Ну, що ж — сталося. Факт. Може, їй ліпше тепер. Хіба я знаю?

Факт!.. А як трудно повірити мені сьому фактові, погодитися з ним. Ще недавно, усього шість — ні, п'ять день, як вона бігала тут у саду, і я чув лопотіння її босих ноженят. Чи ви завважили, яка то радість слухати лопотіння босих маленьких ніжок? Ще недавно — просто, здається, вчора було — стояли ми з нею під нашою люби-

[1] Умбрелька — ковпачок.— *Ред.*

мою вишнею. Вишня була вся в цвіту, як букет. Ми держались за руки, підняли догори голови і слухали, як грають у цвіту бджоли. Крізь білий цвіт виднілось синє небо, а на траві гралось весняне сонце.

А от тепер...

Вона була така втішна, ми з жінкою часто сміялись із її вигадок.

Коли я чесався щіткою, вона називала те «тато замітає голову», мої комірчики прозвала обручами, не вимовляла літери «р», а замість «стидно» казала «стиндо».

Хіба я можу забути, як вона, роздягшись на ніч, приходила до мене сказати на добраніч, у коротенькій сорочечці, вся тепла й рожева, з голими рученятами і з пухкими ніжками. Одною рукою вона притискала до грудей свою одежу, а другу закидала мені на шию й підставляла для поцілунку розпалену грою щічку.

Я не забуду щастя дотику до її шовкових кучерів, не забуду її душі, що дивилась крізь сині очі,— моєї душі, тільки далеко кращої, чистішої, невинної.

Яка-то вона тепер, моя маленька донечка? Ні, треба не думати, її нема. Нема. Де її поклали? Яка вона тепер? Я цікавлюся. Я нариваю цілі пучки цвіту яблуні, повні руки, і несу в хату. Я не знаю, де знайду свою дитину, де її поклали,— і в першій хаті, в яку вступаю, в гостиній, натикаюсь на стіл, а на ньому...

То ти тут лежиш, моя маленька! Якою ж ти великою стала, як ти виросла зразу, наче тобі не три роки, а цілих шість...

Я обкладаю її цвітом яблуні зі всіх боків, засипаючи тими квітками, такими ніжними, такими чистими, як моя дитина.

Потому дивлюся на неї.

Вона лежить, простягши голі ручки, витягнена й ненатуральна, як воскова лялька. На ній коротенька біла сукеночка і жовті нові капчики з помпонами, що я недавно купив їй. Вона так тішилася ними.

В її головах горить світло. Се чудне, неприродне, бліде, мов мертве, світло серед білого дня. Тремтячим блиском воно цілує мертві щічки.

Я дивлюсь на се воскове тіло, і дивний настрій обхоплює мене. Я почуваю, що воно мені чуже, що воно не має жодного зв'язку з моїм живим організмом, в якому тече

тепла кров, що я кохаю не те, що я сумую не за ним, а за чимсь іншим, живим, що лишилось у моїй пам'яті, відбилось там золотим промінням.

А моя пам'ять, той нерозлучний секретар мій, вже записує і сю безвладність тіла серед цвіту яблуні, і гру світла на посинілих лицях, і мій дивний настрій...

Я знаю, нащо ти записуєш усе те, моя мучителько! Воно здасться тобі... колись... як матеріал...

Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?

Чернігів, 1902

З ГЛИБИНИ

ХМАРИ

Коли я дивлюсь на хмари, ті діти землі і сонця, що, знявшись високо, все вище і вище, мандрують блакитним шляхом,— мені здається, що бачу душу поета.

Я впізнаю її. Он пливе, чиста і біла, спрагла неземних розкошів, прозора і легка, з золотим усміхом на рожевих устах, тремтяча бажанням пісні.

Я бачу її. Велика і важка, повна туги й невиплаканих сліз, вагітна всіми скорботами світу, темна од жалю до нещасної землі, вона клубочиться чорними хвилями, важко дихає переповненими грудьми, ховає лице од сонця і гірко плаче теплими сльозами, аж поки не стане їй легше.

Я знаю її. Вона... Неспокійна, вся насичена вогнем, вся палаюча великим і праведним гнівом. Мчиться шалено по небу і підганяє лініву землю золотою різкою... Вперед... вперед... швидше разом із нею... в мільйон раз швидше в повітрі... І гукає так, щоб всі почули, щоб ніхто не спав, щоб всі прокинулись...

Я розумію її. Вічно невдоволена, вічно шукаюча, з вічним питанням — нащо? до чого? — вона спустила сірі крила над землею, щоб не було видко сонця, щоб потопала в тінях земля, і сіє дрібну мряку суму...

Поете, я не дивуюсь, що любиш хмари. Але я співчуваю тобі, коли з тужливою з а з д р і с т ю стежиш за хмаркою, що тоне, розпливається і гине в блакитній пустелі...

УТОМА

Душа моя втомлена — і навіть той жаль, що почуваю, нагадує лиш усміх, застиглий на обличчі мерця...

Я маю жаль до неба, бо хмари, що проходять по ньому, не лишають там жодного сліду: воно знов стає ясним й блакитним.

Жаль маю до землі, бо тіні, що вкривають її, пересунуться на інше місце, і, де було тьмяно і сумно, знов ляже золото сонця.

З жалем дивлюсь на воду: мов дзеркало, одбиває вона красу світу, і коли невдоволена навіть — ламле всі лінії й фарби і *творить* своє.

І маю жаль я до осінньої рослини: кожна брунька ховає в собі надію життя і дасть нові пагони.

Тоді як я...

Тоді як попіл надій моїх нерухомою хмарою завис наді мною, тоді як сонце щастя не зжене з душі тіней, як дзеркало душі моєї померкло, потьмарилось, не одбива нічого, тоді як те, що облетіло і стало голим,— не розів'ється знову.

І чом не живу я, вища істота, як те мертве небо, як нежива земля, як вода, як рослина?

Спитати?

Не хочу... Втомився...

САМОТНІЙ

Я слухаю співи, яких ніхто не чує: то співає моя душа.

Завжди і всюди чую її любимий приспів:

— А ти самотній!..

І ніщо не заглушить — я се знаю,— ніщо не заглушить тихого співу: крізь стогін хуги, крізь сміх весни, крізь регіт грому і плюскіт зливи — я все вчуваю:

— Самотній!.. Самотній!..

Навколо люди. Блищать їх очі, тремтять їх голоси... Снує срібну нитку розум і золоту — серце, хвиля життя виходить з берегів, шумить і грає,— і коли до уст моїх торкається келих веселощів — я чую вже знайомий реквієм душі:

— А ти самотній!..

Я плачу. З мого серця теж ллється струмок в море людського горя. І хоч тепла рука моя простягнена для дружнього стиску там, де його треба, хоч душа моя розкрита для чужого горя, як квітка для роси, а проте... а разом з тим — я чую — встає з глибини, як вічне прокляття:

— Ха-ха! Ти все ж самотній!

І коли навіть біля серця мого б'ється кохаюче серце, коли дві іскри злучаються в поломінь щастя, коли здається, що сфінкс розгаданий вже,— і тоді навіть...

...І тоді навіть чорним клубком котиться в грудях моїх болісний й гордий покрик:

— А я... самотній!..

СОН

Снилось мені — чи ж снилося мені? — що в грудях у мене лиш половина серця.

— Де друга? — мучився я.

А та, що лишилась, билась тривожно у грудях, і в кожнім тріпотанні чув я жадливий і владний голос:

— Шукай.

І я шукав.

Широкими світами, потоком життя, між натовпом й тиском мчав я розділене серце, і скрізь ввижалась мені рідная половина.

І радісно розкривались свіжі краї серця, і лилась найкращая кров у другу, здавалось, знайдену половину.

Та я помилявся. Краї не зростались у цілеє серце, а все було дві половини.

Й, скрегочучи з болю зубами, одривав і волік я — не мчав, а волік я скривавлене серце, бо все чув голос:

— Шукай...

І так було довго, і так було завжди...

Та коли врешті настала зима, коли на голову мою впав перший сніг, я знайшов те, чого шукав.

Останнім тріпотанням забилось спустошене серце — й, безсиле, одмовилось розкрити зів'ялі краї до рідної половини.

І тоді — ви розумієте? — тоді підняв я очі догори, до білого снігу, і зором зацькованого звіра благав його: іди... іди.. спадай, покрий навіки...

Так снилося мені — чи ж снилося мені?..

У ГРІШНИЙ СВІТ

НОВЕЛА

Там, за горами, давно вже день, і сяє сонце, а тут, на дні міжгір'я, ще ніч. Простерла сині крила і тихо вкрила одвічні бори, чорні, похмурі, застиглі, що обступили білу церковцю, немов черниці дитину, і пнуться колом по скелях, усе вище та й вище, одні по других, одні над другими, до клаптя неба, що таке невелике, таке тут синє. Бадьорий холод сповняє сю дику чашу, холодні води спадають по сірих камінняхах, і п'ють їх дикі олені. В синіх туманах гомонить Алма, й купають у ній сосни свої коструватії віти. Сплять іще велетні гори під чорним буком, а по сірих зубцях Бабугану повзуть, мов дим густий, білії хмари.

На дні міжгір'я тихо, похмуро. Лиш кволі, жалібні згуки монастирського дзвону сумно лунають у долині.

Монастир уже не спить. Із келії матушки-ігумені вискочила келейниця і кидалась по подвір'ю мов тороплена. Сестра Аркадія, скромно спустивши вії над пісним видом, спішилась до матушки з букетом троянд, іще мокрих від роси. Її проводжали лихі погляди стрічних черничок. Із літньої кухні дим бухав хмарою, а послушниці, в темних одежах, блукали по двору, ліниві і заспані. В білій капличці, де в кам'яну чашу стікала чиста цілюща вода, рівно горіли, мов золоті квіти, свічки, запалені кимсь із богомольців.

Дві послушниці гнали корови на пашу. Старий чернець, що лишився на парафії з того часу, як монастир сей обернено в жіночий, сухий, згорблений, знищений,

немов викопаний з землі, волікся до церкви. Ледве пересуваючи тремтячі ноги та стукаючи по камінцях патерицею, що ходором ходила в його сухій руці, він кидав останні іскри з погаслих очей услід коровам та лаявсь:

— У-у!.. кля-а-ті!.. нагидили... женського п-полу!..

І тикав патерицею услід коровам.

Послушниці осміхнулись.

З вікон матушки-казначеї визирнуло на них бліде, винувате обличчя з великими підведеними очима, з волоссям у безладді, без каптура.

— Се вже знов матушка Серафима бачила привиди,— стиха обізвалась молодша послушниця, ззирнувшись із старшою.

В тої блакитні очі сумно всміхнулись.

Гнали корови високо у гори, на полонину. Гойдаючи злегка рудими боками, п'ялись по крутих стежках корови, за ними йшли сестри. Попереду молодша — Варвара, міцна, кремезна дівка, за нею Юстина, тонка, делікатна, в чорній одежі як справжня черниця. Ліс обгортав їх, холодний, сумний та мовчазний. На них насувались чорнії буки, повиті в жалобу тіней, сиві тумани з дна урвищ, росяні трави, холодні скелі. Над головами котились хвилі холодного, чорного листу. Навіть сині дзвіночки сіяли холод на трави. Кам'яна стежка, мов тропа дикого звіра, сплітала петлі по боці гори, сюди й назад, усе вище та й вище. Рябі мармурові пні буків злізали з дороги униз, немов западались, і вже стелили темну корону аж під ногами. Цупке коріння спліталось у клубки й повзло по горах, немов гадюки. Черниці йшли далі. З одного місця їм удалось побачити дно ями, малу церковцю і білі дімочки, де жили сестри. В церковці співали. Жіночі голоси, чисті, високі і сильні, мов янгольські хори, вели побожну пісню. Вона так дивно гучала під чорним склепінням.

Юстина стала. Вся тиха, просвітлена, слухала співу.

— Ходім,— обізвалась Варвара,— вже пізно... Матушка-ігуменя звеліла малину збирати, як вернемо з лісу...

Юстина зітхнула.

— Колись і я так співала... поки голос не пропав від застуди...— сумно сказала вона.

І понесла у грудях далі, у чорну тишу лісу, ті співи, яких не могла вже добути з слабого горла.

А тиша стояла справді велика. Камінчик, скотившись із-під ратиці корови, або суха гіллячка, зачеплена ногою,

справляли такий лускіт, паче щось велике валилося в горах і розсипалось. Ся тиша дратувала: хотілось скрикнути, гукнути, хотілось її палякати.

Дедалі попадались уже сосни, старі, руді, кострубаті. Їх довгі галузки спускались у провалля, як руки. По сухій глиці сковзалась нога. Соснові шишки, великі й порожні, котились під ноги або дивились із трави десятками очей на схилені голови синіх дзвіночків.

— А матушка-ігуменя й сьогодні сердиті...— обізвалась Варвара.— Давно помирились із матушкою-казначеєю... Плакали, цілувались, а знов бучу збили... Кличуть учора до себе матушку Серафиму: «Ти, кажуть, знов за своє? Ти знов проти мене бунтуєш сестри? А-а! Я знаю, вони тебе більш люблять, аніж мене, бо я, бач, деспотка, мучу всіх, роботою зануджую, голодом морю... Я краще з'їм, я собі рибу купую, я все варення з часм попила... я... я... Я всім покажу! Я тут ігуменя... Всіх прожену, розточу погане кодло, розвію по світу...» А сама аж пожовкла, цішком стукає по помосту, і каптур, прости господи, з'їхав набік... Ну, матушці Серафимі зразу вже ясно, чия то справа. Вона й каже: «То все Аркадія набрехала...» Кличуть Аркадію. Та очі додолу, голову набік — і я не я... то десь Секлета... Кличуть Секлету; та плаче, присягається... Потому Секлета при всіх сестру Аркадію брехухою й шпигункою назвала... Мало не бились...

— Таж чула... Сестра Секлета погано зробила... Для бога все треба стерпіти.

Юстина закашлялась.

— Може, швидко йдемо?.. Треба терпіти... Не стерпиш, коли Аркадія на всіх набріхує матушці-ігумені. Та на роботі стояла, та лінується, а та їсти не хоче за трапезою, окремо в келії своє їсть... а та судила матушку-ключницю, що скупа... Ну, матушка-ключниця гніваються, а обіди ще гірші, охлянеш на роботі... Пересваряться всі, перегризуться, вогнем дишуть одна на одну, усі сердиті... Слова не промовлять до себе, от як Секлета з Мартою... півроку не розмовляють уже... вороги люті... По цілих днях кипить у нас, як у пеклі, прости господи гріха, а матушка-ігуменя... Ай! Як тут гарно!

Послушниці зупинились.

Поки вони злазили вгору, діл западавсь їм із-під ніг усе глибше та й глибше, вростав у землю, у чорну безодню, тоді як гори росли, виростали і розгортались. З-під

сосен, як із вікон, виднілись далекі і близькі гори. Немов острови на морі туману. Вже трохи розвиднілось. Повітря зробилось прозорим та ясним, і буки зазеленіли у ньому, як рута. А там, де сонце торкнулось вершечків дерев, листя спалахнуло злото-зеленим вогнем і стало прозорим, як скло. Здавалось, воно дзвеніло. Рядом курилась туманом важка соснова гора, закурена, спалена вогнем, який лизав іще червоним язиком вершечки пнів. А там знов бук та грабина, затоплені синім мороком ночі, немов повиті мріями, збігали, як драбина Якова, з неба в долину та єднались із далекими тінями гір, прозорими і легкими, як дим із кадильниць. І вся ся гармонія ліній і фарб, сей ранішній сон неба, ся пісня тиші здіймали душу у небо.

— Яка краса, господи,— зітхнула Варвара.

— Гарно... а восени краще,— відповіла Юстина.

Вона любила осінню пору, коли повітря таке прозоре, що гори, здавалось, зсувались й стояли, як стіни храму. Ліс одягався тоді у жовте й червоне листя, а сонце обертало його у золото й вогні. Їй здавалось тоді, що то сонми священиків, у золотих ризах, із палаючими свічками в руках, правлять службу божу, а купи чорних сосон, мов сестри-черниці, побожно схилившись, слухають святі слова. Вона чула тоді співи.

Вона любила холодні осінні ночі, повні місячного сяйва, коли ревіли в далеких горах олені та справляли смертельні бої, а гірські ліси, як море, котили чорні хвилі, по яких пливла, неначе човен із вітрилом, біла церковця. Так страшно було у такі ночі.

Послушниці рушили далі, а з ними рушили й гори, міняючи форми та фарби.

Корови зайшли вже далеко вперед і треба було їх наздогнати. Ліс усе густішав, чорнішав. Скрізь п'ялись сосни, буків уже не було. Стежка ставала прикрішою. Засипана глицею, що віддавала прілим духом, вона перепинялась часом здоровим деревом, виваленим із корінням, сухим і колючим. Із трави йшов запах чебрецю та диктамнусу. Раз у гущі лісу мигнуло щось і зникло. Наче гіллячки ожили. То проскочили струнки, тонконогі сарни — і знов усе тихо. Знов чорне склепіння та вогкий холод.

— Ти кажеш, терпи...— почала знову Варвара.— А правда ж де? От хоч би й ти. Така тиха, спокійна, вже рясофорна, а ворогів маєш... Усі знають, що ти недужа, не

можеш страви нашої їсти... А матушці-ігумені кажуть, що ти вередуєш... Хто коло неї впадає, улещує, той ласку має, на роботу важку не ходить. А от тебе посилають...

Юстина мовчала.

Корови заревли — товар, мабуть, зачули. Тепер полонина була десь близько, треба було спішити. І справді. Раптом ліс розірвався. Сосни немов розступились і обгорнули поляну, свіжу, похмуру, куди, як на ложе, спадали сині роси. Старезний дуб, посаджений серед поляни святим Кузьмою, чорний, кошлатий, немов його заступник, вітав іздалеку гостей, прохав спочити. Корови бродили по паші, а чорні буйволиці, малі й горбаті, покинувши їсти, повернули до гостей свої волохаті шиї і дивились на них червоними, недобрими очима.

Під дубом варив щось на вогниці пастух.

Тепер можна було вертати додому. Та їм не хотілось. Загріті крутими стежками, напоєні гірським повітрям, послушниці були веселі.

— Поліземо далі, на шпиль,— прохала Варвара.

Вона вся зачервонілась, чула смак волі і зовсім забула про малину.

Юстина не змагалась.

Вгорі ліс був густіший та ще чорніший. Гори десь щезли. Настала ніч. Кострубате галуззя, мов чорні ведмежі лаби, простягалось над ними, ловило за спини і било по лиці. Варвара з Юстиною раз у раз кланялись їм, немов приймали благословення. Засапались, упріли, ледве переводили дух, а лізли далі. Проходили повз галяви з свіжовитолоченою травою, де ще сеї ночі лежали олені, минали не видані в долині квітки, сірі мхи, якими, як косами, пообростали дерева. Все лізли далі. Ще трохи... ось швидко... ще...

І раптом стали. Посліпли. Море світла залляло їм очі. Тремтячі, зворушені, розплющили очі. Перед ними лежав той далекий, грішний світ, із якого вони втекли колись у тиху, чорну яму, принадний, веселий, у сяйві, як мрія, як сам гріх. Далеке море одкрило широкі обійми зеленій землі і радісно тремтіло, немов жива блакить неба. А земля мліла й сміялась в обіймах, немов упоєна коханням жінка, і блищали на сонці рядки білих домів, як дрібні зуби у неї, а зелені долини стелились далі, як коси. І вся ся дивна країна пливла кудись у морі теплого світла, в широкім, необмежнім блакитнім просторі. З лівого боку

важко лежав на землі похмурий Чатир-Даг, а з правого — лізла на небо чортова ступанка Бабугану, пагріті скелі, сірі і голі, як земля-мати родила.

Послушниці скаменіли, як зачаровані. І тоді як Варвара слухала якісь голоси, солодкі, спокусливі, якісь заклики грішного світу, душа Юстини розпускалась у блакитнім повітрі і співала молитву тим чистим голосом, який не міг ніколи добутись зі слабого горла.

Варвара перша отямилась.

— А наша ж малина! — гукнула налякапа. І той вигук скинув їх раптом із гори в долину, під білу церковцю та тісні келії.

Знов чорний морок, знов море листу, та ж сама дорога. І поки мчались крутими стежками, як дикі сарни, сусідні гори, залиті вже сонцем, зелені й чорні, високі й нижчі, скакали за ними, росли і спадали, зникали й з'являлись, щоб гнати за ними. Добігли до церкви.

Снують по подвір'ю черниці, немов сновиди. Сюди й туди. З келії в кухню, з кухні у келію. Немов шукають, чого не згубили. Сонце вже припікає. Стоять богомольці. Одна черничка гукає другій:

— Сестро Мокрино, неси самовар гостям...

— Неси сама...

І обидві зникають.

Горбата сестра Анфіса сидить уже в крамниці поміж образами, лиха, надута, чимсь невдоволена, немов павук той, заснована вся павутинням злості, і стежить недобрим оком за ворогами.

Богомольці чекають. Збились у купку. Висока, чорна, поважна суне в капличку до чаші з водою сестра-казначея. У руці має сачок на довгій тичці, озброєний в хрести, яким буде ловити не рибку, а гроші, що накидали в воду богомольці. Навіть калитку на поясі в неї захища святий хрест.

Зупиняє Варвару:

— Що ж ви оце робите? Чом малини досі не рвете?.. Таж матушка-ігуменя...

Мовчать, винуваті, й хапаються бігти.

Матушка Серафима спускає очі додолу і стиха каже:

— Знов сеї ночі бачила...

Тепер уже не можна тікати. Матушка-казпачея любить звірятись молодшим. Ті її більш розуміють.

Вона спочатку зітхає, втуплює потім підведені очі кудись у простір, у лісову пітьму, і сливе шепче:

— Тільки здрімнула, чую,— знов він стоїть наді мною. Розплющую очі — а він такий благолiпний, кучері в'ються по плечах, щоки рум'яні, очі як свічі, поклав свою руку на мої плечі та й каже: «Чого лежиш тут на моєму ложі? Це моя келія, я жив тут довго, спав тут, молився...» А мені страшно, вогонь йде по тілу... Чи не сатана то в образі прекраснім, надісланий з пекла во іскушеніє... Свят, свят, свят... А він нахилився, аж кучері лоскочуть... «Вставай, Серафимо...»

— Матушко, чи не можна б нам самовара? — переймають богомольці якусь черничку.

— Треба б сестрі Марії...— й проходить далі.

Сестра Анфіса стає на дверях крамнички.

— Отак... одна на одну скидають... ліниві ж, господи! — закидає вона свої тенета на черничку.

— А вам яке діло?

— А таке... Дух лінощів побіждається духом працьовитості...

— А про дух сквернословія й забули?.. Прочитайте краще для себе... Недурно про вас кажуть...

— Хай господь пробачить тому, хто лихе каже. А хто казав? Що говорив? Дармоїдки, брехунки... язикодзвони... нехай он матушці-ігумені скажу...

— Кажіть!.. Про вас усі знають...

З кухні вискакує сестра Марія. Очі заплакані, червоні.

— Сварились? — цікавиться сестра Анфіса.— Ай, грішка.

— Помирилися... Три дні мовчали... Аж сумно стало...

— Надовго ж?

— А господь знає...

— Тут богомольці самовара просять... чаю хотять попити...

— Самовара? Коли б сестра Секлета... Та де ж се Секлета?.. Секле-то! Секлето-о-о!..

Даремно носився той поклик по мертвому двору, даремно бився об ліс, об стіни церковці, що тихо дрімала на сонці, вся біла, мов вишня в цвіту. Ніхто не обізвався.

Потиху дзюрчала і сливала у чаші в капличці цілюща вода, а над нею палали свічки, як вогняні квіти.

— Сиджу я, тремчу вся,— тягне своє матушка Серафима,— соромно так мені, чудно, а він нахилився і гласом

таким соло-одким, таким співо-очим... Ви смієтесь? — раптом остро питає вона черничок, наморщивши чоло і вся збілівши.

— Та ні, матушко... господи!..

— Ви сміється... бачу... Таж то був інок, кажу вам, чернець, а не хто... У-у! Невірні, у них на думці саме лиш грішне... Марш мені зараз малину рвати!.. Геть!.. Не треба мені нікого... нічого... У-у!..

І, скинувши па послушницю гнівний, болісний, як у мучениці, погляд, матушка-казначея підпяла угору довгий сачок, як оборону від напасті, і пішла до каплички.

На ходу вона злегка хиталася і гугнявим голосом вичитувала:

— Святії безсребренице і чудотворці, Кузьмо й Дем'яне, посітіте немощі наша, тунє приясте, тунє дадіте...

Золоті хрести на держалні сачка блищали на сонці...

* * *

В малиннику тихо. Хоч сестра Секлета вкупі з сестрою Мартою збирали там ягоди, але вони вже півроку не розмовляли з собою.

— А тут були матушка-ігуменя,— обізвалась до послушниць, що саме надходили, Секлета,— про вас питали... Сердяться, що мало зібрали малини...

Варвара з Юстиною стали на роботу. Вони теж затихли. Самі ж матушка-ігуменя сердяться!..

Немов іще тихіше стало в малиннику. Мовчали сестри, мовчки стояли зелені стіни гір, у тишу повилась глибока долина, послана м'яко зеленим буком, налита золотом сонця; сім чорних горбів мовчки дивились углиб, а по них сходили рядками сосни, немов чернечі процесії. І тільки глибоко, па дні міжгір'я, плигаючи з скелі на скелю, ревла і шуміла бистра Алма та розсипала холодні води по каменистому ложі.

Так сумно стало. Ігуменя сердиться. Всі ті чотири чернички, що кидали мовчки стиглу малину на дно кошиків, зазнали вже гніву матушки-ігумені. Всіх їх покарано сею ж зимою. Юстині згадалась та пам'ятна зима. По цілих днях й ночах сипав та й сипав сніг і врешті засипав яму. Засипав дороги, засипав ліси, долини і Алму... Від усього світу відрізав... А коли хмари подерлись і сіли на гори,

впав із неба холод, неначе гнів божий... Тріщали з ляку дерева, тріщала церква і з'яли сестрички. Сонце сховалось за гори й ходило там десь короткими днями, а в ямі лишилась ніч... Довга, безкрая й сумна, як плащаниця. По цілих днях горіло в келіях світло, куняли над килимами сестри, згинали спини й псували очі!.. Почались сварки, росла незгода, тяглась ворожнеча, довга, уперта, як ті дні-ночі. Коли ж гасили світло й грішне тіло йшло на спочинок, сон кидав очі і замерзав десь у келії. Несила було заснути... так було зимно.

По цілих ночах тремтіли сестрички, а дров не давали... Матушка не звеліла. І от вони согрішили. Вона, Варвара, Секлета і Марта та ще дві чернички... Потай, по ночах, поринаючи глибоко в холодний сніг, вони збирали в лісі сухе ломаччя й гріли келії. Дізналась матушка — з монастиря прогнала. Усіх шістьох... Пішли вони з плачем у сніг, у холод, в лихій одежі... Соромно було, жалко... Та вже з дороги їх завернули... Змилувалась ігуменя-матушка... Дві не схотіли, пішли у світ... Відтоді і голос пропав у неї, як застудилась.

— Не знати, де тепер Ганна, що не схотіла вернутись? — подумала вголос Юстина.

— Я бачила її, як їздила в город,— обізвалася Марта.— Заміж уже вийшла. Чоловік слюсар, вона крамничку має... Така весела, здорова... Згадати, каже, не можу...

— А от Марія померла... царство небесне...— зітхнула Варвара.

Всі теж зітхнули й замовкли.

— Одні кажуть, що з горя, а другі — що застудилась, брівши глибоким снігом,— кинула Секлета.

Ніхто не відповів їй.

Знов тихо стало. Тільки гнулося малинове стебло та дощем падали ягоди в кошик.

— Чого воно так, скажіть мені, сестри!..— загадала Варвара і аж очі зробила великі.— Як перше люди спасались, то й добро людям робили... а от тепер...

— Все від бога... Не судіть, то й вас не осудять,— строго сказала Юстина.

Всі розуміли, на що Варвара натякає.

— Та годі вам! — гукнула весела Секлета.— Лови, Варваро! — І пожбурнула в неї стиглою ягодою.

Варвара розтулила рота, та ягода не попала.

— Ну, тепер ти! — і полетіла малина у рот Секлеті.

— Добра малина? — обізвався ізбоку знайомий голос.

Як із землі виросла сестра Аркадія, з пісним обличчям, із побожно згорненими на животі руками.

Ніхто не обізвався до неї.

— А я ще й не кушала... Дух чревоугодія побіждається...— і бачачи, що її не слухають, сестра Аркадія криво всміхнулась і пишком подалася далі.

— Христа продала б,— сказала Секлета.

Вони вже кінчили роботу, коли прибігла келейниця:

— Несіть швидше малину... та йдіть усі до матушки-ігумені... кличуть...

«Ну, щось уже буде!..» — подумали сестрички.

* * *

Кривульками в'ється біла дорога з монастиря святого у грішний світ. Пнуться над нею гори, шумлять старі буки, клекоче в долині Алма...

Сонце було вже низько. Зеленим вогнем горіло на ньому верхів'я буків, блищали, як срібні колони, пні, й блукали під ними їх легкі тіні. А там, де сонця нема вже, лізли у небо темні стіни, а з них, глибокі й чорні, дивились холодки.

Йшли по дорозі сестрички. Схилені голови, очі червоні, клунки на спинах, ціпки в руках. Попереду Варвара, за нею Юстина, а там дві інші, що рвали малину. Брели із раю у грішний світ, не стямившись, не спам'ятавшись. Так це все швидко скоїлось! Біда заскочила їх, як дощова хмара. Юстина ще й досі тремтіла, у неї все ще стояла перед очима висока чорна матушка-ігуменя: жовті мішки скачуть під злими очима, ціпок тремтить у руці, золотий хрест плигає по грудях. «Де малина? Пожерли?! Малина моя де?.. Розпутні!.. Геть звідси!..» Сестра Аркадія з пісним обличчям подає матушці святу водицю, просить напитись... «Геть із очей... Геть звідси! Всіх прожену... я... я...» Хлюпає вода на поміст, ціпок ходором ходить, хрест скаче на грудях, і скачуть мішки під очима...

Потому хаос, щось невиразне, чого й загадати несила... убогі клунки з убогим манаттям... тремтячі руки... сльози черничок... слова потіхи... крадькома, потай, щоб старші не бачили,— і під ногами дорога, довга, ганебна... А мозок, немов сокира, рубає: «Пожерли? Геть звідси!..» Навіть дерева шепчуть у чорних верхів'ях: «Пожерли? Геть звідси!..»

Лиця в Юстини горіли і жаль пік у грудях. Якась малина!..

Сестра Варвара ступала твердо, уперто, немов рвала пута. Зсунула брови, стисла уста і ціпком стукала в землю. Ні разу не стала, не озирнулась. Уся постать казала: далі від раю — ближче до грішного світу...

Позаду — вороги. Йшли мовчки, самотні, немов стіною розділені. Навіть їх тіні нарізно пливли по дорозі.

Сестра Юстина була прибита. Не мала сили нічого забути. Вона не забула своєї келії, тісної та тихої, як домовина... Вечірніх тіней, тремтячих від світла лампадки... Малого віконця, яке містило в собі високі гори, і чисте небо, і ясне сонце... прекрасний світ божий... Її душа не могла раптом порвати побожних мелодій, чистих і гарних, як янгольські хори. Забути солодкі молитви на кам'яному помості в кутку темної церкви... Чорних сестричок, що йдуть рядами... Усього того, до чого звикла. Що з нею буде? Куди подітись? В широкому, чужому світі, від якого відвикла. Куди веде ся біла дорога, що плете петлі у горах, чужих, невідомих, холодних?

А ліс мовчав. Мовчки йшли сестри, і кожна зокрема несла свої думи.

Раптом щось їй причулось... Ні, то причулось...

Так жалко, так сумно, душа спливає сльозами...

— Сестро Секлето, де заночуєм?

Ласкавий голос... Хто се промовив? Тепло, сердечно, мов сонце вечірнє. То їй почулось...

— Сестро Секлето, де заночуєм?

— Сестричко Марто!..

Невже то промовив до ворога — ворог?

Навіть Варвара здригнулась і стала.

Вони озирнулись.

Сестра Секлета лежала на грудях у Марти, і чорні плечі її тремтіли від плачу.

— Прости!

— Хай бог простить!..

Юстина глянула на Варвару... Бліді уста в неї затремтіли, як у малої дитини.

У Варвари текли з очей сльози...

Щось важке й болюче підкотилося Юстині під серце, раптом трісло. Зробилось так легко, так радісно, як іще ніколи. Вона стояла і несвідомо шептала:

— Сестричко... сестро...

І це маленьке слово, промовлене так щиро ворогами отут, на дорозі у грішний світ, слово, яке вона тисячі разів повторяла досі холодними устами там, у монастирі, раптом набрало для неї якоїсь незвичайної краси, якогось особливого тепла і співало в душі, як пісня.

Вона немов уперше промовила: сестро... сестричко... Воно їх єднало краще, міцніше, як досі... Від нього розступались чорні бори і не страшним став той невідомий, далекий, той грішний світ...

Всім стало легко. Всі обіймались.

— Сестро Секлето!..

— Сестричко Марто...

Їм усім хотілось якнайчастіше казати те нове слово, мов тільки знайдене, просте і рідне.

Їм усім хотілось узятись за руки і йти так далі, в згоді й спокої...

— Сестро Юстино...

— Сестро Варваро...

Сонце ховалось за гори, і чорний морок вставав із мертвих борів. Та то байдуже, бо вони знали, що там, у долині, куди простують, світить іще сонце та б'ється хвиля живого життя...

1904, Чернігів

ПІД МІНАРЕТАМИ

ОПОВІДАННЯ

Як опинився Абібула сьогодні вранці на кладовищі, він і сам не міг би сказати. Завжди в ті дні, які кінчались великим благанням аллаха, молодий дервіш був сам не свій. Його тіло наче втрачало вагу і злегка тремтіло, душа ставала прозорою, мов вода річки, на дні якої бачиш каміння, або як скло, що дзвенить від кожного руху. Йому не хотілось сьогодні робити, і він не пішов до шевця, а подався отак, навмання, й забрів на кладовище. Злазив на гору, руду, спалену, вкриту сухим бадиллям, засаджену густо надгробниками. Минав сірі плити, поточені дощами та вітром. Поли його халата розвівав вітер і закидав на надгробники, що стояли сторч, немов здіймали угору кам'яні чалми і фези. Здавалось, мерці пробили тверду шкаралущу землі і посідали попліч у бур'янах. Розбиті плити лежали долі, засипані пилом, заплутані у будяки та павутиння. Кам'яні голови валялись окремо. Мармурові скрині над значними покійниками, з пишними арабськими написами, над якими працювала фантазія поетів, теж мертвих уже, пообсипались та завалились від часу. Абібула знав, що поле смерті, розлоге, запущене, дике, немов розвалений город, немов руїна руїни, помагало йому забути землю і зняти душу у небо. Щоб мати радість, яку давало єднання з богом, треба настрою. І от для сього він йшов серед мертвих, які вже, певно, тішились раєм. Підняв бліди вид і підведені очі до синього неба і тихо співав іляги [1].

[1] Духовні пісні.

Ах, коли б Ізрафіл [1] швидше взяв його душу, врятував від гріхів, від шкідливих багатств землі, від зазіхання на чужу працю! Нащо ти дурив себе цим світом? Хіба ж можна не вмерти, хіба ж є спосіб утекти від савана й життя дочасного на чорній землі? Душе, з тобою завжди Ізрафіл!.. Страшний міст Аль-Сират — неминуча дорога нам усім, та хто пройшов через його — матиме вічну утіху...

Абібула йшов далі. Його жовтий халат летів за ним і обгортав надгробники, червоний фез горів на сонці, як дикий мак, а очі блищали вогнем. Словами пісні він плакав над грішним світом, бо тепер хаджі [2] навіть забули дорогу честі, шейхи — своїх батьків, а судді — правду і справедливість. Учений софта ходить у зневір'ї, народ відкинув праву науку, а люди письменні не кращі за його. Ось який жах панує на нашій землі!..

Побожні пісні гойдали Абібулі серце, розкривали, як чашу, в яку мала сплинути нині ласка аллаха.

Бідний робітник, що зазнав ізмалечку нужду та горе, що бачив, як сильні пригнічують слабших, багаті — бідних і скрізь панує неправда, дивись на світ, як на загадку. Що все те значить? Сам він не знав, не міг сказати, а другі з його сміялись, називали афузом [3]. Усі були певні, що з хлопця нічого не вийде. І справді, Абібула міняв ремісників одного на другого і все кидав науку. Спочатку помагав батькові тесати надгробники, далі покинув, став мідником, а відтак опинивсь у шевця. Так-сяк скінчив науку, був уже майстром. Сього було мало, його се не вдовольняло. Ну що кому з того, що вмів пошити черевики? Що від того переміниться в світі? Що дасть йому? Для тіла він потребує так небагато, для душі нічого тим не придбає. Одна надія — аллах, великий, добрий і справедливий. Він тільки наситить й загріє журливу душу. Абібула рвався до нього. Вступив у науку до відомого шейха й зробивсь дервішем.

Абібула вийшов на гору і сів спочити. Під ногами в нього, за кладовищем, лежав у долині Бахчисарай. Збита маса домів, кам'яних стін, черепиці, тополь і мінаретів. Той самий хаос, та ж гущина, те ж кладовище. Сумне, сі-

---

[1] Ангел смерті.
[2] Ті, що їздили в Мекку.
[3] Юродивим.

ро-жовте поле смерті зливалось із морем дахів, що блищали й переливались на сонці червоною, зеленою й сірою черепицею, немов турецький килим. На високих білих стінах дворів, що ховали від людського ока жінок, спочивали галуззя жердель та горіхів або вився по них гнучкий виноград. Розкішні здорові тополі, густі, аж чорні, високо шуміли понад дахами, а стрункі мінарети, мов білі кипариси, п'ялись іще вище, немов намагались перерости їх, немов купали в блакиті неба жовтий півмісяць. А далі, на виднокрузі, простяглись гори, руді, спалені сонцем, обвіяні вітром, сумні, мертві й безлюдні. Круглі здорові скелі лежали на них, як велетенські чалми. Життя клекотіло внизу, в глибокій долині, а тут стояла тиша. Тут було небо, тепле, блакитне, в якому пливла і співала душа Абібули. Йому тут було радісно й добре...

Дервіш сидів так довго. Врешті піднявся. Згадав, що Мір'єм прохала віднести батькові чотки, до яких він так звик; хапаючись уранці в крамницю, він їх забув. Абібула обіцяв сестрі се зробити і тепер поспішав, щоб застати батька в крамниці, поки він не пішов до кав'ярні. Абібула спустився з гори.

Тепер він йшов вузькою, покрученою вуличкою, немов коридором, повним каміння та м'якого пилу. З обох боків здіймались брудні високі стіни, з щільно замкненими хвіртками, з домами, які дивились на нього глухими стінами або чорними вікнами, з гратами, як у темниці. На частих заломах попадались зграї собак і дітей — хлопці з червоними головками, як сироїжки, дівчатка в барвних халатах, із тоненькими кісками під золотим фезом. Вони все бігли з кухлями до фонтанів, із галасом, писком, дзвоном посуди. Часом під білими стінами тихо просувались жінки, завинені в біле, мов білі черниці, і раптом щезали у хвіртках, як привиди. Інколи розривалися стіни і відкривали вузенькі ходи, як шпари, в яких з'являлись на мить хвилі дахів, зелені тополі й білі мінарети на тлі блакитного неба. Потому знов йшов вузький коридор. Часом з'являвсь несподівано у фрамузі стіни фонтан, весь покарбований написами з корану, обліплений весь дітворою. Дзвінко спадала вода у мідні кухлі, весело дзюрчала живим струмочком. А далі знов була тиша, дивна тиша мертвого міста, в якому доми стояли немов надгробники, а фігури жінок лякали, як Лазар, що тільки встав із гробу, завинений ще у білий саван.

Посеред вулиці тихо ступав сумний дервіш й побожно згинавсь до землі, щоб підняти з дороги камінчик, о який могла б натрудити ногу коняка. Сонце пекло.

Чим ближче підходив Абібула до вулиці, де була крамниця батька, тим виразніше вуха його ловили гомін життя. Немов дика орда наступала на город і гвалтувала тишу стуком копит об камінь, скрипом арб і риком худоби. Коли ж Абібула дійшов до базару, його оглушив такий клекіт життя, що після тиші став нестерпучим. Правда, він звик до цього, але сьогодні це розбивало настрій. Вузьку, покручену вулицю, глибоку й каменисту, як дно висхлої річки, тіснили крамниці, маленькі, темні, немов закопчені димом печери. Скоріш намети, аніж будинки. Тут усе робилось на вулиці. Гладкі «фурунджі» по пекарнях, у високих фезах, із закачаними по лікоть рукавами, місили прилюдно тісто, а у великих печах палав такий вогонь, що аж на вулиці ставало душно. Шевці, підібгавши ноги під себе, ледве помітні з-за купи товару, гаптували капці сріблом та золотом. Низки червоних капців, як стигла перчиця, висіли на дверях, а постоли, мов свіжі пиріжки, сушились рядками вздовж тротуарів. Блищала мідна посуда, як золотий вівтар, й тремтіли під молотом майстра нові мідниці. Прискав вогонь у горні, й грала вогнями мідь.

— О-ой май-лай-мі! — верещав тенор продавця масла, і, немов дражнячись із ним, як та папуга, свое товк розносник цукерків:

— Каперле-е! Каперле-е!..

Таця на голові в нього ані струснеться.

Висіли в ятках баранячі туші, з синіми жилами, з білим застиглим салом, із роями мух над ними. З чорної кузні нісся пекельний стукіт і виповняв повітря. Шкварчали, пищали й синім чадом курились смачні шашлики, отут, під голим небом, біля фонтанів. Шмигали під руки із стиглою морвою малі татарчата й цвірінькали, мов горобці:

— Пшкен дут! Пшкен дут!..

Всі руки залиті в них соком, як кров'ю. На зеленому сіні з горових полонин, із запашними квітками, лежали старі татари у білих чалмах й ждали купців. Запах свіжої кави мішавсь із запахом часнику. Бряжчали філіжанки. Раптом вітер зняв хмару пилу, яка закрила все. Все щезло. Потому, як із туману, почали випливати поважні мул-

ли, в зелених чалмах і в довгих халатах, що сунулись тихо по хідниках, а там — цілі гори черешень і абрикосів, помідорів й цибулі; сліпили очі мідні коновки, довгі, як сурми, на плечах суворих сільських татар, що грубим, сердитим голосом, немов дрова рубали, хвалили своє молоко:

— Вар-сют-вар...

Дзюрчали десятки фонтанів, лящали та щебетали всілякі птахи у клітках попід піддашшям, свистів стругом бондар, що тут, у чорній печері, повній ліщини й запаху лісу, робив обручі. Вихилявсь за кожним разом із крамниці й купав на сонці свою білу бороду, червоний фез. Сохли вздовж стін великі вила і наставляли засмалені кінці, немов волячі роги. Арабські літери повзли по вивісках, неначе павучі ноги. З вулиці не своїм голосом кликано спраглих по лимонад:

— О-ой бузли́... пек татли́!..

І простягались у той бік руки.

З вікон кав'ярень стирчали, як ліс, цибухи і струмки синього диму повзли, як змії.

Громадський деллял [1], завішаний весь дукачами на продаж, намагавсь усіх перекричати.

Блищала на сонці черепиця дахів, світились вікна в мечетях, пашів нагрітий камінь, горіли, як маки, фези, кричали птахи і продавці, дзвенів метал по кузнях, безперестанку дзюрчала вода, запирав віддих у грудях запах шкури, кави та часнику, бряжчала посуда, шкварчав шашлик, душив усіх пил,— і в сьому пеклі життя, у сьому хаосі фарб, ліній, пахощів, згуків, у сій неможливій тісноті проскакував часом, зайнявши всю вулицю, новий фаетон під білим парасолем, із елегантними європейцями, як щось чуже, негармонійне, й зникав за хмарою пилу...

А вгорі, над тим бурхливим морем, із високих білих мінаретів, серед блакитного неба, лунав протяглий, жалібний спів муедзинів: «Прийдіть, достойні, на поклін богу, прийдіть по рятунок. Немає бога, опріч бога, і Магомет його пророк...»

Абібула ледве розгледів батька. Старий Сулейман, у білім халаті і білім тахе́ [2], так притулився до надгробника,

---

[1] Оповісник.

[2] Літня шапочка.

що його трудно було відрізнити від каменя. Очі йому вже не служили, і навіть окуляри не помагали. Проте він не кидав своєї роботи й, зігнутий, скулений, у богомільнім настрої довбав із корану святі слова. У чорній пащі крамниці стояли рядками надгробні камні, розмальовані й білі, у фезах, чалмах, тюрбанах, немов там зібрались поважні гості. На ляді спав робітник. Закинув голену голову, відкрив беззубий рот і простяг босі ноги. Зсохлий, зморщений, жовтий, він скидався на мерця, над яким скоро буде стояти один із надгробників.

Сулейман дуже зрадів, діставши чотки,— без них він був як без рук. Кинув роботу й почав оповідати синові останню новину, яка вже облетіла Бахчисарай: мулла Смаїл, такий достойний, багатий, імам і хатіп [1], прогнав учора єдиного сина Рустема. Батько не міг врешті стерпіти, що син бунтує народ проти духовенства, пише книжки, в яких ні слова нема про бога, сміється з давніх звичаїв, і навіть із корану. А що найгірше — найнявсь у кав'ярню до ефенді Мухтара, який з муллою у сварі, і з сьогоднішнього ранку подає гостям каву.

— Кажуть, мулла Смаїл лихий на сина, що не хоче сватати Шерфе́, хоч батьки замінялись уже словом,— сказав Абібула.

— Ах, молодь, молодь. Се ж бейнамаз [2], та й годі!.. Крий боже мати такого зятя. Великий бог — алла ікбер! — закінчив старий Сулейман своєю любимою приповісткою.

Був саме час, коли Сулейман ходив на каву. Надівши чалму та взявши в руки чотки, він подавсь до кав'ярні ефенді Мухтара, яка була лиш через дорогу. Вже тридцять літ він щодня у такий час відвідував її. Абібула подавсь за батьком.

Кав'ярня торгувала сьогодні добре. Всі хотіли на власні очі бачити, як син такої відомої в місті особи розносить каву, мов простий наймит. Тому в кав'ярні було аж тісно. Хазяїн поїхав у Сімферополь, і гостям служили Рустем та хлопець Бекір, тонкий, високий і клаповухий.

Рустем був трохи блідий, хоч удавав веселого. Служив він гостям не дуже зручно. Проте всі його кликали, кожен намагавсь, щоб він подав каву.

---

[1] Піп і проповідник.

[2] Такий, що не виповняє приписів ісламу.

— Рустеме! Нам кави!..

— Ха-ха!.. Рустем, неси до нас!.. То ми тобі служили, тепер послужи нам.

— Ми всі служимо один одному,— осміхався Рустем.

В кутку сиділи якісь селяни. Скромні, похмурі, немов чужі горожанам. Сулейман вступив із ними в розмову. Вони оповіли, що привезли хорого, одержимого злим духом,— «меджіна». Вже п'ять літ не ходить, із того саме часу, як мало не згорів на пожежі. Сьогодні на Азізі будуть молитись дервіші, то, може, виблагають йому полегкість.

— Алла ікбер! — зітхав Сулейман і слухав далі.

Бекір задовольнив своїх гостей й підсів до них.

— Ну, скоро підеш у москалі? — жартували ті з його.

Бекір зацмокав та закрутив головою.

— Втечу... зароблю гроші — й гайда до Стамбула...

Очі в нього спахнули й червоні вуха світились на сонці.

— Ч-чорт його знає! — гарячився Бекір.— Служи у війську, коли дають домуз (свиню) їсти. Розумієш, хитрий який: зварить із свинини юшку, м'ясо дає своїм, а юшку нашим: на, їж!.. Ч-чорт його знає...

— Селя́м алекім,— привітавсь новий гість.— А де Рустем?

— А, Джіафер! — радісно скрикнув Рустем й побіг назустріч.

— Так се правда? Ну, розказуй, як було діло...

Рустем потяг його в куток.

— Все розкажу... потому. А тепер маю до тебе справу...

— І я до тебе в справі. Знаєш, Осман зрікся грати у твоїй комедії. Як дізнавсь його батько, який зміст п'єси, так і насів на Османа. А той, дурень, злякався й не хоче грати.

— Ну, се байдуже, десь знайдемо другого.

— Завзялись на нас старі. Таке робиться, що страх. Вони нас камінням ладні побити. От побачиш, що наша вистава так не минеться.

— Пусте... тут, знаєш, могила тільки поможе. Після смерті старих піде все краще,— потішав його Рустем.— А моя справа така: сьогодні приїхав із села один вірний товариш. Треба через нього послати книжок. От ти б і приніс, бо мені не можна кинути службу.

— Добре. Я принесу. А ти приходь завтра, треба порадитись.

Рустем мусив покинути товариша: нові гості вже його кликали.

Та не встиг він поставити на стіл філіжанку, як хтось гукнув знову:

— Рустеме, тебе Айше́ кличе.

Рустем враз зблід, і філіжанка затремтіла в його руках. Здержуючись, щоб не побігти, він вийшов на вулицю. Його небога, восьмилітня Айше, перегнувшись над важким кухлем із водою, лукаво кліпала до нього очима та моргала фарбованими бровами. Вони зайшли в подвір'я і тут, у темному закутку, Айше дістала з-під ватованого халата зібганий папірець і подала Рустемові.

Рустем так хапавсь прочитати, що мало його не роздер.

«Я вже чула про твою біду, Рустеме,— читав Рустем надряпане напівписаними, напівдрукованими літерами.— Та не журись. Господь милосердний. Так, як ти зробив,— ти зробив найкраще, і я твоя вірна Мір'єм. Коли б ти знав, що нині сталося. Батько побачив у мене каламар і перо. Так на мене кричав, що я плакала, і досі очі червоні. Побив каламар і викинув перо, а сам побіг сердитий і забув чотки. Та я мовчала, хоч добре знаю, що в корані того не стоїть, аби жінка не сміла писати. Тепер пишу батьковим пером. Було б мені, коли б дізнався. Твої книжки читала аж двічі. Хоч мені страшно (від твоїх думок), та ти не смійся. Я хоч не вчена, проте чую, що твоя правда. А що ти не схотів брати Шерфе, то зробив добре. Вона сміється з тебе і не кохає. Сьогодні Абібула буде молитись, а батько поїде. Мати лягає рано. Прощай. Хай звеселить зір твій аллах. Твоя Мір'єм».

Коли Рустем вернув до кав'ярні, щоки в нього горіли і все тіло стало туге і легке, як м'яч. Гостей, як і перше, було багато. Старий Сулейман поскидав капці, поклав ноги у білих панчохах на софу і пахкав із довгого цибуха. Він справляв тут свій кейф. Абібула вів тиху розмову з приїжджим муллою, а в кутку, серед синього диму, викладав свої погляди гостям балакучий Бекір:

— Ч-чорт його знає! — низав він плечима, і очі в нього горіли, а вуха світились на сонці.— Ч-чорт його знає... Пішов я учора в садок у ханський палац, а там, розумієш, сидить гяур на лаві й обняв чужу жінку, наче свою...

Тьху!.. погань... Ні, в нас сього нема... Магомет не велів... У Стамбулі сього вже не побачиш, ой ні... От тільки зберу трохи грошей... Я бідний... Батько, розумієш, й сам не має що їсти... А тут плати... Бакшиш давай... і скрізь бакшиш. І до війська беруть... Ч-чорт його знає...

Рустем далі не слухав.

* * *

День відійшов. Тривожний, неспокійний, в ясній одежі і галасливий. Зайшов за гори разом із сонцем — і стало тихо. Спокійна, тиха, як богомільна черниця, з'явилась ніч. Замовкла сіра земля, здрімнули хати, тополі і поле.

Сумно, безлюдно в святому місці — Азізі. Пишні «тюрбе́» — мавзолеї — самітно сіріють на полі між будяками і грузом, важкі, великі, байдужі, як ті святі та хани, що спочивають під ними. Чорною купою заснув на землі монастир — «теке́», а над ним стоїть мінарет, як білий привид. Не сплять лиш цвіркуни і фонтани, та кліпа очима зорями небо.

Легко, мов тінь пливла, ступав по Азізі Абібула. Немов боявся топтати місце, полите кров'ю святого. А може, до сього місця торкалась нога Аджідер-мелек султана, коли він, у давню давнину ще, ніс свою голову попід пахвою та поливав кров'ю шлях до могили. Кожен раз, коли Абібула тихими ночами простував у теке на молитву, він уявляв собі людину без голови, з кривавим горлом, а з-під пахви у неї дивилась на нього страшними очима відтята голова.

І кожен раз, як і тепер, було йому страшно і серед тиші калатало серце. Властиве, се було добре. Він сам викликав ту уяву, оберігав той страх і той настрій, ворушив його, немов болючий зуб. Він хотів, щоб душа в його гойдалась, як хибкий човен на морі, тремтіла, як лист на вогні, щоб стала прозорою, легкою й могла злинути в небо. Так щиро він прагнув єднання з богом.

Абібула підійшов до теке; ще нікого не було. Скрізь тихо й темно.

Абібула став під тополею. Чекав. Дивись на зорі і вбирав у себе таємну тишу святого місця. Йому було так добре, в голові трохи крутилось, душа сподівалась розкошів молитви і тріпала, як птиця крилами.

Нараз від стіни відділилась біла фігура.

— Ахшам хаір олсун! [1]

— Ахшам...

Те «ахшам» брата, тихе, як нічне шелестіння тополі, здалось незвичайним, таємним.

Дервіші помалу збирались.

З мороку ночі, як із туману, випливали фігури у довгих халатах, у білих чалмах, мовчазні й поважні.

— Ахшам! Ахшам!..— шелестіли слова, як сухе листя, й гинули серед ночі.

В вікні теке блимнув несмілий вогник.

Тихо ступаючи, гордо пройшов у теке шейх [2], високий, пишно зодягнений. Пішов, подивився і знов вернув додому. Ні до кого не обізвався, ніхто до нього. Він тепер постив і дав зарік мовчати.

Серед тиші чутно було, як десь далеко торохтів віз.

Дервіші сходились. Кидали слово-два, тихо, пошепки, й мовкли. Дзвінко дзюрчала вода. Високі тополі все шелестіли. Біліли в темряві чалми і бороди.

Підкотився до теке віз і став. Коняка форкнула. Два чоловіки скочили з воза, мовчки підняли кожух, під яким щось стогнало.

— Меджін... меджін...— хтось сказав стиха.

Зняли слабого на руки і понесли у теке. Ноги висіли в нього безвладно, як перебиті.

Знов стало тихо. Усі чекали. Абібула не зводив очей з текé, над яким здіймавсь мінарет, мов білий привид.

Та ось усі стрепенулися. В вікні мінарета мигнула тінь, і зараз розлігся спів муедзина — сумний, скрипучий та жалібний.

Всі знялись із місця.

В текé було темно. Тільки коло міграбу [3], де стояв шейх, горіли дві прості лампи. Низька закопчена стеля, темні килимки на помості, нерівні, колись іще білені стіни, холодне сперте повітря — скоріш нагадували запущений склад, ніж дім божий. Ряди стоптаних капців, полишених біля порога, насичали повітря їдким запахом поту. Люди ставали рядками і прикладали руки до вух: ми слухаєм, боже!.. Почалась звичайна мусульманська відправа і скоро скінчилась.

Тихо, босими ногами, підходили дервіші до шейха,

[1] Добрий вечір!

[2] Старший дервіш, ігумен.

[3] Вівтар.

вклонялись і сідали долі в кружок... Ноги під себе, плече до плеча, у тісне братерське коло. Абібула чув теплі плечі своїх сусідів. Йому здавалось, що його тіло розширилось, зросло праворуч і ліворуч, аж ген далеко, й тремтіло, немов жива каблучка. Горде обличчя в шейха стало поважним, наче застигло. Очі спустив додолу, дивився, здавалось, на бороду. Усі мовчали. Так тихо стало... Світло притьмарилось, і брудні стіни тісніше зсунулись. Віддаль безвладною масою лежав недужий.

Усі чекали.

Раптом, як із одних грудей, почався спів. Повільний, розмірений, скупий. Слова гупали в пісні, як ціп на току, окремо, виразно:

— Ла-іль — ал-ла...

Монотонно і безконечно, наче великі годинники рахують хвилі:

— Ла-іль — ал-ла...

Абібула прижмурив очі. Голова в нього хитається в такт пісні, і слова йдуть за словами, немов верблюди в пустині:

— Ла-іль — ал-ла...

На один голос, у такт, безперестанку, без передишки. Все ті ж слова, усе той темп.

Так тягнеться довго. Минають хвилі, години; здається, дні цілі проходять. Він уже не чує ні власного голосу, ні свого тіла, ні тіла сусідів. Всі вони злились разом, в одно суцільне тіло, у один спільний голос, який веде пісню, довгу, скучну, монотонну, немов машина помпує воду або слова хтось ниже на безконечну низку:

— Ла-іль — ал-ла...

Не то скучно стає Абібулі, не то спати хочеться. Щось налягло на мозок. А проте Абібула чує, як там десь глибоко, у грудях, на самому дні, зерно по зерні, крапля по краплі, збирається сила, росте, зміцнюється. І знов йдуть, як хвилі:

— Ла-іль — ал-ла...

Сумно так стало в теке; бліді обличчя немов застигли, а в серці щось неспокійне, там щось ворушиться... Клубком котиться в грудях, бере за горло. Хочеться крикнуть: ти один, боже, всесильний, могучий, в тобі вся радість, у тобі надія... Ти один, боже! О боже!..

Хтось хлипнув, не здержавсь...

— Алла!

І збудив назбирану силу, всіх зняв на ноги.

Тремтить в Абібули тіло і горять вуха. Розгойдана душа рветься хвалити бога, тягне з собою тіло. Щось у ньому є. Якась пружина. Велика радість. Побожний рух.

— Немає бога, опріч бога!..

Плече з плечем, знов тісний круг, братнєє коло. Вінок із халатів та білих чалм. Радісно пісня вирвалась із грудей:

Ля ілля ге — іль алла-ге...
Ля ілля ге — іль алла-ге...

Жива каблучка уже хитнулась. Раз у той бік, раз у другий. Спочатку плавко, поволі, у такт, немов тихі вітри хитають колом, немов лагідні хвилі гойдають водні лілеї. Схиляються чалми в честь шейха, гойдається мозок, як у колисці, душа бажає розгону, й дедалі зростає рух. Здається, вітри міцніють, підхоплюють коло. Все швидше та й швидше. Зростає пісня... дужчає голос, обличчя сяють. Білі халати надулись від вітру, і мають поли. Поклони все глибші, все нижчі. Тіло згинається удвоє, в'ється, як вуж, китиці фезів скачуть по чалмах, а слова пісні злились у крик:

— Е-ге-лла!.. е-ге-лла!..

Росте той крик, скаче, мов по драбині, все вище, як дикий звір у горах, тягне з собою тіло, захоплює дух.

— Е-гге-лла!.. е-гге-лла!..

Бліді обличчя скривились, тіло б'ється у корчах... Абібула плаче. Хлипають другі... Вже не стає сили, знемога...

Та ось потіха. Мов упала з неба. Високий тенор починає пісню — веселу, бадьору, ясну, як ангольський спів:

Юджé султáним
Дердé дермáним —
Шу тéнде джáним
Ху де мек істер-гу!..

— Гу-у! — З десятків грудей вихопивсь радісний покрик.

— Гу-у! Один! Ти один, боже, великий боже, даєш лік там, де вже ніхто помогти не зможе... Душею й тілом прагну сказати, що ти один! Г-у-у!..

Дика радість хапає за серце... Абібула чує, як нові сили, великі, незміряні, ввілляла та пісня у його члени. Вони всі скачуть, радіють, усі славлять бога... Плигає тіло в шалених рухах, хвилюють груди, і скаче голова,

залита потом, а крізь заплющені очі він бачить небо, усе в огнях. Бачить троянди, червоні гранати, білі лілеї... Горять... цвітуть... літають... Цілий дощ цвітів... Ллють пахощі в груди... Трудно так дихати... Він уже не може співати, він ледве встигає за всіми:

— Гал-гай!.. ай-гай!.. ай-гай!..

Всі — одно тіло, що скаженіє у рухах, всі — один голос, що славить бога:

— Ай-гай... ай-гай...

А пісня бадьорить, а пісня ллється, як із неба, весела, радісна, чиста, мов ангел співає.

Хтось плеще в долоні... От хтось сміється — ха-ха!

— Алла!

Швидше, прудкіше, всі разом... Останнім духом... Рештою сил.

— Хай-хай... Живий... живий... Бог живий...

Крик скаженіє, гарчить, як прибій моря, як лютий пес... Б'ють китиці фези, мотаються голови, підплигує тіло, танцюють перед очима зелені круги й хитаються стіни теке у славу аллаха...

— Живий... живий... живий...

Ох, яка радість... ох, яке щастя... Небо розкрилось... Ангелів видко... мають уже крила... Аж плакать хочеться... сльози душать за горло...

— Ай-хай... ай-хай!..

Танцюйте, радійте!..

Море бушує, ревуть хвилі і лізуть на берег, щоб усе затопити.

Тоді простяг шейх руку і одним згуком утишив хвилі. Всі стихли, спинились, бліді, схудлі, зів'ялі, мов тіні. Всі сіли. Ноги під себе, плече до плеча. Знялось між ними біле рядно, й недужий, волочачи ноги, наче павук, підліз під нього.

Ще веселіше заспівав тенор, іще бадьоріше. Немов до танцю. Водить смичком по нервах, лоскоче серце. Ожило тіло. Розгойдане серце здійма нові хвилі, високі, сильні. Нема їм впину. Тіло все скаче, як на пружинах. Абібула не може спинитись, не має волі. Чужа якась сила вхопила тіло, б'є, крутить, волочить. Тіло німіє, тіло знікає... Десь щезло. Дух підняв крила, летить й поривається...

— Ай-хай... ай-хай!..

Швидше... ще швидше... Гей, швидше... До бога... живого... єдиного бога...

— Хай-хай!..

Мов із пуги, ляскає-плеще співець у долоні, жене, підганяє, бадьорить, сміється. Летить його пісня, як вихор. Росте божевілля. Плазують круг ряден тіла божевільних, як у перелогах. Ходором ходять плечі і руки, голови скачуть, страшні обличчя застигли, як у мерців. Кланцають зуби. Крик переходить у лемент.

Тремтить теке, хвилює світло, скачуть по стінах налякані тіні, й хмарка білої пари висить над колом. Ось-ось паде блискавиця, ось-ось ударить грім, розколе стелю, і божа сила ввійде в слабого.

Вона вже тут: хвилює рядна, здіймає вгору, немов тумани, й безвладний каліка стає на ноги. Встав, твердо ступає, виходить із кола.

Всі кам'яніють. Сталося чудо. Блискучі очі, повиті млою, застигли, як скло.

Врешті хитнулись... Як п'яні...

— Живий! — гуркоче грім із грудей.

— Хай!.. хай!..

Радість велика. Щастя. Руки шукають обіймів. Хапають за плечі, за шию. Крик рветься з грудей. Не крик, а буря:

— Алла!.. Хай-хай!..

Гарчать. Ревуть. Скрегочуть. Ригають. Труться лобами. Гавкають голосно, часто:

— Гав... гав... гав... гав...

Як дикі звірі, як стадо шакалів.

Щезла свідомість. Повна нестяма. Шаленість.

І знов, як над бурхливим морем, простяг шейх руки і кинув глухо, потягло:

— Гей-х-х-х!..

Хвилі ущухли, і стало тихо.

Абібула підняв долоні і потер чоло, обличчя. Немов прокинувсь. Обвів усіх зором і скрізь побачив здивовані очі.

Всі мов питали:

— Що було? Що сталось?

Потому зняли руки до бога і, втомлені, тихі, розбиті, зітхали:

— А-мінь, а-а́мінь, а-а́мінь...

Жалібно, ревно, як сплакані діти.

Відправа скінчилась.

Було вже пізно. В далеких оселях співали півні. Ти-

ха, холодна ніч обняла землю. Біліла стерня попід горою, і чорні круглі тюрбе́ важко вкривали кістки святих та ханів. В чорному небі кліпали зорі.

Знов тихо ступав Абібула по святому Азізу. Ніс у серці радість, у голові мрії... За ним повзли поволі, як тіні, гуртки дервішів.

Абібула навіть не стямився, як опинився біля дому. Його вивів із задуми чудний якийсь згук. Немов хвіртка скрипнула чи клямка брязнула. Хто б то міг бути? Батько поїхав із дому. І рівночасно побачив на вулиці тінь, що мигнула під муром і швидко щезла. Що ж то за знак?

Вдома, здається, всі спали.

* * *

Джіафер сподівався гостей. Він умисне трохи раніше зачинив свою крамницю, щоб мати час усе доглянути, бо вже півроку, як в його домі не було хазяйки: він розвівсь із жінкою. Кожен раз, коли домашні клопоти потребували його уваги та забирали у нього час, Джіафер думав про свою розведену жінку, хоч не жалкував, що так сталося. Найбільш нагадували йому жінку хати, прибрані по-європейському. Там, окрім загратованих вікон, нічого не було східного. Оці віденські меблі, образи, статуетки, так гостро заказані кораном, книжки і альбоми — все се недавно ще викликало у них незгоду. Щира мусульманка, яка знала страх божий, вихована у давніх звичаях та забобонах, вона не могла вибачити чоловікові гяурських примх, вважала його мало не зрадником. А він, купець, що раз у раз мав діло з різним народом, їздив по чужих землях, побував за кордоном, захопився блиском та багатством європейської культури, правда, більше зовнішньої, і вважав своїм обов'язком, обов'язком освіченої людини, приєднатись до неї або, щонайменше, не цуратись її. Жінка не поділяла чоловікових поглядів і нарікала, сварилась. Коли він хотів, щоб вона ходила по вулиці з відкритим лицем або щоб показалася знайомим мужчинам, які бували у його в домі, вона казала, що він не любить її, що він ламає завіти корана та завдає їй сором перед людьми. Джіафер не бажав її силувати. Він визнавав за жінкою більші права, ніж дає їй іслам, і тим тільки сердив свою

правовірну дружину. Різниця в поглядах та смаках довела, врешті, до того, що вони обридли одне одному і мусили розійтись. На щастя, дітей не було в них. Джіафер тоді зітхнув вільніше. Веселий, гостинний, він любив товариство і скоро зібрав біля себе гурток молоді більш поступової та й відводив там душу. З Рустемом сприятелювався особливо. Вигнаний батьком, Рустем навіть укінці оселився у нього. Натура глибока, суцільна, Рустем, хоч молодший, мав вплив на свого товариша: той його слухав та мало-помалу втягався у роботу гуртка.

Сьогодні Джіафер був лихий. Зі спектаклем, уже зовсім готовим, щось не ладилось. Джіафер надавав йому велику вагу, бо ся новина для Бахчисарая, безперечно, викличе багато всяких розмов, зворушить думку, особливо через те, що мали виставляти Рустемову п'єсу, в якій зачеплено так багато болючих сторін мусульманського життя. Все вже готове, і ось тепер несподівані перешкоди.

Проте Джіафер не переставав клопотатись біля вечері. В кухні вже щось шкварчало. Він сам поставив на стіл свій любимий коньяк. Він не крився, що вживає заборонений трунок. Огрядна постать Джіаферова, вся в чесучі, відкритий рум'яний вид із горбатим носом, привітна усмішка сірих очей немов веселили освітлену хату. Та гостей щось не було. Ну, Рустем — той не швидко повернe з роботи, бо кав'ярню замикано пізно. Але що ж другі? Наче в відповідь на се застукано до дверей і увійшов Абдураїм, молодий мектебдар (народний учитель), шкільний товариш Рустемів, сухий, схорований, жовтий, а за ним іще двоє молодих софт [1].

Не встигли гості привітатись із хазяїном, як у дверях з'явився відомий на весь город ефенді Мустафа, у чорній візитці, рябому лейбику, завішаному брелоками, та з закрученими вусиками на блідому виду. Тонкий, верткий, висмоктаний, він говорив якимсь надірваним голосом і без потреби сміявся. «Ну, чого сей приліз?» — скривився Джіафер, видимо, нерадий.

— Ха-ха! — сміявся Мустафа, і китиця на фезі в нього метлялась.— Дами наші прогнали мене. Марія Петрівна і Ольга Іванівна. Приходьте, кажуть, пізні-

[1] Софта — семінарист.

ше... підемо в сад... pour passer le temps...[2] весело буде... ха-ха!..

І за кожним разом, коли вимовляв із неможливим акцентом французькі слова, повертавсь на всі боки та позирав на присутніх.

Ефенді Мустафа розвалився на стільці і зараз почав розповідати дрібні новинки, які займали його товариство. Він дуже чванився тим, що бував у поліцмейстра, нотаря та начальника пошти, хоч там із його сміялися та гордували ним.

Розмова чогось не клеїлась.

Абдураїм більше мовчав або притакував, Джіафер видимо нетерпеливився, очікуючи Рустема, а софти уважно розглядали альбоми.

Коли врешті показався Рустем, Джіафер зразу налетів на нього:

— Знаєш, яка неприємність? Белял зрікся віддати нам шопу під театр. Послухав репетицію і сьогодні приніс свою відмову.

— Через що?

— Боїться... Небезпечне, каже, діло; що люди скажуть...

— Що ж тепер діяти? Доведеться шукати десь-інде.

Рустем був дуже стурбований.

— Ви таки думаєте виставляти п'єсу? — обізвався Абдураїм.

— Конче. Або що?

— Я б не радив сього робити. Ви висміюєте в ній наше духовенство... занадто гостро ставите жіночу справу.

— А ти думаєш, що се шкідливо? — глянув на його Рустем.

— Авжеж, шкідливо... Наш народ держиться поки що ісламом, слухає своїх імамів і поважає їх. А ви хочете зруйнувати його світогляд, його віру, хоч замість того нічого рівноцінного не даєте йому... Народ треба раніш підготувати... Дайте йому перше добрий мектеб, відповідний новим педагогічним вимогам, зробіть його письменним, дайте коран на татарській мові, бо арабської він не розуміє й через се темний...

— Чекай, чекай! — захвилювався Джіафер.— Мектеб — діло добре, та ним усього не зробиш... Ти

---

[1] Pour passer le temps *(франц.)*. — Щоб провести час.— *Ред.*

М. Коцюбинський. *Фото 1892 р.*

кажеш — іслам, коран. А коран каже, що жінка нижча від мужчини, що вона тільки для нього й сотворена, що її можна бити... У нас жінка в неволі, закутана, як маграмо́ю [1], нашими ж забобонами, темна, безправна... Її треба вивести на шлях культури, зрівняти в правах із мужчиною...

Слово «культура» було любимим словом Джіафера, яке його трохи п'янило, від якого очі в нього починали блищати і йому робилося тепло.

Ефенді Мустафа вмішався в розмову, наморщив чоло і віддув губи.

— Ще Бокль написав книжку «Про залежність жінки». Жінка, каже Бокль... жінка не повинна залежати від чоловіка... ха-ха!.. Laissez faire, laissez passer!..[2] Ви подивіться на нашу татарку: нігті нафарбувала, спустила до п'ят штани, закуталась, як та копиця... Бр-р!.. От наші дами... Charmant!..[3]

Він заскакав на стільці, аж китиця від феза на йому заметлялась і забряжчали брелоки.

Рустем поглянув на нього зі злістю.

— Мілль, а не Бокль... Нічого Бокль такого не писав.

— Ах, pardon!

— Не мектеби поможуть нашій відсталості,— звернувся Рустем до Абдураїма,— бо що з того, коли народ читатиме байки про святого, який по смерті біжить із головою попід пахвою, а справжня наука — боротьба з темнотою. Мулли держать народ у темноті, бо їм се вигідно... Мулли затримують поступ, той світлий день, що сяє вже європейським народам. Проти них і треба боротися... Нам треба будити думку... Треба показати, як живуть інші народи, що вони не невірні, а старші брати, треба будити свідомість... Біда, що нас мало, роботи багато, а ворогів іще більше... Ну, та поборемось. Будемо творити літературу, організовувати інтелігенцію, міську і сільську, визволяти жінку з неволі... Покажем народові, хто йому ворог, хто друг... От європейцям — тим легше: у них жінка товариш, помічник мужчині, а у нас... Ну, я вас питаю, чи багато знайдеться наших татарок, щоб зважились прилюдно хоч би відкрити лице або навчились писати?.. Коли я одружусь...

[1] Маграма́ — жіноче покривало.

[2] Laissez faire, laissez passer!.. *(Франц.)* — Хай буде, як буде!.. — *Ред.*

[3] Charmant!.. *(Франц.)*— Чудово!..— *Ред.*

— Не зразу, не зразу,— гамував Абдураїм,— треба рахуватися з тим, що батьки наші живі ще, що народ правовірний... Не знаю, чого ви нападаєте на іслам. Його тільки погано розуміють... Коран треба толкувати не так, як досі, а відповідно новим досвідам науки. Тоді одпаде усе те темне, проти чого обурюєтесь. Про се вже писали і Касум Емін, і Самі-бей.

— Давайте нам літературу. Давайте Байронів, Шекспірів, Гете!.. Й ми станемо поруч із іншими, ми увійдемось у сім'ю культурних народів! — кричав Джіафер, зігрітий суперечкою.

— Як будуть у нас нові мектеби, коли матимемо багато освічених учителів-мугалімів, тоді в нас усе буде, не зараз, а буде,— стояв на своєму Абдураїм, і його винищений й заляканий вид, із виразом затятості та обмеження, навіть кривився.

— Панове, ну що вам мужик? Ведь ето горьковскій тіп... Ха-ха!.. Де наша татарська інтелігенція? У нас нема її. От подивіться: у руських — нотар, дами, начальник пошти... Tout le monde! [1] Ціле товариство. Се я розумію, а мужик... Ха-ха!..

— От, їй-богу, я вірю, що людина походить від малпи! — сміявся Рустем, міряючи оком ефенді.

Але той немов не розумів і тільки сміявсь, так йому подобалась та вільна думка.

— Знаєте, messieurs [2], Спенсер був великий учений, йому можна вірити!.. Ха-ха!..

Розмова дедалі ставала палкішою. Софти були на боці Рустема. Гості загрілись суперечками, і серед диму папірос та випарів кави знявся такий гармидер, що ніхто гаразд не розбирав, хто за кого й за що стоїть.

Джіафер гаряче обороняв потребу оригінальної літератури та перекладів європейських письменників. Татари мусять знати, як і чим живуть європейці, які в них ідеали, які напрямки.

— Виробляйте літературну мову, спільну для всіх татар... Годі нам говорити на різних мовах. Се анормально, що кримський татарин погано розуміє те, що пише казанський, а письменника з Тифліса не всі можуть читати в Оренбурзі або в Баку... Спільна літературна

[1] Tout le monde! *(Франц.)* — Весь світ! — *Ред.*
[2] Messieurs *(франц.)* — панове.— *Ред.*

мова і сильна, в європейському дусі література — от мій девіз!..

— Не забувай, що ми вже робимо дещо в такому напрямку,— гарячився Рустем.— Згадай, що було літ двадцять перед сим! Опріч алькорана та його коментарів, народ нічого не знав. А тепер по наших селах нерідко знайдеш простих свідомих татар. Вони знають, хто вони й чого хотять...

— Ов, чи багато таких! — кричав Абдураїм. — Не буде багато, поки в нас будуть старосвітські мектеби з допотопними методами, поки не переробить усього учитель...

Серед гамору й крику ніхто не помітив Бекіра. Молодий хлопець причаївсь за порогом й з цікавості висунув голову в двері. Потому насмілився, переступив поріг і, підібгавши ноги, сів долі в куточку. Він весь обернувся в увагу, очі в нього блищали, а вуха, червоні й великі, ще більш настовбурчились, немов боялись пропустити хоч слово з розмови.

— Ти чого тут? — помітив його Джіафер.

— Та... я до Рустема... Нічого, нехай потому,— благав він, немов боявся, щоб його не прогнали.

— Вставай, Бекіре, сідай з нами до гурту,— кликав Рустем.

— Ні... ні... мені й тут добре...— мотав головою Бекір, засоромлений вкрай та весь червоний.

— Он сидить Азія долі і не хоче встати на ноги! — сміявся Джіафер серед загального реготу.

— А ми її зведемо, посадимо на європейський стілець.

Але сеє було не легко. Азія соромилась і нізащо не хотіла розігнути підібганих ніг.

Так і лишилась у кутку.

Тільки коли знов знялась розмова про освіту жінок, Бекір весь стрепенувся і навіть устав.

— Е-е... розумієш...— заїкнувся він,— пророк не так казав... Я навчу жінку писати, а вона мене зрадить... Напише до другого: приходь (хай лежить слово моє під каменем)... І буде тому гірше, аніж би наївся болота... Гріх буде, зле... Ч-чорт його знає! Магомет дав закон... Держи його, поки не вмреш. А так — ні, зле... Ч-чорт його знає...

Бекір хвилювався, заїкавсь і червонів.

— Ти не рівняй жінки до чоловіка... Аллах, як творив чоловіка, то сказав йому дивитись у небо, а жінці — в землю... Так усе на світі: що краще — мужчина, що гірше — жінка. Літо — мужчина, а зима — жінка... День — знов мужчина, а ніч — жінка... Недурно ж поклав так аллах... Ч-чорт його знає...

І він розводив руками та блискав очима, щиро дивуючись аллахові, що все так мудро розклав.

Гості сміялись.

Тільки ефенді Мустафа зразу надувся. Його ображало, що якийсь наймит, бідний міщанський парубок, устряв до розмови, як із рівними.

Він раптом витяг годинник та забрязкав брелоками.

— Ой-ой! — заверещав він.— А мої дами чекають... Марія Петрівна і Ольга Іванівна... Ха-ха!.. Adieu, messieurs! [1]

Заметлялась китиця на фезі, брязнули брелоки, мигнув рябий лейбик — і ефенді щез за дверима.

— Ну нащо ти кликав ту малпу? — обурився на Джіафера Рустем.

— Хто його кликав? Сам уліз, як скрізь і завжди. Він теж, бач, стоїть за культуру.

По відході ефенді всім стало легше. Навіть Бекір насмілився і сів на стілець.

Розмова велась вільніше. Сміливі речі Рустема, найбільш гарячого та поступового, розворушили всіх. Бекір уперше чув такі речі, грішні, зухвалі, і був приголомшений ними. Він боронився, стояв на своєму, упертий, немов ослюк, і мало не плакав, коли міцні, здавалось, як мур, основи старої віри хитались і падали під новим словом. Се просто не містилось в його голові. Очі в нього горіли безсилим гнівом, а вуха світились, немов рожеві мушлі.

Гості розійшлись пізно, а Рустем із Джіафером усе ще вели розмову. Рустем турбувався. Що значить, що й досі не дають йому школи? Йому хотілось пожити та попрацювати ще на селі, між сільським людом, а тут він мусить гаяти час та подавати в кав'ярні каву. Не на те ж він скінчив медресе, дванадцять літ був софтою.

Червоний досвіток глянув у загратовані вікна, коли вони скінчили розмову. Лягати було вже не варто.

---

[1] Adieu, messieurs! *(Франц.)* — До побачення, панове! — *Ред.*

Рустем вийшов на вулицю, щоб освіжити голову, і його стріли перші промені сонця. В долині лежав Бахчисарай, що хвилював, як море, рожевою черепицею. Ще сині, абрикоси дрімали на білих стінах, а ліс мінаретів, залитих сонцем, здіймавсь до неба, як праведні душі. Тихо ще було. Та ось на мінаретах, один за другим, з'являлись муедзини, як чорні духи тих білих веж, і, приклавши побожно руки до вух, збудили тишу жалібним співом. Високо над сонним містом неслася дика музика, як передсмертні ридання грішних, й лунала по рудих скелях, іще темних й холодних...

А сонце вставало.

* * *

Спектакль таки відбувся. Надаремне Джіафер бігав по місту, шукав будинку під сцену, йому не вдалось його знайти. Одні відмовляли, боячись тої не зовсім безпечної вигадки, у других шопи були тісні і невигідні. Джіафер мусив купити дощок та поставити сцену у своєму садку. Народу зібралось дуже багато, чого ніхто не сподівався. Йшли ремісники, робітники, купці і навіть хаджі, бажаючи на власні очі побачити, як далеко сягнула сміливість Рустема, до чого дійшли гріх та розпуста.

На другий день весь Бахчисарай аж клекотів. По всіх кав'ярнях, крамницях і навіть на вулиці тільки й розмови було, що про Рустема. Сотні правовірних повторяли його ім'я, оповідали, ділилися враженнями, судили. Найбільш хвилювало те, що в п'єсі осміяний був мулла, темний визискувач народу, який цілком не розуміє духу ісламу та дбає тільки про свій «закя́т» — десятину. Усі відразу пізнали в ньому відомого в городі впливового муллу Ібрагіма. Зміст п'єси, окремих подій переходив із уст в уста, змінявся, розвивавсь та зростав у легенду. Хаджі аж скреготали зубами. Коли ж се видано! В тому мерзотному творі дочка богомільних батьків, забувши давні звичаї й закон Магометів, скрізь безсоромно ходить із відкритим лицем, допоминається прав, добивається освіти і заганяє батька в домовину. А її коханець бунтує народ. Се ж уже розпуста! Він хоче зробити гяурів із усіх правовірних! Він сам невірний та бейнамаз!..

Всі жалкували муллу Смаїла, що мав на старість таку потіху з сина.

Тихого Абібулу не можна було пізнати. Скрізь бігав і скрізь під'юджував. Збирав правовірних і навіть казав, що забити Рустема не гріх. Краще хай гине одна душа, ніж народ.

Зате молодь була цілком захоплена, зворушена. Збиралась гурточками і сперечалась. Старі й правовірні кидали на неї недобрим оком.

Молодих особисто вразило те, що сказав Рустем по спектаклі. В своїй промові Рустем вияснив становище мусульман, занедбаність їх та темноту й закликав до освіти, до європейської культури. Щось нове, нечуване, про що тільки догадувались та нишком мріяли, було сказано прилюдно, палко, з вірою — і викликало справжній вибух. На другий день Рустем не мав відбою від нових знайомих, що стискали йому руку, тріпали по плечах, хвалили та прохали книжок.

Чутка про незвичайні події дійшла й до Мір'єм. Уже з лихого настрою батька, з його бурчання, з окремих фраз вона догадалась, що з Рустемом щось сталось. Але що? Сидячи долі у своїй хаті на повстянім килимку, Мір'єм ламала голову над тим питанням, не мала сили спокійно шити. Трудно й нудно вишивати якісь квітки, коли серце таке неспокійне. Крізь загратовані вікна лилося світло в низеньку хатину, мигтіло на злотоглавах по стінах і лиш дратувало. Там, за мурами, де воно сяло, на волі, всі знали, що сталось із її Рустемом, тільки вона, найближча до нього істота, гризлась сумними думками в сій старій клітці.

Мір'єм дивувалась. Ніколи перше, поки не знала Рустема, ся малепька хатинка не була для неї тісною. Їй було добре й просторо, як у гнізді, тепло у сих мурах, у тіснопу подвір'ї. Там днями цілими стояв холодок, дивилось синє небо крізь виноградне листя й дзюрчала вода фонтана. Вона могла від рана до вечора поратись біля квіток, що розкішно кущились поміж камінням, і зовсім не почувала туги за світом, за невідомим життям, що кликало її тепер із-поза сих білих високих стін. Коли б мати дізналась, що з нею робиться нині, то, певно, сказала б, що то лихий дух — джін — ввійшов у неї, бо перестала вплітати в коси святі амулети. Перше, у ті недавні часи, вона була щаслива. Любила свої

кросна, з-під яких снувались довгі рушники з чудними візерунками, втішалась тихим теплим гніздом, вислапим килимками та старими гризетами, обкладеним подушками по турецьких канапах, любила веселих подруг, коли вони збирались на ла́фу [1] та щебетали, мов горобці коло зерен. Усе се минулось. Кросна стояли сиріткою, хата здавалась темницею, а веселі подруги — пустими й темними. Своїми розмовами та книжками Рустем вкинув у душу її нове зерно, що зросло там, як дерево, зацвіло тугою, вродило думи й нові бажання. Їй усе хотілось знати. Знати, як живуть люди, що вони думають, чого хотять, які краї на світі, дерева, звірі, як місяць ходить навкруг землі. Ніхто їй сього не міг сказати, тільки Рустем. Він тільки один був такий, що міг здійняти із вікон грати, розвалити мури та вивести її з них у ширший світ. Вона тяглася до нього, як квітка до сонця. І ось тепер її мучили думки, що з ним, яка нова пригода трапилась йому, що навіть батько, мовчазний завжди, клене його ім'я та ходить як ніч.

Мір'єм відсунула роботу. В хаті було душно і трудно дихалось, низька стеля гнітила. Мір'єм устала, поправила свій рожевий фез із дукачами і вийшла у двір. Вона не знала, що їй робити, як довідатися про Рустема. Чи не піти куди? А може, поспитати матір? Ні, мати тепер варить їсти і не любить, щоб їй заважали, та й якось ніяково звертатись до неї. Може б, піти куди?..

Тим часом вона без мети блукала стежками брукованого двору, як у клітці, й сама не знала, що їй почати. Коли б хоч Айше побачити та передати лист. Та Айше, певне, ганяє десь по вулицях і її трудно знайти. Раптом щось калатнуло у хвіртку. Чи не вернувсь Абібула? А може, батько?

— Хто там? — поспитала Мір'єм.

— Ти вдома, Мір'єм?

— А! Се Шерфе́! — зраділа Мір'єм і побігла назустріч подрузі. Може, вона що чула!..

Закутана в біле, як привид, вскочила у двір Шерфе і почала розвиватись. Гарна чорноока дівчина вивинулась із феред же, немов метелик із капшучка, і засміялась. При зведених чорною фарбою брівках й рум'яних лицях її зуби блищали, немов намисто.

---

[1] Бесіда.

— А що! А що!.. Ти гнівалась на мене завжди, коли я сміялась із Рустема, а тепер воно й вийшло... А що!..

Мір'єм поблідла.

— Що ж вийшло?

— Моя мати така рада тепер, що я не за Рустемом, така рада... Добре, каже, сталось... Ах, які гарні квітки!.. Де ти таких дістала? Батько каже, що, відколи живе на світі, ще такого не було... Ти вже скінчила вишивати рушник? Коли б ти знала, я його бачила...

— Кого?

— Що мене сватає. Він має багато овець і гарний сад. Приходив до батька, а я з вікна й зирнула. Гладкий, здорові вуса... З села. Ну, я й не хочу... Далеко.

— А що ж той... Рустем?

— Ах, Рустем!.. Ха-ха!.. Знаєш, вони з Джіафером поставили із дощок буду... таку, в якій тютюн сушать... Скликали людей — багато народу — і не дали їм їсти. Ха-ха!.. Ну, слухай... Джіафер посивів і став муллою... а Алі перебрався за його дочку й забув, певне, надіти фередже... Так із відкритим лицем і показавсь поміж люди... Джіафер каже: «Закрий лице», а Алі каже: «Не хочу». Ну, певно, то ж був таки хлопець, а не дівчина. Джіафер сердиться, а Алі плаче... А Рустем перекинувсь у Халіля і забив чоловіка... ха-ха!..

— Як! Забив? — скрикнула Мір'єм.

— Ну, певно, не влучив, бо на другий день бачили того чоловіка на вулиці. Йшов собі живий і здоровий...

Він не забив!..

У Мір'єм відійшло серце.

Ну, се ще не так страшно, що на Рустема розгнівались мулли та старші. Аби йому нічого не сталось.

Шерфе не вгавала:

— А накінці Рустем знов став Рустемом і тоді казав людям, щоб усі зробились гяурами, наплювали на Магомета та їли свинину...

— Щоб їли свинину?

— Еге... ха-ха!..

Мір'єм не вірила. Се справді вже щось неможливе. Ну, та, хвала аллахові, біда не така ще велика.

Подруги посідали попід фонтаном, і поки він співав їм свої тихі пісні, вони живилися всякими ласощами, яких Шерфе завжди носила повні кишені.

— Шерфе!

— Що, Мір'єм?

— Тобі ніколи не впадало на думку, що ми, жінки, живемо по хатах, як птахи у клітці?

— Ні. Або що?

— Не всі так живуть. Широкий світ, а у йому більше гяурів, ніж нас. У них жінка на волі, куди схоче — ходить, із ким хоче — говорить...

— Вони ж гяури, а ми правовірні...

— Вони теж вірять в аллаха. У них жінці і до мечеті можна... вчитися можна... Ти не хотіла б учитись, усе знати, все бачити?..

— Ха-ха! Я вже училась, як була малою. Доволі.

— То не така наука, як у мектебі... Я часом сиджу і думаю... Слухаю, як біжить ося вода з фонтана маленьким струмочком... біжить кудись далеко, через город, поле, через ліси... така весела, жива, і бачить різні краї, всяких людей, знає, куди сонце сідає на ніч і звідки встає місяць... Я хотіла б бути струмочком...

— Ха-ха! Чудна! А мені добре й у Бахчисараї.

— Знаєш, я заздрю вітрові. Як бачу, що він біжить хутко, гне наші тополі, летить над землею й співає пісню, я думаю: чом я не вітер...

— Ха-ха! Вітер! Він тільки пил здіймає з дороги... Тобі скучно, то й думки лізуть у голову. Ти вдома засиділась... подруг забула. Чом не приходиш? Приходь... Недовго, може, будемо вкупі. Певно, таки віддадуть мене за того вусатого дідька, що має вівці... Ха-ха!..

— Що?

— Скучно мені буде за Бахчисараєм. Тут мені весело, тут усі мої подруги... Ах, ти не бачила, яку одежу пошила собі Умі...

Шерфе запалилася й заторохтіла, немов горох. Сміх дзвенів у горлі, наче дзвіночки. В одну хвилину вона наказала стільки, що Мір'єм ледве зібрала докупи.

Вона зацікавила навіть Мір'єм.

Врешті зібралась додому. Схопила феред же і влізла в нього, як у шкаралущу. Тільки очі блищали між білим полотном.

Лишившись сама, Мір'єм заходилась писати листа. Хоч операція ся не зовсім безпечна, та тепер се найзручніше зробити: мужчин нема вдома, а маги варить їсти. Мір'єм витягла каламар та клаптик паперу з-під

софи і сіла за лист. Пальці в неї не дуже слухались, слова розлазились на папері, як раки.

«Хай тобі пошле радість аллах та має у свій опіці,— писала Мір'єм.— Ти мене десь не жалієш, Рустеме, що так довго не пишеш. А я турбувалась, бо не знала, що там із тобою. Тільки чую: бейнамаз, а за що — не знаю. Тепер пуста Шерфе розказала про все, а мені так жалко, що не могла сама усього бачити. От тільки не знаю, чи добре ти робиш, що радиш їсти свинину. Домуз — створіння нечисте, і я його ніколи не їла б. Теж слава аллахові, що ти не влучив та не забив чоловіка. Може, він і дуже розсердив тебе, та все ж битись не слід. А мені знов біда трапилась. Не лякайсь, не велика. Мати застала за твоїми книжками і пожалілась батькові. А батько давно був сердитий, що я не хочу носити амулетів у косах. Він дуже сердився і навіть побив мене. Книжок не забрав, бо я сховала. Я тепер краще ховаю і каламар...»

Стукнуло щось... почулись кроки... Мір'єм ухопила шитво та накрила писання. Серце в неї завмерло і очі поширились... Знов тихо. То, певно, прохожий пройшов попід вікнами.

«Велику радість мала учора,— писала вона далі.— Абібула приніс цукор у папері. Я прочитала той клаптик. Там пишуть, що наша киз (дівчина) Бедрié-ханум учиться десь у великій школі. Хоч я ніколи не буду така щаслива, та радію за неї. Хай і між нашими будуть розумні жінки. Більше вже нічого не зрозуміла. Видко, що писано не для дівчат...»

— Мір'єм!..

Мір'єм жахнулася. Схопила й приклала мокре писання до серця. Десь мати кличе. Засунула швидко під софу всі причандали і кинулась із хати.

Скоро вернулась. Витягла зібганий лист і знов писала:

«Як мені душно, як мені тісно тут, коли б ти знав, Рустеме! Нікому я тут не потрібна, бо я не хлопець, а кпз. Батько лиш знає свого Абібулу, а за мене згадає тоді, як треба кричати. Мати про те лиш гадає, щоб швидше випхати заміж. Приходь, Рустеме, і забери мене. Або скажи, я сама піду до тебе. От я не знаю, що вже говорю... Бувай здоров. За тебе благає аллаха твоя Мір'єм».

* * *

В кав'ярні повно. Всі ляди-вікна, відчинені настіж, весело сяли у чорній пітьмі. Сизий дим люльок вилітав із вікон і, осяяний світлом, висів, як хмара. Безладний гамір, брязк філіжанок, білі чалми, червоні фези й міцний запах кави. Дзвінкий сміх гостей, впрілі обличчя, ліс цибухів, вогники в люльках і бренькіт струн — усе се мішалось разом. Ляпали карти грачів, блищав мідний казан із чорної печі, грали вогнями скляні картини — весела Мекка, пишна Медіна й величний Стамбул. Бренькав веселий сантер [1] й засипав хату гомоном струн. Кав'ярня блищала у темряві ночі, як велика ліхтарня, гуділа, як рій. Струнký Бекір, в одній сорочці, заголив руки по лікоть, фез зсунув на тім'я і бив по струнах із таким завзяттям, що не чув навіть, як його кликали. Рустем уже сам розносив каву.

Поважні хаджі, з ногами на низьких софах, із подушками під боком, смачно пахкали з люльок. Старий Сулейман, блідий як мрець, тільки блимав очима. В кутку пив каву Абібула. Молодь кидала кості і гучно сміялась. А Бекір грав. Бив струни, торсав, тупав ногами, крутив головою, заплющував очі — і під буденні розмови про ціну фруктів або фасолі тоненький голос співав про милу, про муки серця, фонтани сліз, тонкі дівочі кіски.

Ах, ті красуні!

Твої брови гнуться, як дуги,
А вії стріли пускають,
Білії груди крамниці відкрили,
А щічки медом торгують...

— Ха-ха! — реготала молодь, і навіть беззубі хаджі ховали усмішку у білі бороди.

Рустем був щасливий. Мір'єм написала, що готова піти з ним хоч на край світу. От коли б тільки дістати мектеб — і він її вирве із пекла. Вони будуть щасливі. Він перестане служити сим товстопиким хаджам, що сидять на канапах важкі й непорушимі, немов мішки з мукою. Він буде робити любиме діло — готувати нове покоління до нового життя. А тим часом жваво і зручно розносив дрібні філіжанки і вився поміж гостями, як в'юн. Тому сказав слово, там засміявся, встряв на хвилинку до гурту і знов варив каву.

[1] Цимбали.

Молодь зібралась в окрему купку. Там йшли розмови про недавній спектакль.

Якийсь сільський челядник згадав про свого муллу. Той як почув, що сталось у Бахчисараї, то так налякався, що кинув правити десятину. Ще може з голоду згинути.

— Рустеме, як згине мулла з голоду, ти будеш відповідати! — гукали до нього звідси.

— Овва! Світ не завалиться, як стане менше одним муллою!..

— Він буде годувать його діти...

— Ха-ха! — сміялась молодь.

— Не тепер дасть відповідь, то в день останній,— заскрипів Сулейман.— О! Як затрубить тоді сурма і прочитає аллах книгу в його лівій руці!..

І скинув злим оком на молодь.

Абібула правив сусідам про чудо.

Бліде обличчя світилось у нього, немов при місяці, а очі горіли від згадки.

— Холодний вітер повіяв. Страх обняв душу... сила аллаха спустилась із неба... підняла біле рядно, і встав на ноги каліка...

— Тц... тц...— цмокали правовірні та хитали побожно чалмами.

— Дозвольте мені перерізати медом ваші слова,— ввічливо звернувся до нього якийсь молодик із другого гурту.— Ви кажете — чудо. От я живу на світі вже скільки літ, а чуда не бачив... Та й ніхто з нас не чув про чуда. Чи тільки дервіші можуть бачити чудо?

— Дивно мені,— озвавсь Абібула.— Який ти мусульманин, коли в чуда не віриш? А хіба ж не було так, що Магомет прилюдно розколов місяць на дві половини? Хіба не розмовляв пророк із ящірками або не промовив до нього з миски вже спечений баранчик?

— Га-га! Коли се було! Тепер не ті часи. Щось не трапляються чуда.

— У бога все можливе...

— Алла ікбер! — зітхнув Сулейман.

Розмова починала усіх цікавити. Очі в старих блищали у хмарі диму, а пози немов набрались руху. Молодь почала осміхатись. Навіть Бекір покинув сантер і настовбурчив великі вуха.

— Гей, ви, невірні! — гукав Абібула.— Ви хочете чуда, коли ви наскрізь зіпсовані, немов червиве яблуко. Ви єднаєтесь із невірними, з гяурами... переймаєте їхні звичаї й їхні думки... Ми були сильні, поки держались окремо, поки йшли за пророком... О вірні, казав пророк, єднайтесь тільки поміж собою... Ви любите невірних, а вони вас не люблять... Коли вам добре — вони засмучені, коли вам зле — вони радіють...

— Неправда, вони великий народ, вони сильніші від нас, бо розум у них дужчий, менш забобонів... Вони освічені... Годі цуратися їх, нам треба в них узяти все, що мають краще... Інші часи настали...

Піднявся з-за столу якийсь правовірний, здоровий як бик, насунув на голену голову шапку і стукнув люлькою у стіл.

— А я кажу — розпуста! — гукнув він на всю кав'ярню. Ви п'єте горілку... Забули бога... мечеті пустують, скрізь бейнамази...

Очі в нього лізли на лоб й обличчя налилось кров'ю.

Усі схвилювались. Мертві фігури хаджі ворухнулись по софах і перестали пахкати з люльок. Молодь була обурена. Усі кричали.

— Ви темні... ваші мулли і ваші дервіші! — гукали одні.

— А ви гяури!..

— Ви держите народ у темноті, а ми бажаємо розвою...

— Дозвольте, дозвольте! Я хочу спитати! — скрикнув один молодик. Заворушив тонкими вусами й лукаво підморгнув оком.— Скажіть мені, чи правда, що хто почав як злодій, скінчить як дервіш?

Розлігся сміх... Бекір звищав і ляснув себе по стегнах.

— Ч-чорт його знає...

Хаджі обурились.

В Абібули тремтіли руки й білі уста безгучно ворушились.

— Стійте, стійте, чого ви сваритесь! Я краще розкажу вам одну історію,— гукнув Рустем.

— Кажи! Кажи!..

Се зразу втишило галас. Усі любили послухати казку. Хто встав, знов сів на місце. Забряжчали посудою, засьорбали каву й запахкали з люльок. Дим знявся під стелю. Мекка й Медіна заграли вогнями. Правда, хаджі

були ще лихі; недобрий вогник не згас іще в їх очах. Ну, що той грішник розкаже?

Рустемові дав хтось стілець. Він сів, обтер вуста, поправив фез і, злегка погойдуючись, почав:

— Ну, слухайте ж... У ті давні часи, коли казкам іще йняли віри як правді, коли верблюди були ще блохами, черепахи й жаби літали у повітрі, а мінарети схилялись до річки, щоб напитись води, був собі один анатолійський шейх. І трапилось так, що треба було когось послати йому в далеку дорогу у пильній справі. Кличе він до себе старого дервіша, дає йому свого любимого осла і каже: «Їдь, брате». Поїхав дервіш і опинився швидко в пустині. Їде і все собі думає, як би йому краще доглянути осла. Бо той осел та був любимчик шейхів. Як схудне або заслабне в дорозі, шейх буде гніватись. Тож дервіш не їсть сам, не п'є, а доглядає осла. Поїть його з міхів, годує, жалує. Де важко їхати, пісок глибокий,— злазить із осла, йде пішки. Щоб скучно не було ослові — з ним розмовляє. Все дума догодить шейхові і його любимчику. Себе не жалує. Стане на ніч під пальмами, всю ніч не спить — усе пасе ослика. Тільки про те й думав старий. Та як не глядів, як не старався — сталась пригода: заслаб осел у пустині та й здох. Лежить на жовтім піску, витягнув ноги, вишкірив зуби, а волохатий живіт — так, як гора. Сів над ним дервіш та й плаче: ну як я з'явлюся перед шейхові очі? Що йому скажу? Чи я ж не беріг його, мов рідного батька, як власну дитину, не поїв, не годував, не жалував? Не повірить шейх, скаже, що я в тому винен. Та й справді, хороший був ослик, людяний, смирний, слухняний. Жалко скотину, так жалко, мов брата. Плаче невтішно дервіш, ллє сльози на жовтий пісок, ридає. Не їсть, не п'є, не шукає розваги. Аж ніч настала. Зійшли великі зорі, блищить, як срібло, пісок, біліють далекі горби... Сидить на піску дервіш у великій розпуці, а коло нього чорніє тіло осла, немов нечисте сумління. Уже й сонце сходить, день настає. Бачить наш дервіш, що ніщо не поможе, біди не поправиш. Випорпав яму, поклав осла, засипав піском, сів над могилою й плаче. Плаче й не може спинити сліз, що так і ллються на гарячий пісок. Коли так згодом надходить якийсь караван. Ревуть верблюди, летить хмара піску, мотаються горби верблюжі. Побачив отаман, що щось чорніє в пустині, спинив караван.

Підходить, аж там сидить білобородий дервіш над свіжою могилою й плаче. Вклонився отаман. «Чого так плачеш невтішно, старче?» — питає. «Як же не плакать, ефенді, як не вбиватись... Умер... Ще вчора живий був, здоровий, а нині лежить, захований в землю...» Й заплакав сильніше, бо людський голос витиснув із серця рясніші сльози. «Не плач, чоловіче божий... потішся. Усе живуще має однакову долю, все, що живе,— мусить врешті померти...» — потішає отаман. Підійшли купці із каравану, розділили горе старого, потішили ласкавим словом, а врешті проказали молитву над гробом, хто кинув гроші на свіжу могилу, хто хліба для старця — й поїхали далі. А дервіш усе сидить на тому ж місці, сумний, невтішний, не знає, як повернути до шейха, занести вістку про нещасну долю осла. Уже й другий караван надходить. Питають, що сталось. «Ой, поховав...— відказує дервіш.— От тільки сьогодні піском засипав...» І показав рукою на свіжу могилу,— говорити не може за слізьми та жалем...

Рустем урвав і обвів слухачів оком. Усі були скуплені та зацікавлені. Чорна кава стигла у філіжанках, сині струмочки диму ліниво здіймались із люльок, і причаївся жар у печі під сивою шапкою попелу. Бекірові очі горіли, як дві жаринки, червоні вуха світились, як місяць на сході.

— Ну,— почав знову Рустем,— побачили ті, що на могилі гроші, десь, певно, недурно люди їх наскидали, поклали й свою частину до купи, наскидали старому харчів, лишив хтось рушник, щоб бідний дервіш у пустині міг до намазу умити руки, й подались у свою дорогу. А дервіш лишився. Сидів він день, сидів він другий у глибокій жалобі, вкінці заспокоївся трохи, і думки обсіли стару його голову. Чи варто вертатись до шейха? Та й із чим вертатись? Діла не справив, осел пропав... Тільки розсердить шейха. Чи не краще лишитись на місці? Тут непогано. І гроші складають, харчі йому звозять. Є з чого жити. Хай шейх подума, що він збився десь із дороги, пропав. Подумав дервіш, подумав — та й залишився. А тим часом пішла по світах чутка, що у пустині сидить над могилою святого убогий дервіш і плаче з горя, а та могила й святий новітній роблять великі чуда. Слабим вертає здоров'я, сумних потішає, навіть мертвим дарує життя. Почали звідусюди з'їздитись лю-

ди, почались молитви над ослячим гробом, і справді діялись чуда. Дервіш зібрав грошей силу-силенну і забагатів. Збудував над могилою красне тюрбе́, укрив могилу дорогим оксамитом. Ба, незабаром і сам став відомим шейхом, поставив теке́, прийняв дервішів та вславився врешті ще більше, аніж той шейх, якого покинув...

Рустем мусив спинитись. Мертві фігури хаджі заворушились; якийсь невиразний гомін розлігся в кав'ярні. Люльки задиміли, як димарі, а чорні очі спахнули, як вовчі.

Та раз почав, треба кінчати. Рустем вів далі:

— Минуло так щось кілька років. От раз їде той старий шейх, в якого колись пропав осел та дервіш. Старий уже, аж білий. Навколо його прості дервіші. Бачить, стоїть у пустині теке́ й пишне тюрбе́. Захотілось йому перепочити у брата-шейха та поклонитись могилі святого. Завернув, уходить, віддав «селя́м», вклонився могилі, коли зирк — а перед ним його давній дервіш, що пропав колись безвісти у дорозі. «Ти що тут робиш? — здивувався він.— Ти чому не вернувся до мене?» — «Ой шейху ясний, я все розкажу, ходім тільки звідси до мене в господу». Завів до себе, посадив на почесному місці і розказав усе, як було. Як пропав у дорозі осел, як він сумував та боявся вернутись додому, як люди скидали гроші та молились на могилі покійного. «Я їм забув сказати, що поховав там твого осла. Ну, як почали давати гроші, я й подумав: нехай дають... А оце незабаром я збирався їхати до тебе з подарунками — бажав покаятись. Та одно мене мучило тільки, отче святий: як тобі скажу, що люди молились на могилі осла?» — мало не плакав дервіш. Тоді старий шейх осміхнувся у білу бороду, поклав свою руку на руку дервіша, наблизився до його вуха й лагідно мовив: «Не турбуйсь, брате, хай тобі стане відомим, що під нашим славним тюрбе похований дід сього осла».

— Ха-ха-ха! — вибухла молодь голосним сміхом. Але в той регіт увіллялось щось грізне, негармонійне, немов далекий грім. Наче хмара нависла у кав'ярні. Посуда враз брязнула, стукнули люльки об стіл, обличчя скривились із гніву. Щось лиховісне було у гарячім повітрі кав'ярні, і навіть Мекка й Медіна злорадно заграли вогнями. От-от щось буде. Се всі почували.

Високий татарин, здоровий як бик, витріщив очі й поводив ними навколо, немов збирав по обличчях ужинок гніву. Урешті скочив. Зірвав із голови шапку і гримнув нею об землю.

— Собака!

Той крик захрипілого горла покрив загальний регіт та гвалт.

Рустем звівся на ноги.

— Чого вчепився? Не хочеш слухать — не слухай...

— Він так розказав, як стоїть у казці! — кричала молодь.

— Брехун! Гяур! Грішник! — хрипіли старші.

Усі схопились, щоб зупинити бійку. Та було пізно. Татарин стояв уже перед Рустемом, сердитий, роз'юшений. Його голова, голена й кругла, немов кавун, здіймалась над усіма, а жили на в'язах були напружені й грубі, наче мотузки.

— Гяуре, вигнаний батьком! — кричав татарин.— Ти зважився сміятись із правої віри, із наших святих!..

— Геть! — скрикнув Рустем і схопив у руки стілець.

Кров зашуміла йому в голові. Він уже добре не тямив, що було далі. Знав тільки, що його б'ють і що він б'є. Не чув круг себе крику, не бачив грізних очей, ліз просто на ніж, сліпий, сп'янілий, з одним бажанням — перемогти.

— Тут ріжуть! Убивають! — кричали в кав'ярні, і бігли на крик той із вулиці люди.

Трудно було протиснутись. Під натовпом люду тріщали столи, дзвеніло скло. Одні намагалися спинити бійку, а другі рвалися до бою. Насилу розборонили.

Блідий, розхристаний Рустем ледве стояв. Він хотів врешті вийти з кав'ярні. Зробив кілька кроків, хитнувся і раптом схопивсь за бік. По пальцях спливала кров.

— Кров! Забили людину! — хтось крикнув.

Бекір із цікавістю й жахом дививсь Рустемові в очі.

— Швидше додому...— прохав Рустем.

Кинулись кликати фіакра... По чорній вулиці розлігся крик... Заторохтіли колеса... З червоних вікон летів у пітьму гвалт, і метушились у кав'ярні люди, як на пожежі...

Тихо поплив фіакр із Рустемом кривими вулицями.

Чорні доми лежать із обох боків, як скелі... Немов не город, а річка, темна, глибока... Пливе по ній човен... пливуть мінарети, мов білі щогли... хвилі гойдають Рустема... скачуть, як у танці, зорі, ростуть, зникають... Так чудно, так дивно... Чи сон, чи дійсність? Рустем не міг розібрати...

* * *

Джіафера не було вдома, коли привезли Рустема. Він почув сьогодні неприємну новину: ефенді Мустафа з певних джерел дізнався, що Рустемові не дадуть школи, бо вважають його небезпечним,— і переказав про се Джіаферові. Джіафер дуже стурбувався і пішов трохи пройтись та обдумати на самоті, як би про се сказати приятелеві, щоб не дуже його засмутити. Повернувши додому, він здивувався, коли побачив у хаті незвичайний рух та чужих людей. Бекір сидів карячки біля дверей і дивився наляканими очима на відомого у городі лікаря, що нахилився над Рустемовим ліжком. Якийсь татарин бігав по хаті, носив щось, переставляв. Що сталося? Бекір зараз схопився на ноги і почав жваво оповідати пригоду, вимахував руками, запинавсь і безперестанку повторяв своє любиме «ч-чорт його знає». Джіафер насилу розібрав.

Караїм-лікар врешті скінчив роботу і повернув до Джіафера своє бліде обличчя, ледве помітне з-під шапки кучерів.

— Нічого, нічого, за два тижні хоч весілля гуляй, хай останнє упаде на твою голову, як у вас кажуть,— кисло шуткував лікар, і кутики уст не піднімались в його, а опускались.

З ліжка осміхався блідий Рустем.

— Ну, конче треба було когось дратувати,— підійшов із докором до його захмарений Джіафер.

— Е, пусте! Лікар каже, що ніж заліз неглибоко. Мені нічого.

— Ах, Рустем! Молодець, їй-богу! — підбіг Бекір.— Коли б ти бачив, як він його бив... Стільцем... по голові...

Очі в Бекіра засяли від захвату, і він зробив руками рух, немов збирався розколоти Джіаферові голову.

Чужі пішли, але з Бекіром трудна була рада: він уперся, як цап, і лишився на ніч. Скулився долі біля

порога і щохвилини зскакував — заспаний, наляканий і тороплений, хоч його поміч не була потрібна.

Рустем поправлявся. Його відвідували товариші, галасливий жвавий гурток, який уважав рану Рустемову почесною, бо він дістав її у боротьбі із забобонами. Кричали, сміялись, накурювали у хаті і дратували Рустемові нерви. Бекір користувавсь із кожної вільної хвилини і приносив слабому свіжі новини з вулиці, підслухані розмови, дрібні події дрібного життя крамарів і кумедно показував, як мулли перебирають чотки, а тим часом винюхують, що в кого є, щоб узять десятину. Муллів і дервішів він зразу зненавидів.

Раз надвечір, коли Рустем міг уже сидіти на ліжку, до його прийшов несподіваний гість — дядько Абдула́, грубий, дихавичний старий хаджі. Рустем мало знав дядька, бо мулла Смаїл не у великій згоді жив досі з братом.

Хаджі Абдула довго мовчав, відсапував та гладив долонями бороду.

Старий почав жалітись на недуги і старість, а потому звів свою мову на розпусту і зневір'я сучасної молоді. Як крається батьківське серце, коли у правовірній родині шайтан посіє незгоду! Батько кінчає свій вік, а син починає. Синові легше скоритись. Так навчає пророк, і так повинно бути. Бідний мулла Смаїл! Він схуд і щодня миє сльозами бороду. Він радо простяг би руки до грішного сина, коли б той прийшов до нього із чистим серцем. Хаджі Абдула сапав, харкав, плював і зовсім утомився від довгої промови.

Його слова зворушили Рустема. Жаль стало батька. Він щиро хотів би знов поєднатися з ним, та як? Якою ціною? Що треба зробити?

Хаджі Абдула мав уже готові умови:

— Залиши свої думки. Покинь небезпечну роботу і своє товариство, і батько забуде все давнє.

Рустем замотав головою.

Ні, він сього не може зробити й не зробить. Він міг би вернутись, коли б батько прийняв його таким, яким він є.

Хаджі Абдула з тим і пішов.

Даремне тільки трудив свої старі кості та важке тіло.

Рустем лишився сам. День гас, і вікна сіріли. Хата

швидко сповнялась м'якими вечірніми тінями. Після важкої розмови про батька Рустем почув себе краще. Немов щось важке, дошкульне щось скинув із плечей, наче вирізав із серця болячку. Тепер усе ясне. Чув, що стояв досі на роздоріжжі і врешті вибрав шлях. Думки зробились ясні і освітили розлоге поле життя, з його тернами, камінням та будяками, але разом й з цілющою водою, яку він сподівавсь роздобути, щоб полить те сухе поле. Надії, як глибокі підземні джерела, прохалися на світ, і серце від них тремтіло. Коли б не оця досадна рана, він знявся б як стій і пішов на роботу, велику, важку, солодку роботу. Почував у собі сили. Забув навіть Мір'єм — і коли врешті згадав про неї, йому соромно стало. Як він міг відділити її від своїх кращих надій? Хіба вони не разом будуть усе життя, у горі і в щасті, і спільній роботі?

Минали дні. Тремтячими, безсилими ногами Рустем ходив уже по хаті. Його дратувало, що не мав звістки від Мір'єм. Чом не напише хоч кілька слів? Правда, їй трудно, а все ж... Чи не дістала його листів? Невже Айше загубила або хто перейняв? Недобра, вона ж, певно, чула, що сталося з ним. Як би дізнатись, що з нею? Єдиний спосіб — Айше, але й тої не видко. Рустем ні з ким не ділився своїм щастям, навіть Джіафер, найкращий приятель його, нічого не відав про те. Хіба попрохать Джіафера, щоб покликав Айше?..

Джіафер розшукав-таки Рустемову небогу. Вона клялась й божилась, що передала Мір'єм усі листи, але та нічого їй не давала. Що ж сталось? Чи здорова вона? Здорова. Чи не плаче? Ні. Така, як завжди. Чом же не пише? Айше низала плечима і витріщала очі. Рустем заходив у голову, не спав по ночах і турбувався. Ходив сердитий, роздратований і сварився із Джіафером.

Коли ж за кілька день знов прибігла Айше і всунула в руки сірий клаптик паперу, іще теплий від пробування попід халатом на грудях, руки у нього тремтіли так, що він роздер цидулку й забув про небогу. Айше надулась і довго стояла в куточку, здивована й ображена.

«Багацько сліз вилляли мої очі,— читав Рустем,— коли я почула, що тебе мало не убили. Я зразу хотіла бігти до тебе, та аллах учас послав мені розум, і за те щодня молюсь і дякую його. З того вийшло б погане для обох нас. Айше казала, що тобі краще, що ти вже

ходиш,— й за се дякую бога. А він міг би тяжче скарати тебе за твоє глузування з нашої віри. Ти до мене писав, а я збиралась довго, не знала, що сказати. Наслав аллах на мою бідну голову думи, а я билась у них, як павук у тенетах. Важка голова стала, а серце ще важче. Побила посуду, як несла батькові каву, спалила пілав, помагаючи матері, і не було що їсти в той день. Мати побила, а я не винна: все через думи. По ночах теж думаю — чи були б ми з тобою щасливі? Чи благословив би аллах шлюб наш проти волі батьків наших? Я знаю, вони не так думають, як ми... та вони ще живі, а пророк сказав: «Спусти перед ними крило твоєї покори, слухайся їх». Ти пишеш, Рустеме, про новий світ, обіцяєш показати його мені — душа моя рветься до нього,— та чи прийняло б серце наше радість, коли б упала на землю сльоза з батькового ока? Я довго думала, Рустеме, так довго, що лиця у мене запались, наче від посту, а руки втратили силу. Мої очі не знають сну й червоні від сліз, аллах милосердний змилувавсь наді мною й сказав мені в серці моєму: кріпись. Нехай Рустем піде до батька, упаде йому в ноги і скаже: мій гріх, моя покута. Тоді твоя буду навіки. Тоді виблагай у батька дозвіл побратись — і мій тато пристане на се. Такі думи вклав мені бог у серце одної ночі, і я не смію зламати його слово. Коли ж сього не зробиш — така моя доля. Кожній людині до шиї аллах прив'язав його птаху. Так каже пророк. Не пиши мені більше, не шукай стрічі. Я буду твоєю перед людьми й богом, чесно, відкрито, як у людей. Прости, Рустеме, за ті необачні слова, що я досі писала й говорила. Шайтан замутив тоді мій розум. Твоя нещасна Мір'єм».

Перше, що почув Рустем, скінчивши листа, був гнів. Шалений, непереможний і дикий.

Так ось яке те кохання?

Так ось що виросло з зерна, що він посіяв у чисту душу!

А значить, пута темноти сильніші від світла?.. Бур'яни швидше ростуть, аніж колос?

Кров бухала в голову, і гнів розривав йому серце.

Вона!.. Вона теж хоче, щоб він у поросі скрухи схилив своє чоло під ноги! Щоб зрадив усе найдорожче, що виносив у серці? Все найясніше — волю, надії і міць перемоги?

Й за те він дістане добру хазяйку і покірливу жінку? Так ось же!

Роздер сірий папірчик на дрібні шматочки і кинув додолу. Мов дер своє серце.

Впали шматочки на поміст, тихо, поволі, мов перший сніг.

Дивився.

— Що вона пише? Що написала?

Почав збирати шматочки, складати докупи. Руки тремтіли, гнів сплива жалем.

Складав базгранину, злучав кривульки, мов дикі колючки, що ранили серце.

Читав і плакав.

З жорстокого слова хтів видушити краплю надії, бив камінь об серце, щоб викресати іскру.

А може... А може, бур'ян не розрісся, може, ще можна виполоти хопту? Сам винен... Давно не бачив... ота пригода — дурна, непотрібна...

І сів писати. Благав зустрічі, хвилини, хоч слова...

Тут гинуло в нього не лиш кохання, а грунт під ногами... тут гасло світло, яке так трудно було добути...

Скінчив. Вийшов на вулицю.

Де б могла бути Айше?..

Блідий, непевним кроком блукав по вулицях, шукав. Стрічні хаджі відверталися від нього, немов жахались грішника. Закупив по дорозі мало не цілу крамницю, щоб ублагати Айше. Де б вона могла бути?

Знайшов урешті під мостом, біля фонтана, коли сповняла кухоль водою. Вихав їй до рук солодкі пакунки, благав, щоб зараз бігла. Стежив, як нісся жовтий халатик поміж домами, бажав, щоб швидше щез із очей блискучий фез, на якому зірками грало вечірнє сонце. Стояв на місці, і серце билось у нього тривожно. Дітвора біля нього крутилась — червоні фези, квітчасті халати, аж в очах рябіло. Ганяли зграї собак, голодних, худих, сердитих. Білі мури рожевіли на сонці, летів по дорозі рожевий пил, і тихо дзюрчала вода фонтана. Спішили байдужі люди, торохтіли вози по каменистій дорозі, і тихо, як привиди, пливли попід стінами білі жінки. Життя точилось своєю чергою, і мов тікали від нього вгору стрункі мінарети, що підпирали блакитну баню, як мармурові колони.

Рустем чекав. Кожна хвилина здавалась за цілі роки. Та ось!.. Ну, врешті. Біжить Айше, як золота кулька, й червоні кіски женуться за нею, немов проміння. Засапана, очі горять. Прибігла і вткнула Рустемові у руки назад його лист...

Мір'єм не прийняла... не хоче.

Ага! Не прийняла? Ну, добре... ну, дуже добре. Рустем хоче сміятись. Значить, мури міцні ще... Ті, що він думав звалити... Стоять, рожевіють, немов не винні, немов сміються. Що ж, добре. Нехай сміються. Ще прийде день, що стануть із них лиш купи грузу. Коли не зможуть більше держати в тіні людські оселі, заступати світ сонця... А тепер — хай рожевіють... хай висисають кров серця... Холодні, бездушні, прокляті!..

Рустем зняв руку, гнівний, ображений, і, мов живій істоті, грозив мурам...

А діти крутились біля Рустема, сміялись і щебетали:

— Афуз, Афуз!.. Він сам до себе говорить!..

. . . . . .

* * *

— Джіафере!

— Що скажеш, Рустеме?

— Я хочу звідси тікати...

— Як звідси?

— З Бахчисарая. Мені тут тісно... Я тут не можу. Хочу прохати, щоб мені швидше дали мектеб на селі...

— Чого поїдеш? Не їдь...

— Не їхать? Чому?

— Ну, бачиш, ти вже тепер здоровший, хоч ходиш такий похмурий, немов не знать що сталося. Я досі мовчав, а тепер мушу сказати: тобі не дадуть мектебу. Тобі вже навіть відмовлено. Останні події тобі нашкодили. Всі, що у нас мають силу, що уважають себе цвітом народу,— всі проти тебе. Вони кричать на роздоріжжях, що ти небезпечний. Навіть сам муфтій [1] уже знав про тебе.

— І тут стіна. Знов мур став на дорозі...

— Що кажеш?

— Я кажу, що в нас куди не піткнешся, наскочиш на мур. Загородили муром від світу жінку, склали стіну за-

[1] Найвища духовна особа у мусульман.

бобонів, і мур темноти стоїть міцний ще, немов фортеця. А ти розбивай собі голову об ті мури, трощи своє щастя...

— Ну, знаєш, ти вже занадто. Ти ж сам казав недавно, що мури пощербились. Май ясне серце і не сумуй. Невже ти не будеш сміятись із того, що мулли у мечетах кленуть тебе перед народом? Он іще недавно у джуміджамі, у соборнім мечеті, хатіп рівняв тебе з вовком, що краде вівці з кошари. Та то байдуже. Ти знаєш приказку: «Перше ніж запалає вогонь, мусить вибухнути сірий дим...»

Рустем ходив по хаті, повісив голову, і тіні вкрили його обличчя.

Замовк і Джіафер.

Так трудно... так тяжко... Ідеш вперед, як у тернах, що рвуть твоє тіло... За кожний здобуток платиш ціною крові... Простуєш до світла — і замість його стрічаєш вогник, дрібний, мінливий, як у багні... блимне, сховається, засвітить знову — і згасне. Як Мір'єм... Ах, годі, забути, не згадувати краще... Забігти кудись далеко, забути, загоїти болячку... Як звір, що тіка до нори й зализує там тяжкі свої рани...

— Поїду...

— Куди?

— А світ за очі... Аби лиш звідси...

— А наше діло? А товариство?

— Вас тут багато...

— Стидайсь, Рустеме...

— Стидатись? Ха-ха! Хай тим буде стидно, що... Ах, ти не знаєш... Ти нічого не знаєш... Коли ти садиш зерно... розумієш, коли ти в поті чола скопаєш грунт, вкладеш у нього зерно, поллєш гіркими... коли дочекаєшся врешті стебла і сповниш надією серце... І от тоді, розумієш, за одну ніч виросте пишний бур'ян, заглушить стебло, і коли прийдеш на сході сонця — застанеш лиш мертве бадилля — а! Ти знаєш, яка тоді пустка у серці?..

Очі в Рустема блищали, губи тремтіли, він мало не плакав.

— Поїду... Кажи, що стидно, кажи, що хочеш, а я не можу...

Він бігав по хаті, і серед тиші лунали кроки, гучно й тривожно...

Раптом стукнули двері.

— Хто там?

То був Бекір.

Влетів у хату якийсь не свій, червоний, радісний і засоромлений. Щось хотів казати — і не знаходив слів. Став біля дверей і дивився на Рустема.

Рустем зупинився.

— Чого ти, Бекіре?

Тоді Бекір зважився. Підбіг до Рустема й, хвилюючись та заїкаючись, почав кидати слова, швидко, безладно:

— Ч-чорт його знає... Ти не ходи у кав'ярню... Плюнь на ефенді Мухтара. Він каже... Я кажу: «За що?» Він каже: «Мені не треба такого слуги. Рустем гяур, невірний... На, каже, неси йому гроші, що заробив у мене... бачити, каже, не хочу...» Ах ти собаче вухо... Ах ти копиця гною!.. Так мені, знаєш, кров й вдарила в очі. Ч-чорт його знає... Я йому кинув гроші додолу: неси собі сам. Я більше у тебе не служу, бо й я таких думок, як і Рустем!..

— Як ти сказав?

— Я кажу: я таких думок, як і Рустем, хай тебе вхопить шайтан із твоїм багатством!..

Вуха в Бекіра палали, як жар, голос тремтів від обурення і в очах стали сльози.

Рустем не вірив. Чи ж може бути?

— Ти таких думок, як я? Ти так сказав йому в очі? Плюнув у лице? Ти втратив службу і все через мене? Ей, слухай, ти!..

Рустем ухопив Бекіра за плечі і дивився йому в очі, немов не вірив, що сьому правда.

— А що ж твій Стамбул? Ти ж не зібрав іще грошей? Як ти поїдеш?

Бекір мотнув головою й зневажливо цмокнув:

— Ч-чорт його знає!.. Я не поїду. От ти ж не їдеш... і Джіафер. Я буду з вами... Ч-чорт його знає — мені з вами найкраще...

Очі в нього стали ще більші і блищали від сліз.

Рустем тремтів. Чув, що ввійшло щось у груди,— велике, радісне, тепле,— і било в серце, як хвиля...

— Джіафере, ти чуєш? Ти чуєш, Джіафере? — гукав.— Він таких думок, як ми... Він наш. Покинув службу лиш через мене, він став за мене, тоді як другі... Ти чуєш?

Джіафер осміхався.

— Ну, от бачиш, зерно не все гине, не скрізь його глушить бур'ян. Та що тобі з того: ти ж однаково їдеш...

Бекір підвів на Рустема здивовані очі. Тоді Рустем ухопив Бекіра за плечі і, показуючи на Джіафера, скрикнув:

— А ти йому не вір... чуєш, не вір йому!.. Я нікуди не їду...

І коли так стояли всі три, схвильовані і радісні, у вікна знадвору прилинув спів.

Жалібний, дикий, розпачливий спів мінаретів.

Він линув під небо, падав на землю, бився між горами, і плакав, і кликав усіх правовірних прийти до аллаха благати рятунку...

СМІХ

ОПОВІДАННЯ

Бліда, невиспана пані Наталя одхилила двері з спальні в столову, де вже стирала порохи Варвара. Защібуючи на ходу білу ранішню блузу, вона тихо і наче з острахом поспитала:

— Ви ще не одчиняли віконниць?

Варвара кинула стирку і наважилась бігти.

— Зараз поодчиняю.

— Ні... ні, не треба... Хай будуть зачинені цілий день! — бистро й налякано наказала вона наймичці.

Кремезна Варвара здивовано підняла на неї своє широке, землистого кольору обличчя.

— Сьогодні десь неспокійно в городі. Лихі люди ходять тепер раз у раз по вулицях. Коли б ще до нас не залізли. Не ходіть сьогодні на базар. Чи в нас є що варити?

— М'яса нема.

— То нічого. Обійдеться... Варіть що є. На вулицю ж не виходьте і нікого не пускайте в хату. Нас нема вдома... розумієте? Усі виїхали. Хіба хто з знайомих, то інше діло.

Пані Наталя говорила ті слова притишеним голосом сливе на вухо Варварі, а її ясні короткозорі очі неспокійно тоді блукали.

Коли Варвара вийшла, пані Наталя розглянулась по хаті. В хаті стояв присмерк, і тільки жовті смужечки світла пробивались крізь шпари зачинених віконниць та розтягались в повітрі каламутними течійками. Пані

Наталя поторсала залізні прогоничі од віконниць, поправила гайки і тихо посунула в інші хати, зігнута і біла, як мара. Оглядаючи всі віконниці од вулиці, вона прикладала часом до вікна вухо і напружено слухала. Звідти неслись якісь невиразні, змішані згуки, що видавались їй часом незвичайними та тривожними.

Вона думала про сьогоднішній день. Чим то він скінчиться? Мало ще топтали людей кіньми, не доволі пролили крові,— треба було ще нацькувати темний народ на інтелігенцію. Скільки вона прохала чоловіка: поїдьмо куди на сей час, заберім діти,— не схотів... і от тепер дочекалися... Ах, боже! І за що ж?

Їй мимохіть пригадались брудні, безглуздо складені, брутальні відозви, якими від кількох днів засипувано місто. Скликали бити та різати всіх ворогів уряду. Там виразно стояло і їх прізвище. Так, адвокат Валер'ян Чубинський... Се прізвище було ненависне поліції, й тепер воно стояло у списках...

В сусідній хаті почувся дитячий регіт і крик.

Пані Чубинська кинулась туди.

— Тс! Цитьте!.. Ах, боже мій! Перестаньте ж кричати!..

Вона розпучливо махала широкими білими рукавами, як птаха крилами, а коло блідих уст лягли у неї складки невимовного болю. Вона зацитькувала дітей і озиралась на вікна, немов жахалась, що ті живі голоси долинуть крізь них на вулицю.

На поміч прийшла Варвара. Її спокійні рухи, з якими вона вешталась по хаті, збирала одежу та натягала дітям панчішки, певний, важкий хід босих ніг, поважне обличчя — все те навівало на паню Наталю спокій. З такою вірною, розсудливою людиною було немов безпечніше.

— Ви були, Варваро, на вулиці? — поспитала пані Наталя.

— Ні, не була. Постояла трохи на хвіртці.

— Що ж там... спокійно?

— Та так... Приходили якісь люди, питали пана.

— Люди приходили? Які ж ті... люди?

— А хто їх знає... люди...

— Що ж у них... було що в руках?

— В руках? Ціпки були.

— Ціпки?

— Я сказала, що пана нема... Усі виїхали.

— Добре зробила, Варваро, добре... Пам'ятайте ж, Варварочко, що в домі, опріч вас, нікого немає... Ах, боже!..

— Варваро! Варваро-о! — почувся з столової роздратований голос пана Чубинського.— Чому досі віконниці не одчинені?

Панї Наталя затримала рукою Варвару і метнулась в столову.

Там стояв напіводягнений чоловік її і жмурив послінуваті очі. Він ще не встиг накласти окуляри, погано бачив, і лице його серед білявого волосся здавалось змішаним і пом'ятим.

— Валер'яне, милий, нехай так буде... То я звеліла... Ти знаєш, який сьогодні день. Я тебе сьогодні нікуди не пущу...

— От дурниці. Нехай зараз одчинять віконниці.

— Ах, боже мій... Ну, я тебе прошу... Для мого спокою... для наших дітей...

У пані Наталі виступили на лицях червоні плями.

Пан Валер'ян сердився. Що за вигадки! Однаково нікуди не втечеш! Але в глибині душі він чув, що жінка зробила добре.

Незабаром Варвара внесла самовар. Всі сіли до столу.

В хаті було темно і якось чудно. Жовті зайчики світла тремтіли на стінах і на буфеті, вітер рвав віконниці і стукав ними. Діти — хлопчик і дівчинка,— здивовані незвичайною обстановкою, шептались поміж себе, пан Валер'ян роздратовано тарабанив по столі пальцями. Склянка чаю холола перед ним, а він нетерпляче закусував свою біляву ріденьку борідку та дивився кудись поверх окулярів. Вже кілька днів помічав він якихсь непевних людей, що стежили за ним, куди б він не йшов. По ночах біля вікон бовваніли якісь темні фігури і тислись попід паркани, коли на них звертали увагу. А вчора, проходячи по вулиці, виразно почув позад себе лайку, що напевне відносилась до нього. «Оратор, оратор»,— злісно шипів якийсь здоровенний чорний хлоп і блимнув на нього очима, коли він озирнувся. Пан Валер'ян нічого не сказав про те жінці, щоб не турбувати її. І враз промайнуло у нього перед очима

ціле море голів... голови, голови й голови... впрілі, загріті обличчя і тисячі очей, що дивились на нього з туману сизого випару. Він говорив. Якась гаряча хвиля била йому в лице, влітала з віддихом в груди. Слова вилітали з грудей, як хижі птахи, сміливо й влучно. Промова, здається, удалась йому. Йому вдалось так просто й яскраво змалювати протилежність інтересів тих, хто дає роботу, і тих, що мусять її брати, що навіть самому ся річ стала яснішою. І коли йому плескали, він знав, що то б'є в долоні розбуджена свідомість... Так, але що буде сьогодні?.. Чи буде що справді сьогодні?

Чубинський глянув на жінку. Вона сиділа витягнена і прислухалась. На блідому обличчі застиг вираз наляканого птаха.

Ті зачинені вікна справді дратують. Що там за ними, на вулицях, на тих невідомих річках, якими пливе чужий тобі народ, що кожної хвилі ладен розіллятись морем пристрасті та затопити береги?

Раптом щось грюкнуло в віконницю.

Пані Наталя аж підскочила на стільці.

На хвилину всі заніміли.

— Ну, чого ти жахаєшся? — розсердився пан Валер'ян.— Певно, діти, пустуючи, зачепили віконницю, як се часто буває, а ти зараз не знать що подумала...

З кухні вбігла Варвара.

— Що сталося, Варваро? — налякалась пані Наталя.

— Панич Горбачевський прийшли... Вони через двір зайшли до кухні.

— А-а!.. нехай заходить, нехай...— Студент Горбачевський уже вихилявся з-за спини Варвари.

— Що там чувати, розказуйте!..— привітався до нього господар.

— Здається, погано. Цілу ніч, кажуть, у Микитки був чорносотенний мітинг. Пили і радились, кого мають бити. Насамперед буцім поклали знищити «раторів» та «домократів»...

— Ах, боже...

— Ви не лякайтесь, пані... може, нічого й не буде. На вулицях якийсь непевний рух. Бродять купками по три-чотири... Обличчя сердиті, суворі, а очі хижі, лихі, так і світять вогнем, як вглянуть інтелігента... Дайте мені чаю...

Пані Наталя тремтячими руками налляла склянку чаю і, розплюскуючи по дорозі, подала студентові.

— Ну, що ж далі? — питався пан Валер'ян, зриваючись з місця та бігаючи по хаті.

— Спасибі. Пройшов через базар. Народу багато. Там роздають горілку. Ідуть якісь таємні наради, але про що говорять — трудно сказати. Чув тільки кілька фамілій: Мачинського, Залкіна, вашу...

— Ах, боже...

— Ви не лякайтесь. В неділю звичайно більше народу і п'ють горілку... Чи не можна попрохати хліба? Спасибі. А все-таки дивуюся, чому ви не виїхали на сей час з города? Біжу оце до вас — бачу: віконниці зачинені, значить, нікого нема, забіг тільки поспитати — куди й чи надовго,— аж ви тут сидите собі... Ви ризикуєте, ви дуже ризикуєте...

— От бачиш. Чи ж я не казала, чи ж я не благала його — поїдьмо куди, заберім діти...— мало не плакала пані Наталя, притискаючи руки до грудей та дивлячись на гостя благаючим поглядом, як тоді на чоловіка.

— Ет, що тепер про се говорити! — роздратовано скрикнув пан Валер'ян і далі бігав по хаті. Він курив папіроску за папіроскою і розбивав головою хмари синього диму, що повзли за ним довгими хвилями, як туман в горах.

— Ах, що робиться... що тільки робиться...

Се говорив хтось інший, високим жіночим голосом.

Всі обернулись до дверей з кухні, звідки, впускаючи на мить світло, влетіла в столову маленька кругленька жінка. Шапочка з'їхала в неї на бік голови, руде волосся розтріпалось і палало, наче вона принесла на них пожежу з вулиці.

— Ах, як тут темно. Де ви? Де ви? — Вона ні з ким не привіталася, підбігла до столу і впала на стілець.

— Мої милі, мої дорогі... ви ще живі? А я думала... Вже почалося... Юрма ходить по вулицях з царським портретом. Я тільки що бачила, як били Сікача...

— Котрого?

— Молодшого, студента... Не зняв шапки перед портретом. Я бачила, як його, уже без шапки, червоного, в подертій тужурці, зігнутого вдвоє, кидали з рук до рук і всі били. Очі в нього такі великі, червоні, божевільні... Мене обхопив жах... Я не могла дивитись... І знаєте,

кого я бачила в юрмі? Народ... Селян... в сірих святних свитах, в великих чоботях, простих статечних хліборобів... Там були люди з нашого села, тихі, спокійні, працьовиті...

— То гірший елемент, Тетяно Степанівно,— обізвався студент Горбачевський.

— Ні, не кажіть, я їх знаю, я вже п'ять літ учителюю в тому селі... А тепер втекла звідти, бо мене хотіли побити: то стара, дика ненависть до пана, хто б він не був. У нас усіх зруйнували. Ну, ще там багатих... Але кого мені жаль, то нашої сусідки. Стара вдовиця, бідна. Один син у Сибіру, другий в тюрмі сидить... Тільки й лишилося, що стара хата та сад. І от знищили все, розібрали хату по брусові, сад вирубали, книжки синів подерли... Вона не хотіла прохати, як другі. А деякі виходили назустріч юрмі з образами, з дрібними дітьми, ставали на коліна в грязь і благали цілими годинами, руки мужикам цілували... І тих помилували...

— Ах, жах який,— шепнула якось механічно пані Наталя.

Вона все ще сиділа витягнена, напружена, немов чогось чекала.

— Тс... цитьте...— нетерпляче перебила вона розмову.

З вулиці донісся далекий галас.

Усі замовкли, обернулись до вікон і, витягши шиї, завмерли в увазі.

Шум немов наближався. Було в ньому щось подібне до далекої зливи, до глухого урчання звірів. «А-а-а... а-а-а...» — одбивали високі стіни змішані згуки, і тут десь близько почулось тупотіння ніг по камінню вулиці.

— А, підлість... підлість... Я йду на вулицю...— стрепенувся Чубинський і забігав по хаті, чогось шукаючи.

Але на нього накинулись всі. Вони кричали на нього притишеними, зміненими голосами, що він не повинен виходити, бо його тільки шукають, що там він нічого не вдіє, що не можна кидати жінку й діти. Жінка казала, що вмре без нього.

Тим часом галас зменшався і скоро затих.

Тільки налякані діти плакали в кутку, хлипаючи все голосніше.

— Варваро! Варваро! — гукав пан Валер'ян.— Забе-ріть дітей у другу хату, втихомирте як-небудь...

Ввійшла Варвара, важка, спокійна, з червоними, голими по лікоть руками, і заговорила до дітей так, що вони зразу замовкли. Вона обняла їх тими грубими голими руками і забрала до себе.

В столовій теж стало спокійніше.

— Які ви щасливі,— обізвалась Тетяна Степанівна,— маєте таку славну наймичку.

Пані Наталя зраділа, що знайшла хоч один ясний пункт серед тих страшних подій, на якому можна спочити.

— О! Моя Варвара золота жінка... Се наш справжній друг... Спокійна, розсудлива, прихильна. І, уявіть собі, бере всього-на-всього три карбованці на місяць...

— Добрий характер має,— додав пан Валер'ян.— Четвертий рік служить... Ми звикли до неї, вона до нас... І дітей любить.

Поговоривши на ту тему, гості почали прощатись, але тут Тетяна Степанівна згадала, чого вона, властиве, прийшла. Їй здається, що панові Валер'янові, після його промов на мітингах, небезпечно сидіти вдома. Лучче б перечекати сей лихий день десь у сусід, в певному місці.

Горбачевський перечив. Навпаки, лучче сидіти вдома, не з'являтись на вулиці. Квартири їхньої добре не знають, бо вони недавно переїхали сюди, а коли побачать замкнені віконниці, то подумають, що дім порожній.

— Ні, ні, я лишуся вдома... Що буде, те й буде...— заспокоював їх на прощання Чубинський.

Чоловік і жінка лишились самі. Він бігав по хаті серед хмар з диму, немов хотів розбити неспокій.

Пані Наталя сиділа пригноблена.

Нарешті Чубинський сів біля жінки.

— Ну, не турбуйся ж так дуже,— заговорив він до неї, намагаючись бути спокійним.— Ніхто нас не зачепить... От погукають трохи та й розійдуться...

— Я... я спокійніша... Ти не звертай уваги... так, трохи нерви... Я теж гадаю, що нічого не буде...

Вона ледве здержувала себе, щоб не тремтіти.

— Я певний, що хуліганів мало, народ не піде за ними...

— Та-ак, певно, що хуліганів...

— ...І не дійде до того, щоб проливалась кров...

— Ах, боже!.. певно, не дійде до того, щоб...

Тепер, коли вони лишились самі, без людей, в сій темній хаті, оточеній чимсь грізним і невідомим, та намагались скрити в розмові один од одного свої думки і свій неспокій, тривога зростала, збиралась круг них, немов грімлячий газ.

Бо чи ж він годен опертись сліпій злобі дикої маси, яка не знає, що чинить, він, беззбройний!

Вона те знала.

Ну, а коли прийдуть до них? Що ж, коли прийдуть, вони заставлять двері меблями і будуть захищатись до краю. Вони забарикад...

— Дзень-дзелень... дзень-дзень!

Сильний, різкий дзвінок вдарив у передпокої.

Чубинський аж скочив.

— Не ходи... не одчиняй,— благала пані Наталя, заламуючи руки.

А дзвінок скакав, хрипів, казився.

Чубинський кинувсь до кухні.

— Варваро! Варваро!..

— Тс... не кричи так...

Але Варвари не було.

Що ж робити? Треба щось робити.

Де ж та Варвара?

Вбігла нарешті Варвара.

— То пан доктор дзвонять... Зараз ідуть через кухню.

Доктор сливе вбіг. Високий, здоровий, він махав руками, як вітряк крилами, і ще на ходу кричав:

— Сидите собі, голубчики, і не знаєте, що діється... Б'ють, забивають... Поріжуть, кажу вам, як курчат... Розбили квартиру доктора Гарньє, знищили всі його струменти. Жінку волочили за коси, а Гарньє забрали з собою: носить тепер портрет на чолі хуліганів. Маєте раз.

— Ах, боже!

— Іваненка стягли з звощика і розбили голову. Маєте два. Залізко мусив присягати на самодержавіє, бо били люто. Маєте три. Акушерку Рашкевич, кажуть, на смерть забили. Поліції нема, щезла. Нас оддали п'яній голоті... Треба всім зібратись на майдан коло думи.

Чуєте? Зараз. Зараз треба зібратися і одбиватись оружно!

Доктор кричав так сильно, немов на площі перед народом.

Пані Наталі той крик розривав груди. Ах, тихше... тихше... почують...— благали її очі і болісний вираз.

Притискала до грудей руки і все з жахом шептала:

— О пане докторе... пане докторе... будьте ласкаві... Ах, боже...

Але доктор не слухав.

— Беріть револьвер,— кричав він,— і ходім зараз!

— Я не маю револьвера,— сердито скрикнув Чубинський.

— Фю-ю! — аж свиснув доктор.— Як, ви не маєте оружжя? То ми вміємо тільки промови говорити, а як прийде що до чого... Не-е, голубчики, так не можна... Сидіть же собі тут, поки не накриють, як курку решетом, а я піду...

— Куди? — кричав собі пан Валер'ян.— Це ж безглуздя, ви нічого не вдієте...

Але доктор махав руками і з криком вибіг із хати.

На Чубинського напав тепер страх. Ганебний, підлий страх. Він це розумів. Що ж робити? Куди подітись? Він не хотів загинути такою безславною, страшною смертю. Сховатись? Ні, не самому, о ні, а всім, це очевидячки... Він озирнувсь по хаті. Жінка стогнала напівпритомна і стискала руками голову. Варвара тупала біля столу. Втекти? Куди? Десятки планів займались у його мозку, як блудні вогники, і зараз гасли. Ні, не те... не те... Звірячий жах ганяв його по хаті, од дверей до дверей, а він намагавсь гамувати його і весь тремтів. «Не втрачай голови... не втрачай голови...» — говорило щось у ньому, а думки так і бігали в нього, як у звіра, що піймався в пастку. А? Що таке? Чого вона хоче? Що-о?

— Сніданок чи подавати?

Ах, то Варвара.

Це трохи опам'ятало його.

— Що ви говорите?

— Чи подавати, питаю, сніданок?

— Сніданок? Не треба. Ви ж чули?

— Чому не чула... Х-ха!

Те «х-ха!» зупинило його серед хати. Він помітив, як здригнулось лице Варвари, мов спокійна вода од виплеску риби, і одна з хвиль докотилась до нього.

— Панів б'ють...— жалібно пояснив пан Валер'ян і з здивуванням побачив, що сите тіло Варвари тіпається, немов од стриманого сміху.

— Чого ви?

— Я та-а...

І раптом сміх той прорвався.

— Ха-ха!... Б'ють... і нехай б'ють... Ха-ха-ха!.. Бо годі панувати... ха-ха-ха!.. Слава ж тобі, господи, дочекалися люди...

Вона аж перехрестилася.

Лице в неї наллялось кров'ю, очі спалахнули, вона підперла боки червоними, голими по лікоть руками і хиталась од сміху, як п'яна, аж великі груди її скакали під заяложеним убранням.

— Ха-ха-ха!.. а-ха-ха!..

Вона не могла здержати сміху, непереможного, п'яного, що клекотів у грудях і лиш, як піну, викидав окремі слова:

— Ха-ха-ха!.. всіх... викоренити... ха-ха-ха!.. щоб і на насіння... всіх!.. а-ха-ха!..— вона аж хлипала.

Той дикий регіт один скакав по хаті і було од нього так болісно й лячно, як од шаленого танцю гострих ножів, блискучих і холодних. Немов дощ блискавок сипав той сміх, щось було убійче і смертельне в його переливах і наводило жах.

Чубинський аж ухопився за стіл, щоб не впасти.

Той сміх бив йому просто в лице. Що вона говорить? Щось неможливе, безглузде...

Пані Наталя перша скочила з місця.

— Геть! — скрикнула вона тонко й пронизувано.— Геть!.. Вона ще дітей мені поріже!.. Жени її геть!..

Варвара вже не сміялась. Лиш груди в неї все ще скакали, а голова схилилась низько. Вона поглянула скоса на паню й, забравши в оберемок посуду, важкою ходою подалась до кухні.

Босі ноги гупали по помості. Чубинському зробилось душно. Він увесь тремтів. Зробив кілька кроків услід Варварі і став... Щось неможливе... незрозуміле... Якийсь кошмар.

Побіг до кухні й одчинив двері.

Там було ясно.

Побачив Варвару. Стояла біля стола зігнута, зів'яла, спокійна і щось стирала.

— Вар...

Хотів говорити і не міг.

Лише дивився. Великими очима, наляканими, гострими і незвичайно видющими. Обіймав ними цілу картину й найменші дрібниці. Побачив те, біля чого щодня проходив, як той сліпий. Ті босі ноги, холодні, червоні, брудні й порепані... як у тварини. Дранку на плечах, що не давала тепла. Землистий колір обличчя... синці під очима... То ми все з'їли, разом з обідом... Синій чад у кухні, тверду лаву, на якій спала... поміж помий, бруду й чаду... ледве прикриту... Як у берлозі... Як та тварина... Зламану силу, що йшла на других... Сумне, каламутне життя, вік у ярмі... Вік без просвітку, вік без надії... робота... робота... робота... і все для других... для других... для других... щоб їм було добре... їм, тільки їм... А він хотів ще од неї приязні!..

Не міг говорити. Пощо? Все таке ясне і просте.

Вибіг із кухні назад в столову.

— Ти бачила? — кинувсь на жінку.— Не бачила? Піди подивися...

— Чом вона не страйкує? — кричав якимсь незвичайним для нього голосом.— Чом не страйкує?

Бігав по хаті, наче хто бив його пугою; йому було душно, не мав чим дихати.

Підбіг до вікна й, не пам'ятаючи, що діє, почав одкручувати гайку. Швидко й нетерпляче.

— Що робиш? — кричала на смерть перелякана жінка.

Не слухав. Пхнув щосили прогонич. Залізний бовт з брязком ударив у віконницю, аж луна пішла під високою стелею. Вікно відскочило, вдарилось половинками в лутки, і в хату віллялось жовте каламутне світло. Осінній вітер кинув досередини цілу хмару дрібного холодного пилу і якихсь невиразних хаотичних згуків.

— Чом вона не страйкує?

Ловив грудьми холодне повітря і не помічав навіть грізного клекоту вулиці.

А вулиця стогнала.

— А-а-а...— неслося десь здалеку, як од розірваної греблі.

— А-а-а...— котилось ближче щось дике, і чулись в ньому і брязкіт скла, і окремі крики, повні розпуки та жаху, і тупіт ніг великої юрми... Скакав по вулиці звощик, і гнався за ним туркіт коліс, як божевільний... Осінній вітер мчав жовті хмари й сам тікав з міста.

— А-а-а... а-а-а...

1906, Чернігів

ВІН ІДЕ!

ОБРАЗОК

Прикмети були погані. Становий, здається, незадоволений був з того, що взяв, і хоч запевняв, що не допустить погрому, але йому вірили мало. Найгірше було те, що ніхто напевно не знав, чи одмінять процесію з образом спаса, яка мала відбутись завтра по церковній відправі. Про се з тривогою говорили в містечку, і крамарі, забувши за покупців, лишали свої крампиці на божу ласку, а самі збирались купками на майдані серед містечка. Тут притишеними, таємничими голосами, тривожно озираючись навкруги, переказували одні другим про якихсь непевних, чужих людей, що з'явились недавно в містечку, про чорносотенних панків, які були б раді погромові, та про те, що їхні «пуриці», багатші купці, ще зрання почали тікати з містечка з своїми жінками й дітьми. Часом розмова ставала гарячою, бурхливою, слова бряжчали, немов вози з залізом, і білі крамарські руки тільки мигтіли перед рудими бородами. Але коли розтинався раптом голосний туркіт коліс по бруку і велика балагульська бричка підкочувалась під один з багатших домів, що всіма вікнами дивились на площу, розмови стихали і всі похмуро і з злістю дивились, як виносили похапцем із дверей всяке манаття, скрині та подушки і бричка ущерть виладновувалась жінками та кучерявими дітьми. Коли ж бричка зникала нарешті у хмарі сірого пилу, розмови знов оживали і переходили в крик. Візник Йосель, міцний, високий чоловік, метушився по базару з батіжком у грубих вузлуватих руках і хвалився, що вже одправив усі

три свої фургони. Він запевняв, що до вечора не буде в містечку ані одної хурманки.

Ще сонце не зайшло, а вже крамниці почали зачинятись. Скрізь рипіли залізні засуви, бряжчали колодки й ключі, стукали двері, заслоняючи чорні отвори, і вмить сірі старезні мури ринку викинули з себе людей. Майдан на хвилину ожив, залюднився. Старі «балабусти» зібрали з столиків бублики й булки, покриті пилом,— увесь свій мізерний крам. Охали, стогнали та, вгинаючись під важкими кошиками, поспішали додому. Чорні купки похилених, схвильованих людей розтікались з базару по тісних вуличках, і на площі зробилось так пусто і тихо, наче весь вереск життя обернувсь раптом у сірий камінь.

Наближався вечір. Сонце росло, палало і тихо спускалось додолу. Червоний туман уставав на заході, і немов криваві примари насувались звідти на місто. Спочатку несміливо, поодинцю, а далі цілими лавами. Безгучною процесією пройшли вони поміж спустілими мурами, лишаючи на камені гарячі червоні сліди та одбиваючи у шибках вікон свої криваві обличчя. Старезні мури тремтіли з жаху усіма зморшками стін, і тільки червоні маки, що росли вгорі по карнизах, вітали гостей сміхом. А коли сонце сіло і прийшла ніч, як чорна дума землі, червоні гості щезли, й містечко зовсім завмерло...

В хаті старого шохата Абрума при світлі лойових свічок ішла нарада. Там зібрались самі старі, поважні люди, зі зморшками досвіду на блідих лицях, з білими бородами, як у далеких предків. Всі говорили разом, бо всіх одно турбувало. Одні хотіли зібрати ще грошей для станового, другим приходила до голови думка прохати попів, щоб заступились. Інші знов радили зійтись до синагоги і в молитвах провести ніч. Великий бог, що вивів Ізраїля з пустині, що не дав йому досі втопитись у хвилях зненависті інших народів, ще раз одверне од нього ворожу руку. Все се було добре, але не могло ні об'єднати, ані заспокоїти. Коли ж візник Йосель, що мав сильніші груди, таки перекричав усіх і заявив, що молодь поклала оборонятись, що вона буде стріляти — і витяг перед себе батіг, як револьвер,— жах стулив всім уста, і білі бороди, немов зів'ялі, упали на груди. Потому зчинився гвалт. Старий шохат Абрум, який на свому

довгому віку спокійно перерізував горло тисячам курей та гусок, збілів увесь і закричав. Як! Вони хочуть стріляти! Ті нерозумні, ті божевільні! Оті «політики»! Вони хотять пролити кров, яка впаде на наші ж голови. Вони викличуть помсту — і помста, як вовк, пожере наші діти, увесь спокійний народ!.. Ай-вай!..

І всі кричали разом з Абрумом, кричали беззубі роти, кричали зморшки мудрості й досвіду, скакали бороди й білі та худі руки. І од обурення й крику всім стало душно і навіть легше, так наче криком вони прогнали з хати тривогу.

Те гостре обурення, однак, скоро пройшло, і крики поволі затихли. Знов встало питання — те саме, що і спочатку,— що ж мають робити? Час йшов, і кожна хвилина, що конала навіки, родила другу, а та наближала страшну невідомість. Ніхто вже нічого не радив. Всі почували втому. І чим ясніше ставало, що нема ради, що не можна навіть втекти, бо нема коней, люди почали вірити в чудо. Станеться щось таке, що одверне біду, процесія пройде тихо і не зачепить нікого. Ще, може, нічого! Може, нічого не буде!

Комусь прийшла думка: що скаже сліпа Естерка? Ведіть сюди Естерку!.. Вона вгадає...

І всі забажали почути, що скаже Естерка.

Візник Йосель і зять Абрумів піднялись привести сліпу.

Вона ще не спала. На порозі темної, як і хазяйка, хати вона сиділа чорною купою і, здавалось, співала. Тихі, жалібні згуки, мов плач дитини, йшли знизу, з чорної купи, і було так чудно і навіть страшно чути той спів, що Йосель спинив свого товариша і не зважувавсь обізватися до старої. Він не міг розібрати, чи вона співає, чи плаче. Врешті наважився і стиха покликав:

— Бобе!.. бобе Естерко!..

Долі тремтіли ті самі згуки.

— Бобе!.. Слухайте, бобе.

Спів стих, і почулось довге жалібне сякання носа.

Коли їй розповіли, чого прийшли, вона мовчки встала і простягла у пітьму тремтячі руки, шукаючи опори. Її взяли під руки і повели. Двері од темної хати лишились отвором.

Скрізь, де вони проходили попід освітлені вікна й одчинені двері, до них приставали жінки й чоловіки; діти бігли за ними, неначе курява. Одні другим шептали, що сліпу Естерку, яка вгадала смерть своїх дітей, а потому виплакала очі за ними, ведуть до шохата.

В світлиці Абрума набилось стільки народу, що стало дихати трудно. Коли ж одчинили вікно, щоб впустити повітря, світло впало на ціле море напружених, схвильованих облич і крізь вікно в хату влетіла стоока тривога.

І всі побачили Естерку, її скаменілий од горя вид, її червоні очі, з яких без упинку стікала сльоза. Мов вітер повіяв по всіх обличчях. Ай-вай!

Абрум хотів її посадити, але вона не сіла. Тільки оперлась на поруччя стільця. Її щось питали, щось говорили, але вона не чула. Що їй було до того? Вона, що носила у серці велике горе, яке не могло там зміститись і спливало крізь темні очі, бачила тільки своїх синів, про них говорила. Вона описувала усі подробиці, яких ніколи не бачила, бо була далеко від того, малювала картину так, наче вона випечена була у неї на червоних повіках, що закривали очі. І голос у неї гучав, як в стародавніх пророків.

— Я бачу звірів... скрізь звірів... В очах у них вогонь, а на зубах кров... людська, червона... А в серці мають вовчу жадобу... Вони несуть свого бога, і на дрючках, що в їх руках, кров... кров синів моїх бідних... Ай-вай!

— Ай-вай! — стиха зітхнули десятки грудей у хаті й попід вікном.

— А їхні попи співають і чорними устами хвалять господа бога, а на ризах в них кров... людська кров... І ричать разом із попами криваві звірі, і розбивають об камінь голови діток маленьких... Ай-вай!

— Ай-вай! — тремтить зітхання довкола, і меркне од нього у хаті світло.

— Ось під ногами у мене кров... чорна, запекла... великі чорні калюжі... Лежать жінки, білі, як крейда, і дивляться їх мертві очі на чоловіків... на трупи дітей... І скачуть по дітях сп'янілі звірі, і ревуть: смерть! смерть!

— Ай-вай! — стогнуть у хаті і плачуть надворі.

— Вогонь і смерть!.. Я бачу руки, я бачу очі, що

благають рятунку... Я чую крик... Валяться стіни... стріляють... пекло... Ой, мені душно... Ой, моє серце... А тепер чуєте? Ша! Біжать по сходах... ламають двері... А там мої діти... мої сини любі... Ай-вай!.. Рятуйте. Не бий-те... Лежить мій Хаїм... лежить мій Лейба, що годували стареньку маму... і більш не встануть... Ой-ой! Ай-вай!..

— Ай-вай!.. ай-в-вай!..— усі підхоплюють лемент, і стає сумно і страшно, як в судний день.

А бобе Естерка все говорила, а сльози усе стікали з її сліпих очей. Розбитий старечий голос часом дзвенів, як голос пророка, і тоді довкола робилось тихо, люди таїли віддих і складали на дно серця кожне слово старої, як важкий жаль. Може, то не Естерка говорить, а їхня доля, і той червоний туман, що тепер навис над ними, перетвориться завтра у дійсність. Може, ті діти, що тепер тулять теплі обличчя до колін матерок, завтра будуть валятись по вулицях мертві і їх будуть толочити важкі чоботища п'яної юрми... Ай-вай!..

Народ навис над вікном і все прибував. Якась розхристана, в одній сорочці жінка просовувалась крізь натовп ближче до хати і притискала до грудей кривий семисвічник із старого срібла — єдину, може, цінну родинну річ. Великі жили на руках у неї ясно синіли на світлі. Налякані діти починали ревіти, жінки їх гамували і витирали сльози руками. Крайні зітхали; і весь той жаль, і всі ті сльози збирала блакитна ніч та громадила в хмару, що вже здіймала чоло на нічному крайнебі.

Коли ж Естерка замовкла і її, схилену, спустілу, вивели під руки з світлиці, народ розступився, загомонів і посунув за нею аж до її хати.

Шохатові гості теж розійшлись, рознісши з собою на ніч тривогу.

Неспокійну ніч перебуло містечко перед християнським святом. До рання світилось по хатах світло і товклись люди, готуючись на завтра, як до пожежі. В'язали клунки й ховали все, що тільки можна було сховати. І скрізь був плач та стогін.

А коли сонце зійшло, до нього всміхнулись тільки червоні маки з карнизів ринку та ще дороги, зарослі маком, що розтікались, немов криваві ріки, поміж зеленим хлібом од мурів містечка. Будинки були похму-

рі, всі в тінях, і тіні лягли в людей під очима. Старий мечет, сповнений нині так густо зерном, як колись правовірними за панування турків, був чорний од чорних згадок про криваві події, що минули, здавалось, навіки, а сірий ринок стояв похмурий, весь в зморшках, як дід, що все вже бачив і розгубив надії.

Містечко було безлюдне. Спустілими вулицями блукали лиш кози. Коли сонце стало високо, вдарив з дзвіниці дзвін; хитнув повітря й ножем пройшов у серце. З'являлись люди. Спочатку рідко, як і окремі дзвони. Та коли дзвони, схитнувшись разом, пішли у танець, великі, середні й маленькі, і заскакали в повітрі, як метелиця, з усіх усюдів сипнули люди, так наче дзвони тягли їх до себе. І сотки налякапих очей дивились услід їм крізь шибки вікон...

Блідий, невиспаний шохат Абрум теж слухав дзвонів, хоч вони вже давно замовкли. Він весь тремтів і сам дивувався, що у нього так скачуть щелепи, так труситься руки і ноги. Бо ще невідомо, чи піде процесія, чи ні, чи буде що, чи не буде. Але ж він поважна духовна особа і не може бути лише свідком народного лиха. Врешті він зважився і переступив поріг своєї оселі. Дрібним, непевним кроком, озираючись та оглядаючи стрічного «гоя», так наче вперше стрічався з ним, він спочатку пішов бічною вулицею, тепер безлюдною, а далі звернув як до майдану. З вікон і з дверей дивились на нього його одновірці, і він привітно хитав їм головою та кривив в усмішку свої бліді уста. Він навіть пробував щось говорити хриплим та здушеним голосом, але за кожним разом змовкав, таким чудним та дивним здавався йому його власний голос. Та й взагалі йому здавалось, що то не він йде, а хтось чужий, незнайомий так чудно ступає тремтячими ногами по якійсь чудній, немов легкій, землі. І він навіть бачив, як той «чужий» іде. По дорозі йому стрічалась молодь, що бігла з майдану, од церкви. Йому здавалось, що він питає, але він тільки стояв і мовчки дивився стрічним у вічі. І йому оповідали. На ходу, поспішаючись, коротко, уривчасто. Багато народу... з сіл... і з околиць... Ідуть до церкви, а збирають каміння... кладуть за пазуху... Хтось бачив сокиру... попід полою... І бігли далі.

На одній вулиці, де народ у тривозі висипав з хат, він бачив, як якась кругловида кучерява дівчина (чия

вона?) кидалась поміж люди з тхоревим хутром і всіх благала, щоб заховали. Її стрічали болісним усміхом і одмовляли, але своїми благаючими, сливе божевільними очима вона сіяла жах.

Абрум пішов далі. Повз нього проскочив кіньми становий, злегка підплигуючи на м'яких ресорах. Абрум підняв руки і щось закричав, щоб його зупинити. Але той навіть не озирнувся. Блиснув на сонці білим мундиром та золотом погонів і зник. І раптом шохат почув у серці пекучу злість. Його аж струснуло. Тепер він опам'ятався і міг говорити. Він переймав стрічних і всім кричав, що так не можна... Треба оборонятись. Треба стріляти із револьверів і всіх перебити... Закидати дровами, бити дрючками, колоти ножами... Підняв страшенний галас. Залякані люди вибігали із хат та благали, щоб він замовк...

— Тихо, реб Абруме, тихо будьте... ша!

Але він не міг вгамуватись.

Блідий, запінений, з страшними очима, він кричав на цілу вулицю, немов хотів заглушити криком свій власний жах:

— Для чого мовчати? І доки мовчати? Ми все мовчали...

— Реб Абруме... ну, будьте ж тихо... ша, реб Абруме...

Ті, що не знали, від чого зчинився крик, гадали, що вже почалося. Вони вибігали з домів напоготові, з жінками, з дітьми, з клунками в руках, і задвірками, через городи, тікали в поле, у високу пшеницю.

Коло Абрума збирався народ. До нього простягалися руки, його оточали бліді, зжовклі обличчя, червоні од нічниць очі. І всі благали: ша! Тихо... не клич біди... Абрум замовк. І серед тиші йому зробилось страшно. Тут, в тім містечку, де він родився та зріс, де стільки літ, до старості самої, провів у праці для себе й других, він опинився як серед моря на кораблі, який зараз потоне, а навкруги б'ють хвилі і реве вітер у чорних просторах. І нізвідки нема рятунку. Абрум обвів усіх очима. Ті неспокійні, блискучі очі, з якими стрівся, так само казали: нема рятунку...

Все тіло дивно напружилось в нього, і він відчув серцем той крик розпуки, що глибоко таївся в серці його народу, боячись навіть вирватись звідти.

Йому зробилось страшно... страшніше тут, серед людей, ніж в своїй хаті...

Раптом Абрум почув, як щось звалилось на нього й розбіглось по тілі дрібними кольками. То серед тиші впали на голову дзвони і побігли по місту з вискоком й реготом. Од майдану щось тупотіло і чувся крик: «Вже йде!.. вже йде!..»

Може, там бійка, може, там кров... Він нічого не знав. Може, там ріжуть, грабують... Він тільки тямив, що все круг нього заворушилось і якась сила раптом вхопила його, що його з усіх боків штовхають, що над ним важко дихають, що він біжить і чує довкола великий тупіт ніг, і чує у грудях, як скаче серце. Щось велике, стоноге, гаряче бігло з ним разом, а він бачив перед собою лиш довгі поли чийогось халата, що кумедно розлітались на вітрі. За ним щось гналось. Він мчав по тісних вулицях, місив ногами глибокий пил, минав доми, звертав убік, і піт заливав йому очі. Ось дім Мойше Цвейлібе, а ось хата убогої Хани. Знов якась вулиця... ще один дім,— і чий то дім? Чий же то дім? А там уже поле... Аби добігти, аби добігти... Ось уже й шлях. І на нім кров? Дві довгі річки з обох боків? Ах, ні, то ж маки, такі страшні, червоні... як людська кров... Коли б добігти, коли б сховатись, щоб вже не чути дзвонів, червоних дзвонів, що мчать навздогін, б'ють в саме серце, скачуть й регочуть, як божевільні...

Містечко спустіло. Всі, хто лишень міг, утекли в поле або у ліс. Лишилась тільки сліпа Естерка, яку забули взяти з собою, та голодні, негодовані кози, що блукали круг неї з жалібним плачем. А в дивній, мертвій тиші містечка справляли танець дзвони. Великі, середні й маленькі. Сонце сміялось і вистеляло дорогу дзвонам, як килимами.

Естерка сиділа на порозі своєї хатини, закривши лице руками. Вона сама стріне те, від чого всі повтікали, що там, в Одесі, одняло од неї синів. Але вона не почувала страху. Чого боятись, коли найстрашніше пройшло вже крізь її серце вогнем і спалило там все? Не страх, а зненависть запікалась у її грудях, коли вона слухала дзвонів. Естерці здавалось, що то не згуки, а сотки кривавих рук простяглися од дзвіниці і жадібно тріпочуть довгими пальцями понад домами. І їй хотілось вступити в бій з тими руками та власним тілом одвести

од людей лихо. Вона встала з порога, простягла вперед руки, підняла лице, по якому стікали з сліпих очей сльози, й пішла назустріч дзвонам. Згорблена постать старої з простертими перед себе руками, суха й рішуча, здавалась страшною серед безлюддя. Вона йшла і жадібно вбирала у себе згуки, що перетворялись в зненависть.

Раптом Естерка серед дзвонів почула щось інше. Спочатку як тихий плач, а далі мов виття вітру. З часом ті згуки грубшали, хрипіли, оберталися в рик. Немов товар ревів на оборі або градова хмара неслась по небу.

То йшла процесія.

Тисячі ніг толочили землю, тисячі тіл колихали повітря, лопотіли на волі корогви, і грубими, нелюдськими голосами ревіли гладкі попи, як з бочки, а довгі коси їх, розмаяні на вітрі, тріпались по цупких золотих ризах. Високо над ними хмурилось зчорніле лице убогого спаса, що ледве витикалось із кованих багатих риз, важких і незручних. І грали богові славу дзвони, і співали її од повного черева грубі попи.

Естерка спочатку не розуміла, звідки ті згуки. Може, то хмара, страшна і чорна, надходить над головою і паде дощ? Але згодом, коли процесія була вже близько, вона почула знайомий спів і зрозуміла. І раптом спалахнула злістю; недобра радість наллялась їй в серце.

— Ага! Він іде!.. Він іде!..— кривились в усмішку її уста, і навіть сльози з очей перестали спливати. Вона спішила назустріч.

Процесія все наближалась.

Коли ж нарешті її обвіяв дух людської маси і обхопили страшні для неї голоси, сліпа Естерка стала, підняла руки, немов бажала спинити лаву, і закричала. Слова зливались у неї в горлі у невиразний крик. Вона трясла руками і так стояла з відкритим ротом. Сильне зворушення, гнів відняли їй мову. Вона кричала щось невиразне, а їй здавалось, що вона говорить і викидає з себе весь біль, все горе і всю зненависть.

— Слухай ти, жидівський сину! — кричала вона словами, що лишались у неї у горлі.— Ти знов ідеш? Ти, що одняв моїх дітей! Мого Лейбу і мого Хаїма... Ти знов благословиш розливати кров твого народу! Слухай, віддай мені моїх синів... Се я тобі кажу, я... сліпа Естер-

ка, що виплакала очі... я, мати синів моїх бідних... Слухай, куди ти йдеш, спинись... Доволі крові...

І вона трясла кулаками і кричала словами, що лишались глибоко в грудях. Сльози, що спливали з невидющих очей. заповняли старий чорний рот із двома пеньками жовтих зубів.

А повз неї тупали тисячі ніг, дихали тисячі грудей, ревіли баси і танцювали, як божевільні, дзвони. Великі, середні й маленькі...

1906

НЕВІДОМИЙ

ЕТЮД

До чого? І звідки бажання? Життя лишилось за сими мурами, а тут, серед сірих холодних стін, замкнулась зо мною смерть. Я не боюсь її. Я кликав її на праве діло, і вона прийшла. Узяла жертву, а потому, як вдячний пес, прибилась до моїх ніг... Тепер вона зо мною. Що ж, дивись там з чорних кутків на мою тінь, чигай на мене кривавим оком... Се тобі нагорода.

Але я ще живий. Чую під собою твердий тюремний матрац, бачу своє тіло, простягнене на ліжку, свої великі ноги, узуті у черевики, свої руки, якими я... В кутку блимає лампка, а над нею нависла сіра і вогка ворожа тиша. Та я не хочу бачити того... не хочу... Заплющу очі. Вогняні кола. Танцюють і сиплють іскри... А тепер... тепер пливе вже річка життя. Бо що з того, що замкнули мене у сей холодний льох, коли ввесь пишний світ, всі барви, весь рух життя отут, у мені, в голові, в серці... Ах, як мені хочеться повними пригорщами черпати ту золоту рідину... як мені хочеться взяти перо, обмокнути його у блакить неба, в шумливі води, в кров свого серця і все списати, востаннє списати, що бачив, що почував. Клапоть паперу, тільки клапоть паперу... Гей, ви, тюремники! Не можна? Що? Людині, що має вмерти? Ха-ха!.. Ну, що ж! Може, се й краще. Буду лежати і буду низати, немов намисто, разки моїх думок, без слів, без чорнила і без паперу. Бо думки бистрі і легкі, як птахи, а слова мов сильце, в яке їх ловиш: одно спіймаєш, а решта пурхне... Се буде мій твір, може, кращий за ті, які читали люди, се буде повість для єдиного читача, найбільше вдячного і чуткого. І се буде

нитка, що єднає смерть із життям, а поки вона снується, я ще живий.

Як раптом залунали всі голоси... як раптом линув потік життя у сю домовину... Ах, який натовп!.. Ні, так не можу. Стійте. Дайте спіймати. Ага!

Всі були такі поважні, такі бліді й рішучі, коли питали, хто візьме на себе? «Я». То з моїх грудей пекучим льодом вирвалось «я». І зразу встала стіна між мною й товаришами, між мною й життям. Цокнув замок, і в серці замкнулась рішучість. Обійми і поцілунки, а за кілька годин я уже їхав, той «невідомий», що... і т. д. Я був без імені, роду й без племені, і тільки товариша мого кожен міг би впізнати. Він звався коротко: браунінг.

Був незвичайно холодний ранок, коли я приїхав. Так, було холодно. Бо од півночі встав лютий ворог, ясний і гострий, як меч, і світив льодяним оком, і гнав диханням дими по небу, а по снігу — їх чорні тіні. Сонце стояло якесь безпомічне і нерішуче. Боялось навіть моргнути. Пригнічений сніг міцно припав до землі, гладенький, покірний. Тікали кудись люди і коні, тікали дими, тікала біла пара з людей і з худоби, так наче жорстокий ворог гнався за ними. Мені не було страшно. Було цікаво. Оглядав город, тепер мені близький так, як могила, город, в якому будинки збились у масу, як вівці у холод, мужчини сивими стали з морозу, а обличчя жінок цвіли, як мак.

Ще того дня пішов блукати. Змішавсь з юрбою й ходив. Сірий, чужий, невідомий. Вдовж невідомих вулиць. Мовчав, хоч треба було питати, хоч треба було багато знати. Де він живе? Коли виходить і де буває? Коли їсть, спить, всі його звички. Який він з себе? Але поволі. Не все відразу. Плану не мав. Де? Як? Коли?.. Властиво, була тисяча планів, що кружилися й гасли у мозку, як снопи іскор з машини у темному полі... Була лиш певність, тверда, як скеля: він буде *мій*. І я знайшов будинок, де він живе. Жовтий, великий, холодний. Казенна будка й казенний сторож, що грів свої руки і скрипів по снігу взад і вперед, як пес на ланцюгу.

«Ага!»

Се я сказав?

Ні, лиш подумав.

Я сів на бульварі, напроти будинку, і дім вороже дивився на мене рядами чорних холодних шибок. Мені хотілось очима звалити стіни, побачить того, за ким кури-

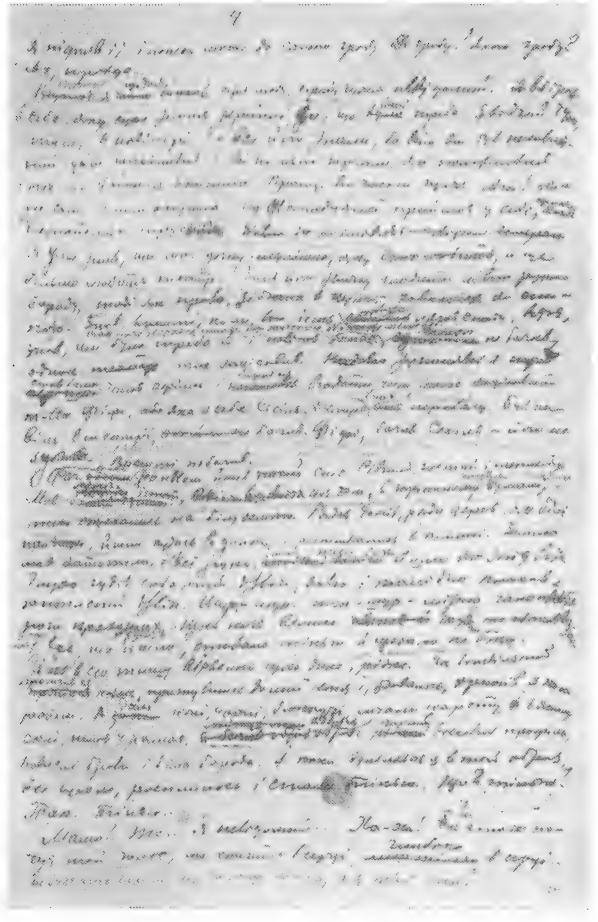

«Невідомий».
Сторінка автографа

лись села, за ким люди, як цьковані звірі, стікали кров'ю. Бо й він, і ті села, люди, я й браунінг були як кільця одного ланцюга. І чим довше сидів я проти будинку, тим більше пекла мене в серці холодна крижина зваги.

«Так треба».

Се я сказав?

Ні, лиш подумав.

І знов круг мене люди, знов течія. Яке сьогодні блакитне небо, яке високе і чисте! А золотий сміх сонця! Буха од консй пара, біжать кудись люди, а мороз креше вогню. І весело, що на молодих обличчях стирчать молочні вуси, як в маскараді, а коні білі і волохаті, немов ягнята... Дзень-дзелень-дзень... Сіють дзвіночки прозорі згуки, а за прудкими ногами коняки пливуть сапчата. Біжить назустріч дівча. Щоки пашать, очі горять — і ловить мій погляд з таким запалом, з таким віданням, на які здатні лиш ті, що стрілись на мить, а розстались навіки. І сей роман на мент — гарний й короткий, немов летюча зірка. Я тобі вдячний. Ти кинула квітку у моє серце, а я піймав її і понесу, може, до самого гробу. До гробу? Якого гробу? Ах, правда....

Тепер щодня я серед люду, сірий, чужий, невідомий. Вбираю в себе, як земля краплі в посуху, все, що мені треба. Звідки? Тут, там, в повітрі. Бо всі його знали, бо всім він був ненависний, усім шкодливий, і всі на нього гарчали, як полохливий пес, що боїться вкусити. Вранці він часом гуляє. Ага!.. Але не сам, з ним охорона. О дванадцятій приймає у себе, хоч незнайомих трусять. Я уже знав, що має дочку, любиму дочку, а ще більше любить театр. Знав його звичку гладити бороду і другу звичку — ховати за спину кулак. Знав, врешті, коли він їсть, лягає спати, встає, знав, що було треба, і навіть зайве. Так наче збирався писати життєпис або некролог. Самого не бачив, одначе театр мене зацікавив. Спинявсь перед стовбами, читав афіші і старався вгадати, чим звабити може Фіфі, яка з себе Сесіль і котра з них краща. Був навіть у театрі, бачив Фіфі, бачив Сесіль — його не було.

І знов блукав. Самотній, сірий і невідомий, немов далека і бліда тінь.

Врешті побачив. Раз... пам'ятаю... Ранком йшов сніг. Рівний, густий і теплий. Дрібні істоти, що вмерли на небі, спадали на землю, на вічний спочинок, у тихий цвинтар. Ряди домів, ряди дерев, як білі тіні, йшли кудись

в далеч і розпливались в тумані. Білий потоп. Всі згуки йшли знизу, як з-під води. Глухо гудів соборний дзвін, довго і жалібно плакав затоплений дзвін. Шур-шур... шур-шур...— мірно чалапали ноги. Щось наче велике жувало попід водою, жувало й ковтало згуки. І все, що йшло в тумані, ставало тінню й щезало навіки.

Раптом в сю тишу ввірвалось щось дике і щось безглузде. Як божевільний, промчався козак, пригнувшись до шиї копя, і, здавалось, хрипів з ним разом. А далі коні, чорні, блискучі, мчали карету, і в ясному склі, немов у рамах, відбився гарний восковий профіль, навислі брови і біла борода. І поки вдивлявся я в той образ, все щезло, розплилось і стало тінню... Що? Тінню? Так... тінню...

Мамо!.. Тс... тихо... я невідомий... Ха-ха! Чи ж хто почує той голос, що кричить в серці, глибоко в серці?.. Чи буде хто знати, що ти моя мама, а я твій син? Мамо, не плач... Твій син піде на смерть з піднятим чолом і з чистим серцем. Бо в його серці скипілась кров, невинно пролита, бо в нього зіллялись всі людські сльози і полум'ям знявся народний гнів... Вбивай мене, кате. Ти забиваєш народ...

...Ніколи перше не думав, що світ такий гарний, що клапоть неба, дерево, сміх, голос людини — приносять глибоку радість і, як повітря, потрібні людям. Як той багач збіднілий, що підіймає з землі і цілує окраєць хліба, колись кинутий псам. От зараз бачу — і серце сміється до того — горить в коліях у відлигу вогонь ліхтарень, а сніг весь чорний, немов од диму. Капає з стріх, і кожна крапля у свому льоті грає вогнями і гомонить. Сяють матові шибки в крамницях, неначе перли, й стоїть над містом сріблястий німб, як над святим. Святий, бо мученик.

А я ходив — не міг сидіти в хаті,— а мої думки все йшли за ним, ступінь за ступенем, ревниві і невідступні. Я його бачив. Ось сидить за сніданком, зап'яв широкі груди і пуска по серветці м'яку білу бороду. Його очі сміються до дочки й до рожевої редьки, яку він теж любить. В воскові пальці бере делікатно за білий хвостик редьку, і йому так приємно, що все таке гарне, чисте, таке смачне, що в хаті тепло і тихо, коло нього красуня дочка і що він сам гарний і важний. Він спочиває... Подають рибу — і він втягує в себе запашну пару і кладе на тарілку великий шматок. Коли б не вдавився дурною кісткою! Я так боюсь...

Ось кабінет. Нахмурив брови й уважно читає, а коло ока збираються зморшки і скачуть сердито. Вслід за дзвінком біжить чиновник, і як же він сердить начальство! Коли б ще не сталось лиха... я так боюсь... боюсь випадку, наглої смерті, бо все ж можливо... Ну, день скінчився щасливо, хвалити бога...

Спальня. М'яке зелене світло ласкаво лягає на важке тіло, на білу бороду й на благородний старечий профіль. Сон ще не зразу приходить, витають думи, і очі щось бачать там, у сутінях... може, мене? Спи. На добраніч... може, до завтра?

Все більше і більше звикаю до нього. Чую, що він вростає у мене, як корінь у землю, стає все дорожчим. Не одділяю навіть себе од нього. Не можу. Щось таємниче, містичне таїться в нашім зв'язку, так наче один з нас — тінь другого: поки один з нас живе, другий теж мусить жити. І навіть браунінг ховає дві кулі рядом — одна для нього, друга для мене.

Вночі він снився, гарний, величний старець з воскovим обличчям. А вдень сичав у грудях неспокій. Щось дратувало, щось ссало серце, чогось не ставало. Тепер вже знаю. То колотилось бажання почути голос. Я *мусив* його почути.

А час волікся.

...Я знову стрівся із нею. З тою, що кинула квітку у моє серце. Зирнула на мене таким привітним, ніжноцікавим оком, що квітка ожила й запахла. Й настала відразу весна, ожили сонце, радість і сміх... Я хтів схопити отак в обійми якусь людину, що йшла назустріч з суворим обличчям, і притиснути до серця: брате!.. Побачив тебе, моя мамо, як ти латаєш свою чорну одежу при світлі лампи... добра і бідна... мила і бідна... і слухав, наче музику, гомін життя... Щасливий і знову вільний, знов син землі, не гнів народу... І щез з-перед мене противний профіль... Що? Щез? Геть все із серця! Я — невідомий...

Тепер я тут, серед сих стін, як звір у пастці... Се ти, сліпе око, що стежиш за мною крізь дірку в дверях... се ти нагадало... Як? Гинути тут... у сьому мішку... коли там воля... робота... товариші... Де? Ха-ха!.. Вікно високо? Високо... А підкопатись?.. під стіни?.. Се ж неможливо. Розбити голову в стінку?.. Один... одинокий... як нудно... як нудно... А може? Ні...

. . . . . .

Як дивно, як незвичайно дивно. Я чую — дзвонять, там десь вгорі. Обмерзлі дерева, дрібненькі гіллячки, покриті льодом. Блискучим льодом, прозорим склом. Старий дзвонар-вітер зібрав докупи тисячі ниток і хилитає галузки, і дзвонить та й дзвонить... Тень-телень-дзень... тень-телень-дзень... І скачуть вогні по галузках — зелені, червоні, сині... Де се я чув? І коли чув? Тоді, як був маленьким? Коли ж я чув?.. Ах, правда, се ж було недавно... дні три-чотири... Тепь-телень-дзень... Тень-телень-дзень...

. . . . . .

Пече мене сором на саму згадку. Одного разу... так, одного разу — і більш ніколи. Одного разу я озирнувся, бо чув на плечах слід чужих очей, слизький, холодний. Щось ішло за мною. Якесь пальто. Я завернув. Воно. Пішов тихіше. Так само. Став біля дерева. Здається, стало. Чи озирнутись? Ні. Я пішов швидше. Так, наче бігло. Може, то серце? Хто його знає... Се дратувало. Набрався зваги, вернув назад, просто на нього. Стрілись очима. Мої байдужі, невинні, спокійні, а в нього гострі, як голки, й лукаві. В куточках сміх. Ну, добре. Що ж далі? Ти хитрий, я теж не менше. Натягнув нерви, як снасті у бурю, і йду. Здається, одстало. Чи озирнутись? Ні. Свищу. Байдуже. Що я свищу? Невже «Марсельєзу»? Скоріше — вальс... Чого ходити? Не краще сидіти в хаті на самоті і не звертати на себе уваги? Здається, одстало. Я озирнувся. Нікого. Значить, безпечно. Пішов наліво, в якийсь провулок... і просто наткнувся на нього... на гострий, холодний погляд, немов на штик... Ага! Ти стежиш!.. Ти вже наглянув, кого тобі треба, і кличеш на поміч, ідеш до нього... Ага! Ти ловиш... І раптом встав знизу холод і покотився, мов живе срібло, вгору, до серця, до горла, до кінчиків пальців... натис на мозок і випхав з чашки... Стріляти? Тікати? Куди? Через баркан? Байдуже, аби тікати... І став я легкий, порожній, і мчав наосліп, як клапоть брудного паперу у бурю, через чужі городи, через баркани, по глибокім снігу, а за мною щось гнало, свистіло, гукало і простягало руки... То був мій страх. І тільки тоді, як небезпечність минула, коли у чашці заважив мозок, а в тілі ожила кров, згадав свою підлість... згадав, що по дорозі кинув свій браунінг... так, безбач, як щось вороже, щось небезпечне... Назад! Пекучий сором вернув мене знову, через баркани, чужі городи, по

глибокім снігу, назад до нього, хоч би там була яка небезпечність, хоч би там була і сама смерть...

І досі гидко... на саму згадку... і випікає у серці рану свідомість, що живе в мені підлий і полохливий звір...

...Восковий профіль і біла борода... Він наче бунтував в мені, немов гнівався дуже, що вилетів разом із моїм мозком хоч на хвилину. Він розростався у моїх грудях, займав весь мозок, гнітив, душив, і так хотілось скинути його. «Ага, ти думав — я твій, а ти тепер мій...» — сміявся злорадно він в мені і дратував. Бо що він для мене? І в чому наш зв'язок? Я гнів народу і його кара, дихання уст правди, огонь з чорної хмари людської кривди, стріла з його лука...

...Так наче знав. Так жадібно пилось повітря, так вільно дихали груди, так широко очі дивились, немов востаннє. Іній... впав на все іній, й спустилася ніч, тиха, чутка і глибока. Цвіли дерева холодним квітом, білі і легкі, немов весільні дівчата. Стояла тополя уся в серпанку, стрункa і тремтяча, як наречена, що йде до шлюбу. Чекала: прийде юнак, візьме за руку і поведе. Серед весільних гостей, в блакитній тиші, поміж вогнів. А небо чисте, і темне, і запашне, немов з фіалок. І там весільні гості. Прийшли всі зорі, навіть маленькі, що не виходять у вогкі ночі, збились у купки, стали рядками, розсілись самотньо, бліді, тихенькі, скромні і пишні, блискучі, нахабні, що щохвилини міняють колір. З далеких вулиць пливла музика людського гаму і бігли дзвіночки, чисті і голі, як по купелі... То була весільна ніч, моя весільна ніч... Цвіла у серці квітка, й надив очі знайомий погляд хто знає звідки — з мінливих зірок, з цвіту дерев... Перша й остання ніч... Так наче знав.

Щось мало бути цікаве в театрі, бо люди йшли. Веселі, жваві, з бринінням, немов рої летіли в улій. Нахабно сміялось холодне світло, і ляскали двері. Пливли скрізь сани, дихали коні з свистом і з храпом і обкидали снігом. «Вам білет? Ось...» — і я в рої. Чиєсь боа лоскоче щоки... теплий запах парфум... холодний, гарячий погляд... гаркавий: pardon! Перед очима сіра шинеля, а ззаду в шию хтось диха... Чого всі ці дрібниці в'їлися в мозок? Чого, як колючки, впилися в нього ці згадки, тоді як велике,— кінець, і початок, і осередок разом,— немов ковтнула пам'ять. Я пам'ятаю тільки, що затремтів. Бо вийшов з мене гнітючий профіль... восковий профіль і став педалеко. Бороду гладив і ховав за спину кулак. І я почув його

голос. Тепер той голос, липкий, тягучий, живе в моїх вухах, обліпив мозок... Чи я стріляв?.. Жодного згуку. Гробова тиша. Знялись, як крила, навислі брови, вигнали з лоба жалібні очі, покірні і полохливі, як у щеняти, і стали тінню... Великий гнів, що жив у мені, вилетів звідти на своє діло. А у порожні груди шугнув відразу холодний вітер, просто в пекучу рану... Тільки на мент. Потому нічого. Не знаю, що було... хвиля чи вічність...

. . . . . .

...Холодний поміст давив мою щоку, перед очима я бачив чобіт, великий, мокрий, а на мені вага — коліна, руки, аж випирало дух. Враз вдарив гомін, крик... Бігли по сходах, гупали двері, і щось пищало тонко, як муха... Мороз потому, свіже повітря — і скрізь були люди, цікаві, сторонні, чужі мені люди. Не люди, а ляльки з крамниці... Потому?

Потому — вовча нора, а в ній ми обоє: я й моя смерть... Що ж, жди, чигай на мене кривавим оком... там, з чорних кутків... Ти заслужила собі нагороду...

Що? Уже йдуть? І ти встаєш з ними... з чорних кутків? Треба бути спокійним... треба спокійним бути... Таким спокійним, щоб серце стало як криця, щоб гордість скувала чоло, щоби здригнувся сам сірий ранок і зотліло од жаху серце катів...

Я йду без жалю — так було треба.

Яка прекрасна моя дорога... остання коротка путь... прекрасний ранок, білий, імлистий, немов могильний саван... Брязь... брязь... скрегочуть рушниці ззаду на плечах, і толочать ногами свій сірий погляд люди, що їх несуть... Уже? Так близько? Сталось. Не треба... я сам... щоб бачили очі... І свій останній віддих... Мамо! Се ти у заметах... пливеш у заметах, як сіра тінь муки, щоб перейняти у теплі долоні останній віддих... зітхання, призначене другим, а не тобі? Не слухай, мамо, і не дивися...

— Плі!..

. . . . . .

«Плі»? Се мені вчулось? Я ще живий? Мацаю стіни... Так, стіни, тверді, холодні...і бачу ноги свої в черевиках... можу звестися, встати, набрати в груди повно повітря...

Вікно високо? Високо... А підкопатись? Що, неможливо?

А може?..

1907

PERSONA GRATA

ОПОВІДАННЯ

Лазар ненавидів тюремного смотрителя, якому тюрма дала прізвище Морда. За все: за грубу пику, на якій не хотіло рости волосся, за маленькі жорстокі очі, що завжди дивились кудись поза людину, хоч все помічали, за його вдачу мучителя. Ті рідкі випадки, коли їх очі стрічались, були пам'ятні Лазареві і віщували недобре. Через те Лазар почував себе якось непевно, коли помітив, що останніми днями Морда наче навмисне спиняв на ньому свої маленькі очі, мов мацав ними все його тіло, руки, і ноги, і похилені кремезні плечі. Тоді Лазар залазив у себе, запинав арештантський халат, душив у собі злість, а опісля довго чув ще у зморшках обличчя чужий застряглий погляд. Дійшло до того, що, проходячи двором, Морда нерішуче спинявся, підходив до Лазаря, встромляв у нього очі і щось хотів казати: ворушив губами, але мовчав. Оглядівши цілого, переводив погляд в простір і мовчки йшов далі. Се помічали і другі, бо покидали роботу, і з-під сірих суконних шапок блимали вогкі блискучі білки, цікаві й глумливі.

Раз Морда заговорив:

— Що, братєц Лазар, погано живеться у нас?

Лазар загорнув поли халата і весь підібрався, як перед нападом. «Чого нав'яз?» — говорила вся його постать, якось зразу вкорочена і ствердла. Але Морда не дав йому одповісти. Приторкнувся двома пальцями до його руки понад ліктем і, дивлячись кудись через голову, загадково промовив:

— Нічого, братєц... може бути і краще...

Потому пішов через двір військовим маршем, обережно несучи на плечах свою нерухому, як дерев'яна коробка, голову.

Лазар скосив жовті білки і, скривлений, дивився услід йому з лихою цікавістю.

На другий день після тої пригоди покликали Лазаря до контори. Розмова велася довго, коло години, а на тюремному дворі сірі халати перекидались догадками, цинічними увагами та переморгувались.

Врешті Лазар з'явився. Його обступили, питали, кололи очима. Він щось їм плів, просте, незначне, а в очах у нього лежало щось скрите і запечатане. Се було помітно. Щось він приніс в собі, якийсь посів, що давав проріст десь в глибині.

Здавалось, все йшло, як і перше, а таки була якась одміна. Бо серед зойку тюремної юрми Лазар раптом стихав і слухав тільки себе. В хвилях спочинку сідав десь оддаль, клав жовте обличчя на жовту руку, прижмурював очі і прислухався. Там, усередині, щось ворушилось. Давнє, забуте і неприємне, засипане вагою новіших подій, останніх вражень. Робив розкопки, порпався, збирав окремі дрібниці, складав докупи і намагався зліпити ціле. Все, як воно було. І коли перше, за свіжої пам'яті, йому вчувались передсмертні крики порізаних ним людей, ввижались дитячі руки, підняті до нього, щоб захиститись од смерті; коли він бачив перше п'ять трупів у глухій корчмі, що не могли вже спинити грабунку, тепер увагу займало друге — він сам. Чи думав вбивати? Чи було страшно? Хіба тоді, як почали кричати, щоб хто не почув. Як він зарізав першого? Чи других легше було забити? Чи кінчав зразу, чи, може, мучив? Дивився в очі? В обличчя? Лінива пам'ять, важка й каламутна, ледве тяглася у його мозку. Невважаючи на те, що він напружував її і підганяв, йому не вдавалося ясно згадати всього, уявити себе, всі свої вчинки і почуття. Він ще й ще раз вертався до тих самих дрібниць; і коли втомлена пам'ять, одмовляючись брати, сковзалась на місці, як ключ у зіпсованому замку, його думка стрибала у інший бік та блукала по іншому полі. Як буде тепер? Трудно чи легко? Страшно чи, може, звикне? І враз згадалось, як ще малим хлопцем повісив кота. Нещасного, з обдертим хвостом і вухами, зацькованого псами кота...

Йому не дали скінчити згадки, треба було виносити цебер,— і він став на роботу спокійний, байдужий, хоч в очах було щось скрите і щось запечатане.

Дрючок лежав на плечах, великий цебер плавко гойдався, і хлюпали млявими хвилями сірі помиї; попереду стирчала чужа спина і жовта воскова шия, а обдертий, заморений кіт знов несподівано виплив, бився на мотузку, корчив хвіст, лапи і витріщав великі криваві очі. Що буде далі? Чи довго буде скакати? Чи скоро заплющить очі, опустить додолу лапки? Тріпалась в ньому тоді цікавість, як кіт на мотузці.

А як буде тепер?

Втомлявся. Важко краяли мозок думки, як плуг суху землю, і докучали. Щоб одпочити, починав сварку, грубу, сердиту, без всякого приводу, глушив себе й других циничними лайками, од яких гнило повітря. Радів, що помічав у собі злість, і намагався її роздути, збудити, роздратувать.

— Гей, ти! Один з другим! — кричав тонким баб'ячим голосом.— Сволоч, драбуги! Перевішать би вас на одній гілляці, коли б така здорова знайшлася!..

Сірі халати забавлялись тим криком, і сміх розходився по їх обличчях, як вогкість по стінах...

А Лазаря брала ще більша лють, і він підіймав ще вище голос, робив рухи, так наче тягнув когось за ноги, аби прискорити смерть. Йому хотілось тоді різати, вішать, колоти не тільки тих, що гидко сміялись з нього, а й других, що були там десь, поза мурами. Хіба велика штука! Скрутив горобцеві головку — і амінь... А разом з тим, немов комар коло вуха, бриніла настирлива думка: як воно буде?

Заспокоївшись трохи, він знов приймавсь за роботу — носив воду і дрова, замітав двір, так наче нічого не сталось. Очі дивилися в себе, губи під стриженим вусом стулені щільно, і те, про що він знав, було в нім скрите. На ходу часом він діловито щось собі мимрив, загинав пальці і рахував.

— Один — двадцять п'ять, за двох — півсотні... за десять буде триста без п'ятдесяти... та ще одежа...

Щось шелестіло в уяві, щось так принадно дзвеніло, що раптом щезала тюрма і сірий халат, зникав з-перед очей повішений кіт і затихало передсмертне хрипіння.

Згадував тільки розмову: «Справишся, братец?» —

«Будьте спокійні...» — і круглу безвусу Мордину пику, немов не таку вже противну.

Життя Лазареве круто змінилось ще з тої ночі, як його потай од всіх забрали з тюрми і посадили в вагон. Замість халата була на нім жовта сорочка, картуз і високі халяви. Якось так чудно було бачити ноги в чоботях, а не в «котах», такою легкою і чужою здавалась сорочка, що Лазар не радів зміні. Але жандар, що сидів проти нього, розмовляв просто і так прихильно, що Лазар почав звикати. Забув, що він арештант. Ну, що ж, він справді хурман або який двірник з багатого дому, що сів собі вільно в вагон і веде приємну розмову з сим важним жандармом у синім мундирі й при шашці. «Ну да... положим...» Ніхто не впізнає. Жандар дедалі ставав говіркішим, усе щирішим. Оповів перше, що тепер їм на службі «трудно́», а далі звів мову на тих, через кого стало «трудно́». Лазар притакував. Коли ж жандар приніс пляшку горілки і вони випили вдвох, обидва стали кричати і проклинати, стискали один одному руки і щось обіцяли. В голові злегка шуміло, було так тепло і так приємно од того, що сей важний жандар, в мундирі й при шашці, стискає руку і говорить, як з рівним. Вони їхали ніч, цілий день і приїхали знов уночі. Після довгих переїздів на звощику Лазар опинився в тюрмі. Тут, невважаючи на пізню пору, його прийняв смотритель. З того, як оглядали його, ззирались та щось шептались, Лазар виводив, що він не проста особа. Короткий прийом скінчився, цокнув замок — і Лазар вступив у камеру. Хтось незвичайно поспішно повісив лампу, і Лазар побачив високу хату з одним вікном, доволі чисту, з ліжком, чепурно засланим, стіл під настільником, а в кутку образ: спас підняв руку і благословив.

— Ну, тепер спи,— кинув смотритель якимсь тремтячим, наляканим голосом.— А коли треба — звертайсь до Івана або до Каленика.

Всі вийшли, цокнув замок два рази, і Лазар лишився між чистим ліжком, столом під настільником, напроти спаса. Він сів на ліжко, помацав ковдру, подушку — все було добре, м'яке, якого ніколи не мав. Коло столу стілець, новий, блискучий, в кутку миска й вода — все як для пана. І коли б не високе, в залізних гратах вікно, коли б не «параша» — Лазар міг би подумать, що ночує десь в горницях в пана. Обвів очима стелю, лампу і образ, поклав свої плечі на рябеньку подушку, підняв в чоботях но-

ги і за хвилину заснув, не гасячи світла, не роздягнувшись.

Вранці Каленик приніс чайник, а під пахвою булку. Поклав на стіл, обернувся до ліжка і згорнув руки на животі. Лазар побачив низеньку людину, наче не злу, на якій все — вуси, волосся, старий мундир — звисало і опадало, наче довго лежало в воді і тільки що вийняте звідти. Його вимоклі очі спочили на Лазарі, а далі полізли по плечах, руках і ногах, і усмішка вдоволення повзла йому під затабаченим носом. Лазар подумав, що ся людина мусить довго і вперто кашляти блідим скрипучим кашлем.

І справді, Каленик скрипнув, мотнув ласкаво головою і мокро втягнув у себе повітря.

— Здоро-овий дяденька! — тихо сказав він і розсипав легенький сміх.— Йдіть чаю пити... А спати на ліжку в халявах не полагається... Ну, та то другим... вам усе можна...

— Ти почім знаєш, що мені можна? — зацікавився Лазар і навіть зліз з ліжка.

— А знаю... приказано, значить...— І він знов розтрусив сміх, як сніжок.

— Бо ви казенний чоловік,— додав він згодом зовсім поважно,— для отечества, значить...

— О, так-таки й все? Ну, а горілки?

— Можна.

— І карти?

— Скільки завгодно... зо мною можна... І тут который другий, Іван... приказано.

Однак показалося, що не все можна. Не вільно було одчиняти вікна, виходити з камери хоч на поріг. Приказано. З вільної людини, якою Лазар почувався у дорозі, він знову став арештантом. Тут, видко, гірше, ніж там, звідки приїхав. Бо там ходив він по двору, бачився з людьми, і хоч робота була часом важка, а проте звична. І знов стукнуло в голову те саме настирне питання, що вже забувалось: як воно буде?

Лазар умився, бо чай холов і булка принадно всміхалась. Не встиг він напитись чаю, як одчинились двері і щось загуркотіло. Високий, худий прислужник пер в двері м'яке велике крісло, обдерте ззаду і споловіле. З грюком пересадив через поріг і поволік у куток, де

й притулив до стіни. Слідом ввійшов Каленик. Ніс обережно в обох руках царський портрет, трохи засиджений мухами, і ворушив ротом, наче жував.

— Подержи, Йване!

Іван підбіг, приклав портрет до стіни, а Каленик, пожувавши ще трохи, вийняв хліб з рота і приліпив. В камері стало ще краще. Видно було, що про Лазаря дбають.

Обід подали хороший, ситний, була горілка, а по обіді — карти. Іван все програвав і сердився; Каленикові везло: йшла раз у раз карта, і кожну щасливу гру він притрушував сміхом, хоч грав нечисто: за ним треба було дивитись.

Дні минали за днями. Лазар спав досхочу, наїдався і грав у карти, напивався горілки і, розлігшись у м'якім кріслі, коверзував. Бо він тут пан! І що він схоче, те і роби. Спочатку, на самоті, його турбувало: коли ж се буде? І як воно буде? Лазар чекав. Ось-ось покличуть і поведуть; почнеться нова робота, нове життя. Час йшов, а Лазаря ніхто не кликав, життя не змінялось, і він вже думав, що про нього забули.

Але раз несподівано його збудили вночі. Спросоння не розібрав, що то не Каленик, а невідомий жандар торса за плечі. Лаявсь, не хтів вставати, і світло лампи різало очі. Однак мусив звестися, довго натягав чоботи, одягав жовту сорочку. Жандар стиха бряжчав острогами, мовчки подав йому якийсь піджак поверх сорочки, і вони вийшли. Ще ледве-ледве світало. Повітря було холодне. Коли ж минули тюремну браму і Лазар побачив коні, він догадався, і щось сіпнуло його за серце.

Їхали довго, серед безлюдних вулиць, поміж тихих домів з сонними вікнами. Потім звернули в поле. Стало ясніше, і жита вже синіли, холодні та свіжі. Жандар позіхнув й перехрестив рота.

— М-да-а! — протяг він ліниво.— Хороші жита!

А повітря ставало ще дужче прозорим. Далеко на обрії чорнів лісок, а в долинці, під лісом, слався туман, густий і білий, як вата.

Врешті приїхали. Лазар ще здалеку побачив стовп. Він виліз з брички, підійшов до риштування і тупо поглянув на мотузку, нерівну і трохи скручену.

— Ну, приготовсь! — сказав жандар.

Лазар зліз на риштування, доторкнувся до петлі,

гойднув її і так само тупо стежив за її рухом. Він був неначе сонний. Все в йому спало: злість, мозок, кров.

— Засукуй рукава! — коротко кидав жандар.

І зараз Лазар почав одщібати рукава, без думки: навіщо? Піджак заважав. Він стяг його з себе і пожбурнув назад; тоді поволі, розважно почав одгортати рукава аж вище ліктя і сам розглядав свою руку, темну, всю в синіх жилах, як в мотузках.

Жандар наблизився до нього і приклав злегенька до голого місця пучку. Потім зараз вийняв годинник.

— Вже скоро будуть...

І закурив цигарку.

Пройшло у мовчанці кілька хвилин.

Ранішній вітер стиха гойдав мотузку та обвівав заголені руки. А в синім, холоднім полі дирчав деркач і вився димок од цигарки жандара.

Враз несподівано збоку почувся брязкіт рушниць, показалися люди. Попереду плутався в полах високий піп, за ним смотритель, ще якісь люди; позаду — чорні солдати, між ними щось біле. І була та ясна плямка серед чорної купи така чудна і незвичайна, що потягла до себе Лазарів погляд. Перше, що він побачив,— се ясне, як льон, волосся. Біла хустинка сповзла з них на плечі, і тонкі волосинки світились, як золоті. Щось йшло маленьке, ніжне, якесь дівча, і так бадьоро, весело навіть, що Лазар одвів од нього очі і став шукати іншого — того, для кого зійшлися сі люди й поставили стовп.

Вдивлявся в кожне обличчя — такого не було.

«Невже дитина?» — питав він в себе і чув усередині якесь невдоволення, так наче його обдурили. Згорнув на грудях заголені руки й чекав. Ось підійшли близько й поставили дівчину під риштування. Чому не плаче? Чом не кричить? Ні, стоїть тихо, дивиться просто, а золоті волосинки сяють круг лоба. Сказав щось смотритель, підійшов піп, простяг до неї хрест. Ні, їй не треба — і одвела рукою. Гукнула щось твердо, голосно, ясно, так наче крикнула чайка. Усі пани й солдати стояли бліді, винуваті, а вона обернулась і сама збігла на риштування. Лазар стояв і дивився, неначе забув, що має робити, мов бачив все те у сні. Не почував в собі ні злості, ані цікавості.

— Зв'яжи їй руки! Балван!

Се його опам'ятало; накинувсь на неї грубо й незручно. Не боронилась. Сама заклала руки, так, хрест-нахрест,

і тихо стояла, поки він, мокрий од поту, плутав мотузку та в'язав вузлик.

— Де запинало? Йолоп!..

А він забув.

Врешті подали — білий і довгий мішок. Він так старався і поспішав. Руки тремтіли, зачіпляли волосся, а потім сковзнули по теплій і м'якій шиї. Той дотик його опік, стрепенув усім тілом. А проте Лазар був як у сні. Щось в йому спало й не прокидалось. Сонний, напівсвідомо накинув на шию зашморг, поправив і, замахнувшись, вибив з-під ніг у неї дошку. Фуркнула мотузка, наче струна, а біле стрибнуло і закрутилось. І стало довге, велике, закрило обрій, людей, весь світ. Як біла стіна. Потому зменшилось зразу, зсохло і заблищало на сонці, що сходило саме. Тоді тільки Лазар побачив поле й почув тишу, якусь незвичайну, смертельну тишу, що ссала серце. А в тій порожній тиші тріпалось плечима біле, дирчав сухим горлом деркач й блищав годинник в руках у лікаря.

До Лазаря наблизивсь смотритель. Він підняв руку, щоб потріпати його по спині, і зараз одсмикнув руку, не приторкнувшись. Блідий, чудним здушеним голосом кинув:

— М-молодець!..

Одвернувся од нього і підкрутив вуси. Тоді забряжчали рушниці, заметушились люди, і був кінець...

Того дня Лазар міг пити, скільки хотів. Іван і Каленик втомились носити пляшки, а він все пив і все говорив, щоб не було у хаті тихо, а сам надаремне старався згадати, що вона крикнула тоді, перед смертю? Голос він чув, але слова сховались в тумані, у соннім сповитку, яким окутало мозок. Докладно нічого не міг згадати. Підвечір упився і намагався битись, та Іван і Каленик втекли, а Лазар звалився на ліжко й заснув.

У п'яному спі йому щось верзлося, але помалу туман шугнув, розтанув, і він виразно почув слова, так гордо кинуті всім у лице, хоч їх не розумів й не думав над ними. Ясно побачив тонкі волосинки, мов золоті нитки. Дрібненькі руки, як у дитини. А теплий дотик ніжної шиї жив на його руці та розлазивсь по тілу, неначе мурашки. Тепер він бачив всі її рухи, вираз очей, бліде обличчя, зморшку на чолі, подолок спідниці, як розвівався, коли

ступала. Всякі дрібнички, всю її постать, малу, м'якеньку, наче курчатко з жовтим пушком. Бачив, як тріпотіла під білим рядном, схиляла голову, шию, а довгі, гострі передки черевичків стирчали в обидва боки, мов хвіст у ластівки. І йому снилось, що він дивився на свої руки, чи не пристало до них чого...

Після сього випадку будили Лазаря часто. Вставав серед ночі і йшов на роботу, байдуже, холодно, без цікавості. Тепер не цікавило його вже питання: як воно буде? Не почував злості, яку старався роздути у собі перше, ще там, в тюрмі. Було навіть дещо приємне: він бачив поле, зеленіли жита, повзли по небу хмари, і шумів вітер. Бачив схід сонця.

Мав діло з різним народом. Одні йшли сміливо, гордо, говорили гарні слова, що йшли од серця. Другі, бліді, як трупи, ледве сунули ноги, мліли, і треба було зводить їх вгору. Інші знов лаялись, кляли і не давались. Таких волік він за шию, крутив їм руки і вовтузився довго, аж прів. Чоловіки й жінки, старі і саме в силі, малі та сухорляві, мов діти, пани й свій брат. Часом вдавалось — і робота виходила чисто. Іноді зашморг зсувався з шиї і крутив голову вбік. Тоді білий клунок скакав, корчився довго і не міг вмерти. Щоб покінчити муки, Лазар чіплявся за ноги, витягував тіло, аж щось хрустіло,— і був кінець. Раз обірвався мотуз — і довелося вішати вдруге. Іншим знов разом трапилось так, що шнур був занадто довгий, і, коли він вибив дошку з-під ніг, тіло стрибнуло немов скажене і одірвалось. А в білій сорочці лишилась голова і літала на шнурі, як змій, заливаючи кров'ю все полотно. Тоді його лаяв смотритель і довелось наново прати білий мішок.

Кожний з «клієнтів», стрічаючись з Лазарем в останню годину, лишав йому дещо на спомин: погляд, якийсь особливий і незвичайний, голос, колір волосся і форму шиї, рухи, слова. Всі сі дарунки прилипали до нього, жили у ньому своїм таємним життям. Се те живе, що лишалось по мертвому. І дивна річ — усе те спливало на пам'ять лиш в сні, а не увіч. Вдень найчастіше він нудився або ходив похмурий, сердитий, вередував. Ганяв Каленика, Івана, шпурляв у них чобітьми, коли не зараз робили, що загадав. Лаявсь і пив. П'яний туман повивав йому голову, родив химери, дикі бажання і лють. Кричав на всіх, лупив у двері і докучав.

Раз вранці, своїм звичаєм, Іван подав окріп до чаю, та Лазар не єхотів пити: «Подать самовара!» Іван перечив і пояснив, але Лазар вхопив чайник й шпурнув ним в Івана. Побив посуду, а Івана понік. Приходив старший, почав кричати, а Лазар став як скажений, бив кулаками в стіл і ревів дико: «Подать самовара!» Старший утік, а самовар принесли. Почувши силу, Лазар все більше та більше з пих вимагав. Опріч горілки, він схотів пива — і щодня давали пиво. Носили па його бажання дорогі страви; всю хату прибрали у килими, бурчали, низали плечима, а слухались далі. І се п'янило Лазаря.

— Сволоч! — гукав він на них.— Робіть, що схочу, бо я ваш пан!..

Слухняність тих, що були сторожами й начальством, викликала у ньому потребу мучить. Здавалось, його затуманений мозок безупинно був зайнятий тим, щоб вигадать щось нове, докучливе та понижаюче.

Він кликав Каленика — і коли той ставав перед ним, наказував коротко й гостро:

— Кашляй!

Каленик всміхався і перішуче мовчав.

— Кашляй!

Каленик тупав на місці, кривив сердито рота, але починав вже покашлювати стиха.

— Ну, дужче, йолопе, чуєш?!

— Кахи-кахи! — скрипів Каленик.

Незабаром той штучний кашель переходив у справжній і виповняв хату невпинним бухиканням, з свистом й затягуванням.

А за кілька хвилин Лазар знов кликав:

— Каленик! Кашляй!..

З п'яних очей він уявляв себе графом, великим начальником, що приїхав в тюрму, аби дати у всьому лад, захистить арештантів од кривди. Починав з того, що робив «смотр» Іванові і Каленикові. Вивертався у кріслі, одкидав ноги у довгих халявах, підпирав боки у жовтій сорочці й сердито наморщував сіре, у цеглястих плямах обличчя, а жовті вуси у нього кумедно стирчали, як у собаки.

— Як тебе звать? Йваном? Брешеш. Я знаю, що ти Кручок. Мене не обдуриш, я тебе бачу, шельма! Зачим ти мучиш людей? Він дума, свиняче рило, як арештант, то вже не людина. А може, він кращий за тебе, бо за

гріхи приймає муку, а тобі за них платять. Гля-ади! Як тільки дізнаюсь, я тебе... я тебе... в двадцять чотири години...

— Ну, тепер другий. Як звать? Каленик? А, чорт з тобою, нехай Каленик. Ну, лепортуй. Ногу... як ти ногу держиш! З ким ти говориш, га? Крадеш? Годуєш борщем з червою? Б'єш в морду? На арештантах сорочки чорні! Пацюк ти з квасу, обсмоктана миша... Скрізь непорядки, я вас!.. Подать смотрителя!..

Смотрителя не подавали, тоді Лазар ліз битись. Ті йшли жалітись, і врешті приходив смотритель, якийсь несмілий, немов боров щось в собі, перемагав. Не сердився, а умовляв, прохав, соромив, і кисла, винувата усмішка розтягала його обличчя.

А Лазар розумів, що йому годять, що він потрібний, що все йому можна, як важній особі.

Й вигадував далі.

Часом на нього нападав страх; усього боявся, все було вороже, все проти нього; закрадалось, чигало і не давало спокою.

Чогось йому здалось, що за ним стежать Іванові очі. Підкрадуться стиха, ляжуть на шию або на спину й шукають місця, щоб влізти всередину. Лазар притихне, причаїться і раптом крутнеться на місці. Але очі встигли втекти вже і сміються в Івана під лобом та переказують, що вони бачили.

Лазар тоді приходив у лють і кричав на Івана:

— Не дивися на мене! Забери свої очі, чуєш, бо видеру з лоба!..

Але очі вертались, лазили по обличчю, по шиї, грудях і, злегка лоскочучи, вертіли дірки углиб. Се дратувало, приносило втому. Взагалі було важко. І все докучало. Стіни, горілка, Іван і Каленик. Немов легше було в першій тюрмі. Легше носити цебер, замітати подвір'я, тягати воду. Там було сонце, рух, люди. Про нову роботу Лазар не думав удень, зате по ночах чув під рукою то м'яку шию, то теплі коси. Злітали до нього десь з темряви очі — карі, сірі і голубі, а з них розпучливим криком кричали смерть і життя. Розцвітались, як квіти, гарні слова і, мов будяки з пилом,— прокльони. З'являлось все, все, що лишалось йому на спомин, всі подарунки смерті, які прилипли до нього і жили в ньому своїм окремим таємним життям. І се будило знеохоту і втому.

Його одривали од снів. Він мусив іти по нові подарунки, хоч старі не забулись і не давали спокою. Лазар бурчав, насилу підводив обважнілеє тіло і одягався. А після того знов нудний день, п'яний туман, коверзування.

Так минали дні й ночі.

А ночі все ж були кращі.

Одної ночі прийшов до нього той, що залишив на спомин великі очі. Сів на постелі край ліжка, там, коло ніг, і межи пими почалась розмова.

В і п. За що ти мене вбив?

Л а з а р. Хіба я знаю? Звеліли.

В і н. Неправда. Хіба можна звеліти комусь забити, коли він сам не схоче. Признавайся: ти вбив за гроші?

Л а з а р. Я ще раніш зарізав п'ять душ.

В і н. Ти не крути. Нащо зарізав?

Л а з а р. Вони кричали... Мені страшно стало... боявся, прибіжать люди і зловлять.

В і н. Ну, далі.

Л а з а р. І сам не знаю, як се зробив. Я не хотів... не мав на думці.

В і н. От бачиш. Ти не хотів. Ти з переляку взяв гріх на душу й за се прийняв кару й покуту. Ти захищався. Ну, а тепер? За що ти губиш людей? Чи за горілку? За гроші? Що вони винні тобі?

Л а з а р. Не дивися на мене! Забери очі... чуєш, ти! Чуєш!

В і н. Ні, буду дивитись на тебе. Приліплю очі на твої груди і буду крутити ними, аж поки не влізуть у серце. Бо ти ще кращий за тих, що тебе спокусили і що звеліли вбивати... Ти темний, ти невидющий, ти, може, з нужди йшов на погане, а вони книги читають, у них достатки...

Л а з а р. Ти думаєш — легко мені? Втомився я дуже... душею і тілом. І ссе мене щось коло серця... Не дивися ж на мене... забери очі... чуєш, що кажу: забери очі...

Але той не забрав: одділилися очі, страшні, великі, з яких кричали смерть і життя, поплили в повітрі і тихо сіли йому на груди. І Лазар чув, як крутились на однім місці та влазили в груди все глибше, глибше...

Прокинувся Лазар з важкою головою. Було дуже нудно і світ немилий. Так було тісно, сіро і душно у камері, а тіло стало лінивим, млявим. Не хотілось навіть

горілки, але він пив. Горілка сьогодні була гірка, смердюча й не мала сили — не брала. Тоді Лазар почав кричати й коверзувати, знущатись з Івана, мучить Каленика. Почув потребу, щоб хата сповнилась криком, гамором, рухом, щоб стіни двигтіли, вікна бряжчали і все тріщало. Трощив посуду, грюкав у двері і в стіл кулаком. Не прогнав тиші. Вона дивилась на нього з високої стелі, зо всіх кутків і вищиряла зуби. Перемогла.

Лазар замовк, поклався на ліжко, заплющив очі і став чекати. Чи не прийде до нього той, що був уночі. Але той не прийшов. Лазар встав з ліжка. Плентавсь важкими ногами по хаті, натикався на стіни, прихилявсь до холодного муру, щось думав і, скрививши обличчя, говорив вголос: «Сволоч!» Знову ходив, знов снував думки, як павутиння, і крізь зуби шипів на когось: «Сволоч!»

Стискав кулаки.

Вночі до нього знову прийшло. Правда, не той, що сподівався, а та, перша, з русявим волоссям. Сіла в ногах і зараз спитала:

— За що ти вбив?

Лазар не знав. Не мав що їй казати, а хотів, щоб вона говорила, все розказала, все пояснила. Коли він хоче — добре! Тоді тим голосом, що жив у нього в вухах, вона розповіла, що в неї лишилась старенька мати і тепер плаче. Що їй не хотілось вмирати, а він забив її лиш через те, що йому заплатили. За гроші. Невже так було треба тих грошей? Дали вони спокій, принесли щастя, веселість, здоров'я? Позбавить життя людину і за те мати тюрму, горілку і гріх? Чи йому краще тепер, ніж перше?.. Вона говорила, а тонкі волосинки світилися в неї над лобом як золоті.

Лазар хотів, щоб вона ще щось сказала, про що він знав, та сам не смів сказати, а бліде, як хмаринка, дівча немов вгадало його бажання:

— А все ж ти кращий за тих, що звеліли вбивати, бо не сокира рубає, а той, хто її держить...

Щось ворухнулось у Лазаря в серці. Радість чи жаль? До неї? До себе?

Тепер він хтів тільки знати, що вона крикнула тоді, перед смертю.

Але дівча тихо всміхнулось і з докором сказало:

— Чому не слухав?

. . . . . .

Іван і Каленик поклали, що Лазар, мабуть, перепився. Се вони вивели з того, що він якось чудно поводивсь. Став невеселий, тихий і все щось дума. Ходить по хаті і раптом, ні з того ні з сього, простягне руки, огляне долоні, пальці й сховає в кишені. Потім знов ходить, зирне, чи не стежать, виймає руку, огляне уважно і зараз ховає. Що він там бачив?

Ся нова звичка особливо була їм помітна, коли грав в карти. Часом серед гри він кидав карти на стіл, так що вони бачили, яка у нього масть, і ховав руки під стіл. Коли ж йому здавалось, що Іван або Каленик скидали оком на його руки, він кидав грати, засував руки в рукави або ховав позад себе і, сердитий, розлючений, виганяв їх із хати.

Тепер Лазар їв мало. Каленик розказував Іванові, що Лазар боїться хліба. Раз він підгледів, як Лазар простяг руку до хліба і враз одсмикнув. «Бо він святий»,— сказав наголос. Ха-ха! Бо він святий! Хо-хо! — і обидва сміялись.

Вже кілька днів по Лазаря не приходив жандар. Та кожен раз, лягаючи спати, Лазар думав про нього і сподівався. Хто посилає жандара? Смотритель? Ні, він сам, як Лазар, він теж сокира в чужій руці. Хто ж посилає? Які ті люди? Один чи багато? Він хотів би побачить людей, од яких *він* навіть кращий. Людей, що тільки сонця їм стидно, бо кінчають роботу, поки не встане. Але де їх побачиш, і хто їх покаже? Хто їх вгадає? Його немічна думка билась, як муха об шибку, й, знесилена, падала вниз. Зате всередині в нього росло щось, як тісто у діжці, бродило, немов опара. Йому робилось душно од думок, не ставало повітря для грудей. Він залазив на стіл і одчиняв вікно, хоч сього не дозволяли. До нього з-за грат влітали вогкість і тиша, а око жадливо ловило все, що могло. Там було вільно й спокійно. Там були високі чорні дерева, а між ними синіло небо, як глибокі блакитні озера, ущерть повні води, в яких плавали зорі, як золоті рибки. Понад землею тривожно спала важка та чорна хмара й здригалась од легкої блискавки. А долі, на вогкій землі, світились червоні вікна, і скрізь був спокій.

Тільки Лазар не мав спокою, бо зараз з'являвся Каленик, щоб зачинити вікно. Щоб хто не побачив Лазаря часом.

Ось як! Його ховають. Їм навіть сором показати його. Які ж ті люди?

* * *

— Лазар, вставай!

То йому снилось; слова повзли по тілі, як гусінь. Хотілося скинути гусінь, і не ставало сили. А вона лізла по ньому, бридка, волохата, і лоскотала плече.

— Лазар, вставай!

Лазар розплющив очі — над ним схилився жандар.

Лазар підвівся, спустив з ліжка ноги.

Посидів хвилину, покліпав очима до світла і знов ліг на ліжко.

— Ну!

— Я не піду.

Ха-ха! Се було забавно! Віп не піде! Жандар сміявся, і бряжчала враз з сміхом жандарова шабля.

— Ну, не дурій, Лазар, пора!

Але Лазар не думав дуріти. Похмуро й уперто він кинув знову:

— Я не піду.

В голосі була така рішучість, що жандар вже розсердився.

Він не піде! Коли начальство чекає! Коли все вже готове! Та що він дума собі, нарешті? Хто він такий? Великий пан, старший, начальник? Ще розмовляй з ним, з якимсь мерзенним катом! Вставай, говорять!

І Лазар встав, але так швидко, що жандар аж відскочив. Відскочив й побачив нове обличчя, скривлене гнівом, два вовчі ока, голі широкі груди, покриті волоссям, і кулаки. І все те лізло на нього, пашіло жаром, хрипіло.

— Ти кращий за мене? Кращий? Ти сам не вішав? Сволоч!

Велике тіло хиталось на босих ногах та викидало, як із безодні, лють.

— Покажи руки: чисті? Я тільки кат? Нащо ж ви годите катові, сволоч!

І перше аніж отямився жандар, Лазар схопив м'який фотель і кинув долі. Крякнув фотель і розсівся на всі чотири ноги.

— На ж тобі, на!.. Збирай своє...

— Він п'яний! — гукнув жандар.— Зв'язать його зараз!

Не легко було зв'язати. Лазар кидався по хаті, великий, сильний, немов сердитий ведмідь з вилами в грудях, і нищив все, що попадало в руки: стягав килимки, мотлошив, рвав, кидав під ноги.

— На тобі... на... бери!..

Здавалось, не люди його гнівили, а все, чим прибрана хата.

Знявсь в хаті пил, як хмара, тріск, стогін і метушня. На його напали, а він боровся і не давався.

Проте в'язали і били.

Приходив смотритель, лаявсь та умовляв. Як можна? Йому так годять, так доглядають. Хто з арештантів має такі вигоди? Не треба багато пити горілки, бо от що з того виходить...

Зв'язаний Лазар лежав серед руїни. Він важко дихав, втомлений бійкою, а всередині в нього тремтіла зла радість, що сьогодні страти не буде і що від нього, ката, залежать ті невідомі, що мають силу вбивати.

* * *

Потім, надалі, Лазар скорився. Затих і вже не сперечався, коли будили по ночах. Йшов на роботу байдужий, як ремісник, але в очах у нього з'явилось знову щось скрите і запечатане.

Тепер він більше мовчав, покинув коверзування, був тихий, слухняний. Каленик з Іваном не могли нахвалитися ним. Навіть стежили менше.

Вони поклали, що з того часу, як ката провчили, він краще збагнув силу начальства, бо найчастіше розмовляв з ними тільки про старших. Ну, от смотритель або жандар — вони ж не самі, хтось є над ними. Так. А у тих старших є знову начальство. А там знову є хтось, хто каже: хай буде — і так усі роблять, як каже він...

Той «він», далекий, таємний, про якого ані Іван, ані Каленик не могли до ладу розказати, найбільше цікавив Лазаря. То «він» скаже: «Забий» — і становлять стовп, ведуть до нього людину, жандар приходить по Лазаря, а Лазар накладає на шию мотузку. Немов павук, гладкий, окатий, сидить в павутинні і стежить, чи не літає муха. У темній, тісній голові ката, де думки перше були такими, як спутані нитки, тепер вони звивались в тугий клубок. Йому здавалось, що зло сидить в одному місці,

простяга звідти руки на усі боки і все ворушить. Що коли б отак підійти, узяти в пригорщу зло і здушити, всі б руки спустились безсилі і перестав би будити його по ночах жандар.

Тепер вже Лазар думав про нього. Хто він? Який? І де шукати? Йому уявлялось, що він такий, наче смотритель Морда: груба безвуса пика, маленькі жорстокі очі. Лазар підходить близько до нього, до самої пики, і каже: ти зло? — і бац-бац! по щоках. Ти лихо? Ти кривда? — і знову — бац-бац!.. Ти розливаєш кров?

Потім він би його повісив. Не так, як других, ні, без запинала. Щоб видко було обличчя і всі на йому муки, щоб корчився довго, без краю, щоб тіпали плечі, зчорніло лице і вилізли з ямок неситі очі.

Він знає, як се зробити: його навчили.

І перший раз, після утоми і знеохоти, після огиди до своєї роботи,— уперше почув він смак душогубства.

Почув ненависть у серці і розкіш муки.

В ДОРОЗІ

ОПОВІДАННЯ

Де б Кирило не був, що б не робив, скрізь оточала його атмосфера, густа й своєрідна, що заслоняла багато предметів, наче їх зовсім не було на світі. Атмосфера гаряча, тривожна, вся — небезпека і боротьба, вічний упад і підойма, розквіт надії й розпука, почуття сили й знесилля і безконечно довга дорога, на якій стільки вже полягло... Дорога, якій, здавалось, кінця не видко. Цілий ряд жертв, загин благородних, найближчих, чад крові і танець смерті, гарячий ворожий віддих, що припадає до сліду, й те вічне «мусиш», що гнало зв'язувать там, де розірвали, розжевріти те, що пригасало. Ту атмосферу носив Кирило з собою, як квітка запах. Вона одіпхала од нього родину, у ній розплились колишні звички й потреби молодого життя, розвіялось навіть прізвище власне. «Кирило», «товариш Кирило» — хіба він звався коли інакше?

Краса природи, принадність жінки, чари музики і слова — все се котилось, як хвилі в далекому морі, чужі й невидимі. Природа — се були день або ніч, зима чи літо — час зручний або незручний задля роботи; жінка — товариш чи ворог, пісня — лиш те, що кличе до боротьби. І двадцять три роки, подвоєні в тінях на худому обличчі, у зморшці на чолі, немов зреклись своїх прав, засушили молодість...

Високий, стрункий, білявий; блакитні очі, притомлені трохи; темна сорочка, широкий пояс — такий приїхав він в город.

Учинив «явку», сказав пароль. Добре! Тільки треба зачекати листа.

А тим часом Кирила повели аж на край міста, де в певному захисті міг перебути.

Йшли довго душними вулицями, повними пилу, аж сіло сонце, і на золоті неба, як на тлі візантійського образу, зачорніли сільвети [1] тополь та дахів. Товариш говорив щось нервово, наче хотів впевнити не тільки Кирила, але й себе, що справа цікава, а тим часом в його облізлій фігурі і в поруділім пальті чулось щось винувате і безнадійне.

На квартирі їх стріла хазяйка і показала кімнату. Ну, тепер на добраніч. Як тільки надійде лист, зараз можна почати роботу. Кирило лишився сам і байдужно дивився, як ніч обгортала садок — чорна, густа і тепла. Сів на порозі і закурив. Було так тихо, спокійно. Червоний вогник цвів серед ночі, як квітка щастя, в пітьмі думалось ясно, як ніколи при світлі. Він думав про те, задля чого приїхав, що має зробити, і чорний павук-турбота почав уже ткать свої сіті.

Несподівано, раптом у чорну тишу щось впало. Живе, веселе і безтурботне. Заскакало по листі, збудило повітря, штовхнуло землю і вогко дихнуло просто в лице. Пронеслось шумом, обмило землю і щезло. А тоді виплив на небо місяць. Кирило вийшов у сад і якось разом убрав у себе важкі дерева, повні, як губка, водою, сріблястий регіт мокрих листочків, шептання крапель поміж галузок, обійми тіней з зеленим світлом і синє глибоке небо, просте, спокійне. Природа зітхнула повними грудьми, зітхнув і Кирило.

Невже він сього ніколи не бачив?

Було якось чудно і по-новому приємно, що лоскотали чоло холодні краплі, що спливало на нього зелене світло, що в серці стало так само спокійно, як і на небі...

Довго не міг заснути.

На другий день прокинувсь пізно — і перша думка була про лист. Побіг до хазяйки і одчинив двері.

— Добридень! Ніхто не приносив до мене листа?

— Ай!

Високе, чисто жіноче і різко-дзвінке, воно в блискавку злилось з рожевим тілом та з лопотом піг. Ляснули двері і — стало пусто.

---

[1] Сільвети — силуети.— *Ред.*

Знадвору в сіни вступала хазяйка. Ні, лист не приходив.

Се було дивно, що ту одповідь прийняв так байдужно. Взяв шапку.

День був блискучий, літній. У праву руку їжився дахами та коминами фабрик задимлений город, наліво стелились зелені луки і вигинались фестони лісу. Направо? Чи вліво? Вагався хвилину — і подався на луку.

Наче нічого не одмінилось за сей короткий час, а чогось очі не так дивились і думки були не ті. Щось наче згубив і не хоче підняти, щось наче змив з нього вчорашній дощик — через те, може, було так легко. Приємно було ступати по твердій стежці, відчувати роботу тугих мускулів ніг. Раз-два!.. Підставляти лице під сонце і вітер і йти кудись без цілі, без думки про обов'язки, людей, роботу. Йти серед поля, купати тіло в золотих хвилях, а очі в блакиті. Як дикий звір. В тім було нове щось і ганебно солодке. Надвечір тільки повернув втомлений, чорний од сонця, як циган, з руками, повними квітів.

Вечерю подала хазяйська дочка. Се було те «ай!», сполохане вранці, молоденьке, біляве, з ніжною лінією тіла, курносе і синьооке.

Кирило простягнув руку.

— Я налякав вас уранці?

Воно пирснуло сміхом й надуло рожеві губки, повні і вогкі.

І знов Кирило почув у собі чудне щось: його надила лінія губ і їх рожева вогкість.

Ну, звісно, вона налякалась; прибирала, була неодягнена і не сподівалась, що хтось одчинить двері. Він просить вибачити, бо не міг знати, що в сьому домі є така... «Яка така?» — «Ну, така, така... панна Олена...» — «Олена?» — «Хіба не вгадав, що її звати Олена?» — «Ха-ха! А може, і не Олена?» — «Ну, то Наталя».— «Якраз! Ха-ха!» — «Ще не вгадав? Тепер вже напевно: Варвара, Настя, Оксана, Марія...» — «Ні й ні, ніколи він не вгадає, а от вона знає, що він Петро».— «Ба ні, не так...» — «Петро, Петро, Петро...»

З другої хати гукала хазяйка:

— Усте, де ти там щезла!

Ага, ось воно й вилізло шило з мішка. Для першої стрічі з панною Устею він їй дарує оці квітки. «Оцей бур'ян?» Ну, коли се бур'ян, то він забирає назад.

Але Устя уже вхопила квіти й побігла з кімнати.

Й на другий день листа не було. Кирило обурився. Свинство, мерзота! Він марнує дорогий час, а вони там сидять собі згорнувши руки. І се партійна робота! Чорт знає що за порядки! Ходив по хаті великим та легким кроком, наче злість одривала його од землі, і дув на полумінь злості, щоб роздути в пожежу. А разом з тим, десь з глибини, сочились підземні джерела і гасили вогонь. Ловив нещирість і чув знеохоту, що блукала у ньому, як тінь быстроплинної хмарки. І се викликало у ньому гнів. Треба піти у город і розпитатись. Швидко зібрався, вийшов на вулицю і... повернув в поле.

А як тільки в розкриті очі вступило зелене, що котилось буйними хвилями луків та лісу, як тільки небо спустилось і ніжно торкнулось обличчя, немов пушинка, як тільки в груди ввіллявсь золотий напій повітря, його сповила солодка втома, як у людини, що встала з смертельного ложа, і впало десь у безодню все, чим досі жив: спека роботи, вогонь небезпеки, чад крові і боротьби... Так наче він тільки вчора родився, в один день з молодою природою. І не мав сили, не хтів спинитись над тим, що з ним робилось, струшував з себе всі думки й сумніви, як гуси з крил воду, перепливши нарешті річку.

Брів серед жита і дивився новими очима... ні, не новими, а тими, що довго спали під вагою безвладних повіків,— дивись, як скипало молоде жито синім шумовинням колосся, як било хвилями у чорний ліс. А ліс кудись йшов. Йшли кудись сосни, ряди високих пнів. На вершечках, жовтих, як ананаси, лежали чорні корони, мов волохаті папахи. Здалека йшли, переходили річки, фіолетові дороги, глибокі багна — й замазали ноги, бо до половини пні були сірі, як засохле болото. Йшли і щезали у сизій млі.

Коли ж Кирило вступив у ліс, ноги сковзались у нього, як на паркеті, над головою химерно корчились гілки — клубки жовтих гадюк, гойдались кошлаті віти, наче фотелі, де спочивало сонце, а маленькі галузки, пучечки соснових гілок стелились на небі, як дороге гаптування по блакитному шовку. І сонце горіло за ними, як за китайським екраном.

За лісом дрімали луки, наче стоячі води під матом ряски. По них блукали тіні летючих хмар, наче хорти припадали, нюшили й щезали у резедових просторах.

Попадались маленькі озера, що грали лускою і тріпотіли, як срібна риба, кинута з річки на надбережну траву. Або великі — з муром синього очерету, з білим обличчям водяних лілій, з багнистими берегами, чорними і блискучими, як мокрі спини гіпопотамів, з теплим духом води і намулу.

І все було таке здорове, ціле, безжурне, і все співало хвалу безлюддю...

. . . . . .

Кирило не питав вже хазяйку про лист. Але одного разу, як збирався виходить, вона сама подала йому листа.

Ага! Хіба се до нього? Ну, добре, добре... Взяв машинально і, не глянувши навіть, поклав у кишеню. Що вона каже? Приходив до нього і не застав? Се панна Устя склала той гарний букет? Що? Прохав зайти і конче сьогодні? Ну, добре, добре... Чудесні квіти,— і який смак має та панна Устя...

Тепер по цілих днях лежав над берегом річки і дивився на небо. Його займали хмари — ся неспокійна небесна людність, за якою він стежив; вічно жива, вічно рухлива. Часом здіймались там бучі, народні повстання. Мчали обурепі юрми, чорні од гніву, грізні, з риком, з громом рушниць, з вогнями бомб, з червоними прапорами. Точились небесні війни, падали трупи, а їм толочили груди все нові лави. І невідомо, хто переміг.

Або знов було спокійно — і людність гуляла, як на бульварах. Радісно й легко пливли веселі громади в білих та синіх серпанках, ніжні дівчата, пишні жінки, рожеві діти,— і скрізь було повно радощів, сміху.

Часом з'являлись бліді хмаринки, довгі, худі, прозорі, немов сухотники проходжались десь на курорті понад блакитним морем.

Або паслися вівці — цілі отари білих ягнят, і як пастух — золоте сонце.

Кирило стежив творчі процеси, що відбувались на небі. Хтось невідомий, великий майстер, ліпив з сірої маси звірів, людей, птахів, будинки, вежі, городи цілі — і пускав їх на волю, щоб заселити небо. Але все те було сире, не встигало ствердіти і утрачало форму. Звірі змінялись у вежі, з людей виходили гори, з городів — птахи; будинки приймали форму людей, а ті знов змінялись у скелі, що оточали глибокі, повноводі озера. Валились розкішні

храми, розставали на альпах сніги, і з пишних троянд осипались рожеві платочки. А невідомий вже шаленів — творив драконів, крилатих копей, грифів та крокодилів; але й ті жили тільки хвилинку, щоб перетворитись у щось нове. Тоді, знемігшись, в розпуці, мішав все разом у сірий хаос і сам розпливався у сум.

Цікаві теж були тіні і їх життя. Кирило зорив за ними, як вони корчились попід кущами, пнями дерев, під берегом річки. Їм було боляче і невигідно. І тільки тоді, як сонце втомлялось і од вершечка слави спускалось униз, тіні помалу і обережно простували скорчені члени, росли і лізли все далі та далі. Надвечір вони лягли вже у весь свій зріст, лягли по долинах без краю довгі чорні тополі, тонкі крилаті вітряки, шпилясті дзвіниці, димарі фабрик — весь город циклопів, чорний, німий і ниций.

Кирило не чув докорів. Красу природи і її спокій пив хтиво, як спраглий воду, без думки і без сумніву. Як щось належне. Загублене щось і знайдене знову. Здалеку часом, як з-під землі, долітала до нього луна знайомих сигналів, але така бліда, безсила, що зараз вмирала. І він не хотів її слухать. Зате по ночах його мордувало. У сні здавалось, що він щось *мусить*, щось конче мусить зробити — й не може. Не має сили. Збирає всю міць, напружує волю, змивається потом — й не може. А мусить... Боліло.

Будився розбитий, безсилий, та перший сонячний промінь, що тягся до нього крізь шибку, вбирав у себе ту сонну мару і вертав сили.

Тепер Кирило ходив вже не сам — панна Устя знала чудові куточки, оази квіток. Вона йшла перед нього, свіжа і чиста, з блискавичною лінією тіла, і сміялась весело й тепло, як сонце. В лісі вона сідала десь на галузку і гойдала ногами, тугими і молодими. Наче русалка.

— Не дивіться на мене.

— Коли я хочу.

— А я не хочу.

— Мені байдуже.

— А я закриюсь.

— А я одкрию.

— Тільки насмільтесь.

— Уже насміливсь.

— Ай!

І знов те «ай», таке високе, лоскотливо-жіноче і срібно-дзвінке.

Він держав руки, а вона жмурила очі, ховала лице, і сміх сипався їй з горла, як лісові горіхи у кришталеву вазу.

Перекидались словами, пустими і незначними, аби подати один одному голос, і слова ті приставали до них, як будяки, що трудно одірвати з одежі.

Над берегом річки вона роззувалась, бродила по мілкій воді. Вода позволяла дивитись на її ноги, такі бліді, як віночок нарциса. По блакитній воді пливли й щезали легенькі хмари, а вона здавалась однією з них — рожева, прозора, позолочена сонцем.

Кирило надимав легкі і пускав берегом, наче стрілу:

— Ус-тя!

Тоді високий берег й його заломи, мур лісу і всі горби складали губи, так як Кирило, і вертали в одповідь:

— Ус-тя!

А Устя сміялась.

Разом, як дві берізки з одного пня, вони з'являлись тут, там, збирали квітки, вигрібали з-під листя гриби, купались в сонці і в холодках або, взявшись за руки, збігали з горбів у сочисті долини. І він не міг одрізнити її од шелесту лісу, од льоту хмар, запаху зілля. Вона була така наївна і така хитра, так мало і так багато знала, як та мурашка, що будує пишні палати і живе в темних комірках.

Лежали у високій траві, серед моря квіток, і роздивлялись: там, на самому споді, жовтіли черевички і дрібна потентиля, як зерна золотого піску, а над ними здіймались тополькн вероніки, то сіро-блакитні, то густо-сині. Червоні помпони конюшини, немов їжачки, стовбурчили щетину з трилистих підставок, а пахучий чебрець ткав по схилу гори геліотроповий килим. Кашка розкрила скрізь парасольки. Серед білих наметів її тріпались крильця синіх метеликів. Часом на парасольку спускався жук і ловив сонце в зелене дзеркало крил. Устя таїла віддих, щоб його не злякати. Похмурий звіробой викидав купи зірок, яскраво-жовтих, проте сумних, як золоті кутаси на чорних боках домовини, а обік нього виганяв сіре та вузлувате стебло петрів батіг, по якому дряпались зрідка блакитні квіти, полинялі й нечесані. З трави на Кирила наводив око ромен. Дрібні дзвіночки розбігались по луці і сіяли сум, такі делікатні і такі ніжні, що самі дивувались, як животіють на світі. Недоступна кропива, обважніла насінням, немов бджола пергою, хазяйновито шепталась по своїх леговищах.

А там знов волохата центаврія хилилась на всі чотири боки, немов хотіла засипать синьо-рожевим цвітом усі простори. Оддаль кіпський щавель, зруділий на сонці, курився брунатним димом, як похоронний факел, і стояли поважно, як золоті семисвічники по древніх храмах, коров'яки. Кирило показував Усті долини, де евфорбія таємничо котила в сочистих та сирових, як дійки корови, стеблинах молоко од темно-соснового низу до жовтих кругленьких розеток. На високих місцях поріс, як джунглі, сивий полин і п'янив повітря гіркими пахощами, густими й задушливими.

То там, то сям простягались до сонця котячі лапки, сухі, бездушні, м'якенькі, немов оксамит, а між ними польова м'ята кожну пару листочків прибрала в пояс з геліотропів. Усті з Кирилом здавалось, що паївні діантуси червоніли в траві, як дитячі обличчя, а над ними схиляв свої віти журливий дрік і плакав золотими сльозами. Окремо займали великі простори будяки, сині, аж сизі. Вони здавались покинутим вогнищем, що конало передсмертним блакитним димком. А там, по луках, світила жовта кульбаба, як зорі на небі, крутилась на одній ніжці берізка, міцно тримався землі деревій, кивала сірими вітами собача рожа і на горохах сиділи, як метелі, біло-рожеві, червоно-сині і жовтогарячі квіти. Се була оргія квітів і трав, п'яний сон сонця, якесь шаленство кольорів, пахощів, форм...

Устя лежала і гризла якесь стебло, а Кирило нагнув до себе кущ зілля й припав до нього гарячим обличчям. І от без слів, без намови очі їх стрілись, як чотири найкращих квітки, і уста простяглися до уст. І разом з солодкою вогкістю в одно зіллявся смак гіркої трави...

. . . . . .

Раз після того щось сталось. Коли був сам, серед ночі у своїй хаті, хтось кинув слово:

— Зрадник.

Голосно і виразно.

Зрадник? Хто?

Кирило озирнувся, але тіні спокійно лежали і спокійно блищали при світлі лампи малюнки на міщанських шпалерах.

Він сів на ліжко і несвідомо схопився за кишеню, де й досі лежав нерозпечатаний лист. Але не вийняв. Якась ворожнеча, якась відраза загарчала у ньому, немов

збуджений пес, й рука безвладно впала назад. Почув утому і тихо сидів та прислухався, як у порожніх грудях лунало те слово. В грудях, од яких раптом одпливла кров і шугнув холод, як у щілину. Потому одразу зробилось душно, гаряча хвиля піднялась десь знизу, залляла ту порожнечу, вдарила в голову й зігнала Кирила з ліжка.

Чорт! Він має право. Право на повне життя... право двадцяти літ... *Право* одного життя, що не повториться більше... Хто заборонить? Хто може? Хто може згасить його «я», стерти всі кольори, знищити запах... хоч би то було потрібне для тисячі других? Других, яких навіть не знає. Чорт! Він не оддасть їм всього... він має право й собі щось лишити...

Все в нім кипіло і гнало по хаті, од стіни до стіни, з кутка в куток.

«Зрадник!» Хай йому скажуть се у лице! Тоді побачать...

Йому сказали се у лице! Те друге, що жило у ньому, те справжнє і невгомонне «я». «Я», що так ясно горіло у ньому... палило в полум'ї все особисте, нечисте, звіряче. Але перше змагалось, боролось, хотіло жити, кричало про своє право й тягло до себе.

Їх помирила втома. Безбарвна і каламутна, вона дрімала десь в глибині, наче туман під водою, і тільки ждала, щоб простягти звідтіль свої липкі обійми...

. . . . . .

Що діялось в світі? Хіба він знав? Не мав навіть охоти. Газет не читав, листів не було, і ніхто не приходив до нього. Спочатку навідувавсь хтось, але не міг застати Кирила й покинув ходити.

Вечорами, правда, як місто тихо світилось і тихо зітхало після денної утоми, він брав Устю за руку і йшов туди.

Бродили по вулицях, як по чорних каналах, притулившись до себе, і врешті спинялись десь під вікном, щоб послухать музику. Ховались у затінку й ловили згуки. Устя любила веселе, приспівувала стиха і стукала каблучками у такт, а в Кирила згуки скакали, як вогники, розцвітались, як квітки до схід сонця. Пливли на хвилях світла, що лилися з вікна, й родили тугу. За чимсь прекрасним і невідомим, таким далеким і таким близьким...

Раз щось чорне та пелехате закрило світло і розірвало музику.

— А!

— А!

— Се ви?

— Я.

Чорне трясло бородою та великим брилем, трясло Кирилові руку.

Яким побитом?

Обняло злегенька за стан і повело.

Нагнулось й прохало.

Не можна? Пусте. Тут недалеко, на дачі. Побачить жінку і їхнє життя, згадають колишнє. Два роки... так, так, два роки, як вони бачились...

Рука Кирила лежала в чужій руці, і дружнє тепло пестило збоку, але він чув якусь нехіть. А! Знову газети... і ті розмови... знов чорний привид, що потребує, як жертви, крові і сил.

Ні, він не може.

Він пам'ятає того «бандита», що гримів на зібраннях, кликав до бою, гарячий, одважний, любимий... і його жінку, таку маленьку, рухливу, що ще недавно була осередком. «Товариш Марія...» Яким чудом вони ще на волі?

Ні, він не хотів би опинитись між ними.

Його прохали, силоміць брали, і ранком він був вже на дачі.

Їх стріла «товариш Марія». Яка вона стала гладка й сирова у своєму капоті, що нашвидку застібала на голій шиї, оця годована гуска! Вона була така рада, тільки скрізь — ай, які непорядки!

Стискала руку і кинулась до стола, звідки посипались раптом газети в опасках, нерозпечатані, в тумані пилу.

Чи ж їх тут не читають?

Іван сміявся так добродушно і передягся зараз в широку блузу. У вікна дивились грядки капусти і ліс кукурудзи, а квочка квоктала десь поблизу так хазяйновито, як і «товариш Марія».

На балконі їх чекав чай.

За чаєм Іван зразу, немов поспішався, підвищеним тоном почав розмову про сучасні події. Марія стиснула уста і з виразом затятого болю уперто мішала чай. Виходило голосно дуже, може, занадто, так наче слова спадали в порожню бочку і там вже зростали. І щось непотрібне і легке було у них, так наче хорий потішав хорого на смертельному ложі. Всі почували — Марія, що

уперто мішала чай, Кирило, з ворожнечею втоми, Іван, який голосно кидав гарні слова,— всі почували, що десь недалеко, в сусідній кімнаті, лежить мрець, якого треба і не можна забути. І через те тільки ведеться розмова.

Навіть квочка квоктала про се біля ніг, але на неї не звертали уваги. Тільки тоді, як стрибнули курчата на ноги, а звідти па стіл і покотились, мов жовті клубочки, поміж скляпками, слова Івана розпливлись в усмішку і скотились додолу по чорній бороді.

— Цип, цип, цип... — лепетав ніжно Іван не тільки устами, але й очима, і вплів жовтий клубочок у чорну бороду бандита.

— Цип, цип, цип... — витягала губи Марія і тулила до рожевої шиї жовтий пушок.

Повітря зробилось легшим, порушились вільно стільці, розмова зразу ожила і перейшла раптом на породи курей.

Кирила прохали оглянуть дачне хазяйство.

Корова звалася Гашка, мала чудове вим'я і всім лизала руки. Каченята котились поміж ногами, сірі й кругленькі, як грудки землі, чепурні кури, задерши нескромно шпичасті хвости, порпались в гною і справно неслися на радість хазяйці. Може, він хоче оглянуть яйця? Рудий бичок розставив ноги і тупо вперся очима в баркан, але він був високого роду: його життєпис варто послухать. Свиня рила подвір'я.

— Не бійтесь, нагніться... Чухайте... чухайте... поміж ногами, бо він се любить... Ах ти, кабасю!.. Чистої крові беркшир...

— Але ж, Іване: йоркшир...

— Гм... дивно... вічно ти плутаєш...

І раптом очі впали в город, на синє море капусти.

— Марусе, бачиш?

— Ах, боже... свині в городі... Біжи переймай...

Тріснув патик, плигнуло тіло... Ач-чу! Гуч-га!.. Гупали ноги, мигтіли блузи поміж зеленим... Ас-са! Ги-ги!.. Одчиніть хвіртку!.. Ку-ві... ку-ві...

Тверде, щетинясте розтяло повітря, як куля, й черкнулось об ноги... Війнуло теплом людської пари, свиснув короткий віддих, мигнули червоні обличчя — і тоді тільки Кирило побачив, скільки сил коштувала гонитва...

Все се було таке далеке од того, чого Кирило боявся, як їхав на дачу. Тут можна бути спокійним. Звідки ж, замість спокою, ворухнулось у грудях щось неприязне,

дражливе? Якесь гостре питання, що стало поперек грудей й кололо? Щось несподівано прикре?

В будні Іван їздив на службу і повертався пізно — в обідню пору. Лаяв сучасне земство, в якому служив, глузував злісно з тих лібералів, що так швидко змінили овечу шкуру на вовчу. Збирав всю погань сучасних відносин, брудне й криваве шумовиння життя,— і в тому чулась зла радість. Так краще. Нехай так буде. Чудесно!.. Привозив новини. Між одною й другою ложкою борщу подавав звістки про страту на смерть. Вісім повішених. На смерть засуджено троє. Все молоді, ледве почали жити. Слова заїдались борщем, а в антракті ставало відомим, що по селах стріляють людей, як дичину. І все говорилось з таким спокоєм, з холодом навіть, наче факти з середніх віків, які можна згадати, але не можна збагнути. Марію цікавили часом деталі — одірвані бомбою ноги, скалічені діти, місце смертельної рани, але все се вмить витісняла турбота, що перепікся пиріг. Забувала одірвані ноги, мертвих дітей, повішану молодь і бігла до кухні сваритись.

По обіді вони лягали спати. Спати — і по обіді! Вони, може, навіть хропли — мітинговий оратор Іван і «товариш Марія»!..

Кирило вибігав з хати, щоб того не чути.

Спав і Кирило — правда, не вдень,— і по ночах його мучили сни. Уперто снилось, що він щось *мусить*... от конче, до болю чує, що він щось мусить... мусить — й не має сили, і сам не знає, що таке мусить...

Вечорами приходила з сусідньої дачі кучерява курсистка, заслана звідкись. Вона приносила на обличчі казковий, не з сього світу, захват, а під пахвою книжку. Її стрічали радо. Марія цілувала, а в Івана усмішка хвилями плила по чорній бороді. Вони наче цілий день ждали її приходу і зараз сідали за стіл. При світлі лампи, в маленькій кімнаті, що була як острів на морі ночі, вони читали. Щось чудне, нездорове, химерне, з запахом мускусу — «A Rebours» Гюїсманса, «Сад муки», де кохання гнило, як рана, а «я» розцвіталось пишним отруйним цвітом; оргії духу і тіла, надприродні інстинкти і той протест всього проти усього...

Або сперечались.

Тоді їх обличчя горіли, в Марії червоніли кінчики вух й блищали очі, Іван ходив по кімнаті з натхненним обличчям та дивував всіх зразками найкращих промов, а

курсистка сиділа в казковому захваті, як королева в підводному царстві.

І чим далі стояла думка або уява од того жаху й скорботи, якими повилась дійсність, тим міцніше чіплялись за неї всі троє, наче спішили проплисти, заплющивши очі, над глибиною, де спочивали уламки розбитого недавно корабля.

Читання кінчалось пізно. Іван одводив курсистку додому, а повернувшись, заставав жінку при лампі. Затуливши долонями вуха, вона гарячково дочитувала книжку, і в тиші лопотіли сторінки, наче їх вітер перегортав.

Треба було лягати спати, але вони не могли помиритись, хто на ніч забере книжку.

— Ти дочитаєш завтра, бо я піду вранці на службу,— протестував Іван.

— Мені лишилось кілька сторінок. Можна б, здається, дать мені спокій...— сердилась Марія.

— Ти дбаєш тільки про себе...

— А ти?

І виходила сцена.

Тепер ніхто вже не знімав гострих, пекучих питань, як першого дня, коли Кирило приїхав на дачу. Гість дістав вже належну честь, чого ж ще треба? Але се, як контраст, вставало непрохане і говорило. Щось невиразне, гнітюче, тривожне,— і тільки часами здавалось Кирилові, що він ось-ось зловить, ось-ось розв'яже, що саме мусить зробити...

Кожен раз, як Іван прокидавсь по обіді з припухлими трохи очима, блідим обличчям та збитим волоссям і позіхав довго і смачно,— Кирило корчився якось та тікав з хати, щоб того не бачить...

А хіба ж завтра не буде те саме — служба, телята, символізм і капуста? Припухлі очі і позіхання?

Він мав доволі того «спокою». Йому робилось душно од того повітря — і, не стямившись навіть, він кинув нарешті:

— Як можете... ви... Свинство!

Він хвилювався; слова виривалися трудно, наче з-під купи грузу, де довго лежали.

— Ви, що... коли навкруги...

Вони боліли, били не тільки Івана, оті слова, такі короткі і обом зрозумілі. Розривали всі перепони і вилітали, наче ракети.

Як він міг! Іван здвигнув плечима. А що ж він має робити? Серед загального знищення, апатії, втоми?.. Він не герой... і хто має право вимагати од нього геройства!.. Він робив, коли можна було робити... Ніхто не має права... так, так, ніхто не має права його попрікнути...

Підняли голос і обидва кричали. Сердито, злісно. І в кожнім зокрема кричав власний біль, сором, кричала утома... кричала потреба, б'ючи другого, ранить себе...

Розбіглись сердиті, обидва схвильовані.

Кирило довго блукав, поки вгамувався трохи. Чи він був правий? Чи не образив даремне Івана? Ні, треба наново розглянуть справу, без гніву, спокійно. Він мусить зараз побачить Івана. Певно, він, бідний, мучиться десь після грубої сцени. Назад, додому!.. Тут близько... Ось вже біліють стіни.. баркан, синя капуста... А ось...

Побачив Івана й Марію. Вони пололи на грядці, зігнувшись.

На зеленій низині, облитій вечірнім сонцем, серед капусти виднілись тільки їх круглі зади, великий чорний і менший синій, що нерухомо тулились рядочком, як емблема спокою. І було в образі тому таке гидке щось, таке противне, що Кирило здригнувся.

Не пішов на город, а подався до себе. І перше, що він зробив,— заклав руку в кишеню і витяг лист. Потертий, пом'ятий і сірий. Роздер коверту й читав. Ні, ще не пізно. Знайшов нарешті, що мусить зробити! І коли розбирав так при тьмяному світлі знищений лист, до нього з балкона донісся голос Марії:

— Йдіть чаю пити! У нас сьогодні пиріг!..

— Пи-ріг, ріг-ріг...— проспівав басом Іван у добрім настрої, так наче нічого не сталось.

Але Кирило не обізвався.

Збирався в дорогу.

INTERMEZZO

Присвячую Кононівським полям

ДІЙОВІ ОСОБИ:

Моя утома.	Зозуля.
Ниви у червні.	Жайворонки.
Сонце.	Залізна рука города.
Три білих вівчарки.	Людське горе.

Лишилось тільки ще спакуватись... Се було одно з тих незчисленних «треба», які мене так утомили і не давали спати. Дарма, чи те «треба» мале, чи велике,— вагу те має, що кожен раз воно вимагає уваги, що не я їм, а воно мною уже керує. Фактично стаєш невільником сього многоголового звіра. Хоч на час увільнитись від нього, забути, спочити. Я утомився.

Бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля на берег. Не тільки власне, а і чуже. А врешті — хіба я знаю, де кінчається власне життя, а чуже починається? Я чую, як чуже існування входить в моє, мов повітря крізь вікна і двері, як води притоків у річку. Я не можу розминутись з людиною. *Я не можу бути самотнім.* Признаюсь — заздрю планетам: вони мають свої орбіти, і ніщо не стає їм на їхній дорозі. Тоді як на своїй я скрізь і завжди стрічаю людину.

Так, ти стаєш мені на дорозі і уважаєш, що маєш на мене право. Ти скрізь. Се ти одягла землю в камінь й залізо, се ти через вікна будинків — тисячі чорних ротів — вічно дихаєш смородом. Ти бичуєш святу тишу землі скреготом фабрик, громом коліс, брудниш повітря пилом та димом, ревеш від болю, з радості, злості. Як звірина. Скрізь я стрічаю твій погляд; твої очі, цікаві, жадні, влазять у мене, і сама ти, в твоїй розмаїтості кольорів й форм, застрягаєш в моїй зіниці. Я не можу розминутись

з тобою... я не можу бути самотнім... Ти не тільки йдеш поруч зо мною, ти влазиш всередину в мене. Ти кидаєш у моє серце, як до власного сховку, свої страждання і свої болі, розбиті надії і свою розпач. Свою жорстокість, і звірячі інстинкти. Весь жах, весь бруд свого існування. Яке тобі діло, що ти мене мучиш? Ти хочеш буть моїм паном, хочеш взяти мене... мої руки, мій розум, мою волю і моє серце... Ти хочеш виссать мене, всю мою кров, як той вампір. І ти се робиш. Я живу не так, як хочу, а як ти мені кажеш в твоїх незліченних «треба», у безконечних «мусиш».

Я утомився.

Мене втомили люди. Мені докучило бути заїздом, де вічно товчуться оті створіння, кричать, метушаться і смітять. Повідчиняти вікна! Провітрить оселю! Викинуть разом із сміттям і тих, що смітять. Нехай увійдуть у хату чистота й спокій.

Хто дасть мені втіху бути самотнім? Смерть? Сон?

Як я чекав їх часом!

А коли приходив той прекрасний брат смерті і брав мене до себе — люди і там чигали на мене. Вони сплітали своє існування з моїм в химерну сітку, намагались налити мої вуха та моє серце тим, чим самі були повні... Слухай-но, слухай! Ти й тут несеш до мене свої страждання? Своє мерзенство? Моє серце не може більше вмістити. Воно повне ущерть. Дай мені спокій...

Так було по ночах.

А вдень я здригався, коли чув за собою тінь від людини, і з огидою слухав ревучі потоки людського життя, що мчали назустріч, як дикі коні, з усіх городських вулиць.

* * *

Поїзд летів, повний людського гаму. Здавалось, город витягує в поле свою залізну руку за мною і не пускає. Мене дратувала непевність, що тремтіла в мені: чи розтулить рука свої залізні пальці, чи пустить мене? Невже я вирвусь від сього зойку та увійду у безлюдні зелені простори? Вони замкнуться за мною, і надаремне клацати буде кістками залізна рука? І буде навколо і в мені тиша?

А коли все оце сталось, так просто і непомітно, я не почув тиші: її глушили чужі голоси, дрібні, непотрібні слова, як тріски і солома на весняних потоках...

...Одна знайома дама п'ятнадцять літ слабувала на серце... трах-тарах-тах... трах-тарах-тах... Дивізія наша стояла тоді... трах-тарах-тах... Ви куди їдете?.. Прошу білети... трах-тарах-тах... трах-тарах-тах...

Якийсь зелений хаос крутився круг мене і хапав бричку за всі колеса, а неба тут було так багато, що очі тонули в нім, як в морі, та шукали, за що б зачепитись. І були безпомічні.

Врешті ми вдома. Білі стіни будинку вертають мені притомність. Як тільки бричка вкотилась на широкий зелений двір — закувала зозуля. Тоді я раптом почув велику тишу. Вона виповняла весь двір, таїлась в деревах, залягла по глибоких блакитних просторах. Так було тихо, що мені соромно стало калатання власного серця.

* * *

Десять чорних кімнат, налитих пітьмою по самі вінця. Вони облягають мою кімнату. Я зачиняю двері, наче боюся, що світло лампи витече все крізь шпари. От я і сам. Навкруги ні душі. Тихо й безлюдно, а однак я щось там чую, поза своєю стіною. Воно мені заважає. Що там?

Я чую твердість і форму затоплених на дні чорної пітьми меблів і скрип помосту під їх вагою. Ну що ж, стійте собі на місці, спочивайте спокійно. Я не хочу про вас думати. Я краще ляжу. Погашу лампу і сам потону у чорній пітьмі. Може, і я обернусь тоді у бездушний предмет, який нічого не почуває, в «ніщо». Так добре було б стати «нічим» — безгласним, непорушним спокоєм. Однак там, за моєю стіною, щось є. Я знаю, що коли б отак увійти в темні кімнати і чиркнуть сірником, як все скочило б раптом на своє місце — стільці, канапи, вікна і навіть карнизи. Хто знає, може б, око моє встигло зловити образ людей, блідих, невиразних, як з гобеленів, всіх тих, що лишили свої обличчя в дзеркалах, свої голоси по шпарах і закамарках, форми — в м'яких волосяних матрацах меблів, а тіні — по стінах. Хто знає, що робиться там, де людина не може бачити...

Ну от! Які дурниці. Ти хотів тиші й безлюддя — і тепер маєш. Хитаєш головою! Не віриш в безлюддя?

Хіба я що знаю? Хіба я знаю... Хіба я можу впевненим бути, що не відхиляться двері... отак трошки, з легким скрипінням, і з невідомої темряви, такої глибокої та

безконечної, не почнуть виходити люди... всі ті, що складали у моє серце, як до власного сховку, свої надії, гнів і страждання або криваву жорстокість звіра. Всі ті, що я не можу розминутись із ними, що мене утомили... Що ж дивного в тім, коли вони ще раз прийдуть... От я їх вже бачу. Ба, ба! Як вас багато... Се ви, що з вас витекла кров в маленьку дірку від солдатської кульки, а се ви... сухі препарати; вас завивали у білі мішки, гойдали на мотузках в повітрі, а потому складали в погано прикриті ями, звідки вас вигрібали собаки... Ви дивитесь на мене з докором — і ваша правда. Знаєте, я раз читав, як вас повішали цілих дванадцять... Цілих дванадцять... і позіхнув. А другий раз звістку про ряд білих мішків заїв стиглою сливою. Так взяв, знаєте, в пальці чудову сочисту сливу... і почув в роті приємний солодкий смак... Ви бачите, я навіть не червонію, лице моє біле, як і у вас, бо жах висмоктав з мене всю кров. Я не маю вже краплі гарячої крові й для тих живих мертвяків, серед яких ви йдете, як кривава мара. Проходьте! Я утомився.

А люди йдуть. За одним другий і третій, і так без кінця. Вороги й друзі, близькі й сторонні — і всі кричать у мої вуха криком свого життя або своєї смерті, і всі лишають на душі моїй сліди своїх підошов. Затулю вуха, замкну свою душу і буду кричати: тут вхід не вільний!

...Розплющую очі і раптом бачу у вікнах глибоке небо і віти берези. Кує зозуля. Б'є молоточком у кришталевий великий дзвін — ку-ку! ку-ку! — і сіє тишу по травах. Уявляється раптом зелений двір — він вже поглинув мою кімнату,— я зскакую з ліжка і гукаю в вікно до зозулі: «Ку-ку... ку-ку... Добридень!..»

Ах, як всього багато: неба, сонця, веселої зелені.

Біжу на подвір'я. А там бряжчать залізні цепи і люто гвалтують собаки. Великі білі вівчарки, наче ведмеді, скачуть на задніх лапах, і скаче на них довга кудлата вовна. Підходжу ближче. Ну, чого ти, собако... як тебе звать? Ну, годі, Оверко... Не чує, не бачить. Скачуть червоні очі, скаче широкий лоб і білі хутряні ногавиці. Рветься й не може вискочить зовсім зубата лють з глибокої пащі і лиш підкида копицею вовни. Ну, чого ж ти, Оверко? Чого горять твої червоні очі і стоплюють у вогні разом страх і зненависть? Я не ворог тобі і тебе не боюсь. Ти можеш, найбільше, видерти шматок мого тіла або вточити крові з моєї литки... Ах, яка се дрібниця! Яка се

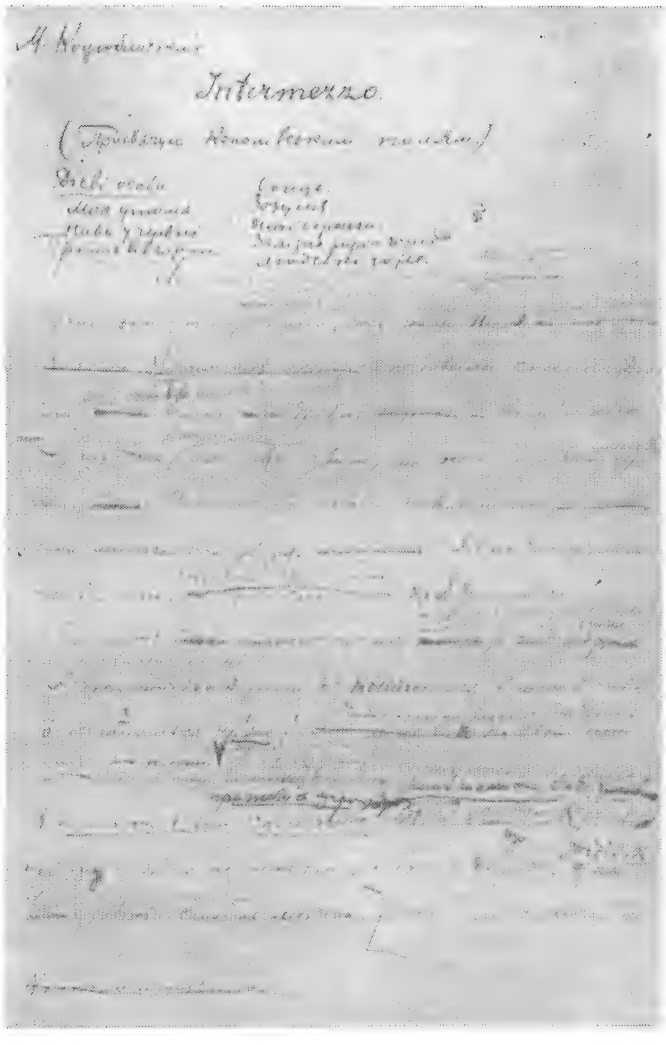

«Intermezzo».
Сторінка автографа

дрібниця, коли б ти знав... Ну, цить же, собако, цить. Правда, я розумію, ланцюг... Може, ти більше на нього сердитий, аніж на мене... То через нього твої передні лапи мусять хапати повітря, то він душить за горло і вганяє назад у нього твою вогняну злість. Почекай трошки. Зараз будеш на волі. Що-то тоді ти мені зробиш? Ну, стій же спокійно, не шамочись, поки скинуть з тебе ланцюг... а тепер гайда. Куди ж ти, куди? Ха-ха! От дурна псина. Очі заплющила, голову вбік, взяла разом ногами — і без пам'яті мчиться наосліп. Рве пазурами траву, відкидає від себе, і летять навздогін за нею збиті на задку кудли. Ну, а я ж — як? Забула?

Тепер у кружка... у кружка... ще раз... отак. У, благородна псина,— тобі воля дорожча, ніж задоволена злість.

Тим часом мені рекомендують Паву, поважну матрону, і її другого сина. Се страшний Трепов. Тоді як Оверко чистий сангвінік і на все накидається осліп, наче перед червоними очима вічно висить у нього рожевий туман,— Трепов солідний, розважний. Він зовсім солідно, обдумано наче, перекусить вам горло, і в його сильних ногах, що стануть на ваші груди, буде багато самоповаги. Навіть коли він спокійно лежить і вичісує бліх з рожевого живота, пильнують підрізані вуха, дума широкий лоб і так солідно звисає мокрий язик з ікластої пащі.

* * *

Мої дні течуть тепер серед степу, серед долини, налитої зеленим хлібом. Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж в краї неба. Я тепер маю окремий світ, він наче перлова скойка: стулились краями дві половини — одна зелена, друга блакитна — й замкнули у собі сонце, немов перлину. А я там ходжу і шукаю спокою. Йду. Невідступно за мною летить хмарка дрібненьких мушок. Можу подумать, що я планета, яка посувається разом із сателітами. Бачу, як синє небо надвоє розтяли чорні дихаючі крила ворони. І від того — синіше небо, чорніші крила.

На небі сонце — серед нив я. Більше нікого. Йду. Гладжу рукою соболину шерсть ячменів, шовк колосистої хвилі. Вітер набива мені вуха шматками згуків, покошланим шумом. Такий він гарячий, такий нетерплячий,

що аж киплять від нього срібноволосі вівса. Йду далі — киплять. Тихо пливе блакитними річками льон. Так тихо, спокійно в зелених берегах, що хочеться сісти на човен й поплисти. А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зелений серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок. Стежки зміяться глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий, безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під поги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць, й блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотній на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість.

Врешті стаю. Мене спиняє біла піна гречок, запашна, легка, наче збита крилами бджіл. Просто під ноги лягла співуча арфа й гуде на всі струни. Стою і слухаю.

Повні вуха маю того дивного гомону поля, того шелесту шовку, того безупинного, як текуча вода, пересипання зерна. І повні очі сяйва сонця, бо кожна стеблина бере від нього й назад вертає відбитий від себе блиск.

Раптом все гасне, вмирає. Здригаюсь. Що таке? Звідки? Тінь? Невже хтось третій? Ні, тільки хмарка. Одна хвилинка темного горя — і вмить усміхнулось направо, усміхнулось наліво — і золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною встала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць. Вівса, пшениці, ячмені — все се зіллялось в одну могутню хвилю; вона все топить, все забирає в полон. Молода сила тремтить і пориває в кожної жилки стебла; клекотить в соках надія й те велике жадання, що його звати — плодючість. Я тільки тепер побачив село — нужденну купку солом'яних стріх. Воно ледве помітне. Його обняли й здушили зелені руки, що простяглися під самі хати. Воно заплуталось в ниві, як в павутинні мушка. Що значить для тої сили оті хатки? Нічого. Зіллються над ними зелені хвилі й поглинуть. Що значить для них людина? Нічого. Он вийшла в поле дрібна біленька цятка і потопла у нім. Вона кричить? Співає? І робить рух? Німа безвладність просторів все се ковтнула. І знов нічого. Навіть сліди людини затерті й закриті: поле сховало стежки і дороги. Воно лиш ко-

тить та й котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба. Над всім панує тільки ритмічний, стриманий шум, спокійний, певний у собі, як живчик вічності. Як крила тих вітряків, що чорніють над полем: байдужно і безупинно роблять в повітрі круг, немов говорять: так буде вічно... так буде вічно... in saecula saeculorum... in saecula saeculorum...[1]

* * *

Пізно я повертався додому. Приходив обвіяний духом полів, свіжий, як дика квітка. В складках своєї одежі приносив запах полів, мов старозавітний Ісав. Спокійний, самотній, сідав десь на ганку порожнього дому й дивився, як будувалась ніч. Як вона ставила легкі колони, заплітала сіткою тіней, зсувала й підносила вгору непевні, тремтячі стіни, а коли все се зміцнялось й темніло, склепляла над ними зоряну баню.

Тепер я можу спокійно спати, твої міцні стіни стануть між мною і цілим світом. На добраніч вам, ниви. Й тобі, зозуле. Я знаю, завтра з ранішнім сонцем влетить до мене в хату твоє жіноче контральто: «Ку-ку!.. ку-ку!..» І зразу дасть мені настрій привіт твій, моя найближча приятелько.

* * *

Трепов! Оверко! Пава! Чотири пальці у рот — і дикий степовий свист. Біжать. Як троє білих ведмедів. Може, вони мене роздеруть, а може, приймуть запросини в поле. Хо-хо! Той Оверко не може без штук. Стрибає, наче дурне теля, і скоса наводить червоне око. Трепов гордо несе свою вовну і ставить ноги, наче білі колони. Його підрізані вуха стрижуть. Пава ступає поважно, меланхолійно хитає задом і одстає. Я йду за ними, і мені видно легке гойдання всіх трьох кислатих хребтів, м'яких, вовнистих й звіряче сильних.

Їм трохи не до вподоби, здається, занадто гаряче сьогодні сонце, яке робить із них такі яскраві плями, але я повний приязні до сонця і йду просто на нього, лице в лице. Повернутись до нього спиною — крий боже! Яка невдячність! Я дуже щасливий, що стрічаюсь з ним тут,

[1] In saecula saeculorum... (*лат.*) — На віки вічні...— *Ред.*

на просторі, де ніхто не затулить його обличчя, і кажу до нього: сонце! я тобі вдячний. Ти сієш у мою душу золотий засів — хто знає, що вийде з того насіння? Може, вогні?

Ти дороге для мене. Я п'ю тебе, сонце, твій теплий зцілюючий напій, п'ю, як дитина молоко з материх грудей, так само теплих і дорогих. Навіть коли ти палиш — охоче вливаю в себе вогняний напій й п'янію від нього.

Я тебе люблю. Бо... слухай:

З тьми «невідомого» з'явився я на світ, і перший віддих, і перший рух мій — в темряві материнього лона. І досі той морок наді мною панує — всі ночі, половину мого життя стоїть він між мною й тобою. Його слуги — хмари, гори, темниці — закривають тебе від мене — і всі троє ми знаємо добре, що неминуче настане час, коли я, як сіль у воді, розпущусь в нім навіки. Ти тільки гість в житті моїм, сонце, бажаний гість,— і коли ти відходиш, я хапаюсь за тебе. Ловлю останній промінь на хмарах, продовжую тебе у вогні, в лампі, у фейєрверках, збираю з квіток, з сміху дитини, з очей коханої. Коли ж ти гаснеш і тікаєш від мене — твою подобу, даю наймення їй «ідеал» і ховаю у серці. І він мені світить.

Дивись же на мене, сонце, й засмали мою душу, як засмалило тіло, щоб вона була недоступна для комариного жала... (Я себе ловлю, що до сонця звертаюсь, як до живої істоти. Невже се значить, що мені вже бракує товариства людей?)

Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я. Тихий шепіт пливе перед нами, дихання молодих колосків збирається в блакитну пару. Десь збоку вогко підпадьомкає перепел, бренькнула в житі срібна струна цвіркуна. Повітря тремтить від спеки, і в срібнім мареві танцюють далекі тополі. Широко, гарно, спокійно.

Собакам душно. Лягли на межі, як три копиці вовни, звісили з ротів язики і носять боками з коротким свистом. Я сів біля них. Всі тільки дихаєм. Тихо.

Час зупинився чи лине? Може, пора?

Ліниво всі встали, ліниво ступаєм з ноги на ногу й несемо обережно додому спокій. Йдемо повз чорний пар. Тепло дихнула в лице пухка чорна рілля, повна спокою й надії. Вітаю. Спочивай тихо під сонцем, ти така ж втомлена, земле, як я. Я теж пустив свою душу під чорний пар...

* * *

Ніколи перше не почував я так ясно зв'язку з землею, як тут. В городах земля одягнена в камінь й залізо — і недоступна. Тут я став близький до неї. Свіжими ранками я перший будив сонну ще воду криниці. Коли порожнє відро плескалось денцем об її груди, вона ухала гучно спросоння у глибині й ліниво вливалась у нього. Потому тремтіла, сиза на сонці. Я пив її, свіжу, холодну, ще повну снів, і хлюпав нею собі у лице.

Після того було молоко. Білий пахучий напій пінився у склянці, і, прикладаючи його до уст, я знав, що то вливається в мене м'яка, як дитячі кучері, вика, на якій тільки ще вчора цілими роями сиділи фіолетові метелики цвіту. Я п'ю екстракт луки.

Або той чорний разовий хліб, який так гарно, по-сільськи пахне. Він мені близький, наче дитина, що зросла на моїх очах. Он біжить він полями, як дикий вовнистий звір, і вигинає хребет. А край ниви стоять вітряки, наче пастки на нього, і готують вже зуби, щоб стерти зерно на білу муку. Я все се бачу, і прості, безпосередні мої стосунки з землею.

Я тут почуваю себе багатим, хоч нічого не маю. Бо поза всякими програмами й партіями — земля належить до мене. Вона моя. Всю її, велику, розкішну, створену вже,— всю я вміщаю в собі. Там я творю її наново, вдруге,— і тоді здається мені, що ще більше права маю на неї.

* * *

Коли лежиш в полі лицем до неба і вслухаєшся в многоголосу тишу полів, то помічаєш, що в ній щось є не земне, а небесне.

Щось наче свердлить там небо, наче струже метал, а вниз спадають тільки дрібні, просіяні згуки. Ниви шумлять навколо і заважають. Жену від себе голоси поля, і тоді на мене, як дощ, спадають небесні. Тоді пізнаю. Се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву й капризну, так що вухо ловить і не може зловити її перелизів. Може, співає, може, сміється, а може, зайшлось від плачу.

Чи не краще сісти тихенько й заплющити очі? Я так

і зроблю. Сідаю. Круг мене темно. Блискають тільки гострі, колючі згуки, і дрібно сиплеться регіт на металеву дошку, як шріт. Хочу спіймати, записати у пам'яті — і не виходить. От-от, здається... Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так. Трійю-тіх-тіх... І не подібно.

Як вони оте роблять, цікавий я знати? Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його промінняхі, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля?

Розплющую очі. Тепер я певний, що то з того посіву зійшла срібна сітка вівсів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода пшениці.

А згори сипле та й сипле... витрушує душу з дзвіночків, струже срібні дошки і свердлить крицю, плаче, голосить і сіє регіт на дрібне сито. Он зірвався один яскравий згук і впав між ниви червоним куколем.

Я вже більше нічого не годен слухати. Та пісня має у собі щось отруйне. Будить жадобу. Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути. Чим більше ловиш, тим трудніше зловити.

Тепер я бігаю в поле й годинами слухаю, як в небі співають хори, грають цілі оркестри.

Вночі прокидаюсь, сідаю на ліжку й напружено слухаю, як щось свердлить мій мозок, лоскоче серце і тремтить біля вуха чимсь невловимим.

Тью-і, тью-і, ті-і-і... Ні, зовсім не так.

Цікавий я знати, як вони оте роблять?

Врешті таки підгледів.

Сіра маленька пташка, як грудка землі, низько висіла над полем. Тріпала крильми на місці напружено, часто і важко тягнула вгору невидиму струну від землі аж до неба. Струна тремтіла й гучала. Тоді, скінчивши, падала тихо униз, натягала другу з неба на землю. Єднала небо з землею в голосну арфу і грала на струнах симфонію поля.

Се було прекрасно.

* * *

Так протікали дні мого intermezzo, серед безлюддя, тиші і чистоти. І благословен я був між золотим сонцем й зеленою землею. Благословен був спокій моєї душі. З-під старої сторінки життя визирала нова і чиста — і невже

я хотів би знати, що там записано буде? Не затремтів би більше перед тінню людини і не жахнувсь від думки, що, може, горе людське десь причаїлось і чигає на мене?

Коли таке станеться чудо, то се буде ваша заслуга, зелені ниви з шовковим шумом, й твоя, зозуле. Твоє журливе «ку-ку» спливало, як сльози по плакучій березі, і змивало мою утому.

* * *

Ми таки стрілись на ниві — і мовчки стояли хвилину — я і людина. То був звичайний мужик. Не знаю, яким я йому здався, але крізь нього я раптом побачив купу чорних солом'яних стріх, затертих нивами, дівчат у хмарі пилу, що вертають з чужої роботи, брудних, негарних, з обвислими грудьми, кістлявими спинами... блідих жінок у чорних подертих запасках, що схилились, як тіні, над коноплями... пранцюватих дітей всуміш з голодними псами... Все, на що дивився й чого наче не бачив. Він був для мене наче паличка дирижера, що викликає раптом з мертвої тиші цілу хуртовину згуків.

Я не тікав; навпаки, ми навіть почали розмову, наче давні знайомі.

Він говорив про речі, повні жаху для мене, так просто й спокійно, як жайворонок кидав на поле пісню, а я стояв та слухав, і щось тремтіло в мені.

Ага, людське горе, ти таки ловиш мене? І я не тікаю! Вже натяглися ослаблені струни, вже чуже горе може грати на них!

Говори, говори...

Що говорити? У сім зеленім морі він має тільки краплину. До кого прийшла гарячка та подушила діти, тому ще легше. На іншого зглянеться бог... А в нього аж п'ять ротів, як вітряків, щось треба кинуть на жорна.

«П'ятеро діток голодних чомусь не забрала гарячка».

Говори, говори...

Люди хотіли голіруч землю узяти, а тепер мають: хтось їсть сиру, хто копає її в Сибіру... Йому ще нічого: рік лупив воші в тюрмі, а тепер раз на тиждень становий б'є йому морду...

«Раз на тиждень б'ють людину в лице».

Говори, говори!..

Як тільки неділя — люди до церкви, а він «на явку» до станового. А все-таки менша образа, як від своїх.

Боїшся слово сказати. Був тобі приятель і однодумець, а тепер, може, продає тебе нишком. Відірвеш слово, як шматок серця, а він кине його собакам.

«Найближча людина готова продати».

Говори, говори!..

Ходиш між людьми, як між вовками. Одно стережешся. Скрізь насторожені вуха, скрізь простягнені руки. Бідний в убогого тягне сорочку із плоту, сусід в сусіда, батько у сина.

«Між людьми, як між вовками».

Говори, говори...

Людей їдять пранці, нужда, горілка, а вони в темноті жеруть один одного. Як нам світить ще сонце і не погасне? Як можемо жити?

Говори, говори. Розпечи гнівом небесну баню. Покрий її хмарами твойого горя, щоб були блискавка й грім. Освіжи небо і землю. Погаси сонце й засвіти друге на небі. Говори, говори...

* * *

Город знову простяг по мене свою залізну руку на зелені ниви. Покірливо дав я себе забрати, і поки залізо тряслось та лящало, я ще раз, востаннє, вбирав у себе спокій рівнини, синю дрімоту далеких просторів. Прощайте, ниви. Котіть собі шум свій на позолочених сонцем хребтах. Може, комусь він здасться, так як мені. І ти, зозуле, з вершечка берези. Ти теж строїла струни моєї душі. Вони ослабли, пошарпані грубими пучками, а тепер натягаються знову. Чуєте? Ось вони бренькнули навіть... Прощайте. Йду поміж люди. Душа готова, струни тугі, наладжені, вона вже грає...

ПРИМІТКИ

ПОСОЛ ВІД ЧОРНОГО ЦАРЯ

Дата і місце написання: 17 січня 1897 р.[1], м. Вінниця.

Вперше надруковано в журналі «Житє і слово», 1897, т. VI, кн 2, стор. 97—106.

У червні 1896 р. І. Франко запропонував М. Коцюбинському стати постійним дописувачем журналу «Життя і слово» (див.: Іван Франко, Твори в двадцяти томах, т. XX, К., ДВХЛ, 1956, стор. 567). Коцюбинський із задоволенням прийняв запрошення. В листі до Б. Грінченка від 22 липня 1896 р.[2] він писав: «Недавно довідався, що Ви згодилися писати до «Життя і слова», і дуже зрадів. Варт підтримати цей часопис. Франко і мені писав, прохаючи до співробітництва. Цікаво, чи дістали першу книжку і якою вона видалась Вам?»

Виступ на сторінках «Життя і слова» був настільки бажаним для М. Коцюбинського, що він взявся за писання твору, призначеного для цього журналу, не будучи цілком здоровим. «Пишу до Вас,— зазначав Коцюбинський в листі до М. Комарова від 5 лютого 1897 р.,— лежучи в ліжку: застуда вже третій місяць не пускає мене звідти. Отак змарнувався мій вільний час, моя хіть зробити щось за зиму. Ще як на лихо відняло було мені праву руку — і хоч плач, ані стрічки надряпати! Та от уже тижнів за три поправилась трохи рука, і за цей час написав я лиш оповіданнячко для «Життя і слова» п[ід] з[аголовком] «Посол від чорного царя». Але яке там писання в ліжку!..»

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 16 сторінках поштового паперу (р—37).
2. «Житє і слово», 1897, т. VI, кн. 2, стор. 97—106.

[1] Дату написання твору М. Коцюбинський ставив у кінці чорнового рукопису, позначаючи нею кінець роботи. Іноді зустрічаємо дати на перших сторінках рукописів — це позначення початку праці над твором. Коцюбинський датував твори за старим стилем. У цьому виданні зберігається авторське датування творів.

[2] М. Коцюбинський датував свої листи за старим стилем. Тут час написання листів письменника позначатиметься новим стилем.

3. М. Коцюбинський, По-людському. Оповідання з бессарабського життя, Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1900, стор. 34—48.

4. М. Коцюбинський, Оповідання, Том перший, К., 1903, стор. 25—40.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, По-людському. Оповідання з бессарабського життя, Львів, 1900.

Різночитання та варіанти

Сторінка 8

23 — що, очевидячки, чекали. 1, 2: очевидячки чекавших

Сторінка 9

6 — обличчя. 1: *далі йдуть слова:* історичні руїни [1].

30 — не можна. 4: не можна було

33—34 — вираз — вираз поваги. 2, 4: вираз поваги

37 — волохаті груди. 1: *далі йде речення (закреслено чорним і червоним чорнилом):* Замість колишньої дорогої одежі його могутню постать облягав звичайний парусиновий костюм.

Сторінка 10

22—23 — розлізлись. 1: полізли

Сторінка 11

8—9 — під вербами край дороги. 1: збоку майдану

12 — якесь сум'яття. 1: якийсь гвалт

23 — Що таке сталося? 1: *речення відсутнє.*

Сторінка 12

2 — на чоловіка. 1: на свого чоловіка

6 — Нічого не розумію, хоч забий! 1: *речення відсутнє;* 2, 4: хоч забий!

8—9 — може, дякуючи неясній звістці про наш приїзд од старости. 1: *ці слова відсутні.*

13 — простіша. 1, 2, 4: *слово відсутнє.*

27 — ближче. 1: *слово відсутнє.*

28 — боячись якоїсь несподіванки. 1, 2, 4: *ці слова відсутні.*

31 — із-перед носа вхопили дочок та дівчат — вони. 1: позабирали дочок і дівчаток, то вони

33 — вороже. 1: неприязно

Сторінка 13

3—4 — в хрест, віру, богородицю, душу, ворота і навіть свічку!.. 1: ...навіть у ворота та свічку!..

28 — потягла. 1: потягла його

Сторінка 14

7—8 — підважили васаг. 1: підважили плечима васаг

20 — позбавили мене життя. 1: забити мене самого

21 — розбійниками. 4: гніздом розбійників

---

[1] Ці слова спочатку взято в дужки, а потім закреслено.

32 — сердивсь. 1: сердився на себе
34 — впоратись. 1: дати собі раду
38 — не давав мені спокою. 1: мстився надо мною
40 — Я думав. 1: Мене вражало, що
43 — Се мене вражало. 1: *речення відсутнє.*

Сторінка 15

8—9 — пожиточне. 1: корисне
43 — не залив. 1: не здолав залити

Сторінка 16

12 — Навіть ясне око пана станового не зупиняється на такій маленькій особі, як сільський крамар. 1: *речення відсутнє.*
14 — тим часом. 4: *ці слова відсутні.*
29 — другої днини. 1: другої днини вранці

ВІДЬМА

Дата і місце написання: 30 червня 1898 р., Чернігів.

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1914, т. 66, кн. 4, стор. 3—22.

Публікуючи цей твір, редакція ЛНВ дала таку примітку:

«Оповідання «Відьма», яке друкуємо в сій книжці в річницю нашої тяжкої втрати — смерті М. Коцюбинського, передала шановна дружина небіжчика. Належить воно до циклу бессарабських оповідань автора і написане перед кількома роками. Оповідання зовсім викінчене, але Коцюбинський, що був дуже суворий суддя для своєї творчості і завжди багато працював над обробленням своїх творів, чомусь хотів ще переглянути і трохи обробити його, і через те не давав його до друку. За місяць до смерті він взяв був його на перегляд, але хвороба не дала йому того зробити. Певно, сей останній дотик пензля такого видатного майстра, як Коцюбинський, надав би сьому оповіданню ще кілька рисок тонкої краси, та в кожнім разі і без того оповідання є дуже гарним і визначається всіма прикметами чарівного талану небіжчика.

Редакція».

Автограф не зберігся.

Друкується за текстом «Літературно-наукового вісника».

Виправлення, зроблені в основному тексті[1]

Сторінка 17, рядок 13. Було: валов. *Виправлено:* Валєв!

Сторінка 18, рядок 21. Було: не дала. *Виправлено:* не дам

Сторінка 21, рядок 1. Було: потому все чорне. *Виправлено:* потому все чезне. *Рядок 24. Було:* коло драбини. *Виправлено:* коло дробиний

Сторінка 23, рядок 11. Було: минувшим. *Виправлено:* минувшини

Сторінка 24, рядок 12. Було: крізь віки. *Виправлено:* крізь вік-

[1] Подані нижче виправлення помилок, допущених у першодруку, були і в попередніх виданнях творів М. Коцюбинського.

на. *Рядок 18—19. Було:* крізь широку штору поміж діменами. *Виправлено:* крізь широку шпару поміж ділинами

Сторінка 26, рядок 38. Було: Куди вона. *Виправлено:* Куди б вона

Сторінка 27, рядок 10. Було: гарячими цікавістю. *Виправлено:* горючими цікавістю. *Рядок 30. Було:* поклювуючи. *Виправлено:* покльовуючи

Сторінка 28, рядок 5. Було: отарою натерпників. *Виправлено* отарою напасників

Сторінка 31, рядок 28—29. Було: знає й невинність. *Виправлено:* знає її невинність

Сторінка 33, рядок 20. Було: навпів прозорі. *Виправлено:* напівпрозорі. *Рядок 28. Було:* а її під груди. *Виправлено:* а їй під груди. *Рядок 30. Було:* таке чудне балакання. *Виправлено:* таке чудне бажання. *Рядок 35—36. Було:* так легкою. *Виправлено:* такою легкою

Сторінка 35, рядок 20. Було: про відьму. *Виправлено:* про відьом

Сторінка 37, рядок 14. Було: побачила в вікні. *Виправлено:* побачила в вікно

В ПУТАХ ШАЙТАНА

Дата і місце написання: 28 вересня 1899 р., Чернігів.

Вперше надруковано у виданні: М. Коцюбинський, В путах шайтана і інші оповідання, Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1899, стор. 3—20.

Оповідання призначалось для публікації у збірці «В путах шайтана» — першому із видань творів М. Коцюбинського, які здійснила Українсько-руська видавнича спілка. У листі до Н. Кобринської від 6 січня 1900 р. Коцюбинський писав: «Про себе можу сказати, що мені дуже трудно, сливе неможливо при обставинах мого життя віддатися регулярній літературній праці, тому й доводиться лиш зрідка і дрібничками виступати на ниві белетристичній. На протязі останніх 2 літ я лиш зміг написати один маленький нарис «В путах шайтана» (саме тепер видає «Спілка» вкупі з другими оповід[аннями]»).

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 28 сторінках поштового паперу з великою кількістю поправок чорним та червоним чорнилом (р — 39).

2. Автограф без початку і кінця на 14 аркушах поштового паперу (сторінки 5—32), написаний чорним чорнилом, зрідка виправлений також чорним чорнилом. Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 7, № 432). Закінчення цього рукопису (сторінки 33—36) зберігається в Чернігівському державному літературно-меморіальному музеї М. Коцюбинського (р — 40).

3. М. Коцюбинський, В путах шайтана і інші оповідання, Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1899, стор. 3—20.

4. Збірка «Вік», т. III, Київ, 1902, стор. 361—373.
5. М. Коцюбинський, Оповідання, Том перший. К., 1903, стор. 301—317.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, В путах шайтана і інші оповідання, Львів, 1899.

Різночитання та варіанти

Сторінка 39

8 — різкі. 4, 5: *слово відсутнє.*
16 — розгорненої. 1: розкритої
16—17 — плями тютюну зеленіли на тілі сірого каміння, як здорові лишаї. 1: а тютюн зеленів, як здорові лишаї на тлі сірого каміння.

Сторінка 40

1 — похмурої. 1: грізної
3 — од сторони невірних. 1: *далі йде речення (закреслено червоним чорнилом):* І море і гори — все це для мужчин, не для жінок, як і мечеть, в якій лиш мужчинам вільно славити аллаха.

Сторінка 41

9—10 — татарин-провідник, видимо, чекав. 1: татарин, очевидячки, провідник, немов чекав.
19 — Ось. 1: От
35—36 — по твердій дорозі. 1: по дорозі
36 — дівчина. 1: вона.

Сторінка 42

14 — простяг. 1: прослав
27 — з-під чалми. 1: під чалмою
34 — в білу чалму. 1: в чалму

Сторінка 43

8—9 — жінку — істоту вільну. 1: жінку вільну
13 — та лісах. 5: та по лісах
28 — злотистими. 1: золотими
38 — вона тоді. 1: вона в душі тоді

Сторінка 44

21 — вийшла. 1, 2: вискочила

Сторінка 44—45

41—1 — белькотала щось незрозумілою їм мовою. 1: белькотала їм щось на незрозумілій мові; 2 — белькотала щось на незрозумілій їм мові.
3—4 — цілість боків. 1: цілість своїх боків
24 — маленький фез. 1: маленький червоний фез; монетами. 1: золотими грішми. 2: золотими монетами.
30 — вона. 1: Емене

Сторінка 46

11 кухоль. 1: кухоль «бардах»

Сторінка 47

11 — позирає. 1: поглядав
37 — лице. 1: обличчя

Сторінка 48

11 — тут. 4, 5: *слово відсутнє.*
21 — плакала. 1, 2: плаче десь
25 — за могутнім колись краєм. 4, 5: за могутнім краєм
27 — не все пропало. 1, 2: *далі йде:* потішав він.
37 — порох нещасної землі. 1, 2: порох цеї нещасної землі.
38 — збирайте. 4: забирайте

Сторінка 48—49

41—1 — западеться ся загарбана. 4, 5: западеться загарбана
11 — поглядав. 1: поглядав з-за башти
13 — блукала по їх смаглих лицях. 1: блукала їм по смаглих обличчях; 2, 5: блукала по їх смаглих обличчях.
24 — врешті. 1: *слово відсутнє.*
29 — народу. 1, 2: люду
36 — карбованців. 1: рублів
40 — чекаючи на відповідь. 1: чекаючи відповіді. 2: чекаючи одповіді
42 — як вийняв. 1, 2: якраз вийняв

Сторінка 50

6 — яких ти. 1: бо ти їх
9 — схопився. 1: скочив
21 — по каменю. 1, 2: на каміння
33 — лишень плював. 1: тільки плювався
38 — старі. 1: старі фанатики
39 — зітхало оддалік. 1: зітхало десь оддалік

* * *

В архіві М. Коцюбинського зберігається конспект нарису «В путах шайтана», написаний чорнилом на одній сторінці поштового паперу (р — 40):

«Південь. Море. Імла блакитна. Тихо, тепла земля, камінці, <дух тютюну> [1], інджир, цикади, струмок на тютюн, дух од їх... жаба, пес: алла-алла — виноградники, гори. На морі — вітрило біле. Дівчина сидить. Скучно. Мрії. <Миє ноги>. Доля жіноча. Порівняти з псом на ув'язі. Миє ноги. Червоні нігті, штани. Дукачі, в'язка з дукачами. Краєвид. Під ногами стелі, над головою хати. Вечоріє, бере кухоль, йде по воду — щоб розігнати сум. При фонтані. Фередже. Проїздить кавалькада. Септар.

Вечір, башта алушт., вогнище — кава... Софта — старі, батько Емене.— Місячна ніч, єрусалимський шлях, виринає судно. Чорні кипариси. Море дихає. Дельфіни сопуть. Сплюшка. Зірки ховаються за гори. Гори чорні. Цвіркуни на мінареті. Ла алла іль ала, магомет расуль алла...»

З другого боку сторінки — татарські слова:

Ла алла іль алла Магомет расуль алла.

Фередже́.

Барда́х — кухоль.

---

[1] У ламаних дужках < > тут і далі подано місця, закреслені в автографі.

Щоо — не?
Чешме — фонтан.
Хиз — дівчина.
Собака — кепе́к. Скажена — асма́.
Ні — йох.
Нема — йохтер.
Багато — чох.
Кель мунди (йди сюди).
Наречена — Нішанли, куюв.
Гроші — Ахча́, пора.

ПО-ЛЮДСЬКОМУ

Дата і місце написання: 28 квітня 1900 р., Чернігів.

Вперше надруковано у виданні: М. Коцюбинський, По-людському. Оповідання з бессарабського життя, Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1900, стор. 3—17.

Оповідання було написане для збірки «По-людському» — другої книги творів Коцюбинського, яку видала Українсько-руська видавнича спілка. Спочатку Коцюбинський планував подати в цьому виданні інший недрукований ще твір: оповідання «Дорогою ціною». Але замість цього твору, він надіслав «По-людському». «Вибачайте,— писав він В. Гнатюкові 14 травня 1900 р.,— що замість обіцяного довшого оповідання посилаю Вам отсю дрібничку для другого томика моїх оповідань. Сталось це через те, що мені не сподобалось моє оповідання п[ід] з[аголовком] «Дорогою ціною», і я хочу переробити його. Очевидячки, що я не встиг би зробити цього для другого томика, який маєте намір видати до липня. Переробивши, пришлю Вам обіцяне оповідання, воно піде вже до III випуску».

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 24 сторінках поштового паперу з багатьма поправками червоним чорнилом (р — 42).

2. М. Коцюбинський, По-людському. Оповідання з бессарабського життя, Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1900, стор. 3—17.

3. М. Коцюбинський, Оповідання, Том перший, К., 1903, стор. 81—94.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, Оповідання, Том перший, К., 1903.

Різночитання та варіанти

Сторінка 52

9 — на збитому волоссі. 1, 2: на копиці чорного волосся
12 — хороший. 2: добрий
29 — зараз же. 1, 2: зараз таки
34—35 — Так ото, було чи. 1, 2: так ото чи

Сторінка 53

14 — у чоловіка. 2: у людини
18 — поїхав учитель. 1: узяли того вчителя *(закреслено червоним чорнилом).*

26 — про все дізнатися. 1, 2: про все дізнатися одно горе
27 — нової. 2: нашої
28 — бо добре знають. 1, 2: бо знають

Сторінка 54

4 — землях. 2: краях
6 — риючись. 1, 2: риємось
9 — очоловічився вже. 1: очоловічився

Сторінка 55

8 — гримнув тоді. 1: гримнув
20 — слабий. 2: хворий
20 — Піду одвідаю. 1: Пійти б одвідати; 2: Треба б одвідати.
30—31 — сміливість в собі почуваю... 2: сміливість в собі почуваю, так, здається, орлом би й полинув.
37 — про кого розказуєш. 1: про кого ти розказуєш
41 — А які ж? 1: Які ж ми? Що ж ми таке? *(Обидва речення закреслено).*

Сторінка 56

25 — пішов до Карпа. 1, 2: треба у Карпа
39—40 — щось мулиться. 1: *далі йде:* бо розуміє, як то чудно застати людину у будень, в робочу пору, за таким ділом *(закреслено червоним чорнилом).*

Сторінка 57

3 — піддакую. 2: підтакую
7 — клятий. 1, 2: капосний
12 — термометром називається. 2: термометром називається, каже.

Сторінка 58

4 — Прийде коза. 1, 2: Прийде колись коза

Сторінка 59

14 — розповів. 1, 2: розказав

Сторінка 60

6 — продали. 1, 2: продав
9—10 — тече аж двісті. 1: тече двісті
12 — діти. 1, 2: хлопці
25 — по заробітках. 2: по зарібках
33 — й падали. 2: і спадали

Сторінка 61

10—11 — «Чи скоро ж діждемо гармонії й в людському житті?» — витала над мною думка... 1, 2: І наче в такт природі серце моє стрепенулось од бажання подібної ж гармонії в людському житті, од сподівання нової весни, коли добре насіння не загине в холодній землі, а зійде, розів'ється і дасть розкішне жниво під впливом животворного тепла...

Виправлення, зроблені в основному тексті

Стор. 55, рядок 8—9. Відновляється за 1, 2 цензурна купюра.
— І як на мене гримнув тоді урядник!
— Ну!

ЛЯЛЕЧКА

Дата і місце написання: 20 вересня 1901 р., Чернігів.

Вперше надруковано у виданні: Дубове листя. Альманах на згадку про П. О. Куліша, К., 1903, стор. 103—130.

Твір написаний для альманаха «Дубове листя», присвяченого пам'яті П. Куліша. Після ознайомлення з рукописом альманаха цензура критично поставилась до деяких із матеріалів, зокрема вона запропонувала зробити певні зміни в тексті оповідання «Лялечка».

У висновку Петербурзького цензурного комітету від 13 вересня 1902 р. про твір М. Коцюбинського «Лялечка» сказано: «Повість може бути дозволена до друку, з вилученням місць, позначених синім олівцем» (див. кн.: М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації, К., «Наукова думка», 1968, стор. 36).

15 листопада 1902 р. М. Коцюбинський писав Панасу Мирному: «Спішу поділитися з Вами звісткою: цензура випустила врешті альманах, присвячений пам'яті Куліша, і його почали вже друкувати в Києві. Правда, не обійшлось без шкоди — цензура викинула листи Кулішеві, обтяла його життєпис (вкраїнською мовою) і покалічила потроху «Серед степів» [1], вірші Кримського, а особливо моє оповідання «Лялечка». У всіх згаданих речах викинуто дуже мало, а от моє скривдили так, що не відаю ще, чи можна буде друкувати».

Б. Грінченко, ознайомившись з купюрами, які зробила цензура в оповіданні «Лялечка» [2], повідомив про них Коцюбинського. У відповідь на це 14 листопада 1902 р. Коцюбинський писав йому: «...Дякую теж за виписки з «Лялечки», з яких я, на превеликий мій жаль, не можу ясно уявити, наскільки скривдила мене цензура, хоч, здається, скривдила тяжко, бо видерла кільця психічного процесу. Ну, та Ви кажете, що друкувати можна, Вам принаймні так здається. Мій рукопис «Лялечки» [3], мабуть, пропав, бо я позичив його одному знайомому, а той не може розшукати його тепер. Може, знайдеться, а може, й ні; без рукопису я не можу нічого зміркувати, бо оповідання свого не пам'ятаю. Будьте ласкаві, коли будете присилати мені коректу (а я конче прохав би прислати мені п е р ш у і д р у г у) — долучіть до першої оригінал, він же на той час не буде потрібним Вам... Бачте, без рукопису я нічого не вдію. Мені конче потрібна перед очима цілість, щоб загоїти так-сяк цензурні рани».

Відсилаючи Б. Грінченкові частину вичитаної верстки твору, у листі до нього від 21 грудня 1902 р. Коцюбинський зазначав: «Я теж думаю, що одної коректи з мене доволі, тож вдруге того самого не присилайте. Особливо вважаючи на те, що у Вас, як пишете, добрий догляд за друком. Чекаю дальшої коректи, більш для мене цікавої й страшної, бо кінець «Лялечки» особливо попсований цензурою».

---

[1] Мається на увазі твір Панаса Мирного.

[2] Купюри наводяться в різночитаннях та варіантах твору, поданих нижче.

[3] Йдеться, очевидно, про чорновий автограф.

У висновку Петербурзького цензурного комітету від 5 грудня 1902 р. про рукопис книги Коцюбинського, яка вийшла 1903 р. в Києві під назвою «Оповідання. Том перший», зазначалось: «Зміст «Лялечки» в поданні Комітету Головному управлінню від 13 вересня цього року за № 1878; в[иконуючий] о[бов'язки] цензора вважав би за можливе дозволити цей етюд з тими вилученнями, які вказані в донесенні» (М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації, стор. 39).

Виступаючи 9 січня 1905 р. на зборах у чернігівській міській бібліотеці, Коцюбинський з обуренням говорив про утиски царської цензури, розповів, зокрема, про втручання цензора в текст «Лялечки»: «У повісті фігурував священик, у якого були сірі очі. Цензору це не сподобалось, і він скрізь повикреслював «сірі очі». Але він не тільки виколов герою повісті очі, він ще постарався порвати ледве чи не всі психологічні вузли повісті і таким чином спотворив твір письменника. Навіть така невинна фраза, як «дерев'яна біла церква серед зелені робить приємне враження», чомусь не сподобалась цензору і була викреслена» («Наші дні» від 20 січня 1905 р.).

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 71 сторінці поштового паперу з великою кількістю поправок червоним чорнилом (р — 48).

2. Дубове листя. Альманах на згадку про П. О. Куліша, К., 1903, стор. 103—130.

3. М. Коцюбинський, Поєдинок і інші оповідання, Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1903, стор. 18—57.

4. М. Коцюбинський, Оповідання, Том перший, К., 1903, стор. 43—78.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, Поєдинок і інші оповідання, Львів, 1903.

Різночитання та варіанти

Сторінка 62

13 — худе, єзуїтське. 2, 4: худе

14—26 — коли вона прилюдно вигнала його з школи. Що ж, інакше вона не могла вчинити: його вічні доноси на неї, похід проти земської школи, підбурювання селян та втручання в її шкільну працю стали нестерпучими, нерви її не витримали — і вона зробила попові бешкет при школярах та селянах. Піп побіг жалітися інспекторові та свому начальству, а «матушка» тим часом ускочила в наймичкою в школу, побила горшки і, світячи зеленими, як у роздратованої кицьки, очима, захлипуючись потоком лайки, кинулась із кулаками на «зухвалу вчительку» — і напевне побила б, коли б та не втекла з хати. Ну, приїздив інспектор, член земської управи; було слідство, допити. 4: *цей текст відсутній.*

19 — та селянах. 1: та при селянах

26 — і все скінчилося. 2: та все скінчилося; 4: ну, та все скінчилося

27—28 — Як тільки скінчилися іспити. 2: Зараз по іспитах

Сторінка 63

2 — ся гидка історія. 2, 4: ця історія

3 — і мутила. 1, 2: і мутила її

6—7 — де певно — ох, боже! — в піп і попадя. 2, 4: *це речення відсутнє.*

21 — од бурі. 1, 2, 4: од грози

31 — запахом. 1, 2, 4: духом [1].

Сторінка 64

15 — буслів. 1: буслів, фламінгів

19 — сіро-зелене, на якому. 1, 2, 4: сіро-зелене, голе, на якому

22—24 — у Раїси раптом стиснуло серце, і вона міцно стиснула вуста. Ну, що ж, їй не першипка, коли доведеться, буде воювати. 2, 4: *речення відсутні.*

32 — стежив за маніпуляціями Раїсиними. 2, 4: стежив за Раїсою

40—41 — Біла церква серед могутньої зелені робила привабне враження. 2, 4: *речення відсутнє.*

41—42 — зеленому дворі. 1, 2, 4: зеленому шкільному дворі

Сторінка 65

37—38 — та високо здіймались до стелі. 2, 4: *ці слова відсутні.*

39 — з вікон її було видко. 1, 2, 4: з вікон видно було

40 — високих дерев. 1: *далі йде текст (закреслено червоним чорнилом)*: Раїса не мала часу довго роздивлятися, бо в суміжній хаті почулось гупання Тетяниних п'ят та клекотання самовара, і за мить сторожиха важко поставила на стіл паруючий самовар.

— Треба чаю запарити... давайте.

Раїса полізла до кошика, але раптом згадала, що вона забула узяти з собою чаю.

— От тобі й на! А чаю й нема... забула взяти...

— Як же воно буде! — бідкалася Тетяна.— Стійте, побіжу зараз до батюшки!..

— Не треба... не треба! — з жахом у голосі і в очах скрикнула Раїса і зараз їй соромно стало, коли вона побачила щире здивування на обличчі в Тетяни.

— Голодні ж будете... Коли б знала, що приїдете, обідати зварила б...— турбувалась сторожиха.

— Нічого, я їсти не дуже хочу... та щоб самовар не пропав, купи мені яєць, я їх в окропі зварю...

— А може б побігти до батюшки... Матушка дали б чаю... «Ого! і матушка є!» — подумала Раїса, хоч малось чогось потайну надію, що матушки не буде в попа.

Однак Раїса уперлась, і Тетяна подалась на село по яйця.

Сторінка 66

12—13 — йдуть, за що дасть, до батюшки. 2, 4: йдуть до батюшки

13—14 — а більш за гріхи йому одробляють... Тепер зажерся з дяком, ніяк не поділять приносів... 2, 4: *цей текст відсутній.*

13 — йому одробляють. 1: *далі йде речення (закреслено червоним чорнилом):* А що село, хоч велике та бідне, бо гроша ні з чого взяти, то люди живуть так, наче панщина ще не минулася.

[1] У вказаних джерелах і далі так.

15 — дізналася, що й коли саме. 4: дізналася про останню сварку попа з дяком, про те, що й коли саме

21 — осіб. 2, 4: людей

25 — Розташувавшись абияк. 2, 4: Розташувавшись

30 — стіни ще більше. 2, 4: стіни ще тісніше обступили Раїсу, ще більше

38 — «заборонені» книжки. 2, 4: книжки

39 — про політику й навіть про те, що нема бога... 2: про політику... 4: про політику та про інше

42 — до нещасного «народу». 2, 4: до «народу»

Сторінка 67

5—7 — Але там не було того улюбленого страдника — народу, він був десь далеко, в Росії; на селі були самі мужики. 2: На селі були самі мужики. 4: там був не народ, а самі мужики

Сторінка 68

1 — під вікном. 1: *далі йде текст (закреслено червоним чорнилом):* Говорила з кимсь Тетяна... Не схотіла... не ходи, каже, до батюшки, не треба... Так і не пила чаю...

11 — «Се просто нахабність»,— думала Раїса і хвилювалась. 1: Вона не хоче його ані відати ані бачити навіть... Вона хоче і має право бути сама отут серед порожньої школи, і нікому нема діла до її життя. Схвильована й засмучена, вона швидко одягалась, і коли ввійшла Тетяна, з роздратуванням звеліла подати води *(закреслено червоним чорнилом).*

19 — Їй найбільше подобалось. 2, 4: Раїса найбільш любила

39 — трапиться потреба. 1, 2, 4: трапиться яка потреба

Сторінка 69

6 — духовного. 1: несвітського; 2, 4: не з світського

16 — і злегка. 1, 2, 4: і навіть злегка

38 — тривогу в тілі. 1: *далі йде текст (закреслено червоним чорнилом):* Бувають дні, коли людина відчуває таємний зв'язок з природою, тісну залежність від неї і обзивається нея́сними, тривожними почуттями на невідомі процеси. Так арфа з натягненими струнами глухо обзивається на сливе непомітний рух.

38 — буря. 1, 2, 4: гроза [1].

42 — спалахнув. 1, 2, 4: спахнув

43 — показалось слабе світло. 1: показався слабий світ; 2, 4: показався світ

Сторінка 70

10 — тоді кінчилося б. 1, 2, 4: тоді все кінчилося б

22 — заслону. 1: пелену

24 — і вітряків. 1, 2, 4: *далі йде:* і чезла, як сон

29 — ховалось. 2, 4: поховалось

36 — стояло. 2, 4: лежало

Сторінка 71

1 — стиха. 1, 2, 4: тихо

24 — чи ви ще. 2, 4: ви ще

---

[1] У вказаних джерелах і далі так.

Сторінка 72

32 — наставила. 4: поставила

Сторінка 73

2 — сій. 4: тій

9 — блиску. 2, 4: з блиску

24—34 — Вона, наприклад, піяк не могла уявити собі, що той рудий, як голендерська корова, рябий і довгий семінарист, який, сюсюкаючи, провадив їй ідеї Фейєрбаха, носить тепер комилавку, має наперсний хрест і дослужився до благочинного.

— Що ви кажете? — не вірила вона власним ухам.

— Єй-богу... Хіба ви не читаєте «Епархиальных ведомостей»?

Ні, вона ніколи не читала «Епархиальных ведомостей» — і він обіцяв принести їй їх. 2. 4: *цей текст відсутній.*

Сторінка 74

5 — Фаню. 1, 2, 4: покійну Фаню

38—39 — пов'язана чорною хусткою. 1, 2, 4: пов'язана по-старосвітськи чорною хусткою.

Сторінка 75

17 — найбільше жвавим. 1, 2, 4: самим жвавим

Сторінка 76

8 — у столову. 2, 4: до їдальні

36 — косарям. 1, 2, 4: *далі йде*: що Раїса робила охоче

36—37 — звичними розривками Раїсі. 2, 4: звичними для Раїси розривками

Сторінка 77

15 — І вони обоє нахилялися. 1, 2, 4: І вони нахилялися

34 — нагадувати. 1, 2, 4: нагадати

Сторінка 78

7 — чесність і шляхетність. 2, 4: спокій і шляхетність

Сторінка 79

10 — а на стрічу. 2, 4: а назустріч

13 — сих. 4: тих

32 — зробить. 1: робить

Сторінка 80

7—8 — і не могла. 2, 4: і довго не могла

27—28 — почувала у грудях гострогранчасту крицю. 2, 4: чула у серці гостру й холодну крицю; *в рукопису* гостру й холодну *написано над словом* гострогранчасту *(жодну з цих форм не закреслено).*

28 — ранила. 2, 4: ранила серце

Сторінка 81

17—21 — Правда, вони притакували їй, та часом дивувались трохи, що слова проповіді і вчинки батюшки не зовсім сходяться якось. Раїса гнівалась, замикалась у собі і почувала відразу до невдячних. 2, 4: *цей текст відсутній.*

23 — ніколи б не могла. 2, 4: ніяк не могла б
28 — великій. 1, 2, 4: важкій
38 — освічених. 2, 4: освітлених

Сторінка 82

4 — через церкву до вівтаря. 1, 2, 4: через церкву
5—6— Архангел Гавриїл усувався йому з дороги, і о. Василь зникав у вівтарі. 2, 4: *речення відсутнє;* 1: Архангел Гавриїл давав йому дорогу, і о. Василь ник у вівтарі.
14 — дерев'яним. 2, 4: церковним
21 — помічала. 1, 3: підмічала
31—35 — З солодким стисканням серця, з трепетом побожності припадала вона устами не тільки до холодного металу, але й до м'якої руки о. Василя, наче з тим поцілунком переходила в її тіло благодать божа... 2, 4: *речення відсутнє.*

Сторінка 83

13 — мала потребу. 2, 4: потребувала
16 — могла врешті. 2, 4: напослідок могла

Сторінка 84

33 — дуже. 1, 2, 4: самий

Сторінка 85

1—5 — Вона навіть не протестувала, коли о. Василь вигнав зі школи двох найкращих школярів через якісь свої рахунки з їх батьками. Але та зневага до найкращого її почуття боліла Раїсу. 2, 4: *цей текст відсутній.*
6 — Однак Раїса бачила. 2, 4: Зате Раїса виразно бачила.
7 — давніх. 1, 2, 4: довгих
23 — вторувала. 2, 4: вторувала йому
24 — а то. 1: а то ще

Сторінка 86

19 — невтишний. 4: невпинний

Сторінка 87

7—10 — То був Христос, напевне, Христос. І вона чула, що любить його. Вона йому молилась. В тиші й самотині вела з ним солодкі бесіди. І він розумів її. 2, 4: *цей текст відсутній.*
14 — лиці. 2: обличчі
25 — барва. 1, 2, 4: колір
32 — на взір. 1: на кшалт
30—34 — Там, у сій монастирській келії з білосніжним дівочим ложем і чорною одежею на стіні, під чистим рядном, вона спорудила собі щось на взір вівтаря, заквітчаного запашним зіллям, свіжими й сухими квітками. На видному місці стояла рядом з букетом велика фотографія о. Василя. 2: *цей текст відсутній.*
35—38 — Раїсі мало було церковної відправи; вона ставала ще на коліна перед своїм вівтарем і з очима, втупленими в портрет о. Василя, думала про Христа і посилала йому молитви свого серця. 2: Раїсі мало було церковної відправи; вона ставала ще на коліна перед своїм вівтарем, думала про Христа і посилала йому свої молитви; 4: Раїсі мало було церковної відправи. У своїй монастирській келії, з білосніжним дівочим ложем і чорною одежею на стіні, ставала вона на коліна перед спорудженим нею вівтарем,

думала про Христа і, затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, посилала йому молитви.

Сторінка 88

10 — як ти се. 1, 2, 4: як ти вже це

11—13 — Затуманена запахом квіток, сп'яніла скаргами з дна серця, вона здіймала руки до неба, завмирала в благаючій позі і з вірою в чудо прикликала до себе потіху. 2, 4: *речення відсутнє.*

15—19 — Сірі очі його променіли тихим полум'ям і пестили ласкою. Він брав її на руки, таку бідну, таку маленьку, як пір'їнку підіймав її — вона чула, що одривається од землі,— і клав собі на груди. 2: *цей текст відсутній.* 4: Він підіймав її од землі, туди, високо, на свому лоні...

17 — таку маленьку. 1: таку маленьку і суху

31—35 — Він гарний... Його сірі очі променіють тихим світлом, на блідому виду й високому чолі спокій і погода... Волосся трохи рудаве, але се не псує їх, навпаки — уста при них здаються свіжими... Голос музикальний... 2, 4: *цей текст відсутній.*

41 — розуміти. 1, 2, 4: зрозуміти

Сторінка 89

2 — Невже він... 1, 2, 4: *далі йде речення:* Раїса схлипнула й замовкла,— спазма перетяла голос.

3 — Раїса. 1, 2, 4: вона

3 — рясні. 2, 4: великі

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 63, рядок 35. Було: низького долу. *Виправлено за 1, 2, 4:* низькодолу

Сторінка 65, рядок 35. Було: їй здавалося. *Виправлено за 1, 2, 4:* їй здалося

Сторінка 71, рядок 3—4. Було: холодне доторкалося. *Виправлено за 1, 2, 4:* холодне раз у раз доторкалося. *Рядок 4. Було:* до них. *Виправлено за 4:* до нього

Сторінка 72, рядок 20. Було: принесе. *Виправлено за 1, 2, 4:* прийшле

Сторінка 80, рядок 2. Було: їй іноді. *Виправлено за 1, 2, 4:* їй тоді. *Рядок 7—8. Було:* і не могла. *Виправлено за 2, 4:* і довго не могла

Сторінка 86, рядок 43. Було: насолоду, поезію. *Виправлено за 1, 2, 4:* насолоду, високу поезію

Сторінка 87, рядок 2. Було: часто. *Виправлено за 4:* часом. *Рядок 16. Було:* прозорими очима. *Виправлено за 1, 2, 4:* прозорими, смутними очима

ДОРОГОЮ ЦІНОЮ

Дата і місце написання: 4 листопада 1901 р., м. Чернігів.

Вперше надруковано в журналі «Киевская старина», 1902, т. 76, кн. 1, стор. 103—167.

Над цим твором письменник працював довгий час. 8 листопада 1899 р. М. Коцюбинський писав В. Гнатюкові про те, що його праця

над «Дорогою ціною» наближається до кінця і він хотів би надрукувати її в другому випуску своїх творів, які виходили накладом Українсько-руської видавничої спілки. «Більшу річ пишу,— інформував Коцюбинський Гнатюка,— але маю дуже мало вільного часу і багато клопотів службових, а через те дай боже, щоб я цього місяця — що кажу! в половині падолиста — скінчив його. Тому, гадаю собі, чи не могли б Ви обійтися для першого томику тільки одною, з-посеред давніх, новою новелкою моєю; друге ж оповідання «Дорогою ціною», яке саме стараюсь викінчити, могло б увійти до другого випуску».

У листі від 27 березня 1900 р. Коцюбинський вибачався перед Гнатюком: «Мені соромно, що я й досі не прислав Вам того оповідання, яке призначено мною до другого томика. Коли ж, як на злість, мов з мішка посипались на мене деякі пригоди — і важкі хороби в родині, і якісь несподівані бюрові роботи, що не давали мені й дихати, не то писати щось. А проте почуття вини тяжить на сумлінні, і я прошу вибачити мені».

Незабаром (в середині травня 1900 р.) Коцюбинський надіслав Гнатюкові для другого тому замість «Дорогою ціною» оповідання «По-людському». Сталось це тому, що письменник вирішив переробити оповідання «Дорогою ціною».

У листі до Гнатюка від 23 жовтня 1901 р. Коцюбинський зазначав: «Я чуюся перед Вами винним — досі не прислав до третьої книжки обіцяного оповідання. Не буду широко розводиться про причини, скажу тільки, що це було трудне для мене, майже неможливе. Зате тепер можу з певністю сказати, що *за місяць* будете мати моє оповідання п[ід] з[аголовком] «Дорогою ціною».

Роботу над твором письменник завершив 4 листопада. Проте вперше оповідання було надруковане в «Киевской старине». Воно ввійшло лише до четвертого випуску творів Коцюбинського, виданих накладом Українсько-руської видавничої спілки.

Готуючи до друку перше видання своїх творів, що мало вийти на Наддніпрянській Україні, Коцюбинський подав й оповідання «Дорогою ціною» — відбиток з «Киевской старины». Однак цензура рішуче висловилася проти друкування його за першодруком.

У відгуку цензор писав: «Зміст оповідання «Дорогою ціною», яке становить собою окремий відбиток із журналу «Киевская старина», такий: дія відбувається в тридцятих роках XVIII століття. Віковічна нескінченна боротьба двох ворогуючих таборів — панського і мужицького — завершилася перемогою пана, він зробився власником мужиків, записаних у панський інвентар нарівні з волами і кіньми, але вільний дух народу тлів ще під попелом неволі, свіжі ще були традиції волі, і старші покоління, свідки іншого життя, показували на своїх долонях мозолі від шабель, піднятих на захист народних прав. Пісня волі, яка луною відгукнулася в серцях молоді, кликала її на широкі бессарабські степи, вільні, без пана і панщини. Хлоп протестував проти неволі тим, що втікав на вільні землі за Дунай, але й там досягала його панська рука. У Бессарабії і на лівому боці Дунаю були влаштовані козачі пости, обов'язком яких було ловити кріпаків, що втікали. Голова втікача була оцінена і спійманого хлопа, закутого, повертали панові або віддавали в рекрути, а іноді й засилали до Сибіру. Такий вступ до даного оповідання, зміст якого, розповідаючи про поне-

віряння, і знегоди, пережиті кріпаками-втікачами Остапом і Соломією в пошуках вільної землі, нічого протицензурного собою не становить. Незважаючи на те, що дане оповідання, у вигляді окремого відбитку з «Киевской старины», надруковане з дозволу попередньої цензури, *в[иконуючий] о[бов'язки] цензора, з свого боку, не вважає за можливе дозволити до друку викладений вище вступ, а також роздуми Остапа (стор. 6, 7)* про те, що говорив йому дід, який різав у свій час панів в Умані, про свободу і про те, що необхідно хлопам скинути панське ярмо» (М. М. Коцюбинський як громадський діяч. Документи, матеріали, публікації, стор. 37—38).

Тому в збірці творів Коцюбинського, яка вийшла 1903 р. у Києві під назвою «Оповідання. Том перший», оповідання «Дорогою ціною» надруковане з купюрами.

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 128 сторінках поштового паперу з багатьма поправками чорним, червоним та зеленим чорнилом (р — 43). На титульному аркуші з правого боку дата: 13.II. Починається з першого розділу. Теперішній вступ йде за ним.

2. Рукопис (на 24 сторінках) вступу і першого розділу (р — 44). Початок (стор. 1—7) і деякі місця всередині (стор. 16—20) надруковано на машинці.

3. «Киевская старина», 1902, т. 76, кн. 1, стор. 103—167[1].

4. М. Коцюбинський, Оповідання, Том перший, К., 1903, стор. 129—200.

5. М. Коцюбинський, У грішний світ. Оповідання, Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1905, стор. 11—83.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, У грішний світ. Оповідання, Львів, 1905.

Різночитання та варіанти

Сторінка 90

13 — Вільний. 1: Свобідний

13 — ще тлів. 1: тлів

25 — завзятіші, звили. 1: завзятіші, ті, що не скорились ворогові, звили

Сторінка 91

3 — що не. 1: що ще не

3—4 — що не запліснію в неволі. 3: *ці слова відсутні.*

4 — не втратило ще. 1: не втратило

7 — А тим часом ворог не дрімав. 3: *речення відсутнє.*

12 — незмірними. 1, 3: незміряними

19—20 — пан смакував перемогу, пильно обороняючи свої права. 1: пан тріумфував тепер перемогу, пильно обороняючи свої права, 3: пан почував себе тепер силою й пильно обороняв свої права.

[1] Існує окремий відбиток з журн. «Киевская старина». Тексти першодруку і відбитка тотожні.

26 — панська рука. 1: далі йде: Пан був сильний, на його боці було військо, уряд *(закреслено червоним чорнилом).*
28 — дозорці. 1, 3: поліцаї

Сторінка 92

21 — гайдамаці. 1: гайдамаці тому

Сторінка 93

2 — поспілатись. 1: поспілатись гіллячками.
3 — гаю. 1: гаю, парку
4 — легко. 1, 3, 4: латво
8 — таємній. 1: таємничій
16 — невідома будущина. 1: невідоме прийшле
17 — замулили. 3, 4, 5: затулили
22 — Та мені аби. 1: Та куди? Аби мені
27—28 — почала шарити на днищі. 1: почала мацати по днищу
32 — легкістю. 1, 3, 4: латвістю
40 — хор, в якому жаби. 1: хор жабів, які
42—43 — закутуючись волокнуватими пасмами білого туману. 1: одділявся просторою тихою водою, по якій волокнуватими пасмами повз туман і сірів на чорному тлі парку.

Сторінка 94

1 — стукнувсь. 1: врешті стукнувсь
15—16 — виродливо. 4: вередливо
18 — зупинився. 1: став
20 — одиноке. 1: одно
21 — Остапів погляд. 1: його погляд
22 — серед. 1: на тлі
33 — з нив. 1: з піль
34 — зразу. 1: зараз

Сторінка 94—95

40—6 — Панську! Тим-то й ба, що панську. Та й хіба він сам за весь свій двадцятилітній вік не був лишень панською худобою? Хіба його батько, мати, Соломія, навіть дідусь його, що ходив у Січ, а потім різав панів в Умані,— хіба ж вони не стали такою худобою?.. Коли б вони не були панським товаром, то не міг би пан розлучити його з Соломією та силою оддати її за свого хурмана, не міг би сивого дідуся катувати на стайні нагаями... не похвалявся б оббілувати Остапа за сміливе слово. 4: *цей текст відсутній.*
7 — до себе. 1 : про себе; 4 : до себе, згадавши пана.
11—38 — Коли б хоч дідусеві нічого не сталося через його... Та що йому станеться! Він уже старий, не сьогодні-завтра покладуть у яму... На згадку про діда Остап почув щось тепле у грудях. Ті билиці-казки про Січ, козацтво, про боротьбу з панами за волю, яких він слухав, затаївши дух й не зводячи розжевріло-го ока з уст дідових, будили в дитячій голові химерні мрії, воя-цький запал. Не раз телята й вівці, спокійно пощипуючи трави-цю в чагарнику, були свідками козацьких нападів або Уманської різні, виконаної підпасачами під проводом Остаповим. Воля, воля і воля! Се чарівне слово, споетизоване столітнім дідом, розпалю-

вало кров у хлопця, а дедалі, з літами, під впливом витворених панщиною умов, прибирало більш конкретну форму, глибше значення. Народ стогнав у неволі, але стогнав потай, не протестуючи, і коли Остап, вихований дідом у давніх традиціях, здіймав річ про те, що пора вже висунути шию з панського ярма, люди спочували йому, але далі спочуття діло не йшло. Знайшлись навіть такі, що вклали панові в уха бунтівничі речі молодика — і от тепер Остап, скривджений і цькований, мусив кинути рідний край. Йому було літ з десять, як із-за Дунаю, з Січі, приїздили до них у село емісари. Він їх добре пам'ятає. Лежачи на печі і удаючи, що спить, він чув, як вони довго гомоніли з дідом, оповідали про турецьку землю, про тамошні порядки, казали, що під турком добре жити, й закликали людей на вільні землі. Дід лишився, бо хотів умерти на своїй стороні, а дядько Панас як пішов, так і по сей день... 4: *цей текст відсутній.*

16 — будили. 1: збуджували

20 — підпасачами. 1: підпасачами, пастушками

26 — традиціях. 1: традиціях волі

30—31 — мусив кинути рідний край. 1: мусив кинути рідний край, тікати.

33 — удаючи, що спить. 1: удаючи сплячого

Сторінка 96

7 — бліднути. 1: притахнути

11—13 — гукнути на всі легені словами пісні, або хоч крикнути, взяти отак щось у руки. 1: гукнути на всі легені, співати, кричати. Взяти отак що у руки

17 — все наперед. 1: у прийдешність

20 — коні. 1: гарячі коні

26 — в Уманщині. 1: у них, в Уманщині

30 — йому. 1: йому, Остапові

43 — всякої небезпечності. 1: всіх небезпечностей

Сторінка 97

2 — тьмяному. 1: слабому

11 — його втіки. 1: утечу Остапа

12 — в який. 1: й натрапили на якийсь

14 — причулося. 1: почулося

20 — Тому, очевидячки, було пильно. 1: Той наближався. Очевидячки, було йому пильно

22 — за чверть години. 4: незабаром

26 — осміхався. 1: осміхається до нього

27 — наблизився. 1: надійшов зовсім близько

40 — пропадом. 1: пропадом, прахом

Сторінка 98

10— Що ж. 1: Ну

27 — ти вигадала. 1: ти оце вигадала

41 — порішили спочити. 1: порішили отаборитись і спочити

Сторінка 99

3 — поснули сном. 1: поснули міцним сном

4 — від землі. 1: над землею

6 — схопився. 1: мусив схопитися

6 — реготу. 1: *далі йде текст (закреслено червоним чорнилом):* Соломія спала. Шапка злізла їй з голови й лежала осторонь, а голова Соломчина[1] в картатому очіпку, з-під якого вибивалися пасма волосся, робила справді комічне враження при чоловічій одежі.

Сторінка 100

1 — чорних кіс. 1: чорного волосся

18 — чи як? 1: чи що?

19 — зітхнула. 1: обізвалась

38 — у чужій стороні. 1: *далі йде текст, написаний червоним чорнилом (закреслено зеленим чорнилом):* Межи втікачами були й Остап з Соломією. Блукаючи по бессарабських степах та переховуючись од поліції на панських економіях, зазнавши всяких пригод, вони добились врешті до Дунаю, але й тут, поки знайшлась спроможність перебратись за кордон, вони мусили поневірятись у наймах, сливе дурно працюючи на багатих молдуван, які, користуючись небезпечним становищем втікачів, визискували їх всіма способами. Правда, Остапові і Соломії під кінець своєї блуканини пощастило найнятись до людяного молдувана — старого Тодораки. Він же й справив їх до одного «руса», який збирав охочих перебратись за Дунай.

Сторінка 101

42 — сидів би. 3: ходив би

Сторінка 102

2 — сипав. 1: *далі йдуть слова (закреслено):* оправдуючи дане йому прозвище.

3—4 — на друге. 1: на друге, толочив усім ноги

12 — дно чорторії. 1: *далі йде речення:* Іван стояв і сміявся.

14 — ласкавим обличчям. 1: добродушним лицем

Сторінка 104

12 — шорстким. 1: шеским; 3: своїм

Сторінка 105

32 — одгадав. 1: одкрив

Сторінка 106

2 — бодай. 1, 3, 4: принаймні

41 — на воді. 1: по воді

Сторінка 108

10 — далі. 1: довго

20 — із тридцять. 1: тридцять

Сторінка 109

1 — запах. 1, 3, 4: дух[2].

11 — одмовив. 1: одповів

---

[1] В рукопису скрізь було — Соломка, а потім виправлено на — Соломія.

[2] У вказаних джерелах і далі так.

Сторінка 110

3 — мельників. 1: Якимів

Сторінка 111

11 — З опівночі пліт лежав готовий, аж просився на воду. 1: Остап зараз узявся до роботи; Соломія помагала йому. Вони світили мельників огарок і, зв'язуючи шнуром деревину до деревини, галузку до галузки, сміялись та розмовляли з ними, немов з живою істотою; якій доручали свою долю, пришлість, навіть життя саме.

Навкруги було тихо й темно. Тільки білий туман, перебравшись через високий берег, наповняв по дорозі видолинок вогкою млою.

Перше[1] вони думали перебратись через Прут аж на пришлу ніч. Але тепер, коли робота посувалась так швидко, Остап міркував, чи не покористуватися б їм кінцем цеї ночі. До ранку було ще далеко, а пліт лежав готовий, аж просився на воду.

Соломія те ж саме й каже. Чого тут сидіти зайвий день? Треба покористуватися туманом. Тільки як вони перенесуть на берег таке одоробло? *(Цей текст закреслено зеленим чорнилом).*

Сторінка 113

3 — вимовив. 1, 3, 4: промовив
28 — запахом шувару. 1, 3, 4: духом аеру

Сторінка 114

7 — стара баба. 1: стара беззуба баба
30 — з. 1: од

Сторінка 115

16 — те. 1, 3, 4: це
30—31 — знов воліклись. 1: знов знімались і знов воліклись

Сторінка 116

1—2 — те саме та й те саме, немов. 1: те саме, немов

Сторінка 119

4 — лиш. 1: хоч
42 — і знов вода. 4: *ці слова відсутні.*

Сторінка 120

6 — ті. 1: ці
25 — розсипалось. 1: розбігалось
36 — підстреленого. 1: постреленого

Сторінка 121

7 — озівські. 1: азовські
7 — турка... 1: *далі йде речення:* тепер москалюють, бідолахи.
25—26 — на превелику силу. 1: з великою труднацією

[1] Над словом «перше» написано — раніш.

Сторінка 122

6—7 — подався наперед. 1: подався весь наперед
18 — хробаки. 1: черв'яки
29 — як. 1: мов

Сторінка 123

1 — Він не хоче вмирати. 4: *це речення відсутнє.*
29 — хаток. 1, 3, 4: халупок
31 — очевидно. 4: очевидячки
34 — димок. 1: дим

Сторінка 124

11—12 — молодшого. 1: молодого
17 — здригнулися. 1: ззирнулися
24 — жінка. 1: істота
29 — добрі... 1, 3, 4: добрі... добрі
38 — побігла. 1: сливе побігла

Сторінка 125

1 — кричав Раду на Соломію. 1: кричав Раду Соломії
2—3 — Врешті зупинилась. 1: Врешті Соломія зупинилась
37 — Стара циганка взяла Остапа під свою опіку. 1: Кілька день Остап боровся з смертю, кілька день Соломія сходила слізьми, так їй жалко було того молодого життя, видертого єю вже раз з зубів видимої смерті. Стара циганка... *(Цей текст закреслено червоним чорнилом).*

Сторінка 126

5 — се. 1: те

Сторінка 128

37 — розібрав. 1: скоро розбірав
38 — приступив. 1: підступивсь

Сторінка 129

5 — що мала. 1: все, що мала
8 — робилось. 1: робилось все
28 — повела. 1: провела
30 — тримався. 1, 4: тріпався
39 — сил. 1: сили

Сторінка 131

20 — цілком захопив. 1: порвав
26 — груди. 1, 3, 4: перса

Сторінка 132

15 — поради. 1: наради

Сторінка 133

6 — скінчиться. 1: складеться
7 — як. 1: коли

9 — різної. 1: різнобарвної
20 — пропав. 1: *далі йде речення:* Та я тут у хазяїна одного служу.
26 — побігла. 1: підбігла

Сторінка 135

20 — все говорив. 1: хехекав, все говорив
26 — побігла. 1: підбігла

Сторінка 136

20 — товстий. 1: грубий
35 — Айда!.. 1: Сказав. Доволі. Айда!..

Сторінка 137

1 — із іншим. 1: з іншими
9 — рядами. 1: рядками
11 — як. 1, 3, 4: ніж
20 — жура. 1, 3, 4: жур

Сторінка 138

40 — легко падаючи. 1: легкими платочками

Сторінка 139

16 — Така ж. 1: Те ж саме

Сторінка 140

23 — грязьку вулицю. 1: вулиці
32 — краєвиду. 1, 3, 4: ландшафту

Сторінка 141

5 — Треба його сповістити. 1: *далі йде речення:* Соломія кашлянула і взяла ноту.
19 — відіпхнутись. 1: одіпхатися

Сторінка 142

10 — не дасться. 3: не дається
22 — кличе. 1, 3, 4: волає

Сторінка 143

17 — простір. 1: простору; 3, 5: просторінь

* * *

В архіві М. Коцюбинського збереглися матеріали, які свідчать про велику підготовчу роботу письменника. Подаємо їх.

[I. ПЛАНИ ДО ОПОВІДАННЯ «ДОРОГОЮ ЦІНОЮ», Р—47]

А. [*Написано на одній сторінці поштового паперу*].

Розмова <прощання> Остапа з Мариною. <він> Остап дізнається, що пан <знов> лютує на нього за бунтування селян і звелів завтра прикликати його до себе для кари. Остап повідомляє, що з його бунтування нічого не вийшло, що люди більш люблять економію, канчук, ніж волю, і через те хоче тікати за Дунай, де є ще Січ, про яку він багато чув од діда і про яку марив.

Прощаються. Ніч, поле. Остап іде полем — видолинками і думає. Поле панське, було людське. На досвіті доганяє його чоловік. То Марина в мужській одежі. Йдуть разом по суперечці (на Балту?). Пригода. На дорозі стрічають втікачів. Змалювати стан втікачів у Бессарабії. Приходять на Дунай. З другими стають до перевозу. Нападають козаки корд. і арештують багатьох. Наші тікають. Переховавшись, подаються на Прут. Там поміж горами вночі рубають верби, вдень роблять пліт. Переправились через Прут. Стріл — рана. Плавні. Цигани-конокради. Перед веде Марина. Висилка до пана. Дибки. Утьок. Знов...

В. [*Написано на чотирьох сторінках вузьких довгих смуг*].

2 і 3 гл. злучити. Після сцени над Дунаєм вони тікають, ночують в проваллі і йдуть до знайомого мельника-українця. Сидять до <поки> ночі у млині — і звідти, забравши провізії та шнурів, йдуть над Прут здійснити давній замір. В'яжуть пліт і спускають на воду. Пожежу плавнів описати більш детально.

3

В плавнях. Вибігають на дорогу і бачать недалеко, серед верб, хати, в яких світиться.

4

В циганській родині. Стара і старий цигани. Дочка і зять. Спочатку не хотять впустити, та Соломія благає і оддає усі гроші, які має. Описати образ життя циган і кожного. Стара курить люльку. Мають конячку <маленьку> і віз з ящика. Жінки їздять прохати. Старий і зять по цілих днях сплять. На ніч зникають. До них приходять якісь люди непевні. Видно, злодійське гніздо. По вечорах танці, музика. Старий грає. О. поволі поправляється. С. мусить заробляти в городі — Галаці або <приб...> близьких селах, по цілих днях не вдома. Раз привозять старого цигана побитого, пораненого. На другий день з'являється поліція і <забір...> арештує усіх циган і Остапа, який обороняється. Соломії тоді не було дома.

5

Соломія на роботі стрічається з Іваном, що служить наймитом в одному селі.

Він радіє. Плани — заробити гроші і разом оселитися в українських колоніях. Вони йдуть до циганської хати, щоб поділитися планами з Остапом — і застають хату пусткою. Здивування і неспокій. Шукають Остапа. По дорозі в Галац випадково дізнаються від пастуха, що О. арештовано. Митарство по поліції <конак>. Заробляти грошей, щоб викупити О. в турецьких чиновників. Та грошей мало. Вони дізнаються, що О., певно, перевезуть за Дунай як підданого російського і оддадуть російській поліції. Це значить, що його покарають канчуками, обголять половину голови, таврують і одішлють до пана. Ця перспектива наводить жах на Соломію. Вона зважується на сміливий план — одбити О., коли його будуть перевозити. Оповідає про це Іванові. Той боїться. Але вона уживає свого впливу, і він годиться. Ранком, коли О.

перевозять 3-є турок (два гребе, один з рушницею — москаль), од берега одділяється другий човник з Соломією і Іваном. Вона має пістоль. Соломія співає: «Остане, ми їдемо визволять тебе... Коли Іван нападе на москаля, я стріляю другого, а ти накинься на третього». Пускають човен по течії. Його наносить на турецький човен. Звідти кричать, щоб минали їх. Човни стукаються. Іван веслом б'є по голові москаля, Солом. стріляє, але промахнулась. Остап кидається на третього. В той момент той, що в нього стріляли, схоплює москалеву рушницю і пакує набій в живіт Іванові. Іван хитається, перевертає човен і обоє з Соломією падають в воду. Москаль очутився і однихає човен, який теж вода зносить. Соломія пливе до берега, та не справляється з водою і тоне на очах в Остана.. Остапа таки одвозять за кордон...

Епілог

В бессарабських ланах. Сторожка коло пам'ятника, де колись бились яничари з москалями. Старий дід Остап веде там одиноке життя. Охоче <розказує> показує <як> спину, де спи сапа його історія, і оповідає, як він удруге втік на волю і вже тут, в Бессарабії, дочекався її — та не вертає на Вкраїну. бо нікого там не має. Найдорожче в житті лежить на дні Дунаю. Коли вітер гучить в грубці і він сидить в хаті, він чує, як його кличе Соломія і виходить на двір, щоб <подивитися> послухати, звідки йде голос. З Дунаю. Чекає, чи скоро господь пустить його до неї.

Кожну главу перше, ніж писати, детально обдумати.

Танці.
Помічає, що злодії.
Вночі бачив, як заганяли коні в очерет.
Привозять Гіцу уночі раненого. Переполох.
На третій день вранці арештовують усіх.

[II. ІСТОРИЧНІ СПРАВКИ, р—45]

С. [*Написано на двох аркушах поштового паперу*].

Задунайські січовики вербували в свою січ братчиків, посилаючи в Бессарабію, а то й на Вкраїну емісарів — «вожаїв», котрі, обійшовши часом всю Вкраїну і зібравши по панських економіях ватагу охочих, переправляли її через Дунай. Часто до Січі тягли й такі, що одружилися вже в Бессарабії, втікши од панів. Притягали їх туди воля, родинні зв'язки ба й вільні землі.

Запорожці повернули до Росії з О. Гладким р. 1828.

Збільшились переслідування втікачів за Дунай й в Бес[сарабію] з того часу, як в р. 1834 настав бессараб[ським] губернатором ген[ерал]-майор Федоров, а особливо з часу надання в р. 36 влади йому на Ізмаїльський повіт. Того ж 1836 р. назначено начальником «новоросійського козачого війська» полковника Василевського. (Про лютість до втікачів цих доброд[іїв] пам'ять і досі живе в Бессарабії).

По всій границі, що йшла тоді од Пруту повз Рені по лівому березі Дунаю, і Георгієвського гирла до самого моря розтяглися козачі пікети од дунайських козачих полків, спеціально посланих туди в рр. 1835—36.

За перехід границі били різками (батогами), а одсилаючи до пана — голили половину голови.

За кожного спійманого бурлаку платилось козакам побережним.

Д. [*Написано на одній сторінці поштового паперу*].

Чорний шлях <чумацький> починався <на> з Волині, звідтіль йшов на Умань, а звідти потайними стежками, глибокими ярами та берегами степових річок проходив до Балти, відтак до Ольвіополя і врешті до Микитської переправи на Дніпрі [1].

[III. ДІЙОВІ ОСОБИ ТА ПРОЕКТИ ЗАГОЛОВКУ ОПОВІДАННЯ]

Е. [*Написано на одній сторінці поштового паперу*].

Остап, Марина, Котигорошок, Іван.
Остап, Марина, Іван Котигорошок.
Іван Мазепа.
Іван Мазепа. А.
На волю!
Дорога воля.
З неволі.
На волю.
Доро[гою].
За дорогу ціну.
Дорогою ціною.
Воля.

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 93, рядок 17. Було: затулили. *Виправлено за 1, 2:* замулили

Сторінка 101, рядок 42. Було: ходив би. *Виправлено за 1, 4:* сидів би

Сторінка 123, рядок 5. Було: як. *Виправлено за 1, 4:* аж

Сторінка 128, рядок 1. Було: сиділа. *Виправлено за 1, 3, 4:* сідала

Сторінка 129, рядок 13. Було: намітила. *Виправлено за 1, 4:* помітила

Сторінка 139, рядок 43. Було: Обійдемся. *Виправлено за 1, 4:* Обійдеться

Сторінка 141, рядок 8. Було: його. *Виправлено за 1, 4:* нею

---

[1] Цей запис повторено двічі.

Дата і місце написання: 10 січня 1902 р., м. Чернігів.

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1902, т. 20, кн. 9, стор. 131—144.

З листа М. Коцюбинського до Г. Ковалевича-Коломацького, написаного в березні 1902 р., довідуємося, що акварель[1] «На камені» була написана «для Катеринодарського альманаха», тобто для альманаха «З-над хмар і з долин». Коцюбинський називає альманах катеринодарським тому, що упорядник його М. Воронний жив тоді у Катеринодарі і звідти звернувся до українських письменників із запрошенням взяти участь у задуманому ним виданні. У зв'язку з друком твору в альманасі «З-над хмар і з долин» Коцюбинський писав 11 лютого 1903 р. М. Воронному: «Дуже прохаю Вас, не забудьте прислати мені одну коректу (найкраще другу) «На камені». Мені це конче потрібне, та й в інтересах Вашого видання».

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 34 сторінках поштового паперу з багатьма поправками червоним чорнилом (р — 49).

2. Чистовий рукопис на 11 великих аркушах (відділ рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР, ф. 3, № 3413).

3. «Літературно-науковий вісник», 1902, т. 20, кн. 9, стор. 131—144.

4. Альманах «З-над хмар і з долин», Одеса, 1903, стор. 37—54.

5. М. Коцюбинський, Поєдинок і інші оповідання. Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1903, стор. 58—76.

6. М. Коцюбинський, Оповідання, Том перший, К., 1903, стор. 5—23.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, Поєдинок і інші оповідання, Львів, 1903.

Різночитання та варіанти

Сторінка 144

5 — перлась. 4, 6: тислась

11 — тислись до вікон. 4, 6: мостились біля вікон

16 — татарську шапочку. 1: *далі йде текст (закреслено червоним чорнилом):* В кав'ярні були самі значні гості: старий суворий мулла Асан в чалмі і довгому халаті, що мішком висів на його кістлявому задубілому тілі. Він був темний і упертий, як веслюк, і за це усі його поважали. Був тут і Нурла-Ефенді, багатир, що мав корову, арбу і пару буйволів, і заможний «юзбаш», власник[2] єдиного на ціле село коня. Врешті всі вони були родичі, як і вся людність цього невеличкого, закинутого села.

23 — чорному. 6: *слово відсутнє.*

---

[1] У первісній редакції — образок. В листі до В. Гнатюка від 8 червня 1902 р. Коцюбинський називає цей твір етюдом.

[2] Над цим словом написано — посідач.

Сторінка 145

8 — круту. 3: круглу
23 — побіг. 6: попіс
41 — як купки квіток. 4, 6: як барвні квітки

Сторінка 146

3 — потемніло. 4, 6: стемніло.
8 — обертався назад. 4: озирався; 6: озирався назад
25 — стріл. 4, 6: постріл
28 — з піною. 4, 6: спіненої
36 — ланцюга. 1, 2, 4, 6: цепу

Сторінка 147

4 — пишком. 1, 4, 6: *слово відсутнє.*

Сторінка 148

17 — тропою. 4: стежкою [1].
26—27 — покликав його в. 1, 2, 4, 6: покликав у
33—34 — щоб розбудити вогонь. 4, 6: *речення відсутнє.*
35 — по. 4, 6: на

Сторінка 149

2 — бо мав. 4, 6: що мав
31 — пригадував. 4: *слово відсутнє.*
33 — пласкої. 4: *слово відсутнє.*
35 — стіп. 2: стіп

Сторінка 149—150

43—1 — еднали Меметову хату. 4: злучали хату Мемета
13 — і на. 4, 6: і в
17 — шукала. 4: шукала там

Сторінка 151

17 — своїм спокоєм. 1, 4, 6: спокоєм

Сторінка 152

1 — під деревом, а тінь од нього. 4, 6: під деревом, тінь од якого
32 — шпилі Яйли. 4, 6: шпилі

Сторінка 153

24—25 — був як божевільний. 4: був божевільний
30 — на пласких покрівлях. 4: на своїх покрівлях
32 — гукав. 1, 2, 4, 6: волав

Сторінка 154

3 — Зачеплено було не тільки. 6: Зачеплено не тільки
20 — мов вершки заклятих хвиль. 1, 2, 3, 4, 6: як закляті хвилі
43 — легко. 1, 2: латво

---

[1] У тексті цього видання і далі так.

Сторінка 155

13 — заломистий. 3: золотистий, 4, 6: кривий
15 — сикнув. 6: свиснув
18 — червона головна пов'язка. 4: червона пов'язка на голові
37 — шукали. 4, 6: шукаючи

Сторінка 156

7 — відвага. 1, 2, 4, 6: звага
9 — ненавидне. 4, 6: ненависне
9 — ще більше ненавидний. 4, 6: ще більш ненависний
16 — нахилився і зник. 4, 6: похилився поза скелю і зник

Сторінка 157

7 — мереживо. 1, 2, 4, 6: тонке мереживо
14 — як зойк наляканих чайок. 1, 4, 6: як крик морських чайок; 1, 3: *ці слова відсутні.*
17 — навкруги. 4: круг

* * *

В архіві Коцюбинського зберігається конспект твору, написаний чорним чорнилом на 3 1/3 аркушах поштового паперу (р—50). Подаємо його.

НА КАМЕНІ

Образок

З «кавене» <поміж> видно море — <Вітри> і берег. Вітер з моря. <Помічають, що> Хазяїн Мемет і гості помічають, що до берега старається пристати і не може баркас <чорний>, і догадуються, що то, певно, привезено сіль. Поспішають на берег, щоб купити солі. Баркас не може пристати. Наймит — дангалак Алі закасує штани і виносить на берег у мішках сіль. Картинка. З дахів хат дивляться жінки. Тим часом прибой дужчає. Буря. Баркас одпливає од берега і кидає в затишному місці котвицю. Та буря зриває його і кидає на берег, човен псується... Ніч — <біла> місячно, берег весь вкривається піною, як снігом.

Алі і хазяїн баркаса почують над морем біля <реш> човна. На другий день під вечір буря стихає. Хазяїн йде у друге село в справах, а Алі лишається, щоб направити баркас. Ночує над берегом. Мемет кличе його в кав'ярню. Алі оселяється в Мемета. Описати Мемета і його жінку Фатьму. Їх дім, кав'ярню і село. Родичі. Нурла. Корова. Чорні буйволи. Мулла. Татарки проходять з кухлями од чішме. Мечеть. Алі вдень лагодить баркас, а по вечорах грає в кав'ярні чи коло неї на струменті. По ночах татари гуляють під музику.

Розмова межи Алі й Фатьмою. Вона на дахові, він біля кав'ярні. Він червоніє. Вона стежить за ним, як він на березі лагодить човен. Червона хустка на голові у нього.

Минає кілька часу.

Вранці Нурла повертається з Яйли з сіном і заходить в кав'ярню. Питає про Алі, а далі про Фатьму. Каже, що бачив їх, повертаючи в горах, як плутались по дорозі в Суак <Турк.>. Мемет

скаженіє. Всі, що були в кав'ярні, переймаються його горем — за хвилину звістка розноситься по селу. Все село — мужчини, родичі — збирається і рішає разом з Меметом погнатися за втікачами. Вони йдуть в гори, знають стежки і наганяють втікачів. Перша помітила їх Фатьма. Вона з жахом біжить на гору, дряпається. Татари хотять загнати їх на високий мис, щоб там зловити.

Заганяють. Фатьма біжить і зривається з скелі в море. Алі рішив оборонятися. Як молодий орел. Його стрункa фігура на високих ногах видніється на тлі неба. Він виймає ніж. Не дається. Царапнув когось. Тут на нього навалюються, і Мемет різницьким ножем заколює Алі. Потому бере його за ногу і тягне по землі у село, так що гарна голова Алі б'ється о <бок> кам'янисту дорогу. В селі всі дахи <загрузли> захрясли татарками. Сади Семіраміди. Тіло Алі кладуть у човен, однихають в море і дивляться, як море поволі забирає його.

ПОЄДИНОК

Дата і місце написання: 8 лютого 1902 р., м. Чернігів.

Вперше надруковано у виданні: Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського, К., 1903, стор. 374—387.

З листа М. Коцюбинського до Коваленка-Коломацького, написаного в березні 1902 р., довідуємось, що оповідання «Поєдинок» було написане спеціально для «Літературного збірника, зложеного на спомин Олександра Кониського».

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 24 сторінках поштового паперу (р — 51).

2. Літературний збірник, зложений на спомин Олександра Кониського, К., 1903, стор. 374—387.

3. М. Коцюбинський, Поєдинок і інші оповідання, Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1903, стор. 3—17.

4. М. Коцюбинський, Оповідання, Том перший, К., 1903, стор. 203—216.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, Оповідання, Том перший, К., 1903.

Різночитання та варіанти

Сторінка 158

15 — жилці уверх. 2: жилочці вгору

Сторінка 159

6 — нетвердою. 2: непевною

7 — позад. 1, 3: взаду

Сторінка 160

3 — звоцики. 3: фіакри

10 — безсловесний. 2: безмовний

23—24 — Вона тягала його по крамницях. 3: *речення відсутнє.*

25—26 — а позаяк. 3: а що
27 — в концерти. 3: на концерт

Сторінка 161

7 — перса. 1: груди
16 — письму. 1, 2: начерку
23 — духом. 3: запахом
39—40 — Вона хотіла. 2: Вона так хотіла

Сторінка 162

6—7 — зеленкуваті очі в червоних повіках. 2: зеленкуваті, в червоних повіках, очі.
27 — й неспокійно озиралась. 2: неспокійно озираючись

Сторінка 163

3 — вередлива. 1, 3: капризна
14—15 — З якою насолодою побив би він. 2: З якою б утіхою побив він.
29 — на ліжку. 3: *ці слова відсутні.*
31—32 — Він урядовець, лояльний урядовець. 3: *речення відсутнє.*
36 — калаташки. 1: калаталки; 2: стукачки

Сторінка 164

13—14 — що це фантазія, дурниці. 1, 3: що все се фантазія, дурниця; 2: що се фантазія, дурниця
15 — цівку. 1, 3: люфу
21 — спокійно. 3: тихо
37 — пройти через. 1, 3: пройти перше через
41 — бліде зимове світло. 1: зимове світло
39—42 — Він сливе веселий скочив на ноги. Вікно під шторою сіріло шістьма ясними плямами, бліде зимове світло входило в хату знадвору. Починало дніти. Вночі випав сніг. 3: *цей текст відсутній.*

Сторінка 165

10 — склав листа. 1, 3: склав такий лист
19 — О! 1: *вигук відсутній.*
25 — обвів. 2, 4: обвіяв
33 — стріти. 1, 3: стрітити
40 — Од кого? 1: *речення відсутнє.*

Сторінка 166

5 — намацав. 1: помацав
29 — хрипливий. 1, 3: хриплий
41 — і більш нічого... більш нічого... 3: більш нічого
42 — той був. 1, 3: він був

Сторінка 167

12 — Спав цілу ніч. 2: Спав він цілу ніч

* * *

В архіві М Коцюбинського зберігається конспект твору, написаний чорнилом на п'яти сторінках поштового паперу (р -- 52). Подаємо його.

I

поєдинок

Цілує руку. Круглий стіл з останками закуски. Вона показує пальцем, де цілувати, розщібує рукав. Грюкіт у вікно. Зрозуміли. Вбігає в шубі, в шапці і в калошах з снігом. На лиці червоні смуги од морозу. Проганяє. Крик. Він вибігає непритомний в сіни, одягає шубу <барани>. Схоплює хазяйську палку.

<Чер> Маленька 11 літ дівчина вибігає на гвалт, <в> напівроздягнена, видко довгі ноги, голі вище колін, і голі руки. Притискує їх до грудей, згинається і благає не проганяти вчителя.

Морозна ніч.

Враження вулиці.

Геть...

Одно бажання — швидше до себе в хату.

Хоче звощиком. Згадує, що не стає 5 коп. Лягає вдома без світла, не роздягається. Скандал!

Розуміє, що був смішним, безпомічним, безсловесним, видався таким пані.

<Уяв...> Згадується їх зв'язок. Вона. Немолода, з зеленкуватими злими очима, що заходять сльозою і <вічно> злегка червоніють. Вона сама кинулась в його обійми — так владно, що він не смів перечити. Вона імпонувала йому високими трямкими грудьми, тим, що була паня, а він убогий вчитель з міщан. Вона надягала для нього легку одежу, що давала доступ до <його> тіла, мучила його вишуканими пестощами або нещадним висміюванням<!> — найдорожчий... серце мого серця... мій малесенький, ідеал...

Осел! Вона по двічі на день писала йому високим стилем листи <і по>, які передавала при стрічі сама, посилала поштою, передавала через дочку. Його вченицю. Вона потребувала од нього теж довгих, палких одповідей, повних рицарського духа й неземних почувань, і робила йому сцени, коли він не спромігся або полінувався написати одповідь. Він прів, мучився і не вмів. І тепер він видався смішним, спасувавши перед чоловіком. Треба помститися, щоб врятувати в очах пані честь.

Він. Чиновник, бліднй <паничий> замкнутий трохи. Уявляється, як проганяє... Скандал. Гіркий осадок в роті, не спиться, щось душить... Поєдинок!.. Ні, та як же він вийде на поєдинок — він не вміє стріляти — та й коли його заб'ють. Хай Він труп — над ним плачуть, спочувають, йому пишуть довгі ніжні листи, яких він не прочитає вже. Та рішено. Поєдинок.— А як він не прийме визова, коли він заявить в поліцію на нього? Тоді ще гірше... Ні, так буде: він напише до нього листа — «з повним поважанням» — і одішле на адресу жінчину. Вона не допустить ані до поєдинку, ані до доносу. І він виправдається перед нею з смішного становища. Згадується ученпця напівроздягнена. Він встає і пише. Лист.

Світає. Ходить по хаті, треба переждати до 9-ї години, бо раніш не встають. Виходить, наближається до дому і через москаля, обіцяючи останніх 10 коп., посилає листа. Сам вертається додому. Не може йти на лекцію. Пригноблений. То лежить, то бігає по хаті. Під вечір <світла не світить, поночі> хтось стукає в двері. Входить хазяїн. Він трохи жахається. Хазяїн говорить крізь зуби. Він був п'яний. Просить приходити й не сердитись. Одлягає од серця.

На другий день йде на лекцію. Обідає. Хаз[яїн:] їжте... їжте...

А він їсть, а вона нахиляється і щипає його за ногу або кладе його руку собі на коліна.

II

[*На окремому аркуші поштового паперу*].

Вона — Антоніна <40 л.> 46 л.
Дочка — Людя — 11 л.
Він — Микола Цюпа. 52 л.
Учитель Іван <Дубінський> <Вермінський> Тулубінський — 22.

Коли Іван лежить — події проходять картинами, з розмовами, з характеристикою і образом діючих осіб. У це вривається згадка події вечірньої.

Весна ніби вбралась у білі шати.

Своїм поведінням вона нагадувала старий французький роман і він <чит...>читав його, бо все ж це був роман.

ЦВІТ ЯБЛУНІ

Дата і місце написання: 10 листопада 1902 р., м. Чернігів.

Вперше надруковано у виданні: На вічну пам'ять Котляревському. Літературний збірник, К., 1904, стор. 125—131.

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 16 сторінках поштового паперу (р — 53).

2. На вічну пам'ять Котляревському. Літературний збірник, К., 1904, стор. 125—131 [1].

3. М. Коцюбинський, У грішний світ. Оповідання, Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1905, стор. 1—10.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, У грішний світ. Оповідання, Львів, 1905.

---

[1] Існує окремий відбиток цієї публікації. Тексти першодруку і відбитка тотожні.

Різночитання та варіанти

Сторінка 169

4 — рішуче. 1: справді
11 — блиском. 1: бліками [1].
18 — повз. 1: проз
25 — покірливе тепер. 1: тепер покірне

Сторінка 170

7 — гніту. 1: впливу
14—15 — нічного сторожа. 1: нічника
18 — пращурів. 1: *далі йде речення:* Я думаю про них.

Сторінка 171

33—34 — з кождим. 1: за кожним.
39 — Годинник у столовій пробив другу. 1: Дзигарі в столовій пробили два; 2: Дзигарі в столовій пробили другу.

Сторінка 172

1 — годинники. 1, 2: дзигарі
10 — нагинається. 1, 2: вигинається

Сторінка 173

9 — свого голосу. 1: *далі йде речення:* Врешті знесилююсь.

Сторінка 174

12 — ані. 1: ні .
34 — ліпше. 1, 2: лучше

Сторінка 175

25 — вступаю. 1: входжу
27 — То ти. 1: Ти
30 — засипаючи. 1: засипаю її

Сторінка 176

3 — золотим. 1: соняшним

* * *

В архіві М. Коцюбинського збереглися нотатки до твору на трьох окремих аркушах (р — 54). Подаємо їх.

Як серед горя, що здається безпросвітним, гнітучим, паралізуючим життя, все-таки вривається життя з його надіями, відчуттям, з імпульсами звірячими, егоїзмом — і все це разом сплітається у такій тонкій і штучній мережці.

Кінчається словами: «Моя мила донечко, ти не гніваєшся на мене?»

---

[1] У вказаному джерелі і далі так.

Приніс цвіт яблуні, яким заквітчав тіло, і був певним, що опишу це все.

Світ лежав захоплений ніччю.

Стукачка — думав — скільки жизней вона пережила.

Щоб облегчить дихання, мені самому хочеться дихати.

3

Ніч. Зачиняє двері. Сутеніє. Горить лампа. Послана в кабінеті постіль. Ходить. Уявляє, що діється в спальні. Коли б швидше. Лікар. Лихий погляд жінки. Розкриті груди. Невисловлена думка. Плаче, кидається йому на шию.

Заходить в спальню. Дитина вмирає. Жадібно вдивляється. Серце йому розривається, а він дивиться, щоб не забути нічого для опису. Запах теплоти. Ранок. Цвітуть яблуні. Лопот босих ніжок. Згадує вислови. Як цвіт яблуні. Несе квітки.

4

Епізод до роману.

Стрепенувсь, опам'ятавсь.

Припав до дверей — слуха.

Свистить? Свистить... Болить той свист.

Щоб попільжити, починає сам глибоко дихати.

Пропасниця. Служебка.

Коли ви в горі, коли ви щохвилини сподіваєтесь лиха, зупиніть дзигарі, бо нема нічого страшнішого, як вони починають рахувати.

Мчусь наосліп, б'юсь руками об двері.

Теплий запах холодного тіла.

Лиця сохнуть.
Запах тепла.
Щоб не забути.
Мозок регіструє.
Жах обхоплює.

З ГЛИБИНИ

ХМАРИ

Дата і місце написання: 18 жовтня 1903 р., м. Чернігів.

Вперше надруковано в ювілейному номері американської газети «Свобода», 1904, № 21, 26 травня, стор. 4—5.

У листі до В. Гнатюка від 18 жовтня 1903 р. Коцюбинський писав: «Дуже Вам дякую за запросини взяти уділ в ювілейному числі «Свободи». На вказаний термін постараюся вислати, що зможу». А 31 жовтня він повідомив Гнатюка: «Сповняю свою обіцянку і посилаю Вам для ювілейного числа «Свободи» свої «Хмари»

і фотографію з автографом. Не знаю тільки, чи до вподоби буде ся моя дрібничка Коли вона буде друкуватися, я хотів би, щоб її склали фонетикою».

Джерела тексту

1. Рукопис на одному аркуші поштового паперу (р — 55).
2. Газета «Свобода», 1904, № 21, 26 травня, стор. 4—5.
3. Альманах «З потоку життя», Херсон, 1905, стор. 205.
4. Альманах «Розвага», вид. 2, К., 1906, стор. 509—510.
5. М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Накладом Я. Олесницького і В. Бирчака, «Молода муза», ч. 12, Львів, 1909, стор. 3—4.
6. М. Коцюбинський, Дебют. Оповідання, Видання Українсько-руської видавничої спілки, С.-Петербург — Львів, 1911, стор. 190.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Львів, 1909.

Різночитання та варіанти

Сторінка 177

18—20— швидше разом із нею... в мільйон раз швидше в повітрі... І гукає так, щоб всі почули, щоб ніхто не спав, щоб всі проснулись. 3: І гукає так, щоб всі почули, щоб всі прокинулись.

УТОМА

Дата і місце написання: 9 грудня 1903 р., м. Чернігів.

Вперше надруковано у виданні: З потоку життя. Альманах, Херсон, 1905, стор. 206.

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на двох сторінках поштового паперу з багатьма поправками чорним та червоним чорнилом (р — 56).
2. Чистовий рукопис на трьох сторінках поштового паперу з небагатьма поправками (р — 57).
3. Альманах «З потоку життя», Херсон, 1905, стор. 206.
4. Альманах «Розвага», вид. 2, К., 1906, стор. 292—293.
5. М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Накладом Я. Олесницького і В. Бирчака, «Молода муза», ч. 12, Львів, 1909, стор. 4—5.
6. М. Коцюбинський, Дебют. Оповідання, Видання Українсько-руської видавничої спілки, С.-Петербург — Львів, 1911, стор. 191.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Львів, 1909.

Різночитання та варіанти

Сторінка 178

10—11 — одбиває вона красу. 1: одбиває вона в собі красу.
14 — дасть нові. 1, 2, 3, 4: дасть колись нові

САМОТНІЙ

Дата і місце написання: 7 січня 1904 р., м. Чернігів.

Вперше надруковано у виданні: З потоку життя. Альманах, Херсон, 1905, стор. 207.

Джерела тексту

1. Рукопис на двох сторінках поштового паперу (р — 62).
2. Альманах «З потоку життя», Херсон, 1905, стор. 207.
3. М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Накладом Я. Олесницького і В. Бирчака, «Молода муза», ч. 12, Львів, 1909, стор. 5—6.
4. М. Коцюбинський, Дебют. Оповідання, Видання Українсько-руської видавничої спілки, С.-Петербург — Львів, 1911, стор. 192.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Львів, 1909.

Різночитання та варіанти

Сторінка 179

5 — з глибини. 1, 2: з глибини десь

Ознайомившись з частиною верстки альманаху «З потоку життя», 18 жовтня 1905 р. М. Коцюбинський писав М. Чернявському: «Переглянувши «З глибини», я відкрив дві дуже досадні помилки друкарські. Особливо перша калічить зміст. (В таких маленьких речах, як мої, друкарські помилки часом нищать ціле враження. Отож, чи не можпа б було зазначити ті помилки. Ось вони. Стор. 206, рядок 3-й згори, замість «до хмари» має бути «*бо* хмари». Стор. 207, рядок 12-й знизу — замість «І хоч і тепла» — має бути «І хоч тепла». Слово «і» тут зайве: його вставив складач. Не кажу вже про «знаки препинания», які в «Утомі» псують дуже. Скрізь після «тоді» поставлена «запятая», чого в оригіналі не було. Дуже досадно».

У листі до О. Луцького від 2 червня 1906 р. М. Коцюбинський також порушує це питання, даючи дозвіл на передрук своїх мініатюр «Хмари», «Утома», «Самотній» у львівській газеті «Світ»: «Очевидячки, я нічого не маю проти передруку в «Світі» моїх нарисів. Навпаки, я дуже радий, що мої дрібнички сподобались Вам. Прохав би тільки, коли Ваша ласка, вислати мені те чпсло «Світу», де вони будуть видрукувані... Прохав би також звернути увагу на друкарські помилки в моїх нарисах, зазначені на окремій картці при альманахові» [1].

Надсилаючи упорядникові альманаху «Розвага» О. Коваленкові поезію в прозі «Утома», М. Коцюбинський (у листі від 2 травня 1906 р.) просить мініатюру «Хмари» надрукувати в другому виданні альманаху «в повній редакції» (яку він посилає), без скорочень [2].

---

[1] Йдеться про альманах «З потоку життя».

[2] «Хмари» передрукували з першого видання «Розваги» без змін, не зваживши на прохання М. Коцюбинського.

СОН

Дата написання: 27 січня 1904 р., м. Чернігів.

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1914, т. 66, кн. 5, стор. 193.

Джерела тексту

1. Рукопис на двох сторінках поштового паперу (р — 63).
2. «Літературно-науковий вісник», 1914, т. 66, кн. 5, стор. 193.
3. Досвітні огні. Український декламатор, вид. 3, К., 1914.

Друкується за автографом.

Різночитання та варіанти

Сторінка 179

17—18 — в кожнім тріпотанні. 2: у калатанню кожнім
24 — радісно розкривались. 2: радісно тоді розкривались
26—27 — не зростались у цілеє серце: а все. 2: хоч зростались, та не у цілеє серце: усе
28 — Й, скрегочучи з болю зубами. 2: Ах, як боліло, коли
29 — я. 2: вже
34 — останнім тріпотанням забилось. 2: востанне стріпнулось

* * *

В архіві збереглися нотатки до твору на окремому клаптику поштового паперу (р — 64). Подаємо їх.

Маска.
Сліпий.
Що сталося?
Кладовище. Соняшний промінь одним кінцем золотить могили, а другим показує на сонце.
Пам'ять душі.
Чи ж ми всі не такі сліпці перед таємницею життя?

СОН

Мені снилось — чи снилося ж мені? —
Так снилось мені... чи ж снилося мені? —
Не мчав, а волік я скривавлене серце, бо все чув голос:
— Шукай!..
<І так було вічно, і так було завжди>;
І знов було те ж саме, і знов боліло...
І коли врешті <наступила> настала зима <життя>, коли на голову мою <спав> перший сніг.

У ГРІШНИЙ СВІТ

Дата і місце написання: 17 серпня 1904 р., Чернігів.

Вперше надруковано у виданні: За красою. Альманах в честь Ольги Кобилянської, Чернівці, 1905, стор. 91—103.

Тема твору «У грішний світ» протягом тривалого часу приверг-

тала до себе увагу письменника. Працюючи ще у філоксерній комісії, Коцюбинський виявляв інтерес до життя ченців. Тоді він здійснив подорож до монастиря Кузьми-Дем'яна, який знаходився в Криму недалеко від Алушти. Ця подорож і враження від неї описані Коцюбинським в листах до дружини. В листі до Віри Устимівни від 14 жовтня 1896 р. письменник розповідає, зокрема, про гнітючу атмосферу монастиря: «Надворі лазять, мов сонні мухи, ченці. Але вони лиш здаються сонними. Доволі зачепити їх — і вони зараз розворушаться і почнуть викладати хатнє сміття. Сплітки тут, сварки, заздрість. І ігумен дурень, і економ шахрай — і, послухаєш, кожен з «братів» злодій і розбійник. Моральна, внутрішня неохайність доповнює картину неохайності знадвірної. Серед розкішної чистої природи — монастир з його «братією», святощами та забобонами — здається якоюсь гидкою плямою, смердячою купою гною».

У наступному листі до дружини (від 15 жовтня 1896 р.) Коцюбинський писав: «На чай вечірній запрохав я того ченця, що стрів мене вкраїнським привітанням. Отець Левко розказав свою біографію. Він попович з Київщини, з Черкас. По смерті батька дадено його на 12 році до монастиря, де він прожив до 50 літ! Себто не в одному монастирі, а в різних. Бачив багато кривди та лиха, знає дуже добре, що в монастирі не спасаються, а ведуть розпутне життя, що монастир — зло, а проте, проживши черцем до старості, звик вже, та й де шукати другої посади? Черців не любить. Він поет і індивідуаліст. Любить ліс. З черцями не їсть, а сам собі готує страву, що-небудь смачніше, а то й скоромину, як признавався. Симпатична людина, і я дуже жалкую, що не міг ближче познайомитися з ним, бо стало смеркатися — і зразу обняв нас холод. О п'ятій годині виїхали ми з монастиря, жалкуючи, що так недовго довелося пробути там. Туди треба їхати не на день, а хоч на тиждень»

Влітку 1904 р. Коцюбинський, подорожуючи по Криму, поповнив свої враження від першої поїздки в монастир Кузьми-Дем'яна. Маючи намір написати твір з життя ченців, він навіть хотів вступити на якийсь час до монастиря.

В листі до М. Мочульського від 8 травня 1906 р. Коцюбинський розповідає: «Щодо мого наміру вступити в монастир, то справа стояла так. Я дуже цікавився життям ченців (як белетрист, звичайно, а не як людина богомільна) і, виїздячи позаторік з жінкою до Криму, мав намір залишитися на довгий час в гірському монастирі Кузьми-Дем'яна, що коло Алушти. Правда, я мав намір вступити в монастир на деякий час, потрібний для обсервації, в ролі послушника, надягти на себе підрясник, ходити до церкви, їсти й спати разом з братією. Але мені не повелося, бо саме в той рік мужеський Кузьми-Дем'яна монастир обернено в жіночий, про що я довідався, як приїхав на місце. Пропав мій намір, пропав темат для повісті, і з розпуки я написав лише «У грішний світ», маленьку новелку на підставі матеріалу, зібраного за короткий час нашого перебування в монастирі, з жінкою».

У листі до О. Луцького як упорядника альманаха «За красою» 2 вересня 1904 р. Коцюбинський писав: «Посилаю врешті Вам обіцяну новелу п[ід] з[аголовком] «У грішний світ». Писав нашвидку, хорий і через те незадоволений з своєї роботи».

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 25 сторінках поштового паперу з великою кількістю виправлень чорним та червоним чорнилом (р — 65).

2. Чистовий рукопис, що зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 7, № 431). Складають його довгі вузькі аркуші (11 × 35 см). Зрідка є виправлення, зроблені чорним чорнилом.

3. За красою. Альманах в честь Ольги Кобилянської, Чернівці, 1905, стор. 91—103.

4. М. Коцюбинський, У грішний світ. Оповідання. Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1905, стор. 118—133.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, У грішний світ. Оповідання, Львів, 1905.

Різночитання та варіанти

Сторінка 180

6 — дитину. 1, 3: малу дитину

16 — дзвону сумно лунають. 3: дзвону лунають

21 — Її проводжали лихі погляди стрічних черничок. 3: І мов не помічала злих поглядів стрічних черничок.

22 — послушниці. 1, 2, 3: послушники [1]

26 — богомольців. 1, 2, 3: прочан

28 — на парафії з того. 3: на парафії тут з того

Сторінка 181

17 — за ними. 3: услід за ними

28 — коріння спліталось у клубки й повзло. 3: коріння дерев спліталось й повзло

33 — гучала. 1, 3: гучала вгорі

43 — корови, або суха. 3: корови, суха

Сторінка 182

14 — бо я, бач, деспотка. 1: бо я деспотка

19 — стукає. 1, 3: тупає

22 — Кличуть Аркадію. 3: *речення відсутнє.*

24 — при всіх. 3: прилюдно

31—32 — а та їсти не хоче за трапезою, окремо в келії своє їсть... 3: *фраза відсутня.*

36 — промовлять. 1, 3: замовлять

37 — уже. 1, 3: *слово відсутнє.*

Сторінка 183

3 — зазеленіли. 1, 3: зеленіли.

5 — спахнуло. 3: спалахнуло

6 — дзвеніло. 3: дзвонило

7 — спалена. 1, 3: вся спалена

17 — гори, здавалось, зсувались. 1, 3: гори зсувались

19 — сонми. 3: сотки

---

[1] У вказаних джерелах і далі так.

20 — палаючими. 1, 3: засвіченими
29 — а за ними. 3: і за ними
36 — Із трави йшов запах чебрецю та диктамнусу. 1: З трави пахне чебрець та диктамнус; 2: З трави йшов дух чебреця та диктамнусу; 3: З трави пахли чебрець і диктамнус.
42 — А правда ж де? 1: А правда де?

Сторінка 184

3 — А от тебе. 1: А тебе
5 — Корови заревли — товар, мабуть, зачули. 1: Корови ревіли. товар вже, мабуть, зачули; 3: Корови ревли, мабуть, товар вже зачули.
6 — І справді. 1, 3: *фраза відсутня.*
7 — сосни немов розступились. 1: сосни розступились, 3: розступилися сосни
8 — поляну, 1, 3: широку поляну
11 — вітав іздалеку. 3: вітав вже здалеку
11—12 — по паші. 3: на паші
13 — повернули. 1, 3: звернули
14 — недобрими. 1, 3: злими
15 — на вогнищі. 3: на ватрі
16 — Тепер можна було. 1: Пора було; 3: Можна було
28 — Проходили повз. 1, 3: Минали
29—30 — минали. 1, 3: *слово відсутнє.*
41 — стелились долі. 1, 3: стелились

Сторінка 185

10 — наша ж. 3: паша
15—16 — зелені й чорні, високі й нижчі. 3: зелені, чорні, високі і нижчі.
29 — Богомольці чекають. Збились у купку. 1, 3: Прочани чекають, стоять на подвір'ї.
29—30 — Висока, чорна, поважна суне. 3: Висока, чорна, суне поважна.
33—34 — калитку на поясі в неї захища святий хрест. 1, 3: калитка на поясі захищена святим хрестом

Сторінка 186

6 — каже 1. 2,3: каже голосом райським
8 — вогонь. 3: страшний вогонь
24 — брехунки. 1, 2, 3: брехуни
33 — Тут богомольці самовара просять... 3: Тут прочани самовара відколи просять...
40—41 — цілюща. 1: живуща

Сторінка 187

1—2 — раптом остро. 1, 2: гостро
2—3 — і вся збілівши. 1. 3: *ці слова відсутні.*
5 — то був інок. 1: то був інок... інок... інок; 3: то був інок... інок...
19 — Мартою. 1: Марфою [1].

---

[1] У вказаному джерелі і далі так.

19—20 — вже півроку не розмовляли з собою. 1, 3: вже од півроку не розмовляли.
22 — що саме надходили. 1, 3: *ці слова відсутні.*
36 — матушки. 1: своєї матушки
36—37 — сею ж. 3: сею

Сторінка 188

3—4 — лишилась. 1: лишалась
7 — ворожнеча, довга, уперта. 3: ворожнеча
14 — поринаючи глибоко в холодний сніг. 1, 3: *ці слова відсутні.*
35 — Як перше. 3: Що як перше
36 — людям. 3: другим

Сторінка 189

1 — знайомий. 3: добре знайомий
12 — сестрички. 3: сестри
22 — сестрички. Схилені. 3: чернички. Схилили
32 — подає матушці святу водицю. 1, 3: подає свячену водицю.
33 — прожену. 3: порозгоню
36 — несила. 3: не можна

Сторінка 190

3—4 — немов рвала пута. 3: пута рвала
18 — чужому. 3: чудному
20 — чужих. 3: чудних

Сторінка 191

6 — промовила. 1: промовляла; 3: казала
7 — їх. 3: всіх
9 — далекий. 1: *слово відсутнє.*
20 — бо вони знали. 1: вони знали; 3: вони всі знали

* * *

В архіві Коцюбинського збереглося кілька планів та нотатки до новели (р — 66). Подаємо їх.

I

[*Написано чорним чорнилом на 1 1/2 сторінках поштового паперу*].

ЗАГУБЛЕНИЙ РАЙ

Новела

Прелюдія. Гори, ранок. Дві послушниці вигонять уранці на полонину <в гори> корів і несуть харчі дідові пастухові. По подвір'ю ходить піп-чернець і лає корів. Фургон стоїть їхати з черничками в город. Щасливі, любимиці. Послушниці по дорозі розмовляють про монастирські справи. Поговори й пересуди. Сварки. Голодні. Скалічена нога. Гори ростуть. Краєвиди. Одрізують хліба з пастухового і їдять — бо голодні. Дикі кози. Гори ростуть. Олені б'ються. Дуб Полянки. Дід-пастух. Буйволи. Лізуть далі. Бабу-

ган. Вершок. Море, залите сонячним сяйвом. Вертають. Вже скорс обід. На дворі метушня. Злі погляди, заплакані обличчя. Новини про ігуменю і сестру, що посварились. Матушка-казначея, що йде ловити рибку — гроші. Розкази про свої нічні привиди. Краєвиди при сонці. Малинник. 5 послушниць. Краєвиди. Сцени з ігуменею. Вечір. Ідуть вигнані лісом. Згадують зиму, як чистили шлях. Миряться.

II

[*Написано чорним чорнилом на одній сторінці поштового паперу*].

Матушка ігумена — 60.
Мат. казначея — <Аркадія> Серафима під 40 л.
Піп-чернець.
Дід-пастух.
Дві послушниці — 1. Олександра 19.
2. Варвара 22.
3. Послушниці.
Марфа — 20.
Устина — ідеал... 26.
<Лукина> Секлета — 25.
Корови.
Буйволи.
Фургон.
Альма.
Здорова вода.
Олені.
Дикі кози.
Чорна гора (Синибдаг).
Бабуган Яйла.
Буковий ліс.

III

[*Написано чорним чорнилом на одній сторінці поштового паперу*].

<Слизьке. Тиша. Падав камінчик, ломилась гіллячка>. Ковзька руда глиця. Шишки. Скобіози. Діктаннус. Сарни. Руді, червоні стовбури сосен. Яснішає. Зелені горби. Промінь соняшний. Рудуваті горби. Вивернені дерева. <Співають. Понесли спів у грудях, що не міг пройти крізь горло>. Ліс восени. В місячну ніч. Падали гори вниз. Глибокі долини.

Коли збігали назад, гори скакали, росли, вискакували о д н а н а д р у г у.

Коли минали галяви з плямами свіжо-витолоченої трави, де ще сеї ночі лежали олені, невидані в долині квітки, сірі мхи, якими, мов косами, обросли дерева. Все вище лізли.

Горбата матушка-крамарка сиділа в своїй крамниці, немов павук той заснована павутинням злості і проводжала недобрим поглядом ворогів.

Скелі, сірі і голі, як земля-мати родила.

Зелений виноград стелився по долинах, як розпущені коси.

IV

[Написано чорним і червоним чорнилом на двох сторінках поштового паперу].

Потім якийсь хаос, щось невиразне, чого й спам'ятати не можна .. убогі клунки з убогим манаттям... тремтячі руки.— Сльози черничок... слова потіхи... і під ногами <дорога, чужа, незнана> довга й ганебна дорога. А <мов> в мізку немов сокира рубає: «Пожерли?.. Геть звідси!..»

Куди веде <її> ся біла дорога, що плете петлі у горах, якихсь чужих, невідомих, холодних.

<Сонце, що покидало гору, світило, ще там, внизу, на грішн. світ, куди вони йшли>.

Цупке коріння в клубки спліталось й повзло по горах, немов гадина.

Секлета з сестрою Мартою... півроку ні слова, вороги люті...

А там, де сонце торкнулось вершечків дерев, листя спахнуло злото-зеленим вогнем і стало прозорим, як скло. Повернули до гостей свої волохаті шиї.

— Сестро Секлето!

— Сестро Марто!

Їм всім схотілось <без кінця вимов> якнайчастіше <вимовляти> повторяти те <тепле> слово, мов тільки знайдене, таке просте і рідне слово.

— Сестро Секлето!

— Сестричко Марто!

Всім їм хотілось якнайчастіше сказать те нове слово, мов тільки знайдене, просте і рідне. Їм всім хотілось взятись за руки і так іти далі, в згоді й спокої...

— Сестро Устино!

— Сестро Варваро!..

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 181 та ін., рядок 8. Було: матушка-касієрша. *Виправлено за 1, 2, 3:* матушка-казначея.

Сторінка 182, рядок 11. Відновлюється за 1, 2, 3 речення: Плакали, цілувались, а знов бучу збили...

ПІД МІНАРЕТАМИ

Дата і місце написання: 22 жовтня 1904 р.[1], м. Чернігів.

Вперше надруковано в журналі «Киевская старина», 1905, т. 88, кн. 3, стор. 373—422.

[1] Ця дата — в кінці рукопису. На першій сторінці автографу дата початку праці над твором: 26. IX.

Твір є наслідком перебування М. Коцюбинського влітку 1904 р. у Бахчисараї (див. лист М. Коцюбинського до М. Мочульського від 8 травня 1906 р.).

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 86 сторінках поштового паперу з багатьма виправленнями червоним чорнилом (р — 60).

2. «Киевская старина», 1905, т 88, кн. 3, стор. 373—422 [1].

3. М. Коцюбинський, У грішний світ. Оповідання, Накладом Українсько-руської видавничої спілки, Львів, 1905, стор. 139—188.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, У грішний світ. Оповідання, Львів, 1905.

Різночитання та варіанти

Сторінка 192

12 — надгробниками. 1, 2: надгробками [2].
15 — мерці. 1: давні мерці
17 — пилом 1, 2: *далі йдуть слова:* закидані грузом.

Сторінка 193

24—25 — Абібула міняв ремісників одного на другого. 1: Він переходив од одного ремісника до другого.
28—29 — його се не вдовольняло. 1: не міг вдовольнитись

Сторінка 194

3 — немов турецький килим. 1: *ці слова відсутні.*
9— в блакиті неба. 1: в блакиті
24 — здіймались брудні високі стіни. 1: здіймались стіни
29 — тоненькими кістками. 1. незліченними тоненькими кістками
43 — завинений. 1: закутаний

Сторінка 195

20 — висіли на дверях. 1: висіли в крамницях
31 — із роями мух над ними. 1: *ці слова відсутні.*
38 — залиті в них соком. 1: залиті червоним соком.
41 — запахом. 1, 2: духом [3].

Сторінка 196

29 — пахощів. 1: запахів
35 — серед блакитного неба. 1: серед блакиті

Сторінка 197

5 — рядками. 1: рядами
5 — розмальовані. 1: мальовані
12 — був як. 1: був так як

---

[1] Існує окремий відбиток цієї публікації. Тексти першодруку і відбитка тотожні

[2] У вказаних джерелах і далі так.

[3] У вказаних джерелах і далі так.

Сторінка 198

14 — жартували ті з його. 1: жартували з його
21 — юшку. 1: борщ
25—26 — побіг назустріч. 1: побіг йому назустріч
39 — Після. 1: По

Сторінка 199

15—16 — мало його не роздер. 1: мало не подер листа
37 — тут. 1: *слово відсутнє.*

Сторінка 200

4 — плати. 1, 2: плати й плати
39 — в голові трохи крутилось. 1: голова трохи крутилась

Сторінка 201

17—18 — все шелестіли. 1: ледве шелестіли
36 — їдким запахом 1: противним духом

Сторінка 202

6—7 — Очі спустив додолу, дивився, здавалось, на бороду. 1: Очі спустив униз, розглядав бороду.
7 — Так тихо стало. 1: *речення відсутнє.*
15 — годинники. 1, 2: дзигарі

Сторінка 203

37 — не зможе. 1, 2: не здолає

Сторінка 204

23 — мають уже крила. 1: їх білі крила
23—24 — плакать хочеться... 1: *далі йде:* кричати хочеться... ревіти хочеться.
29 — руку. 1: руку над ним

Сторінка 205

10 — паде блискавиця. 1: упаде блискавка

Сторінка 206

5 — у голові мрії. 1: *ці слова відсутні.*

Сторінка 207

13 — не ладилось. 1: не везло
25 — освітлену. 1: ясно освітлену
28 — Наче в відповідь. 1: В відповідь

Сторінка 209

5 — культури. 1: культури, європейської культури
14 — passer!.. 1: *далі йде:* ха-ха!
19 — брелоки. 1: *далі йде:* і підлив коньяку в каву.
33 — Ну, та. 1: А проте

Сторінка 210

7 — Самі-бей. 1: *далі йде:* і Ахмет Мідфод, і Магомет Гаяс Ефенді...
11 — суперечкою. 1: розмовами
23 — міряючи оком. 1: дивлячись на

Сторінка 211

8 — чого хотять. 1: *далі йде:* і хто їх ворог
14 — й з цікавості висунув. 1: й зацікавлений висунув
26 — вкрай. 1: *слово відсутнє.*
36 — заїкнувся він. 1: *фраза відсутня.*

Сторінка 212

5—6 — Недурно ж поклав так аллах. 1: Недурно ж це...

Сторінка 213

16 — тої не. 1: тої нової не.
29 — темний визискувач. 1: темний, забобонний визискувач
30 — про свій. 1: за свій

Сторінка 214

2 — з сина. 1: *ці слова відсутні.*
6 — ніж народ. 1: аніж багато; 2: аніж народ
8 — сперечались. 1: завзято сперечались
21 — догадалась. 1: дізналась
27 — по стінах. 1: *ці слова відсутні.*

Сторінка 215

15 — з них. 1: *ці слова відсутні.*
22 — у двір. 1: на подвір'я.
24 — А може. 1: Чи
25 — варить. 1, 2: готує
28—29 — почати. 1: робити
40 — чорною фарбою брівках. 1: чорних брівках

Сторінка 216

1 — завжди. 1: *слово відсутнє.*
11 — Він має. 1: Має
24 — у Халіля. 1: *далі йде*: взяв ніж
28 — Він не забив!.. 1: *речення відсутнє.*
29 — відійшло серце. 1: *далі йде:* Вона врешті зрозуміла, про що йде річ, і трохи заспокоїлась.

Сторінка 217

2 — впадало. 1: спадало
38—39 — між білим полотном. 1: на білім полотні
42 — варить. 1, 2: готує

Сторінка 218

6 — бейнамаз. 1: бейнамаз, кіафір
23 — писала вона далі. 1: писала далі

Сторінка 219

13 — рій. 1: золотий рій
15 — не чув навіть. 1: що навіть не слухав
35 — товстопиким. 1: товстошкурим

Сторінка 220

3 — сільський челядник. 1: челядник
3 — про свого. 1: про якогось
8 — звідси. 1: звідти
35—36 — не трапляються чуда. 1: не трапляється бачити чуда

Сторінка 221

3—4 — Їхні звичаї й їхні думки. 1: од них звичаї, їх думки
12 — що мають краще. 1: *далі йде:* що колись було добре, те тепер шкодить.
29 — тонкими. 1: *слово відсутнє.*
35 — тремтіли руки. 1: тремтіло гіло

Сторінка 222

10 — пильній. 1: якійсь пильній
10—11 — Кличе він до себе. 1: Кличе він
17 — Поїть його. 1: Поїть його водою
19 — ослові. 1: *слово відсутнє.*
19 — дума догодить. 1: дума, щоб догодити
36 — тіло осла. 1: осел

Сторінка 223

2 — так. 1: тут
3 — Як же. 1: Як же мені
10 — розділили горе. 1: зворушились горем
12 — для старця. 1: для бідного дервіша
30 — дорогу. 1, 2: путь
37—38 — збився десь із дороги. 1: заблудився десь у дорозі

Сторінка 224

3 — красне. 1, 2: пише
13 — їде. 1: їде пустинею
15 — Навколо його. 1: Навколо його їдуть
30—31 — отче святий. 1: *це звертання відсутнє.*
42—43 — заграли. 1: мигтіли

Сторінка 225

25 — сліпий, сп'янілий. 1, 2: сліпий, завзятий, сп'янілий
31 — рвалися до бою. 1: приймали в ній участь
37 — дивись Рустемові в очі. 1: заглянув йому в очі
41—42 — як на пожежі. 1: мов чорні роки

Сторінка 226

5—6 — Рустем не міг розібрати. 1: *речення відсутнє.*
26 — кучерів. 1: чорного волосся
43 — на ніч. 1: ночувати

Сторінка 227

16—17 — жив досі з братом. 1: жив з своїм братом
20 — на недуги. 1: на свої недуги
30 — Жаль стало. 1: Йому жаль стало
35 — забуде. 1: охоче забуде

Сторінка 228

13 — Мір'єм 1: про Мір'єм
19 — від. 1: про
30 — Чи не плаче? 1: *далі йде:* сумна, весела?

Сторінка 229

3 — що сказати. 1, 2: що маю сказати

Сторінка 230

38—39 — байдужі. 1: кудись

Сторінка 233

4 — засоромлений. 1: *далі йде:* очі в нього горіли

* * *

В архіві М. Коцюбинського зберігся чорновий варіант сцени в теке, написаний на чотирьох сторінках поштового паперу червоним чорнилом, з дописками чорним олівцем та підкресленнями синім олівцем (р — 61). Подаємо його.

<тек...> теке́.

Всі підходять до шейха і приймають благословення, потім сідають в кружок, шейх, в позі будди, у вівтарі. Починається гуртовий спів, з повільним темпом. З <пр...> ритмічним притиском і дуже виразний, по складам.— Іль-алла... Ілля... Іль-алла — Ілля. Сидять скуплені, поважні, очі спущені додолу, деякі в такт похитують з боку на бік головою. Співають без передишки, так що спів зливається в одну ноту, так наче помпують воду, ритмічно, безперестанку. Часом шейх обриває земним поклоном, і тоді дяк теноровим голоском читає молитви виразно і монотонно. Потом знов співають так само. Дехто похитується всім тулубом, часом хтось високо з істеричним одтінком викрикне слово піспі. Але все монотонно, все немов скучно, як пісня біля колиски. Хоч під тою ритмічною сонною піснею чується вже якась сила, наче безперестанний ритм н а к а п л и в а е т якусь скриту силу. Шейх виходить, і його місце займає заступник. Так само співають. Дяк читає молитви. Та ось входить шейх і стає на свому місці. Всі складають руки на животі і стають тісно кружка, плече з плечем. Шейх починає спів:

— Іль-алла-гелля-іля-ге [1] — і всі колом посуваються пластично то в один, то в другий бік і кланяються шейхові за кожним разом. Всі співають: іль-алла-гелля-ілля-ге... Спів іде крещендо, захоплює, наповнює. Окремі викрики. Коли спів і темп доходять до вищого ступеня, шейх видає тихе зітхання: еге-е...

Всі немов прокидаються.

Починається мелодійний гуртовий спів і кінчається диким загальним викриком — гу-гу-у-гу...

[1] Зверху написано олівцем — Ля-ілля ге іль-ля алла — нема бога, окрім бога.

Знов співають те ж саме...
Загальне зітхання, наче ричання грубе:

е-е́-лла...е-е́-лла...е-е́-лла...

Високий тенор починає співати гарну, мелодійну, сливе веселу <бадьору> пісню, а тим часом всі безперестанку низько кланяються шейхові, і за кожним разом істерично викрикують: е-ге-лла́-е-ге́-лла, все швидше, все дикіше, з затягуванням, наче хлипають, немов заходяться од плачу. Так тягнеться хвилин 10—15. Соло підіймає голос, викрикує, підбадьорює — е-ге́-лла, спів росте крещендо, зливається в одно гарчання, немов камінці під час прибою, дервіші починають кланятися всім тілом, вони вигинаються в криву лінію, обличчя кривляться і бліднюють, піт котиться, очі заплющені, темп викриків прискорюють, і вже чуєш тільки одно гал-гал-гай-гай-гай-гай... <крутять> і починають просто гавкати. Голови страшенно <крутяться і в бік> мотаються з боку на бік, китиці од фезів скачуть.

Ай-гай... ай-гай-ай-гай-ай-гай... Довго, хвилин 10—15. Врешті всі кричать — о-о-о-о! і прокидаються.

Потім соло веде тихий спів, всі мовчать. Всі співають мелодійно, та спів <часом> переривається голосними дикими викриками: <бу>-гу-у-п! [1] ге...е-е... Шейх: я-а-а-а...гу! Всі дико: ггейп... г-гей...г-гей... [2] і кланяються йому. Соло співає, всі кланяються. Крик г-гей-й...г-г-ей... росте крещендо і переходить в істеричне затягування. Чути окремі викрики істеричні: ха-ха...Алла!..

А соло веде веселу бадьору пісню високим тенором: ге-на-да-да-ген-да-да...

А ге-ей-ей... все швидше, прискорюють.

Всі сідають колом, слабих втягують в середину і прикривають білим рядном. Тоді над слабим починають ще сильніше крутити головами, і поки соло веде свою веселу пісеньку, всі неїстово <кру...> мотають головами і безперестанку, без передишки кричать:

— Хай-гай... ай... гай... ай... гай... ай... гай... ай... хай... [Апогей). Співець приходить в екстаз, прискорює спів, плеще в долоні, ай-гай робиться ще скорішим, переходить в ричання, дике, звіряче. (Апогей). Дух святий сходить на слабих. Вони скидають рядно і вилазять. А співець співає. Всі встають <а той співає>, хилитаються, мов п'яні, обличчя змінені, екстаз, обличчя викривлені, встають в тісну купу, обіймають один одного, чіпляються ззаду руками — істерично кричать — га-<га...> га <га...>. Труться лобами, обличчями, крутять неможливо головами, гавкають, як собаки, часто, голосно: гав, гав, гав, гав... Екстаз до кульмінаційної точки. І от тоді шейх видає протяжний глухий звук: гейх-х... і протягує руки.

Всі замовкають.

Шейх кричить: лей-сель-гааді-іль-алла... гу!..

Алла! алла!.. алла! алла! Крещендо, <грубими> грубі виразні викрики.

Густ! гал! — істерично.

---

[1] Зверху олівцем написано — один, один!

[2] Зверху олівцем написано — дервіші гу-гу.

Вкінці втомлені, розслаблені, тихими, жалібними голосами, знявши руки, зітхають: амінь... амінь... алла... амінь... Труть обличчя руками, немов прокидаються.

Шейх благословить.

Кошмар.

Кінець

Збереглися листи Л. М. Маціевича до М. Коцюбинського[1]. Вони свідчать, що Л. Маціевич постачав М. Коцюбинського літературою про татар.

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 206, рядок 21. Було: Тим. *Виправлено за 1, 2:* Там. *Рядок 36. Було:* були. *Виправлено за 1, 2:* бували.

Сторінка 218, рядок 31. Було: прикрила. *Виправлено за 1, 2:* приклала.

Сторінка 225, рядок 36. Було: крикнув. *Виправлено за 1, 2:* хтось крикнув

СМІХ

Дата і місце написання: 7 лютого 1906 р., Чернігів.

Вперше надруковано в журналі «Нова громада», 1906, кн. 2, стор. 29—40.

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 24 сторінках поштового паперу з багатьма виправленнями червоним чорнилом (р — 68).

2. Набірний рукопис з виправленнями та закресленнями, на 25 сторінках продовгастих аркушів (розміром 10,8 × 27,8 см), зберігається в рукописному відділі ЦНБ АН УРСР (1, 7402).

3. «Нова громада», 1906, кн. 2, стор. 29—40.

4. М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Накладом Я. Олесницького і В. Бирчака, «Молода муза», ч. 12, Львів, 1909, стор. 7—20.

5. М. Коцюбинський, Дебют. Оповідання, Видання Українсько-руської видавничої спілки, С.-Петербург — Львів, 1911, стор. 35—48

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Львів, 1909.

Різночитання та варіанти

Сторінка 235

5 — острахом. 5: страхом

29 — розтягались. 1, 2: розпливались

Сторінка 236

6—7 — та тривожними. 1: та тривожили її так, що серце на мить переставало битись[2], і вона вся терпла. У витті осіннього вітру

[1] Див. видання: М. Коцюбинський, Твори, т. III, ДВУ, 1929, стор. 329—330.

Лев Маркович Маціевич (1877—1910) — корабельний інженер, один з перших російських льотчиків.

[2] Зверху написано — зупинялось у грудях.

вчувались їй якісь крики, повні розпуки і жаху, при несподіваному туркоті коліс здавалось, що бряжчить розбите скло вікон та тріщать двері, звичайний тупіт ніг по пішоходах викликав в уяві цілу юрбу, скажену [1] і розгукану, а окремі голоси прохожих виростали у дикі погрози (*Цей текст закреслено червоним чорнилом).*

9 — кіньми. 1: козацькими кіньми; 2: *слово* козацькими *закреслено олівцем редактора.*

10 — крові. 1: крові штики та кулі; 2: *фраза* штики та кулі *закреслена олівцем редактора.*

22 — Ах, боже! 2: Ах, боже мій!

25 — птаха. 1: птиця; 5: птах

42 — було що в. 5: було в

Сторінка 239

6 — наради. 3: поради

24 — хвилями. 1: пасмами

33 — Де ви? Де ви?.. 1, 2, 3: Де ви?

Сторінка 240

9—10 — То стара, дика ненависть до пана, хто б він не був. 4, 5: *речення відсутнє.*

30 — тупотіння. 1: лопотання.

37 — там. 2: сам

40 — зменшався. 1, 3: зменшився

42 — голосніше. 1, 2, 3: голосніше та голосніше.

Сторінка 241

3—4 — голими по лікоть руками. 1: засуканими по лікоть руками: 2, 3: засуканими по лікоть рукавами.

Сторінка 242

43 — голоті. 1, 2, 3: *далі йде:* Треба всім боронитись...

Сторінка 243

17 — так не можна... 1, 2, 3: так не можна... так не можна.

26 — Ні, не самому. 1, 2, 3: Не самому.

Сторінка 244

10 — прорвався. 1: прорвався, розсипався.

38 — забравши. 2: зібравши

Сторінка 245

25—26 — якимсь незвичайним. 1, 2, 3: якимсь високим незвичайним

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 240, рядок 9—10. Відновлюється за 1, 2, 3 речення: То стара, дика ненависть до пана, хто б він не був.

---

[1] Зверху написано — дику.

Сторінка 243, рядок 26. Було: самому. *Виправлено за 1, 2, 3:* не самому

Сторінка 245, рядок 34—35. Було: високу стелю. *Виправлено за 1, 2, 3:* високою стелею.

ВІН ІДЕ!

Дата і місце написання: 25 серпня 1906 р., Чернігів.

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 36, кн. 10, стор. 170—178.

Про працю над цим твором М. Коцюбинський писав В. Гнатюкові в листі від 6 вересня 1906 р.: «...Сими днями почав невелику новелку, швидко скінчу і вишлю Вам. Мені вже сором їсть очі перед Вами та «Л[ітературно]-н[ауковим] вісником». Може, на кінці того тижня дістанете новелку». 12 вересня 1906 р. М. Коцюбинський повідомляв В. Гнатюка: «Посилаю Вам (рекомендованим) свій образок «Він йде!» Якщо знайдете його можливим — помістіть у «Л[ітературно]-н[ауковому] в[існику]». Не гнівайтесь, що даю Вам таку дрібницю. Може, колись пришлю більш вдатну».

Твір є відгуком на події, які мали місце в Чернігові 1905 р. Два дні тривав чорносотенний погром. Очевидці розповідають: «До початку листопада (кінець жовтня ст. ст.) отримані були в Чернігові відомості про погроми в Одесі, Києві, Ніжині і почали поширюватися чутки, що на 5 листопада (22 жовтня)... переодягненими городовими і чорносотенцями викликаються із навколишніх сіл в місто селяни для розгрому єврейських крамниць і поділу між собою єврейського майна...

5 листопада (22 жовтня) був похмурий день, накрапав дощик, було грязько й сиро. Ми всі були на головній (Богоявленській) вулиці, спостерігаючи величезні маси селян, що прибули до Чернігова, між якими шмигали в'юнкі фігури чорносотенців, підготовляючи юрбу до рішучих дій. Всі чекали умовного сигналу. І ось з'явилась процесія з хрестами і коругвами, яка прямувала від губернаторського будинку до базарної площі» (М. Черлюнчакевич, Социал-демократическая организация 1904—1906 гг. на Черниговщине.— «Летопись революции», 1925, № 4, стор. 18).

До речі, під час погрому М. Черлюнчакевич був поранений, про що писав М. Коцюбинський у листі до М. Чернявського від 18 листопада 1905 р.: «На погромі справді побито і зранено Чер[люнчаке]вича».

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 18 сторінках поштового паперу з численними виправленнями червоним чорнилом /р — 69/. У рукопису заголовок «Він йде». На першій сторінці дата: 29 [липня].

2. Чистовий рукопис на 16 сторінках продовгастих аркушів (розміром 10,8 ×27,9 см), зберігається в рукописному відділі Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 3, № 3412). Рукопис обривається на словах: «А повз неї тупали ти — ...»

3. «Літературно-науковий вісник», 1906, т. 36, кн. 10, стор. 170—178.

4. М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Накладом Я. Олесницького і В. Бирчака, «Молода муза», ч. 12, Львів, 1909, стор. 49—60.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Львів, 1909.

Різночитання та варіанти

Сторінка 248

12 — тісних. 1: тісних, вузьких

23—24 — вітали гостей сміхом. 1, 2: сміялись до гостей

Сторінка 249

20—21 — Ще, може, нічого! Може, нічого не буде! 1, 2: Ще, може, нічого не буде... Може, нічого не буде!

24 — забажали почути, що скаже Естерка. 1, 2: забажали послухать Естерку.

40 — руки, шукаючи опори. 1: шукаючи опори руки

Сторінка 250

3 — неначе. 1, 2: так наче

9—10— облич, і кріз вікно в хату влетіла стоока тривога. 1, 2: облич, що заглядали в хату.

11—12 — її червоні. 1: й червоні

15 — оперлась. 1: оперлась руками

Сторінка 251

9 — як в судний день. 1, 2: як на кладовищі

27 — блакитна ніч. 1, 2: ніч.

30 — спустілу. 1, 2: спустошілу

Сторінка 252

5—6 — як дід, що все вже бачив і розгубив надії. 1: як старий дід, що все вже бачив. 2: як дід, що все вже бачив.

8 — Коли сонце стало високо. 1: Вже сонце було високо

20 — Але ж. 1, 2: Адже

23 — стрічного. 1, 2: кожного стрічного

Сторінка 253

8—9 — мундиром. 1: китлем

Сторінка 252—253

16—4 — Блідий, невиспаний шохат Абрум теж слухав дзвонів, хоч вони вже давно замовкли. Він весь тремтів і сам дивувався, що у нього так скачуть щелепи, так труситься руки і ноги. Бо ще невідомо, чи піде процесія, чи ні, чи буде що, чи не буде. Але ж він поважна духовна особа і не може бути лише свідком народного лиха. Врешті він зважився і переступив поріг своєї оселі. Дрібним, непевним кроком, озираючись та оглядаючи стрічного «гоя», так наче вперше стрічався з ним, він спочатку пішов бічною вулицею, тепер бозлюдною, а далі звернув як до майдану. З вікон і з дверей дивились на нього його одновірці, і він привітно хитав їм головою та кривив в усмішку свої бліді уста. Він навіть пробував щось говорити, хрипким та здушеним голосом,

але за кожним разом змовкав, таким чудним та дивним здавався йому його власний голос. Та й взагалі йому здавалось, що то не він йде, а хтось чужий, незнайомий так чудно ступає тремтячими ногами по якійсь чудній, немов легкій, землі. І він навіть бачив, як той «чужий» іде. По дорозі йому стрічалась молодь, що бігла з майдану, од церкви. Йому здавалось, що він питав, але він тільки стояв і мовчки дивився стрічним у вічі. І йому оповідали. На ходу, поспішаючись, коротко, уривчасто. Багато народу... з сіл... і з околиць... Ідуть до церкви, а збирають каміння... кладуть за пазуху... Хтось бачив сокиру.. попід полою... І бігли далі.

На одній вулиці, де народ у тривозі висипав з хат, він бачив, як якась кругловида кучерява дівчина (чия вона?) кидалась поміж люди з тхоревим хутром і всіх благала, щоб заховали. Її стрічали болісним усміхом і одмовляли, але своїми благаючими, сливе божевільними очима вона сіяла жах. 1: Більш непосидющі та сміливі зважувались таки вийти на вулицю. Озираючись і пильно приглядаючись до кожного «гоя», наче рішаючи питання, чи він не погромник, вони дрібним, непевним кроком йшли на розвідки. Усіх найбільш цікавило, чи піде по службі процесія, чи не піде. Одні страхали других всякими непевними звістками, другі знов заспокоювали. Між церквою, що стояла оддаль, і хатами містечка, був живий зв'язок. Щохвилини хтось прибігав звідти, засапаний, тривожний, й приносив все нову звістку. Ось уже скоро... скінчиться служба... Народу безліч. Хтось бачив, як люди, йдучи до церкви, збирали каміння й ховали за пазуху. Хтось бачив під полою сокиру. Усі ловили тривожні слова та переймали тривожний вираз. Час тягся боляче довго. Чи буде, чи не буде? Дехто не міг витримати такого напруження. Забирав діти, жінку, усякі клунки, зв'язані похапцем, і задвірками, через городи, тікав у поле, у високу пшеницю. І кожен такий випадок, як отрутний туман, розповзався по хатах і будив жах. Доволі було слова, доволі якогось стуку або одного скрику, щоб люди зірвались з місця і бігли осліп, як вівці. Якась кругловида, кучерява дівчина кидалась з хати до хати з тхоревим хутром і всіх благала, щоб заховали. Її стрічали болісним усміхом і одмовляли, але своїми чорними, благаючими, сливе божевільними очима, вона сіяла жах. Люди не могли сидіти по хатах. Товпились в дверях, блукаючи під стінами, з нудьгою поглядали на поле, на сині ліси. Ледве здержуючи у грудях зойки, жінки гамували дітей. *(Цей текст закреслено чорним чорнилом).*

39 — блискучі. 1, 2: блукаючі

Сторінка 254

1 — страшніше. 1, 2: іще страшніше

9 — Може, там ріжуть, грабують. 1, 2: *речення відсутнє.*

30 — круг неї. 1, 2: на волі

34 — хатини. 1, 2: халупи

35 — руками. 1, 2: *далі йде:* Вона знала, що її покинули, слі-пу, непотрібну, саму на ціле містечко.

Сторінка 255

31—32 — обхопили страшні. 1: обхопили, як хвилі, страшні

Сторінка 256

3—4 — і кричала словами, що лишались глибоко в грудях. 1, 2: а з горла її вилітав лишень глухий клекіт.

Виправлення, зроблені в основному тексті

Сторінка 254, рядок 27. Було: утікали. *Виправлено за 1, 2, 3:* утекли.

НЕВІДОМИЙ

Дата і місце написання: 14 лютого 1907 р., Чернігів.

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1907, т. 38, кн. 4, стор. 4—11.

Поштовхом до написання твору стала подія, яка відбулася в Чернігові на початку 1906 р. Збереглася справа прокурора Київської судової палати «О покушении на убийство Черниговского губернатора Хвостова (начато 10 января 1906 г., окончено 1 февраля 1906 г.)»[1]. У цій справі привертає увагу така деталь: імені і прізвища терориста не встановлено, у слідчих документах він значиться як «невідомий».

Образ губернатора в творі М. Коцюбинського нагадує Чернігівського губернатора, про якого сучасники говорили: «Город жив під адміністративним терором і терор той уособлювався в губернаторі... Сам губернатор був показний, високого зросту, дідуган з Марсом в очах й річах... Велично ходив по місту в супроводі поліцаїв, і всі ломали перед ним шапки» (М. Чернявський, Твори, т. IV, 1929, стор. 330—331).

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 9 сторінках поштового паперу, з численними виправленнями, почерк дрібний (р — 71).

2. «Літературно-науковий вісник», 1907, т. 38, кн. 4, стор. 4—11.

3. М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Накладом Я. Олесницького і В. Бирчака, «Молода муза», ч. 12, Львів, 1909, стор. 37—47.

4. М. Коцюбинський, Дебют. Оповідання, Видання Українсько-руської видавничої спілки, С.-Петербург — Львів, 1911, стор. 180—189.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, Дебют. Оповідання, С.-Петербург — Львів, 1911.

Різночитання та варіанти

Сторінка 257

8 — на мене. 1: на неї

Сторінка 260

19 — піймав. 1: підняв

42 — спадали. 1: поволі спадали

[1] ЦДІА УРСР, ф. 317, спр. 4232.

Сторінка 261

2 — як з-під води. 1: як йшли з-під води
11 — відбився гарний. 1: відбився образ: гарний
17 — і з чистим. 1: і чистим
37 — теж. 1: так

Сторінка 262

16 — тінь другого: поки. 1: в тінню другого і поки

Сторінка 263

17 — Хто. 1: Хто ж
23 — «Марсельєзу»? 1: «Марсельєзу», «Варшав'янку»?
29 — кличеш. 1: кличеш собі

Сторінка 264

1 — яка. 1: вся
38 — в'їлися. 1: так в'їлись

Сторінка 265

4 — покірні. 1: такі покірні
40 — Що, неможливо? 1: *над цією фразою написано:* Ну, підкопатись.

PERSONA GRATA

Дата і місце написання: 20 червня 1907 р., Чернігів.

Вперше надруковано у виданні: З неволі. Літературний збірник, Вологда — Петербург, 1908, стор. 38—54.

Джерела тексту

1. Рукопис на 18 сторінках поштового паперу (р — 72).
2. З неволі. Літературний збірник. Вологда — Петербург, 1908, стор. 38—54.
3. М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Накладом Я. Олесницького і В. Бирчака, «Молода муза», ч. 12, Львів, 1909, стор. 61—81.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Львів, 1909.

Різночитання та варіанти

Сторінка 266

18 — Оглядівши. 1: Обмацавши

Сторінка 267

17 — Лазар. 1: він
33 — Лінива пам'ять, важка. 1: Важка пам'ять, лінива
34 — тяглася. 1: воліклася

Сторінка 268

14 — землю. 1: скибу

Сторінка 269

8 — Лазар не радів. 1: Лазар навіть не радів

Сторінка 270

6 — звисало. 1: все звисало
31 — на поріг. 1, 2: за поріг

Сторінка 271

1 — Слідом. 1: Слідом за ним
2 — портрет. 1: портрет, без рам
10 — Іван усе програвав. 1: Іван видимо був дурень, бо все програвав
36 — ще дужче. 1: все більше

Сторінка 272

10 — Потім зараз вийняв. 1: Потому вийняв
23 — хустинка. 1: косинка.
42 — накинувсь. 1: він накинувсь

Сторінка 274

3 — голову, шию. 1: голову

Сторінка 275

1 — до. 1: для
8 — з них. 1: в них

Сторінка 276

28—29 — видеру. 1: вилуплю

Сторінка 278

6 — Трощив. 1: Побив
9 — поклався на ліжко. 1: ліг на ліжко
12—13 — прихилявсь до холодного муру. 1: притулявсь до холодної стіни
26 — що йому заплатили. 1, 2: що заплатили
27 — Дали вони. 1: Що ж, дали вони
32—33 — про що він знав, та сам не смів сказати. 1: *речення відсутнє.*

Сторінка 279

8 — була їм помітна. 1: була помітна
30—31 — Йому робилось душно од думок, не ставало повітря для грудей. 1: Йому робилось душно, не ставало повітря.
31 — залазив. 1: вилазив

Сторінка 280

13 — Ну! 1: *речення відсутнє.*
38 — і кинув долі. 1: підняв угору і кинув долі

Сторінка 281

32 — як каже. 1: як схоче
37 — накладає. 1: накидає

5 — думав. 1, 2: думав тільки

6 — Йому уявлялось. 1: Здавалось

16 — після утоми і знеохоти, після огиди. 1: пройшовши через утому і знеохоту, через огиду

18 — муки. 1: *далі йде (закреслено червоним чорнилом):* Тепер од дум і турботи поміж бровами в Лазаря сіла глибока зморшка, а обличчя стягнулось. Лиш очі блищали, хоч під тим блиском було щось скрите і щось запечатане.

А думки безперестанку ткали, як ткач основу, тисячі планів. Як се зробити? Як вирватись звідси? Оглядав поміст, обмацував стіни, міркував, пишпорив, лазив і серед ночі, босими ногами, тихо скрадавсь до вікна, щоб попробувати грати. А вдень був тихий, покірний. Годив сторожам, грав з ними в карти, і навіть смотритель знов вернув катові свою ласкавість.

* * *

В архіві збереглися плани та нотатки до оповідання «Persona grata» на двох аркушах поштового паперу (р — 73). Подаємо їх.

Смотритель прислав старе сполов'яне м'яке крісло, в якому він розвалювався, як пан. Побив його.

<конон.> Рудий.

PERSONA GRATA

В камері: часто дивиться на свої руки. Подивиться з суворим виразом і сховає руки. Часом простягне їх до хліба — і не візьме, сховає руки. Грає в карти з своїми сторожами. І раптом йому здасться, що ті дивляться на його руки, ззираються поміж себе. Кине карти, подивиться з злістю на них і сховає руки. Пив, але не їв.

Згадки останніх подій, окремої роботи прилипали до нього, прилипав погляд, тонка шия, м'яке волосся, прилипала одежа, рухи.

Щось росло в середині, як тісто в діжі, <опара> потай, у пітьмі творились якісь процеси.

Забастовка.

Рудий, груба, нерозвинена людина. Живе більше інстинктами, ніж розумом. Великий, міцний, трохи згорблений, з сірим, як арештантський халат лицем, з глибокими чорними зморшками. Руді вуси — стрижені.

Опановує ідея — загубити того, хто каже все те робити. То йому докучило ремесло, а то раптом він набирає охоти <забити> вбити, смакує і тільки думає як би вирватись <звідти> звідси,

добратись туди, де той є, що все <приказує> велить, од кого виходять усі накази. З якою б насолодою закинув він мотузку йому на горло.

В тюрмі до 1 разу. <Неволя> Горілка.

Перший раз.

Потому — втома, неохота. Ще гірше горілка. Карти.

Забастовка. Силою.

Манія.

Скорився, але друга манія.

Забавляло, що він все може. Вередував. Повернув на рабів Ів. і Кал.

Старався вгадити: хто він? Який?

Повісить без покривала, щоб бачить його муки.

Уявляв собі якусь лиху історію, немов паука, що світить лихими очима з паутини й підстерігає жертву.

Вставити десь його обличчя.

Його думки, що перше снувались, як нитки, тепер звились в <клубок твердий> твердий клубок.

В ДОРОЗІ

Дата і місце написання: 1 вересня 1907 р., Чернігів.
Вперше надруковано у виданні: Дзвін. Збірник 1, К., 1907, стор. 159—176.

Джерела тексту

1. Рукопис на 28 сторінках поштового паперу, з незначною кількістю виправлень червоним чорнилом (р — 74).
2. Дзвін. Збірник 1, К., 1907, стор. 159—176 [1].
3. М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Накладом Я. Олесницького і В. Бирчака, «Молода муза», ч. 12, Львів, 1909, стор. 83—100.
4. М. Коцюбинський, Дебют. Оповідання, Видання Українсько-руської видавничої спілки, С.-Петербург — Львів, 1911, стор. 180—189.

---

[1] Існує окремий відбиток твору з цього видання. Тексти першодруку і відбитка тотожні.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, Дебют. Оповідання, С.-Петербург — Львів, 1911.

Різночитання та варіанти

Сторінка 283

3—4 — скрізь оточала його атмосфера, густа й своєрідна. 1: його оточала своя атмосфера, така своєрідна й густа

Сторінка 286

36 — жовтих. 1: ситих
38 — на небі. 1: по небі

Сторінка 287

42 — глибокі, повноводі. 1: глибокі і повні

Сторінка 288

16 — Кирило не чув. 1: не чув

Сторінка 289

7 — бліді. 1: білі

Сторінка 291

11 — яких навіть. 1: яких він навіть
19—20 — горіло у ньому. 1: горіло досі у ньому
40 — таким далеким і таким близьким. 1: таким близьким і далеким

Сторінка 292

10—11 — так, так, два роки. 1: два ж роки

Сторінка 293

27 — Ах, ти, кабасю!.. 1: *речення відсутнє.*

Сторінка 294

2 — Щось несподівано прикре? 1: *далі йде:* Кирило не міг би сказати.
23 — Кирило вибігав з хати. 1: Тікав із хати

Сторінка 295

3— стояла думка або уява од. 1: стояла думка од
8 — одводив. 1: проводив
32 — А хіба ж. 1: Хіба ж
35 — і, не стямившись навіть, він. 1: і він не тямлючись

Сторінка 296

18—19 — серед капусти. 1: *фраза відсутня.*
33 — Збирався в дорогу. 1: Пакував свої речі; 2: Складав свої речі.

* * *

В архіві М. Коцюбинського збереглися чорнові записи, використані ним при написанні оповідання «В дорозі». Вони становлять собою 8 сторінок поштового паперу (р — 75). Подаємо їх.

ХМАРИ

Його займали хмари — ця неспокійна людність <далекого> неба, вічно жива, вічно рухлива. Часами здіймались там бучі, народні повстання. Мчали <збент... спочатку гонці, вершники й піші, за ними> обурені юрми, чорні од гніву, грізні, з риком, з громом рушниць, з вогнями бомб, з червоними прапорами. Точились небесні війни, падали трупи, а їм толочили груди нові й нові лави. І невідомо, хто переміг. Часами там було спокійно і людність гуляла, як на бульварах. Радісно й легко пливли веселі громади в білих і синіх серпанках, ніжні дівчата, <і> пишнії дами, рожеві діти — і скрізь було повно радощів й сміху. То знов з'являлись бліді хмаринки, довгі, худі, прозорі, немов сухотники проходжались десь на курорті <над берегом> понад блакитним морем.

Або паслися вівці — цілі отари білих ягнят — і як пастух — золоте сонце.

<Найцікавіше було стежить, спостерігати>. Цікаво стежити було творчі процеси, що відбувались <у тій країні> на небі. Хтось невідомий, <якийсь> великий майстер, ліпив з сірої маси звірів, людей, птахів, будинки, вежі, городи цілі — і пускав їх на волю, щоб заселити небо. Але все це було сире, <і> не встигало ствердіти і втрачало форму. Звірі змінялись у вежі, з вогнями на вікнах та на зубцях, з людей виходили гори <високі альпи>; з городів — птахи; <з гор...> будинки приймали форму людей а ті знов змінялись у скелі, що оточали озера, глибокі, повні, прозорі. Валились розкішні храми, <розсипались> розставали на альпах сніги, і з пишних тронд обсипались рожеві <листочки> платочки. <А невідомий геній гострив шалену фантазію і знов все творив далі — пускав>. А шалена фантазія генія не мала <вже> впину — він творив вже драконів, крилатих <слонів> коней, грифів та крокодилів, які жили тільки хвилину, щоб перетворитись у щось нове. <Та руки слабли, фантазія в'яла і в>. Тоді в розпуці <в безсилій немочі> та в безнадії, в несилі створити тривке щось, творець <з>мішав все <разом> раптом сірий хаос і сам розплився <сумом> <у чорний> у сум.

Хвилювалось небесне море.

Архіпелаг.

ТІНІ

У південь тіні корчились під кущами, під пнями дерев, під хатнім порогом <хатів>. Їм було боляче і невигідно. І лиш тоді, як сонце втомлялось і од вершечка слави спускалось униз, тіні помалу і обережно <рос...> простували <зібгані> скорчені члени, росли і лізли все далі та далі. Надвечір вони лягли вже у весь свій зріст, лягли по долинах без краю довгі чорні тополі, тонкі крилаті вітряки <крилаті, як анголи немов небесне військо>, шпилясті дзвіниці, димарі, фабрик, весь город циклопів, чорний, німий і н и ц и й.

КВІТКИ

На самому споді жовтіли черевички і дрібна потентіля, як зерна золотого піску, а над ними здіймались <сині з корони срібних листочків> з срібних корон тополькн вероніки, то сіро-блакитні, то <цвіту барви волошки> густо-сині. Червоні помпони конюши-

ни, немов малепькі їжачки, стовбурчили щетину з <трьохлистих> трилистих підставок, а <запашний> пахучий чебрець ткав <на просторі> по схилу гори геліотроповий килим. Кашка <розкрила свої> порозкривала скрізь парасольки; <а> серед білих пляметів її тріпались крильця блакитних метеликів. Часом на білу парасольку спускався великий жук і ловив сонце в золоте дзеркало крил. <Жалібний> Похмурий звіробой викидав купи зірок, яскраво жовтих <і разом>, проте сумних, як золоті <китиці> кутаси на чорних боках домовини, а <ряд...> обік нього виганяв сіре та вузлувате стебло петрів батіг, по якому дряпались <вгору розтріпані> зрідка блідо-блакитні квіти, <розпатлані> немов полинялі й ніколи не чесані. З трави наводив лукаво око ромен. Дрібні дзвіночки розбіглись по луці й скрізь сіяли сум, такі делікатні і <та....> такі ніжні, що самі дивувались, як животіють на сьому світі. Недоступна кропива, обважніла насінням, немов бджола пергою, хазяйновито шепталась по своїх леговищах. А там знов волохата центаврія хилилась на всі чотири боки, немов хтіла засипать <за...> синьо-рожевим цвітом усі простори. Оддаль кінський щавель, зруділий на сонці, курився брунатним димом, як похоронний факел, і стояли поважно, як золоті семисвічники по <синагогах> древніх храмах, коров'яки.

<Евфорбія сиділа> По долинках <і там... сиділа> евфорбія <і> таємничо котила в сочистих та сирових, як дійки корови, стеблинах молоко, од темно-соснового низу до жовтих кругленьких розеток, а на високих місцях поріс, як джунглі, <сірий> сивий полин і п'янив повітря гіркими пахощами, густими й задушливими. <Перед з Безліч зірок заткали>. То там, то сям простяглись до сонця котячі лапки: сухі, бездушні, м'якенькі, немов оксамит, а між ними польова м'ята кожних пару листочків прибирала в пояс з геліотропів. Наївні діангуси червоніли в траві, як дитячі обличчя, а над ними схиляв свої віти журливий дрік і плакав золотими сльозами. Окремо займали великі простори сині будяки, <такі> сині, <і такі сизі> аж сизі. Вони здавались покинутим вогнищем, <од якого здіймався> що конало передсмертним блакитним димком. А там по луках горіла жовта кульбаба, як зорі на небі, <п'ялася вгору> <танцювала> крутилась на одній ніжці берізка, міцно тримався землі деревій, кивала сірими вітами собача рожа, і на горохах сиділи квіти, як метелі: біло-рожеві, червоно-сині і жовтогарячі. <І вся та> Це була оргія квітів <та гірких> і трав, п'яний сон сонця, <усе> якесь шаленство кольорів, пахощів, форм.

СОСНОВИЙ ЛІС

Йшли кудись сосни, <ціле військо високих> ряди <жовтих, як ананаси> високих пнів, <у чорних> на <жовтих> вершечках жовтих, як <стиглі> ананаси, <легких шапках насунен.... насунутих на самі очі> лежали чорно-зелені корони, як шапки. Здавалось, вони відбули далеку дорогу, <переходили> переходили річки, фіолетові дороги, <бродили болотом бо...> глибокі багна і замазали ноги, бо <по пояс> до половини пні були сірі, як засохле болото. <Минали фіолетові дороги> Йшли і щезали <серед сизої мли> у сірій млі. А там, де сосон не було, зелені луки, немов озера, ряскою вкриті, так гармонійно зливались з <блакитним> небом, як <фіалка> ряст в <лісовим зіллям> лісовою травою,

Павло ввійшов у ліс і його ноги сковзали...> Павло вступив у ліс. Од глиці й твердої трави грунт під ногами слизький був, наче паркет. А над головою в нього висіли покручені гілки, зелені парасолі з великих віток, немов <підстави для> м'які <крісельця> фотелі для сонця і разом віка для живих тіней й зелені китиці <з глиці> соснових голок <здавались> стелились по небі, як дороге китайське гаптування по блакитному шовку.

СОСНОВИЙ ЛІС

Йшли кудись сосни, ряди високих пнів, і на вершечках жовтих, як ананаси, лежали чорно-зелені корони, <як мов шапки> волохаті папахи. Здавалось, сосни відбули далеку дорогу, переходили річки, фіолетові дороги, глибокі багна й замазали ноги, бо до половини пні були сірі, наче <як> засохле болото. Йшли і щезали у сивій млі. А в лісі — нога сковзалась, як на паркеті, <а> над головою химерно корчились гілки, <зелені парасолі з великих віток> як жовті гадюки, висіли кошлаті <гілки> віти, <що були як м'які> наче фотелі <для сонця, і разом віка для живих>, де спочивало сонце, а маленькі галузки, пучечки соснових голок <стелі...> стелились по небі, як дороге <китайське> гаптування по блакитному шовку.

А там, де сосон не було, зелені луки, наче стоячі води, під матом ряски, так гармонійно зливались з небом, як ряст з лісовою травою. <По луках блукали небесні>. Зрідка по небі летіли хмари-гонці, а по луках <небесні> блукали їх тіні, немов хорти припадали, нюшили, шукали і щезали в просторах.

ВОДА

Тиха вода злегка тремтіла, а зелені берези відбивались у ній, як вишиті шовком на китайській картині. Часом з крутого берега сповзало пить воду руде коріння, покручене, ніжне і волохате, як стебло мохової троянди. <В низьких місцях>. З низького берега білий пісок <так> лагідно припав до <землі> води, <що> і не знати, хто кого цілував — вода пісок, чи пісок воду.

(Білий пісок цілував воду, і вода цілувала пісок).

Маленькі озера тріпались, як срібна риба, викинута на берегову траву.

В оригіналі малюнки «Хмари», «Тіні», «Квіти», «Сосновий ліс» (обидві редакції) та «Вода» перекреслено, як використані. Не перекреслена і не використана частина нарису «Вода» (від слів: «Тиха вода» до слів «...чи пісок воду»).

Зберігся лист М. Коцюбинського від 28 жовтня 1910 р. до перекладача оповідання «В дорозі» на російську мову М. Могилянського з приводу останньої сцени. Він писав, що навмисне вжив грубий вираз «виднілись тільки їх круглі зади» [1], бо хотів вразити читача, підкреслити «всю гидоту психічної реакції обивателя після хвильового підйому». Письменник пояснював, що при такому короткому описі лише різким, грубим словом можна було викликати потрібний ефект, а «слово «спини» усе стушує, зм'ягчить».

---

[1] М. Могилянський пропонував замінити слово «зади» словом «спини».

INTERMEZZO

Дата і місце написання: 9 вересня 1908 р., Чернігів.

Вперше надруковано в журналі «Літературно-науковий вісник», 1909, т. 45, кн. 1, стор. 5—15.

Новела має дещо автобіографічну основу. В листі до польського поета М. С. Вікшенського від 21 травня 1908 р. Коцюбинський писав: «Попросту кажучи, я дуже хотів би, користуючись Вашими торішніми запросинами, спочити деякий час у Клепочах [1] (буду вільний з кінця сього місяця). Тільки — слово: коли Вам незручно через що-небудь пустити мене до себе в хату на сей раз — мусите сказати мені одверто. Думаю, що я маю право на таку щирість. Я дуже втомлений — і так хочеться мені спочити серед природи. Заважити Вам не міг би, бо і сам потребую мінімум вражень та спокою».

Відпочивав письменник в іншому місці — в селі Кононівці на Полтавщині. У листі до дружини від 19 червня 1908 р. Коцюбинський писав з Кононівки, що господар, у якого він зупинився на відпочинок, дбає про нього, скрізь водить, все показує і тим самим заважає йому «взятися до роботи і до спочинку». Письменник з нетерпінням ждав часу від'їзду господаря. «...Все більше почуваю утому од людей»,— скаржився він. 26 червня 1908 р. Коцюбинський інформував свою дружину: «Почуваю себе непогано з боку фізичного. Зате, лишившись на самоті, тільки тоді почув я, як сильно втомлений я душею. Людей просто не переношу, а коли, гуляючи, десь бачу людину, то тікаю, щоб не стрітись. Читати теж не можу. Писати почав, та й кинув. Не хочу. Якась така мрачна тема, важка, а тут і так не весело. Луччо буду гуляти, спочивати, читати книгу природи, збирати матеріал».

«Нічого не читаю,— зазначає письменник в листі до Віри Устимівни Коцюбинської від 29 червня 1908 р.,— газети тільки переглядаю. Взагалі стараюся нічим не турбувати своїх нервів, а тиша на полі або на сінокосі заспокоює їх дуже добре. Через те я і тікаю туди од всіх, про це знають і ніхто не в претензії на мене». 6 липня 1908 р. він писав дружині з Кононівки: «Весь вчорашній день провів дуже гарно [...]: їздили ми в с. Нечипорівку, верстов 20 звідси, до одного сліпого і дуже цікавого пана. Місця там надзвичайно гарні, весь час я гуляв серед гречок та лісів цвітучої липи — і аж в Кононівку привіз той запах».

Про роботу над новелою дізнаємося з листа до редактора «Літературно-наукового вісника» від 18 вересня 1908 р.: «До «Вісника» саме пишу. Вийде щось невелике і буде називатися «Intermezzo». А через кілька днів (23 вересня 1908 р. письменник повідомляв В. Гнатюка: «Сьогодні скінчив невеличку річ для «Вісника», назвав її «Intermezzo» і сими днями пошлю [...] до Києва».

Готуючи збірку «Дебют», М. Коцюбинський за порадою М. Могилянського, з цензурних міркувань, змінив кличку собаки «Трепов» на «Кратер». У зв'язку з цим він писав М. Могилянському в листі від 20 листопада 1910 р.: «Ваша увага щодо нещасної вівчарки цілком справедлива. Я нічого не маю проти того, щоб дати їй друге назвисько. Назвемо її — ну хоч би К р а т е р».

[1] Село на Волині.

Кличка собаки «Трепов» — прозорий натяк на тодішнього міністра внутрішніх справ Трепова.

Джерела тексту

1. Чорновий рукопис на 26 сторінках поштового паперу з багатьма закресленнями та виправленнями, зробленими чорним і червоним олівцями (р — 80).

2. Чистовий рукопис. Зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевчепка АН УРСР (ф. 3, № 430).

3. «Літературно-науковий вісник», 1909, т. 45, кн. 1, стор. 5—15.

4. М. Коцюбинський, З глибини. Оповідання, Накладом Я. Олесницького і В. Бирчака, «Молода муза», ч. 12, Львів, 1909, стор. 21—36.

5. М. Коцюбинський, Дебют. Оповідання, Видання Українсько-руської видавничої спілки. С.-Петербург — Львів, 1911, стор. 49—68.

Друкується за виданням: М. Коцюбинський, Дебют. Оповідання, С.-Петербург — Львів, 1911.

Різночитання та варіанти

Сторінка 297

10 — Дарма, чи те «треба» мале, чи велике. 1: Дарма, яке те «треба» — велике чи дрібне...

18—19 — Я чую, як чуже існування входить в мое, мов повітря. 1, 2: Чуже існування входить в мое, як повітря.

21 — Признаюсь — заздрю планетам. 1: Заздрю планетам; 2: Признаюсь щиро — я заздрю планетам.

23 — я скрізь і завжди. 1, 2: я завжди

25 — Ти скрізь. 1: *речення відсутнє.*

Сторінка 298

21 — до себе. 1, 2: до себе в гості

33 — летів. 1: мчав

43 — весняних. 1: чистих, весняних

Сторінка 299

1 — знайома. 1: поважна

3 — тоді... трах-тарах-тах... 1: тоді...

6 — за всі колеса... за колеса брички

10—11 — на широкий зелений двір. 1: *далі йде текст (закреслено чорним чорнилом):* Бричку, мов вітром, внесло на великий, зелений <як лука зарослий, залитий сонцем>, широкий двір, немов ставок, покритий ряскою й залитий сонцем. Темна хвиля парку вдарила об берег двору, нависла високим буруном, що ось-ось впаде й залле жовто-зелену площу. Тільки одна плакуча береза стояла осторонь, і видко було, як тремтіли струмочки її обвислих гілляк.

14 — калатання власного серця. 1, 2: порушити її калатанням серця.

27 — було б стати. 1: бути

Сторінка 300

1—2 — не почнуть виходити люди... всі ті, що складали у моє серце. 1: не почнуть виходити люди... всі ті, яких я може ніколи не бачив, хоч вони були вже у мене... всі ті, що складали у моє серце.

36 — Ну, годі. 1: Ну, ти

Сторінка 302

13 — ще раз. 1: *ці слова відсутні.*

36 — Бачу, як синє небо. 1: Бачу — синє небо.

37 — крила. 1: *далі йде:* Пропали.

Сторінка 303

5—6 — Хвилює серпанок. 1: *речення відсутнє.*

18 — Стою і слухаю. 1: *далі йде:* Ну, тепер далі!

21 — кожна стеблина. 1, 2, 3: кожна фарба і кожна стеблина

23 — Здригаюсь. 1: *речення відсутнє.*

Сторінка 303—304

43—2 — Воно лишь котить та котить зелені хвилі і хлюпає ними аж в краї неба. 1: *речення відсутнє.*

Сторінка 305

3 — вийде. 1: зійде

15 — ми. 1: *слово відсутнє.*

15—16 — коли я, як сіль у воді, розпущусь в нім навіки. 1: коли він навіки мене покриє.

Сторінка 306

23 — програмами й партіями. 1: партіями

26 — більше права маю на неї. 1: *далі йде розділ (закреслено):* В многоголосій тиші полів щось є. Щось <свердлило> свердлить <неначе> небо, щось невидиме <стругало> струже метал, а вниз спадають дрібні, просіяні згуки.

Одганяю од себе голоси поля, щоб краще почути небесні. Тоді вони падуть на мене. Ага, се жайворонки. Се вони, невидимі, кидають з неба на поле свою свердлячу пісню. Дзвінку, металеву, капризну, як сміх нервової жінки. Вухо ловить і не може зловити її переходів. І се дратує. Як вони се роблять. Б'ють дзьобами в золото сонця? Грають на його промінних, наче на струнах? Сіють пісню на дрібне сито і засівають нею поля? Справді, здається, що то з того посіву зійшла срібна сітка вівсів, гнеться й блищить, мов шабля, довговусий ячмінь, пливе текуча вода <зеленої> пшениці.

А з неба все сипле і сипле... витрушує згуки з дзвіночків, струже срібні дошки і кида все те додолу. Співають хори, грають в небі цілі оркестри. Часом зірветься з неба яскравий згук і впаде між ниви червоним куколем. Щось має отруйне в собі та пісня, будить невгасиму жадобу... Чим більше слухаєш, тим більше хочеться чути. Вона свердлить мій мозок.

28—29 — вслухаєшся в многоголосу тишу. 1: вслухаєшся в тишу, многоголосу тишу.

Сторінка 307

17 — не годен слухати. 1: не слухаю

Сторінка 308

9 — таки. 1: *слово відсутнє.*
10 — То був звичайний мужик. 1, 2: *речення відсутнє.*
19 — цілу. 1: *слово відсутнє.*
20 — почали. 1: вступили в

Сторінка 309

4 — готова. 1: може
15 — говори. Розпечи гнівом небесну баню. 1: говори. Тільки не так спокійно. Розпечи гнівом небесну баню.
28 — Чуєте? 1: *слово відсутнє.*

* * *

В архіві М. Коцюбинського збереглися попередній план новели і нотатки до неї /р — 81/. Подаємо їх.

Дійові особи:

Моя утома. 1.
Ниви у червні. 2.
Тінь города?
Оверко, Трепов, Пава. } білі вівчарки. 3.
Жайворонки. 5.
Людське горе. 6.
Вітряки.
Зозуля. 4.

1. Утома.
2. Приїзд.
3. Ніч і ранок.
4. Поле.
5. Вечір.
6. Сонце.
7 — Близькість [слово нерозб.]
8. Жайворонки.
9. [слово нерозб.]
10. Людське горе.
11. Кінець.

Дивно, що, прокинувшись вранці, я почуваю, що все можу зробити. Можу лежати... можу встати і піти на поле... читати, співати і т. п. Я людина? [слово нерозб.] Ха-ха. Я сміюсь. Як дитина. Я, доросла людина, що так мудро склала своє життя, що не могла робити якраз того, <що> чого хочу, можу тепер.

Чорні 10 кімнат. Моя освітлена. Людність.— Сон. Ранок. Глянуло в вікна. Зоря моя. Двір. Собаки. Перша знайомість з ними. Я не вірю в безлюдність.

Окрема глава — безлюдність полів.

Говори, говори. Розпечи <своїм> небесну баню... Покрий її хмарами твого горя. <Мож.> Щоб були блискавка й грім... Погаси сонце й засвіти <нове> друге на небі. Говори, говори.

Зненависть. <Дух полів>.

Темпота.

Страх.

Груба мова, груба лайка.

Так, так, зорі ж чистоту й сороміть.

Що в цьому морі — його лиш крапля.

Що для його беззубого рота доволі жмілки, а діти <мають>, як добрі млини — перемелють бі [порозб.]. Слава богу — діти повмерли. Отого, що в небі, послать доброго косаря, щоб людям легше було.

СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ

1. М. Коцюбинський. Фото 1898 р. . . . 4—5
2. Оправа відбитка повісті «Дорогою ціною» з дарчим написом П. Я. Рудченку (Панасу Мирному) . . . . . 112—113
3. Оправа другого видання творів М. Коцюбинського шведською мовою (Стокгольм, 1918) . . . . . 160—161
4. М. Коцюбинський. Фото 1892 р. . . . 208—209
5. «Невідомий». Сторінка автографа . . . 259
6. «Intermezzo». Сторінка автографа 301

ЗМІСТ

ПОВІСТІ, ОПОВІДАННЯ

Посол від чорного царя 7
Відьма 17
В путах шайтана 39
По-людському 51
Лялечка 62
Дорогою ціною 90
На камені 144
Поєдинок 158
Цвіт яблуні 169
З глибини 177
Хмари 177
Утома 178
Самотній 178
Сон 179
У грішний світ 180
Під мінаретами 192
Сміх 235
Він іде! 247
Невідомий 257
Persona grata 266
В дорозі 283
Intermezzo 297

Примітки 311

Список ілюстрацій 382

КОЦЮБИНСКИЙ МИХАИЛ МИХАЙЛОВИЧ

Сочинения в семи томах

Том второй

(На украинском языке)

Редактор *М. Ф. Вишневський*
Художній редактор *В. П. Кузь*
Технічний редактор *М. А. Притикіна*
Коректор *Л. В. Малюта*

Здано до складання 2.XI 1972 р.
Підписано до друку 5.VII 1973 р.
Зам. № 2—2235. Вид. № 337. Тираж 60 000.
Папір № 1, 84×108¹/₃₂. Друк. фіз. арк. 12,0+ +4 вкл. Умовно-друк. арк. 20,58. Обліково-видавн. аркушів 20,42 Ціна 1 крб. 60 коп.

Видавництво «Наукова думка», Київ, Репіна, 3.

Надруковано з матриць Головного підприємства Республіканського виробничого об'єднання «Поліграфкнига» Держкомвидаву УРСР, м. Київ, Довженка, 3, в Київській книжковій друкарні наукової книги. Репіна, 4. Зам. 1145.

4 кгл. 60 коп.